

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальний за випуск В.В. Концур

Технічний редактор А.М. Калашников

Комп'ютерне верстання та макетування А.В. Шевченко

*За зміст і достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших відомостей відповідають автори*

Підписано до видання 26.04.2013 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Ум. друк. арк. 26,47. Обл.-вид. арк. 21,25.
Ум.-вид. арк. 19,76.
Тираж 100 прим. Зам. № 28.

Видавництво Горлівського інституту
іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ»
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої справи
ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Горлівка
2013

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)
Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В.М. Докашенко**, докт. іст. наук, професор
Відповідальний секретар: **В.В. Концур**, канд. іст. наук, доц.

Члени редколегії:

Г. П. Докашенко, докт. іст. наук, проф.
П.В. Добров, докт. іст. наук, проф.
О.В. Крапівін, докт. іст. наук, проф.
Н.Р. Темірова, докт. іст. наук, проф.
О.В. Стяжкіна, докт. іст. наук, проф.
І.Я. Тодоров, докт. іст. наук, проф.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №16793-5365Р від 01.06.2010 р.

*Рекомендовано до видання
Вченою радою ГІМ ДВНЗ «ДДПУ»
Протокол № 10 від 25.04.2013 р.*

*ВАК України включено до переліку наукових фахових видань, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук в історичній галузі наук
(постанова Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8).*

Грані історії : зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГІМ
ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – Вип. 6. – 340 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії, проблеми з міжнародних відносин, історіографії та джерелознавства.
Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)

Habas Paulina
CONTROVERSIES OVER TOTALITARIANISM AND THE INTRODUCTION
OF PROFOUND CHANGES LEADING TO DEMOCRACY IN BELARUS
-PROPOSALS FOR POLITICAL REFORMS, ECONOMIC AND SOCIAL
INTEGRATION PERSPECTIVES OPENING BELARUS TO
THE EUROPEAN UNION.....257

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА**

Зиринова О. О.
РОЛЬ ЦЕРКОВНИХ УСТАНОВ У БЛАГОДІЙНИХ ПРОЦЕСАХ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 269
Ковальська Л. А.
СУЧАСНІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФІЛЬМИ З ІСТОРИЇ РУХУ ОПОРУ
В РОКИ ВІЙНИ ЯК ЗОБРАЖАЛЬНИЙ ТИП ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА 274
Мірошніченко С. В.
ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЇ
ПЕРІОДИЧНОГО ДРУКУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ)
ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. 286
Негода Ю. С.
ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРИЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ІНОЗЕМЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.) 295
Петрова І.
КАРТОГРАФІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ХАРКІВСЬКОЇ (СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У ХІХ ст. 303
Медовкіна Л. Ю.
І. І. СОКОЛОВ (1865-1939): ТРАГІЧНА ДОЛЯ ІСТОРИКА ЦЕРКВИ 318

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СУСПІЛЬНОГО ЗНАННЯ**

Балінченко С. П.
НАПРЯМКИ АНАЛІЗУ ТОТАЛІТАРНОЇ МОДЕЛІ Й ОСМИСЛЕННЯ
ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛЬНОСТІ В ПОВОСНІЙ
ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ 323
Навка І. А.
ИДЕОЛОГИЯ И ТОТАЛИТАРИЗМ.....330
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 335

Шабельніков В. І. РОЗВИТОК МЕРЕЖИ МІСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. XX ст.).....	130
Шевченко О. М. ОСОБЛИВОСТІ Й ХАРАКТЕР ЗРУШЕНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЦІ В ПЕРІОД 1991-2004 РР. І ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	138
Шемяков О. Д. РОЛЬ ПРОФСПЛОК У РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	144
Шипік Н. Ф. МОБІЛІЗАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ВІДБУДОВУ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1943-1945 РР.....	150

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Володіна М. О. МІСЦЕ УКРАЇНИ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ 90-х РОКІВ XX ст.	164
Дмитрук Е. П. ФОРМИРОВАНИЕ БЕСП МАРШАЛА Ю. ПИЛСУДСКОГО НА ЗАПАДНОБЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ, ЕГО РОЛЬ В СИСТЕМЕ ВЛАСТИ.....	176
Желзняк І. С. АМЕРИКАНО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Б. КЛІНТОНА.....	187
Жихарсва Т. Л. ОСВІТНЬО-НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УНІВЕРСИТЕТІВ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.).....	194
Комар Я. В. ИЗ БОЛГАРИИ В СССР НА ПМЖ (НЕТИПИЧНЫЕ ПРИМЕРЫ ПЕРИОДА «ХРУЩЕВСКОЙ ОТТЕПЕЛИ»).....	201
Полуденко С. В. ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН.....	207
Руда В. В. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ Й ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У 70-80-х рр. XX ст.....	216
Титовская Ж. В. МОСКОВСКИЙ ЖЕНСКИЙ БАТАЛЬОН СМЕРТИ КАК ВОИНСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ АРМИИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	224
Тодоров І., Тодорова Н., Хоменко А. ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ – 2012: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	231
Черняк Ю. В. БОРЬБА С УКРАИНСКИМИ АНТИСОВЕТСКИМИ ФОРМИРОВАНИЯМИ НА ТЕРРИТОРИИ БССР (1944-1945 гг.).....	239
Petrova Olga TOTALITARIANISM IN HUNGARY AND ITS IMPACT ON THE POSITION OF JEWISH POPULATION IN 1950-60S.....	250

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 904(477.7):061.3(477.74-21)''1884''

Ахмід С. С.

VI АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД В ОДЕСІ (1884 Р.) В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Археологічні з'їзди – це професійне об'єднання археологів і любителів старожитностей, яке діяло в другій половині XIX – на початку XX ст. Ініціатором з'їздів був граф Олексій Сергійович Уваров. Метою цього професійного об'єднання було вивчення й охорона археологічних пам'яток.

Стаття присвячена одному з регулярно діючих у другій половині XIX – початку XX ст. професійних об'єднань археологів і любителів старожитностей – Археологічним з'їздам (АЗ), що проводились за ініціативою Московського Археологічного товариства (МАТ) [1]. Метою таких з'їздів було розповсюдження знань з археології, вивчення й охорона археологічних пам'яток. Очоловав МАТ граф Олексій Сергійович Уваров (1825-1884) [2].

У промові, присвяченій відкриттю МАТ (17 лютого 1865 р.), граф О. С. Уваров визначив завдання для Товариства, а також указав на засоби їх здійснення: публічність засідань, видання археологічного журналу, охорона й захист пам'яток від руйнування і спотворення, археологічні з'їзди. На його думку, періодичні з'їзди археологів повинні були пробудити інтерес до археологічних досліджень і стати потужним двигуном у розвитку археологічних знань [3].

У ході одного з перших засідань товариства, 3 листопада 1864 року, граф О. С. Уваров висловив думку, що справді діючим засобом знищення байдужості до старожитностей, пробудження суспільного інтересу до археології слід визнати живі з'їзди. На його думку, «Вчені з'їзди, шляхом спілкування всіх учених сил, розвинули б і саму археологію й суспільну любов до неї, вони остаточно забезпечили б збереження російських пам'яток» [4].

Значення археологічних з'їздів повніше визначає міністр народної освіти в своїй промові під час відкриття І-го Археологічного з'їзду в Москві 16 березня 1869 року. «Збираючи на деякий час спеціалістів в одне місце для обміну думками, казав він, шляхом живого з'їзду, для сукупного й різнобічного обговорення результатів їх роботи, з'їзди в деякому відношенні сприяють руху науки вперед... З'їзд слугує новим і очевидним доказом, що дбання про збереження пам'яток старожитностей у нас посилюється, що кількість осіб, які ставляться до них небайдуже, множиться, що повагу до них бажано провести в народ. Це крок у справі народного самопізнання та самоповаги» [5].

Думка про організацію чергового зібрання російських археологів в Одесі була проголошена на закритті V з'їзду в Тифлісі восени 1881 року. Ініціатива була виявлена від Новоросійського університету, при ньому був сформований Розпорядчий комітет (1883 р.) для організації підготовчих заходів. Головами комітету стали граф О. С. Уваров, Никодим Павлович Кондаков (1844-1925) [6] та Федір Іванович Леонтович [7] (1833-1911) [8]. VI Археологічний з'їзд відбувся в Одесі 15-28 серпня 1884 р., а його матеріали опубліковані в 4 томах «Трудов VI АС» упродовж 1886-1889 рр. Опубліковані матеріали склали один

з основних фондів джерел про пам'ятки старовини, що були вивчені в Росії в дореволюційний час. Також у Державному архіві Одеської області збереглися протоколи засідань редакційного комітету, протоколи засідань розпорядчого комітету по влаштуванню VI АЗ та ін. [9]. У роботі VI АЗ взяли участь 372 депутати з 61 міста. На з'їзд зібрались представники Імператорської археологічної комісії, Академії наук і Академії мистецтв, Імператорського Ермітажу, Археографічної комісії, Російського й Московського археологічних товариств, Одеського товариства історії і старожитностей, Російського географічного товариства, Православного Палестинського товариства, восьми університетів, трьох духовних академій, Археологічного інституту, Історико-філологічного інституту в Ніжині, двох архітектурно-мистецьких товариств тощо. Також на з'їзді вчених були представники Грецького філологічного товариства в Константинополі (Туреччина), Хорватського археологічного товариства в Загребі і Археологічного музею в Ольмюці (Австро-Угорщина). На VI АЗ було розглянуто багато проблем і питань, представлено 137 доповідей і повідомлень, з них 5 було присвячено проблемі охорони археологічних пам'яток. Це питання було розглянуто у відділенні мистецтв і художеств на двох із трьох засідань.

25 серпня під керівництвом російського архітектора й археолога Володимира Васильовича Сулова (1859-1921) було проведено друге засідання відділення, на якому одне з п'яти повідомлень належало доглядачеві Переславський духовного училища, протоієреєві Олександровичу Свіреліну (1830-1906) [10]. Це повідомлення мало назву «О сохранении памятников старины». У своїй доповіді автор пропонував покласти відповідальність за охорону археологічних пам'яток на представників установ і відомств, у чиїх володіннях вони знаходяться. О. І. Свірелін був переконаний у необхідності присутності в кожному повіті хоча б одного з членів археологічного товариства і створення місцевої ради для опису пам'яток старовини, для чого пропонував розробити інструкцію: «Археологічні з'їзди і товариство повинні виробити для своїх членів чітко визначену інструкцію, яка б чітко показувала, яку пам'ятку вважати давньою, де межа цієї давнини, що й як у ній виправляти, якщо вона зістарілася...» [11].

На останньому засіданні відділу мистецтв і художності під керівництвом депутата петербурзького товариства архітекторів Миколи Володимировича Султанова (1850-1908) 28 серпня педагог, директор острозької гімназії Климент Іванович Турчаковський (1850-1897) [12] прочитав реферат «О средствах к охранению памятников старины», в якому йшлося про засоби щодо охорони старовини, він пропонував організувати спеціальні товариства, що займалися б збереженням давніх пам'яток, і представив проект їх облаштування.

Історик Іван Андрійович Линниченко (1857 – 1926) [13] доповнив цей реферат, підкресливши необхідність звернути увагу на врядування від загибелі пам'яток паперових, що швидше псуються, ніж інші пам'ятки. Прикладом може слугувати випадок з архівом колишньої гетьманської військової канцелярії в м. Переяслав Полтавської губернії, що частково загинув внаслідок пожежі в 1848 р. Іншу його частину, що вціліла, було зарито в землю. І. А. Линниченко отримав свідчення про місцезнаходження архіву й провів розкопки, але в могилі знайшов лише паперове порохно [14].

Серед питань, запропонованих для обговорення на з'їзді, були: «О способах сохранения старинных документов и мерах к сосредоточению их в

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Ахмід С. С. VI АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД В ОДЕСІ (1884 Р.) В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І.....	3
Бабкина Е. А. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ, ИНТЕЛЛИГЕНТ, ПРОФЕССИОНАЛ: РЯДОВОЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ 1960-1980-х гг.....	8
Гедьо А. В., Остроушко Ю.Р. ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ ВІДОМСТВА УСТАНОВ ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ ФЕДОРІВНИ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.).....	14
Головко М. Л. СОЦІАЛЬНА КОРПОРАТИВНІСТЬ ЯК СУТНІСНИЙ ФАКТОР ЕВОЛЮЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ	22
Гріза В. А. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	30
Демченко О. В. РОЛЬ РІЧКОВОГО ПРОМИСЛУ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В МЕЗОЛІТІ ТА РАНЬОМУ НЕОЛІТІ.....	35
Докашенко В. М. МЕТАМОРФОЗИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ БУДОВИ РАДЯНСЬКИХ ПРОФСПЛОК (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР.).....	47
Докашенко Г. П. ПРОБЛЕМА ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕБУДОВНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ.....	58
Євсюкова Н. В. ПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОФСПЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ (1990-2002 рр.).....	64
Єпішева А. О. ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ І СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ПІД ЧАС «ВІДЛИГИ»	72
Захарова Л. М. СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ПРОЦЕСУ ВІДБУДОВИ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ	80
Знак З. М. КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944-1959).....	87
Ільницький В. І. ЗАСТОСУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ФОРМ ПОКАРАННЯ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945-1954).....	94
Пахоменко С. П., Подибайло М. Т. ІДЕНТИЧНІСНІ ДИСКУРСИ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ПАТРІОТИЗМ В ДОНЕЦЬКИХ МЕДІА	114
Попова О. Ю. В МАСТЕРСКОЙ ПО СОЗДАНИЮ ОБРАЗА ВРАГА: ИЗ ИСТОРИИ ГАЗЕТНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (конец 1920-х – 1930-е гг.)	122

Медовкіна Ліна Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Мірошніченко Світлана Валентинівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Негода Юлія Станіславівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Ільницький Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та сучасної історії України Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

Навка Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою філософії та політології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донецький державний педагогічний університет».

Ольхін Артем Борисович – аспірант кафедри історії України Донецького національного університету.

Остроушко Юлія Ростиславівна – студентка 4 курсу спеціальності «Історія» Донецького національного університету.

Пахоменко Сергій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Петрова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук Донецького національного університету.

Петрова Ольга – магістр історії Центральноєвропейського університету (м. Будапешт, Угорщина)

Подібайло Марія Теодорівна – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Полуденко Сергій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донецького державного педагогічного університету.

Попова Ольга Юрївна – аспірантка історичного факультету Донецького національного університету.

Руда Вікторія Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донецький державний педагогічний університет».

Титовська Жанна Василівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Черняк Юрій Вячеславович – кандидат історичних наук, завідувач кафедрою теорії держави і права Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Шабельников Віктор Ілліч – кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Шевченко Олександр Миколайович – доцент кафедри фінансів Донецької державної машинобудівної академії.

Шемяков Олександр Дмитрович – кандидат наук державного управління, голова Донецької обласної організації профспілки «Радіоелектронмаш» України.

Шипік Наталія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент Маріупольського державного університету.

Хабас Пауліна – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського (Республіка Польща).

учених учреждениях» історика, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук Івана Васильовича Лучицького (1845 – 1918) [15] і «О мерах к охранению памятников старины» за фахом юриста, що був професором римського права в Новоросійському університеті Михайла Михаловича Шпилевського (1837-1883) [16]. Доповідь останнього ввійшла лише до програми з'їзду, через передчасну смерть автора [17].

По закінченню проведення VI Археологічного з'їзду відбулась археологічна екскурсія в Крим, для того, щоб учасники мали змогу побачити дійсний стан археологічних пам'яток [18]. 30 серпня було закрито з'їзду, його членами в кількості 90 осіб була розпочата археологічна екскурсія в Крим на пароплаві «Владимир». 31 серпня пароплав прибув у Севастополь. Першим місцем, що відвідали екскурсанти, стали розкопки Херсонесу, де їх зустрів віце-президент Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей Владислав Норбертович Юргевич (1818-1898) [19]. Наступним став огляд Інкерману, здійснений під керівництвом протоієрея, настоятеля Свято-Миколаївського собору міста Євпаторія Якова Яковича Чепуріна (1838-1898) [20], відомого своїм дослідженням про печерні церкви в Криму. Наступні чотири дні були присвячені поїздки в Балаклаву, Георгіївський монастир, Бахчисарай, Тепе-Кермен, Черкес-Кермен, Чуфут-Кале й Успенський скит.

Таким чином, VI АЗ в Одесі надав суттєву підтримку в поширенні знань про археологічні пам'ятки, їх стан і заходи, спрямовані на їх збереження. Хоча назвати це прогресом, у порівнянні з попередніми з'їздами, дуже складно. На VI АЗ не було виокремлено в самостійну секцію пам'яток охоронну справу, не особливо вражає кількість доповідей на цю тему.

Уже в ході роботи I Археологічного з'їзду в Москві було поставлено питання про необхідність прийняття невідкладних заходів для «огорожі вцілілих залишків старовини» і була складена комісія з членів Російського й Московського археологічних товариств. Її завданням було до початку наступного, II Археологічного, з'їзду розробити проект найбільш дієвих заходів для охорони пам'яток старовини Росії від будь-яких видів пошкоджень [21].

Розроблена концепція охорони пам'яток старовини була подана для обговорення на II Археологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі й одногослосно схвалена на спільному засіданні делегатів 12 грудня 1871 року. Була сформована особлива Комісія, головою якої було призначено статс-секретаря, заступника міністра внутрішніх справ А. В. Лобанова-Ростовського, під керівництвом якого був вироблений «Проект правил про збереження історичних пам'яток» [22].

Бездіяльність Комісії викликала невдоволення центральної влади. У 1876 році комісія А. В. Лобанова-Ростовського була реформована й отримала назву «Комісія для обдумування пропозицій щодо заходів для охорони в майбутньому існуючих пам'ятників». Цей проект не отримав подальшого ходу насамперед через значний кошторис [23].

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одному из регулярно действовавших во второй половине XIX – начале XX вв. профессиональных объединений археологов и любителей древности – Археологическим съездам (АС), проводившимся по инициативе Московского Археологического общества (МАО). Целью таких

съездов было распространение знаний по археологии, изучение и охрана археологических памятников. Возглавлял МАО граф Алексей Сергеевич Уваров (1825-1884). VI AC в Одессе оказал существенную поддержку в распространении знаний об археологических памятниках, их состоянии и мерах, направленных на их сохранение.

Ключевые слова: памятники археологии, Московское Археологическое общество, VI археологический съезд.

SUMMARY

The article is devoted to one of the regular association of professional archaeologists and amateurs of the second half of XIX – early XX centuries – Archaeological Congresses (AC) which was an initiative of the Moscow Archaeological Society (MAS). The aim of these congresses was to spread archaeological knowledge, the study and protection of archaeological sites. MAS was headed by Count Aleksey Sergeevich Uvarov (1825-1884). VI AC in Odessa provided a considerable support in the dissemination of knowledge about the archaeological sites, their condition and measures aimed at keeping them.

Key words: archaeological sites, Moscow Archaeological Society, VI Archaeological Congresses.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фролов А.И. Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры / Отв. ред. М. А. Полякова. – М. : НИИИ, 1990. – 144 с. – С. 74-88.
2. Формозов А. А. Уваров А. С. и его место в истории русской археологии / А. А. Формозов // Российская археология. – № 3. – М. : Наука, 1993. – С. 228-244.
3. Яковлев В. А. Граф Алексей Сергеевич Уваров // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : тип. А. Шульце, 1886. – 814 с. – С. 807-811.
4. Вступительная речь Председателя Графа А. С. Уварова // Древности. Труды Московского археологического общества. – М. : тип. В. Е. Грачева и Товарищества, 1865. – Т. 1. – Вып. 1-2. – С. I-VI. – С. V.
5. Редин Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии (К XII-му археологическому съезду в Харькове) / Е. К. Редин. – Харьков : Типография Губернского правления, 1901. – 22 с. – С. 6-8.
6. Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI Археологический съезд в Одессе (1884) / А. В. Шаманаев // Научные ведомости. – № 1(96) выпуск 17. – 2011. – С. 71-76.
7. Музичко О. С. Ф. І. Леонтович – представник консервативної професури в Україні другої половини XIX ст. – С. 47-54 // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iiv/2003_1/047-054.pdf
8. Отчет Распорядительного комитета по устройству VI Археологического съезда // Государственный архив Одесской области. – Ф. 275. – Оп. 1. – Д. 13. – 30 л. – Л. 1.
9. Протоколы заседаний Редакционного Комитета VI Археологического съезда // Государственный архив Одесской области. – Ф. 275. – Оп. 1. –

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ахмід Саміра Салехівна – аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Бабкіна Олена Олександрівна – аспірантка Донецького національного університету.

Балінченко Світлана Петрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Володіна Марина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Гедь Анна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Головко Микола Леонтійович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії при Міністерстві закордонних справ України.

Гріза Віктор Анатолійович – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

Демченко Ольга Володимирівна – аспірантка кафедри археології та етнології України історичного факультету Одеського національного Університету імені І. І. Мечникова.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, директор Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Докашенко Галина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Дмитрук Олена Петрівна – старший викладач кафедри теорії держави і права Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Євсюкова Наталя Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Єпішева Анжела Олександрівна – викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Захарова Лілія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Зирянова Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Желзняк Ігор Станіславович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Жихарєва Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

Знак Зоряна – аспірантка кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

Ковальська Леся Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Комар Яна Володимирівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

который считал, что идеология является системой ценностей конкретного общества, которая ориентирует социальную деятельность в определённом направлении [8].

Идеологический пресс тоталитаризма «выдавливал» из общественного сознания общечеловеческие ценности и навязывал стереотипы советского образа жизни (штампы мысли – «как сказал великий Ленин...», одежды – кителя, телогрейки, архитектуры – бараки) и культуры жертвенности («во имя счастья будущих поколений»).

Идеология тоталитаризма, используя разнообразные приёмы и средства, пыталась легитимизировать существующий в обществе политический порядок, навязанный единственной в стране господствующей партией.

В условиях либерализации общественных отношений государство должно принимать активное участие в формировании национальной идеологии, но эта идеология не должна являться государственной ни по структуре, ни по сфере её действия. Это должна быть идеология каждого человека, ощущающего в ней потребность.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються основні напрямки, механізми, засоби та методи ідеологічної діяльності, за допомогою яких пануюча тоталітарна ідеологія намагалась легітимізувати існуючу в суспільстві політичну систему.

Ключові слова: тоталітаризм, ідеологія, індоктринація.

SUMMARY

The article deals with the main areas, mechanisms, means and methods of the ideological activity with the help of which the ruling totalitarian ideology tried to legitimize the political system which existed in the society.

Key words: totalitarianism, ideology, indoctrination.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Політичний енциклопедичний словник. – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 140.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд. Т. 39 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Из-во политической литературы, 1966. – С. 83.
3. Ильин И. А. Наши задачи / И. А. Ильин // Юность. – 1990. – № 8. – С. 64.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд. Т. 39 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Из-во политической литературы, 1966. – С. 83.
5. Бердяев Н. А. Демократия, социализм и теократия / Н. А. Бердяев. – М., 1991. – С. 73.
6. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер. – М., 1992. – С. 380.
7. Тард Г. Мнение и толпа / Г. Тард. – М., 1998. – С. 289.
8. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. – К., 2000. – С. 211.

- Д. 17. – 15 л.; Протоколы заседаний Распорядительного Комитета VI Археологического съезда // Государственный архив Одесской области. – Ф. 275. – Оп. 1. – Д. 1. – 21 л.
10. Протоиерей Александр Иванович Свирелин // Церковные ведомости (Прибавления). – № 40. – 1906. – С. 2700 // <http://pki.botik.ru/articles/p-svirelin1906cv.pdf>
11. Отделение памятников искусства (25 августа) // Рефераты заседаний VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса : «Новороссийский Телеграф», 1884. – 60 с. – С. 13-14.
12. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. XXXIV. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1902. – 482 с. – С. 248.
13. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. XVII^A. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1896. – 954 с. – С. 712; Музичко О. Є. Діяльність професора І. А. Линниченка (1857 – 1926) у сфері бібліофілства, бібліографії та бібліотекознавства // Статті вісника ОНУ. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 58–69 // <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/179/1/58-69.pdf>
14. Отделение памятников искусства (28 августа) // Рефераты заседаний VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса : «Новороссийский Телеграф», 1884. – 60 с. – С. 11-12.
15. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. XVIII. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1896. – 480 с. – С. 125.
16. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. XXXIX^A. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1903. – 960 с. – С. 830.
17. Программа съезда // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). – Т. 1. – Одесса, 1886. – С. XXIV.
18. Заметка об экскурсии членов съезда в Крым // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). – Т. 1. – Одесса, 1886. – С. LXXVIII.
19. Шаманаев А. В. Вклад В. Н. Юргевича в изучение и сохранение памятников Крыма // Античная древность и средние века. – Екатеринбург, 2011. – Вып. 40. – С. 409–421.
20. Мельникова А. К. Подвижник благочестия: очерк жизни и деятельности протоиерея Иакова Чепурина (1838 – 1898), создателя Евпаторийского Свято-Николаевского собора / А. К. Мельникова, Т. Н. Козина. – Евпатория : Крымский Афон, 2010 // <http://drevo-info.ru/articles/20462.html>
21. Веселовский Н. И. История Императорского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования (1846 – 1896). – СПб., 1900. – С. 85. – Цитировано по: Бойко А. Л. В поисках древнего Танаиса. – Ростов н/Д : Изд. Рост. ун-та, 2002. – 214 с. – С. 43.
22. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским археологическим обществом. – М., 1911. – С. 18. – Цитировано по: Бойко А. Л. В поисках древнего Танаиса. – Ростов н/Д : Изд. Рост. ун-та, 2002. – 214 с. – С. 43.
23. Бойко А. Л. В поисках древнего Танаиса. – Ростов н/Д : Изд. Рост. ун-та, 2002. – 214 с. – С. 43.

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛ, ИНТЕЛЛИГЕНТ, ПРОФЕССИОНАЛ:
РЯДОВОЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(1960-1980 гг.)**

Данное исследование, выполненное на основе метода case-study, является попыткой интерпретации биографического интервью в контексте выделения черт дискурса интеллектуала. Функционирование его в социуме расценивается нами как элемент «не-советского» в пределах антропологического кода советской интеллигенции и свидетельствует о его вариативности и структурной неоднородности.

Изучение исторической памяти – индивидуальной, социальной, коллективной, этнической, – и реконструкция на её основе дискурсов советского общества является в настоящем одним из приоритетных направлений исторической науки вследствие возможности реконструкции качественно новой антропологической истории. Краеугольным камнем эпистемологии подобных исследований является тезис о том, что воспроизведение индивидом памяти не есть неупорядоченный набор фактов и событий жизни, а сложный функциональный конструкт [12], призванный создать определённую «я-концепцию» и донести её до интервьюера, потомков, общества в целом посредством автобиографического нарратива.

Нашей целью является вычленение в тексте саморепрезентации, представленной в нарративном интервью, жизненных стратегий и повседневных практик, которые мы считаем научно целесообразным обозначить как определяемые дискурсом интеллектуала (профессионала интеллектуального труда) – в противовес тем, что в социальной антропологии определяются как обусловленные дискурсом советского интеллигента. Последний является достаточно широко представленным в историко-антропологических и качественных социологических исследованиях, в силу, во-первых, того что именно интеллигенция считает себя производителем социальной нормы и соответственно нормативного социального знания, во-вторых, связи интеллигентского дискурса с деконструкцией советского мифа и советской легитимной картины мира в итоге. Так, к реконструкции «культурной матрицы» [11, с. 247] советской интеллигенции обращались российские исследовательницы, широко использовавшие качественные методы в социальной истории, – В. Семенова [11] и Р. Черепанова [13], публицисты П. Вайль и А. Генис [2] и А. Кустарёв [8], а также учёные, работавшие над социологией поколений советской России, в частности проблематикой «шестидесятников» [3]. Интерес же к интеллектуалу, определяемому через профессиональную функцию, но не через моральную позицию в обществе, достаточно посредственен и несравним с интересом к советской интеллигенции как «уникальному историческому явлению» [9, с. 52]. Однако проблематика разграничения в слое представителей умственного труда интеллигентов, интеллектуалов, учёных, экспертов с соответствующими формами конкретного антропологического выражения социальных абстракций является важной для современных постсоветских обществ, в которых циркулируют стереотипы, в той или иной степени транслирующие советские ре-

волюционно-исторических, существовал также набор трудовых профессиональных праздников, которые, по мнению советских идеологов, рождали чувство коллективизма, причастности к общему делу, социализировали личность. С помощью централизованных мероприятий по привитию примитивного коллективизма внедрялась идеология равнозначности индивидов: все как один. Тенденция преодоления индивидуализма, самодостаточности личности прослеживалась и в искусстве, воспевающим индивида – «винтика» в системе грандиозной тоталитарной машины («гвозди бы делать из этих людей, не было б в мире крепче гвоздей»).

Задача воспитания нового общества усложнялась тем, что новый режим не мог использовать привычный механизм политической социализации. Традиция в качестве основания для социализации была искусственно прервана, и её место заполнил тоталитарный миф, на базе которого строилось принципиально новое общество. В этих условиях индоктринация являлась одним из проводников тоталитарного мифа в массы.

Специфика политической идеологии тоталитаризма заключалась в её двойственности. С одной стороны, она представляет собой рационально-манипулятивную систему, а с другой – включает в себя мифические, утопические элементы, граничащие с фантастикой. Поэтому изучение мифологической составляющей тоталитарной политической идеологии (как и любой другой) является актуальным в современных условиях, когда политическая идеология является неотъемлемой частью политического процесса.

Миф в политическом процессе обычно базируется на тройственной системе управления, основными субъектами которой выступают пророк, священник и идеолог. В тоталитарной же системе эти образы часто совмещались (Ленин – вождь и учитель, Сталин – вождь и «отец народов»). Миф – это своего рода механизм подчинения народной воли определённому порядку (миф о пролетариате как классе – гегемоне, освободителе человечества, по Марксу). Знамя, партийные символы, гимны – эти мифо-идеологические приёмы служили для поддержания в массах духа единства и идейной верности. При тоталитарном режиме были и Конституции, заполненные абсолютно ложными измышлениями, ни одна статья которых не выполнялась (кроме статьи, закрепляющей руководящую роль Коммунистической партии); была «партия», которая являлась не партией в обычном смысле этого слова (т.е. добровольным союзом единомышленников), а фактически государственной машиной; были «выборы» с заранее подобранными кандидатами; были Советы, являющиеся бессильными придатками партии – государства; были «профсоюзы», помогающие партии эксплуатировать трудящихся и мобилирующие их на выполнение поставленных режимом задач. Все эти политические мифы искажённо отражали состояние политической жизни тоталитарного общества, давали ошибочные ориентиры политического поведения масс.

Культивация мифов планомерности, регулируемости жизни в ходе создания действительности была обычным явлением тоталитаризма, как и внедрение в общественное сознание концепции руководящей и направляющей роли партии, которая давала индульгенцию на вмешательство в объективное течение событий, на творение истории по своему усмотрению.

Таким образом, подводя некоторые итоги осмысления роли идеологии в тоталитарном обществе, нельзя не согласиться с мнением Т. Парсонса,

достигаемом путём радикальной перестройки существующего мира. Тоталитарное государство напоминало многими своими чертами теократию. –

«Коммунистическое тоталитарное государство, – отмечал Н. Бердяев, – походит на теократию и имеет теократические притязания», оно есть «обратная теократия» [5]. При тоталитарном режиме, как и в исторических теократиях, диктатор является одновременно и «первосвященником», имевшим монопольное право на истолкование партийной доктрины. Причём лидеры партии постоянно интерпретировали идеологию так, как это им было нужно в конкретный момент из тактических соображений.

Тоталитарная идеология оправдывала свои притязания на универсальность тем, что она является истиной в последней инстанции. В то же время, очевидно, что провозглашение единственной абсолютной истины в политике уничтожает многообразие взглядов и свободу выбора. «Подлинное мирозерцание, – писал Гитлер в «Mein Kampf», – претендует на исключительное и безусловное признание и требует, чтобы вся общественная жизнь была построена исключительно согласно его указаниям» [6].

Идеология – это не только содержание, но и определённая, узнаваемая в данном обществе форма. Для идеологии тоталитаризма неотъемлемой частью этой формы является иерархия текстов («Капитал» К. Маркса, «Манифест Коммунистической партии» К. Маркса) и бесчисленные комментарии к ним. На вершине иерархии – формула, девиз («Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»). Тоталитарная идеология имела свои ритуалы и таинства (заседания Политбюро, парткомов, чтения «закрытых» писем, восхваления партийных боссов, демонстрации и праздники).

Особенно хотелось бы остановиться на такой форме индоктринации тоталитарного общества, как революционные праздники. При помощи праздников в сознании масс проводились и закреплялись классовые политические идеи. Праздники (особенно 1 мая – День Международной солидарности трудящихся, празднование годовщин Великой Октябрьской социалистической революции, День Победы) вызывали сильные эмоциональные переживания и были удобны для эффективной пропаганды. Повторяемость праздников позволяла внедрить тоталитарную пропаганду в подсознание. Массовые праздники придавали тоталитарному обществу, теряющему свой революционный потенциал, видимость движения. Той же цели служили и другие формы революционной «карнавальности», такие как массовые репрессии и чистки, грандиозные стройки. Благодаря подобным усилиям общество демонстрировало свою мобилизованность, а тоталитарная система доказывала собственную эффективность. Праздники тоталитарного общества прежде всего были официальными, даже карнавалы официально санкционировались, т.к. они высмеивали прошлое (за исключением революционного) и в различных формах выражали благоговение перед будущим. Мышление, которое вырабатывалось тоталитарной системой с помощью механизма праздников, было автоматическим, нечувствительным к проблемам реальной жизни – его жизненность обуславливалась повторяемостью и символическостью. Советская система производила праздники, которые «содействовали сотканию и скреплению социальных уз» [7], что было важно как на этапе становления тоталитарного режима, так и для его поддержания, т.к. стремление к единству – общая тенденция тоталитаризма. Помимо праздников

ли, что вызывает интеллектуальную озабоченность этими понятиями [9]. Безусловно, социальная позиция советского интеллектуала не соответствует полностью таковой в западных обществах – отсутствуют важные составляющие условий профессиональной самореализации, такие как свободный выбор места работы, конкуренция условий труда. Однако многое позволяет говорить о формировании в советском обществе именно этого социального типа, характерного для постиндустриальной структуры обществ, в которой резко возросло количество людей, занятых в науке как сфере общественного производства, что привело к появлению функциональной и антропологической категории «рядовой учёный». Наше исследование, проведённое в форме case-study [4] позволяет определить некоторые характерные черты его дискурса, вступающие в существенное противоречие с таковыми позиционирующими себя как представителей советской интеллигенции. Источником его является полуструктурированное устное интервью, проведённое автором 16 мая 2012 г. с представителем старшего поколения научно-технической интеллигенции Донбасса, кандидатом технических наук, заведующим лабораторией Горловского филиала Донецкого угольного института (1974 – 1993), которого мы априори считаем типичным представителем социального слоя рядовых научных сотрудников (далее в тексте – респондент или Е.С. по инициалам). В ходе работы мы коррелировали наши интерпретации интервью с опубликованными [6; 10] и неопубликованными биографическими поведением учёных и с выводами исследователей, использующих методологию устной истории.

Общая концепция интервью, которую выбирает респондент как способ построения публичной автобиографии, может быть с одной стороны определена как традиционно интеллигентская, а с другой – как концепция советского человека. Исходя из неё, он произвольно задаёт норму публичной речи, избегая разговорных выражений, норму трудовой морали – перфекционизм в труде и перманентный труд как способ существования, труд, объём которого явно не соотносится с оплатой, как признак скромности и нестяжательства, норму выражения культуры повседневности – сосредоточенной на работе, публичной сфере вообще и лишённой бытовой, семейной, личной сферы, норму материального потребления, заключающуюся в «антимещанской» позиции и сознательном самоограничении, норму культурного потребления, ориентированного на книги и «толстые журналы». Далее, респондент демонстрирует такие черты советского интеллигентского дискурса как апологетику исторической необходимости социального и технического прогресса, неразрывно связанных, «негромкий», лишённый пафоса патриотизм, заключённый в единственной, но достаточно сильно эмоционально нагруженной на фоне общего тона повествования фразы о том, что советские люди¹ за рубежом не знакомились с достопримечательностями иной культуры, а «считали дни до возвращения на родину», а также осознание «страшных перекосов» в советском образе жизни, связанными с излишней бюрократизацией, сопряжённой с низким уровнем компетентности и ответственности руководителей и их куль-

¹ и это единственное в интервью отождествление себя с «советским народом», воспринимаемым не как совокупность индивидов, а как социальная целостность, наделённая общими функциями, устойчивыми взаимосвязями, в том числе и эмоциональными переживаниями.

турой праздности, а также высокого материального достатка. Суждения такого рода считаются исследователями ключевыми в антропологическом коде интеллигенции [5; 9; 11], её своеобразной «культурной матрицей» и этикой, определяющей данную социальную идентичность.

Однако респондент в центр я-концепции ставит не самоутверждение в такого рода интеллигентской идентичности (идентичности «интегрального интеллигента» [7, с. 8]), а профессиональную роль, являющуюся базисом самоидентификации. Е.С. не позиционирует себя открыто как представителя советской интеллигенции и не демонстрирует «особую культурность» [8, с. 157], что мы понимаем как публичное производство и потребление особого (=элитарного) культурного капитала, социальную и статусную рефлексию, рафинированную моральность. Напротив, он определяет себя через соотнесение с чётко определяемыми профессиональными структурами, которые производят интеллектуальный продукт, и формальными профессиональными ролями инженера, научного работника, администратора научного учреждения. Профессия и профессиональная самореализация является стержнем построения респондентом своего прошлого, хотя подобного посыла со стороны интервьюера не было. Индивидуальная история в определяющем обобщий эмоциональный тон повествования дискурсе личностного роста, прогресса, соотносится с профессиональным – интеллектуальным и формально-должностным становлением и ростом. Именно потому она начинается с момента получения высшего образования как начала профессиональной самореализации; детство и довузовская юность вводятся в повествование для пояснения некоторых деталей, самостоятельного же места они не имеют в истории жизни респондента.

Важным фактором, отличающим дискурс интеллектуала, мы считаем интерпретацию жизненной ситуации выбора профессии/социальной роли. Для интеллигентов, в особенности интеллигентов в первом поколении, типичным является соотнесение её со случайностью [10, с. 10; с. 24], которая вызвала необходимость вырабатывать стратегии социокультурной адаптации, что рассматривается как своего рода инициация в интеллигентские иерархии, сопровождаемые определёнными личностными трансформациями, достаточно травматическими по сути из-за разрыва с семейной традицией, необходимостью маскировки собственного лингвистического, внешнего облика, прочих антропологических черт, маркированных как «неинтеллигентность», «некультурность». Элементом же дискурса интеллектуала является апологетика – открытая или латентная – преэминентности профессионализма как главной составляющей выбора социальной роли. Дело не столько в возможности получения хорошей довузовской учебной подготовки, сколько в складывании семейной традиции ориентации на профессиональный умственный труд, оценка его как социально престижного. Отсюда – отсутствие трансформации социокультурного облика и усвоения новых культурных кодов в воспоминаниях. Столичная городская культура может поразить такого человека величиной реального и символического пространства, но не сложностью социальных ролей и отношений, в которой он обязан приобрести и подтверждать культурную идентичность. Таким образом, дискурс профессионала в индивидуе, на наш взгляд, имеет значительную зависимость от семейной традиции и исходит из изначального воспри-

В предлагаемой статье делается попытка осмыслить ряд актуальных, по мнению автора, направлений идеологической работы в эпоху тоталитаризма, а также проанализировать средства и способы, с помощью которых тотальная господствующая идеология пронизывала все сферы общественной жизни, т.к. важнейшей характеристикой тоталитаризма является ориентация на тотальное единство всех без исключения сфер.

Политическое пространство (сфера действия политики, власти и её идеологии) распространяется на всё общество. Каких-либо границ политического пространства при тоталитарном режиме практически нет, т.к. не существует пределов действия политики и политической идеологии. При тоталитаризме практически ничего неполитического не существует. Любое принимаемое властью решение в той или иной сфере обосновывается идеологически, хотя обоснование, как правило, лишь маскировало истинные причины принятия данного решения.

И. А. Ильин считает, что сущность тоталитаризма заключается в «объёме управления», которое становится всеохватывающим [3].

Политическая система тоталитаризма поглощала духовную подсистему, а тоталитарная идеология – духовную культуру.

Применительно к советской модели тоталитарного общества в идеологической работе следует выделить такое направление, как индоктринация, т.е. «промывка мозгов» – пропаганда приоритета классовых интересов и ценности над общечеловеческими, внедрение в общественное сознание мифа о возможности чудес, как следствие «мудрого» курса партии (доминантной была идея «большого скачка» с обслуживающими её установками «мобилизовать народ», «догнать и перегнать Америку»).

Отталкиваясь от определения понятия «идеология», как системы взглядов и идей, следует констатировать, что тоталитарная идеология имела мало общего с какими-либо взглядами и убеждениями, она являлась, прежде всего, инструментом манипуляции массами и укрепления власти над ними политократии. Идеология при тоталитаризме может быть определена, используя терминологию Ф. Энгельса, как «ложное сознание» [4], которое отражает интересы правящего класса партократии и мистифицирует реальные отношения в тоталитарном обществе, стремясь завуалировать истинный характер данного общества. Сама же правящая элита стояла над своей доктриной и не была ею связана. Таким образом, в тоталитарном обществе присутствуют как бы две идеологии. Одна система ценностей существовала для политической бюрократии, а другая – для народа.

Тоталитарная идеология выполняла функцию моральной анестезии по отношению к собственному народу – она нейтрализовала и «замораживала» то моральное отвращение, которое вызывали действия власти и поступки людей, вовлечённых в эти действия. Идеология убеждала в оправданности любых жестоких мер, предпринимаемых против «врагов» народа. Чтобы лишить большинство независимого мышления, нормировать мировоззрение, марксистско-ленинской идеологии был придан государственный статус.

При тоталитаризме формальное отделение церкви от государства маскировало слияние государства с церковью другого типа – тоталитарной партией. Эта партия была вооружена своей тоталитарной идеологией, сфокусированной на представлениях о совершенном состоянии человечества,

ИДЕОЛОГИЯ И ТОТАЛИТАРИЗМ

В статье предпринята попытка осмысления ряда актуальных направлений идеологической работы в условиях тоталитаризма, средств и методов, с помощью которых господствующая идеология пронизывала все сферы общественной жизни.

«Идеология – это система концептуально оформленных представлений, идей и взглядов на политическую жизнь, которая отражает интересы, мировоззрение, идеалы, умонастроения людей, классов, наций, общества...» [1].

Политическая идеология – термин, который используется для обозначения политических концепций, выполняющих интегральную роль в политических движениях. Каждая политическая идеология имеет одну (иногда несколько) центральную ценность – Бога, человека, нацию, класс, свободу, порядок и т.д.

Политическая идеология формировалась в процессе длительного общественно-исторического развития. Она возникла в эпоху Просвещения, которая выдвинула идею прогресса и возможности создания общественного порядка на основе сформированных людьми целей. Для обеспечения возможности такой целенаправленной деятельности людей нужна была наука об идеях. На определённом этапе становления политического общества появляются взгляды, которые отражают общественное бытие с позиций определённых социальных групп. Идеологией становится та часть общественного политического сознания, которая служит удовлетворению не общих, а групповых интересов.

Политическая идеология не возникает стихийно, она создаётся идеологами на основе политических, философских теорий. Каждый субъект политики разрабатывает свою систему политических идей, которые отражают его интересы и потребности. При этом идеология концентрирует наиболее важные проблемы, цели и задачи субъекта политической деятельности, связанные с завоеванием политической власти. В силу всего этого идеология является необходимым элементом политической жизни любого общества. Поэтому желания, которые время от времени возникают у тех или иных политиков, «уничтожить» идеологию и деидеологизировать общество – не более, чем утопия. Сторонники концепции «деидеологизации» нередко ссылаются на высказывание Ф. Энгельса, что «идеология – это процесс, который совершает так называемый мыслитель, хотя и с сознанием, но сознанием ложным» [2].

Однако Ф. Энгельс использовал понятие идеологии, как «ложного сознания» для критики ненаучных идеологий, которые представляли ошибочную теорию общественного развития. В то же время научные идеологии, которые верно отражают объективную реальность, классики марксизма считали необходимыми для общества, они рассматривали идеологию как разновидность научного знания, безусловно, в контексте претензий определённого социального класса (пролетариата) на политическую гегемонию.

Политическая идеология, отражая содержание определённых исторических эпох, имеет относительную релятивизованную ценность.

ятия себя как части культурной/грамотной/высококультурной среды, обладающей значительным весом в обществе. И в частности, поэтому, выбирая учебное заведение, респондент не стремился просто получить высшее образование, попасть в «инженеры», сменить социальный облик, и по сути совершить акт социального эскапизма, – он сознательно выбирает профессию, ориентируясь на желаемую и маркируемую достойной позицией в обществе. Так, аргументацией поступления в Ленинградский горный институт служит положение в обществе будущих и уже свершившихся горных инженеров, проявлявшееся, в частности, в сравнительно высокой стипендии студентов ЛГИ и их особой форме. Респондент изначально выбирал престижный профессиональный круг горных инженеров, выпускников сильнейшего вуза в подготовке технической интеллигенции. Склонность к формированию таких неформальных профессиональных кругов² – не иерархий – мы считаем одной из важнейших для дискурса интеллектуала. Если для интеллигента перманентно актуален вопрос состоятельности своей идентичности, то интеллектуалу важна принадлежность к кругу, имеющему такую градацию среди подобных, которая его удовлетворяет.

Как мы отметили выше, реконструкция респондентом своего прошлого концептуализируется в границах профессиональной самореализации и успеха, которые сводятся к интеллектуальному (проведение собственных исследований, приобретение высокоспециализированного интеллектуального капитала) и карьерному росту. В последнем акцент со смены статуса смещается в сторону оценки степени усложнения своего профессионального круга – так, достижением респондент считает не номинальный статус кандидата технических наук, а написание диссертации под руководством известного учёного и защита её в наиболее престижном академическом научно-исследовательском учреждении, не статус заведующего лабораторией, а участие в конференциях и неформальных обсуждениях проблем его научно-технической отрасли, куда данный статус был своего рода «пропуском». Кроме того, респондент выражением своего профессионального роста считает оплату труда, существенно превышавшую среднестатистическую, и, что мы хотим подчеркнуть как значительное для дискурса интеллектуала и так же табуируемое в дискурсе интеллигента, как и материальная заинтересованность в профессиональной деятельности, – вхождение в структуры власти формально и через приобретение роли профессионала-эксперта. Респондент подчёркивает важность для него властных функций его экспертной оценки, определяющей престижность его социально-профессиональной роли и её позиции в обществе.

Таким образом, автобиография, интерпретируемая в концепции реализации жизненного проекта, демонстрирует позитивное восприятие прошедшей жизни, личностного свершения. Отсутствие перманентно переживаемых противоречий между формальными и внутренне осмысливаемыми ролью и статусом, между профессиональной и интеллигентской властью и ответственностью в обществе, между публичной и приватно-публичной сферами социальных отно-

² подобного рода, например, профессиональный круг адвокатов в американском обществе. Чаще всего они определяются узко специализированной областью интеллектуального труда и капитала и обучением в высшем учебном заведении с устойчивой традицией подготовки профессионалов.

шений обуславливают отсутствие в интервью противоречий эволюции сознания респондента, облекаемой, как правило, в формы эмансипации от советской идеологии и/или парадигм советской культуры в принципе. Таков дискурс советской интеллигенции в целом, в особенности её части, именуемой шестидесятниками, его же мы можем отметить, к примеру, у нашего респондента В.П., который профессиональную автобиографию заканчивает серединой 1960-х, далее обращаясь к описанию рефлексии в отношении социальных явлений и процессов, причём интерпретируя их таким образом, что раскол его сознания на «советское» и «не-советское», происходил параллельно углублению кризисных явлений в советском обществе и его ускоренной деградации [1, с. 56]. Напротив, Е.С. считает середину 1960-х – начало 1980-х гг. прогрессивным временем как для себя, так и для социума в целом, формируя такую оценку исходя как из категорий личного профессионального роста, так и из свода производственных показателей в угольной промышленности, которые так или иначе зависели от его профессиональной деятельности. Этот период характеризуется как «время моего расцвета». Соответственно оценивается и советский строй брежневской модели – позитивно, как выполняющий трудовой контракт в отношении профессионала. Данная позиция ставится во главу угла. Государство, нанявшее интеллектуала на определённую работу, обеспечивает его необходимым оборудованием, возможностью коммуникации в рамках профессиональных кругов и возможностью осуществлять властные функции эксперта, является для данного дискурса заинтересованным работодателем. Разного рода же бюрократические проволочки оцениваются на уровне человеческого, непрофессионального, некомпетентного, но не системного. Система же в целом оценивается как прогрессивная, имеющая внутренний потенциал для саморазвития, прерванного волюнтаристскими реформами М. Горбачёва. Она обладала социальным комфортом для интеллектуала. В ней отсутствовали черты, нарушающие целостность его общественного сознания, что являлось ключевым переживанием представителей советской интеллигенции, не занявших радикальную антисоветскую позицию.

Итак, в качестве вывода мы хотели бы сделать акцент на том, что исследование показывает возможность неоднородности и неоднозначности дискурса и социально-профессиональной культуры представителей советского интеллектуального слоя, и, таким образом, несводимость его к дискурсу традиционной интеллигенции, интеллигенцией личностей «интегрального» типа. Воспроизводство в советской культуре, причём до наступления времени её окончательной деградации и деконструкции, социально-антропологического типа интеллектуала-профессионала и интеллектуала-эксперта есть явление, которое с одной стороны демонстрирует неизбежную социокультурную конвергенцию обществ, вступивших в постиндустриальный период развития, с другой стороны – возникновения на советском социальном материале, в условиях советских нормативной социализации и профессиональных структур, иного, несветского, а скорее постиндустриального и оттого космополитического, социального типа, чья «не-советскость» не является отрефлексированной. Не являлась она и антисоветской позицией, а скорее способом реализации профессиональной повседневной культуры и репрезентации её в индивидуальной памяти. Это позволяет говорить об интеллектуале в контексте типологии советского общества, однако с несветской антропологической составляющей.

страдания, долга и патриотизма в контексте приоритета диалогической взаимности и аргументативного дискурса.

Ключевые слова: тотальность, стратегическое действие, коммуникативное действие, дискурс, диалог, Третий.

SUMMARY

The article reveals a set of social-philosophical, ethical, ontological and axiological dimensions of totalitarian model and totality analysis, which can be found in European philosophers' investigations. Particular focus is on the problems of justice, suffering, duty and patriotism in the context of dialogical unity and argument-validated discourse being the priorities.

Key words: totality, strategic interaction, communicative interaction, discourse, dialogue, the Other.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Apel K.-O. Understanding and explanation. A transcendental-pragmatic perspective : Transl. by G. Warnke / K.-O. Apel [Текст]. – Cambridge etc. : MIT press, 1984. – 293 p.
2. Habermas J. Communication and the Evolution of Society // Transl. and with an introduction by T. McGarthy / J. Habermas [Текст]. – London : Heinemann, 1979. – 239 p.
3. Апель К.-О. Спрямування англо-американського комунітаризму в світлі дискурсивної етики / К.-О. Апель // Комунікативна практична філософія : За ред. А.М. Єрмоленка [Текст]. – К. : Лібра, 1999. – С. 372-394.
4. Арндт Х. Джерела тоталітаризму [Текст] / Х. Арндт. – М. : «Текст», 2008. – 584 с.
5. Арндт Х. Скрытая традиция [Текст] / Х. Арндт. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
6. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер [Текст]. – М. : Высшая школа, 1993. – 173 с.
7. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив / Ю. Габермас // Комунікативна практична філософія : За ред. А. М. Єрмоленка [Текст]. – К. : Лібра, 1999. – С. 346-354.
8. Левінас Е. Між нами: дослідження Думки-про-іншого [Текст] / Е. Левінас. – К. : Дух і літера: Задруга, 1999. – 312 с.
9. Малахов В. А. Уязвимость любви [Текст] / В. А. Малахов. – К. : Дух і літера, 2005. – 560 с.
10. Тейлор Ч. Етика автентичності [Текст] / Ч. Тейлор. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.
11. Уолцер М. Про толерантність [Текст] / М. Уолцер. – Харків : Видавнична група «РА Каравела», 2003. – 148 с.
12. Франк С. Л. Сочинения : Вступ.ст., сост. и примеч. Ю. П. Сенокосова [Текст] / С. Л. Франк. – М. : Изд-во «Правда», 1990. – 608 с.
13. Шульгин Н. Н. Альтернативная герменевтика в диалоге культур [Текст] / Н. Н. Шульгин // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 22-43.
14. Якимец К. И. Свое и чужое [Текст] / К. И. Якимец // Вопросы философии. – 2003. – № 11. – С. 28-42.
15. Якимович А. К. «Свой – чужой» в системах культуры [Текст] / А. К. Якимович // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 48-60.

У свою чергу, К. І. Якимець застерігає, що спроба встановлення моральної загальнозначущої одноманітності обов'язково є пов'язаною з відмовою від самоідентифікації. Тобто визначення Чужого через визнання Свого таким, що містить цю загальну значущість, здатне привести до розуміння, що «чужа релігія – забобони; чужа логіка – абсурд; чужий порядок – хаос» [14, с. 42]. Звертаючи увагу на цю небезпеку, К. І. Якимець, однак, зауважує, що самоідентифікація є неминучою, оскільки такою є діяльність і мораль. А тому питання сприйняття Іншого та Чужого залишається гострим та відкритим.

Своєрідний варіант його вирішення пропонує Н. Н. Шульгін, який розглядає Своє та Чуже у сенсі, відповідно: «те, чому треба слідувати» та «те, чого необхідно остерігатися». Оскільки зовнішній діалог різних культур є, на його думку, майбутнім внутрішнім для них, непорозуміння на цьому етапі впливає на виокремлення Своїх та Чужих елементів у контактній культурі. «Культурреципієнт», носій нерозуміння Чужої культури, має дійти контакту з «культуртрегером», носієм еталонного розуміння даного фрагмента Своєї культури, щоб відбулося «одужання» – «перехід від Нерозуміння до Розуміння в ході оптимальної стратегії взаємодії між Культуртрегером та Культурреципієнтом» [13, с. 23]. Такий приклад нейтралізації Свого та Чужого у процесі утворення спільного середовища вказує на витоки «пошуку інакшості в собі», про який вже йшла мова вище.

Таким чином, огляд вимірів тотальності та, зокрема, визначення категорій Чужого й Іншого, а також Свого дозволяє дійти низки висновків.

Методологія аналізу та осмислення тоталітарної моделі спирається на вивчення міфологем єдності, інакшості та обов'язку в їх інтерпретаціях та подальшому деструктивному ігноруванні фактів, суб'єктів та норм. Велико значення набуває також вивчення засад інтерсуб'єктивності та аргументованого дискурсу урахуванням гіпотетичних учасників – як контрмеханізм стосовно нехтування Третім та ствердження неможливості примирення з його стражданням. У такому контексті особливо значущими є оцінки можливостей і обмежень націоналізму й патріотизму в світі «після Аушвіца». Розглядаючи націоналізм як «онтологію знизу», від землі та крові, вітчизняний дослідник В. Малахов принципово протиставляє йому любов як «онтологію зверху», де важливо, до чого людина здатна дорости [9, с. 41]. Саме такий онтологічний вектор дозволяє говорити про подолання тотальності і відповідь на той виклик Небуття, який, на жаль, не залишився тільки у ХХ столітті, а пульсує в сучасному світі щоразу як набувають сили фундаменталізму різного кшталту. Тому дослідження тотальності у ключі подолання онтологічної відокремленості, пошуку простору «між» суб'єктами та Обличчя Третього як виміру відповідальності поза родовою специфікою, що спирається на злиття індивідуальних воль, – не втрачають своєї актуальності за доби сучасності.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються соціально-філософські, етичні, онтологічні та аксіологічні заміри аналізу тоталітарної моделі і тотальності в цілому, виведені через їх осмислення європейськими філософами. Відокремленість відокремленості окремо відокремлюється проблематику справедливості,

РЕЗЮМЕ

Дослідження, проведені на основі методу case-study, є спробою інтерпретації біографічного інтерв'ю в контексті виокремлення рис дискурсу інтелектуала. Функціонування його в соціумі розцінюється нами як елемент «не-радянського» в межах антропологічного коду радянської інтелігенції та свідчить про його варіабельність та структурну неоднорідність.

Ключові слова: радянське суспільство, інтелігенція, інтелектуал, усна історія.

SUMMARY

The following research worked out with the method of case-study is an attempt to interpret the biographical interview in the context of searching the discourse of an intellectual. Its function could be considered as an «unsoviet» element in the limits of the soviet intelligentsia's anthropological code and reveals its variety and complete structure.

Key words: soviet society, intelligentsia, intellectual, oral history.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бабкіна О. О. Наукова інтелігенція Донбасу другої половини ХХ ст.: досвід дослідження саморепрезентації в автобіографічному наративі» / О. О. Бабкіна // Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей. – Кн. 20 / під ред. Стяжкіної О. В. – Донецьк, 2011.
2. Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – М., 1998.
3. Воронков В. Проект «шестидесятников»: движение протеста в СССР / В. Воронков // Отцы и дети. Поколенческий анализ современной России / Под ред. Ю. Левады, Т. Шанина. – М., 2005.
4. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М., 2003.
5. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология / Н. Н. Козлова [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.twirpx.com/file/411505/. Доступ 30.10.2012.
6. Куратов О. В. Хроники русского быта (1950-1990). Неофициальная фактография / О. В. Куратов. – М., 2004.
7. Куренной В. Интеллектуалы / В. Куренной // Мыслящая Россия: картография современных интеллектуальных направлений. – М., 2006.
8. Кустарёв А. С. Нервные люди: Очерки об интеллигенции / А.С. Кустарёв. – М., 2006.
9. Мыслящая Россия: интеллектуально-активная группа / под ред. В. Куренного. – М., 2008.
10. Профессора Донецкого государственного технического университета рассказывают. – Донецк, 2001.
11. Семенова В. В. Социальная динамика поколений: проблема и реальность / В. В. Семенова. – М., 2009.
12. Хрестоматия по устной истории / под ред. М. В. Лоскутовой [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://books4student.ru/?p=44069>. Доступ – 30.10.2012.
13. Черепанова Р. С. «Маленький человек» в «большой истории»: опыт интерпретации устных биографических рассказов / Р. С. Черепанова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 4 – Вып.29.

**ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ ВІДОМСТВА УСТАНОВ ІМПЕРАТРИЦІ
МАРІЇ ФЕДОРІВНИ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті розглянуто історію дитячих притулків Таврійської губернії протягом ХІХ ст. висвітлено становлення та розвиток найвідоміших благодійних установ регіону: дитячого притулку гр. Адлерберг, Сирітського будинку А. Я. Фабра, Керченського Марійського дитячого притулку тощо.

Дитяча безпритульність є однією з найгостріших проблем у сучасному суспільстві. Поява самого терміну «безпритульний» своїм корінням походить із далекого ХVІІ ст., відображаючи зародження принципів державної політики відповідно до зuboжilих верств населення. Уже через століття цей термін став відображенням стану підлітків віком від 13 до 16 років, які були позбавлені батьківської опіки. ХІХ ст., насичене військовими подіями, дало поштовх до масового розповсюдження цього явища на теренах Російської імперії. Не стала винятком і Південна Україна.

З-поміж науковців, що зверталися до розробки цієї проблеми, слід відзначити дослідження О. М. Бобкової [1] та Ю. В. Богінської [2], І. С. Гребцової та С. А. Накаєвої [3]. Окреме місце посідає дослідження А. М. Савочки, в якому розглянуто історію становлення та розвитку благодійних товариств Ялтинського повіту у ХІХ ст. [4]. Також відомі публікації А. М. Савочки та Д. Прохорова, що присвячені установам опіки в Сімферополі та Євпаторії [5; 6].

Метою цієї розвідки є узагальнення досліджень з історії дитячих притулків відомства установ імператриці Марії в Криму та Північній Таврії.

Із середини ХІХ ст. в Таврійській губернії, через військові конфлікти та ряд економічних проблем, набувають особливої гостроти проблеми, пов'язані з неповнолітніми, такі як: дитяча безпритульність, жебрацтво та злочинність, безграмотність, постійне зростання кількості підкидьків, високий рівень дитячої смертності серед бідних родин. Розв'язати ці складні питання стало можливим завдяки формуванню мережі благодійних закладів, у яких би знедолені діти могли б отримати необхідний притулок, освіту, кваліфіковану медичну допомогу та психологічну підтримку з боку дорослих. Вирішальну роль у цьому складному процесі відігравали установи, що належали до відомства закладів імператриці Марії.

У грудні 1848 р. у Таврійській губернії було вирішено заснувати в Сімферополі дитячий притулок, який пропонувалось назвати Спаським. Проект статуту надійшов до Комітету Головного опікунства дитячими притулками (м. Санкт-Петербург), де його затвердили на основі Положення про дитячі притулки 14 червня 1849 р. 12 листопада того ж року імператриця Олександра Федорівна прийняла заклад під власну опіку та призначила Марфу Євстафіївну Рудзевич доглядачкою, допомагати їй повинна була її дочка – фрейліна імператорського двору М. О. Рудзевич [7].

19 грудня 1849 р. відбулося перше засідання Таврійського губернського опікунства дитячими притулками під керівництвом місцевого губернатора В. І. Пестеля. Саме цей орган очолив керівництво над усіма благодійними закладами, що належали до відомства установ імператриці Марії.

Втім, у дослідженні Думки-про-Іншого, Е. Левінас робить акцент на несиметричності відносин «Я-Інший». Він зауважує, що «в приклеюванні сенсу «Я» до іншого й також в моїй інакшості до мене самого, чим я здатен порівнювати з іншим сенс «Я» – «тут» і «там» перетворюються на одне» [8, с. 99]. У цьому й міститься визначення власної «притаманності» через бачення себе поглядом іншого та самовиявлення через звернення до цього іншого. Поняття Третього, що розриває замкнену симетричність відношень між «Я» та «Іншим» та водночас спростовує домінування сфери економічних інтересів внесенням імперативів відповідальності, веде до утворення тотальності «Ми», що не є сумою «Я». Тож Третій як прорив у сферу спільності означає, що як індивідуальне, так і надіндивідуальне самопізнання керується наслідками зустрічі з Обличчям іншого. Цей стан «вимогливої незахищеності» Іншого є викликом, зіткнення з яким потребує докладання зусиль для актуалізації міри відповідальності, що міститься на момент зустрічі як у «Я» індивідуальному, так і у тотальному «Ми», таким чином випробуючи спроможність «Я» чи «Ми» до позабуттєвої суб'єктивності. Самоствердження власної тотожності через Інших, у тому числі інтерпретація, яку дає Е. Левінас спинозівському терміну *conatus essendi* (схильність буття повертатися до себе [8, с. 288]), потребує вищезазначеної категорії Третього як прориву у тотальність з одночасною актуалізацією етичних засад взаємодії. Адже з підвищенням рівня тотальності, відповідальність позбувається потреби у взаємності, тобто симетричності, набуваючи потенціальних якостей потенціально позитивного сприйняття позиції Іншого, якщо вона не перешкоджає абстрактному Третьому у реалізації його онтологічних вимог.

Від зворотного боку тотальної відповідальності застерігає А. К. Якимович, який розмежує поняття Іншого та Чужого. Він наголошує на тому, що у випадках, коли на Іншого надівають так звану «маску людини», виходить мультикультуралізм як своєрідна стратегія домінування [15, с. 60]. У такому контексті відчуття відповідальності виводиться як ствердження свого «Ми» на кшталт джерела культурної легітимізації, тобто суб'єктивну потенціальність прийняття рішень стосовно Іншого, які заздалегідь вважаються позитивними. Подібне самовизначення через встановлення домінування є такою ж маніпуляційною технологією, як і приміряння «маски нелюда» у месіанському приниженні, що спирається на спробу самоусвідомлення суспільства як обраного, причетного до неординарної мети. У цьому випадку суспільна ідентичність також формується у контакті з Іншим. Але від того, яким чином визначається цей простір «не-Ми», залежать механізми організації спільного середовища взаємодії. Адже контакт «Ми» з Іншим та контакт «Ми» з Чужим є фундаментально різними з точки зору очікуваних результатів. Якщо у першому прикладі може йти мова про взаємний вплив і збагачення, принаймні у певних межах, то другий означає активне застосування прийомів захисту або агресії стосовно «нелюдей», що укладають міфологічну картину світу «Ми та Чужі». Це означає, що самопізнання як одержання інформації та як пізнання меж втручання здійснюється в обох випадках. Але тонка лінія розмежування Іншого та Чужого постійно повертає «Ми» до дилеми ізоляції та взаємодії. Тому вирішення цієї дилеми, пошук відповіді на виклик і є актом самоздійснення суспільства на шляху ствердження інформаційної структури центрального поняття «Ми».

«якщо всі ми чужоземці, то тоді ніхто з нас не чужоземець». Неможливість пізнання відмінностей без усвідомлення тотожності надає самовизначенню суспільства своєрідний напрямок: толерантність до інших через розуміння засад власної інакшості і всезагальної спільності.

Підсумовуючи пошуки шляхів, за якими відбувається самоідентифікація суспільств, слід звернутися до концепцій, що визначають цей процес як з'ясування опозиції «Я» у значенні протиставлення чи порівняння. Адже фактично йдеться про намагання вийти за межі ізоляції, що стверджується тоталітарною моделлю.

Розмежовуючи Я-основу слова Я-Воно та Я-основу слова Я-Ти як суб'єкт та суб'єктивність, М. Бубер стверджує їх у якості духовних форм природної розрізненості та природної єдності [6, с. 39]. Таким чином, пізнання як мета самообособлення поступово апелює до відношення як мети відносин. М. Бубер наголошує на тому, що, незважаючи на відмінності між історією особистості та історією людського роду, їх поєднує одне: вони означають «прогресивне зростання світу Воно» [6, с. 24]. Це явище – прояв вже зазначеного тейлорівського поняття «нарцисизму» сучасності, коли відбувається звуження горизонтів значущості і, відповідно, помноження простору «інакшості» за межами цього горизонту. Йдеться про Воно як Іншого, що протиставляється Я не в конструктивному формотворчому аспекті стосовно спільного середовища, а в деструктивному самозаглибленні та, як наслідок, відчуженні та блокуванні інформаційних потоків зовні. Таке ствердження самодостатньої унікальності є, начебто, незалежним від зовнішніх чинників, але воно обмежується власними інформаційними ресурсами і, за умов відсутності зовнішнього живлення через встановлення відносин Я – Ти, приречене на поступове виснаження. Неминучість помноження світу Воно як постійна реакція на первинну онтологічну відокремленість суб'єктів пізнання, втім, не поменшує важливості дотику до Ти, у якому міститься «подих вічності», тобто потенція актуального безсмертя через збереження інформаційного поля взаємодії шляхом утворення його відбитків у наступних реалізаціях Я-Ти відносин.

С. Л. Франк називає це відношення «недосяжною (для логічного мислення) реальною внутрішньою для-самого-себе-сутнього перетворення та взаємопроникнення між «одним» та «іншим» [12, с. 372]. Антиномістичний монодуалізм як зіставлення «Я» та «не Я», а також злиття «всередині» та «зовні» визначаються ним як механізми ствердження рівноваги за умов збереження інакшості, тобто протиріч та розходжень. Таким чином, сутність «Я-Ти» в цьому контексті виступає як «первинний рід буття», слугуючи основою визначення Іншого через усвідомлення розрізненості навіть під час взаємопроникного пізнання. Симетричність цієї трактовки «Я-Ти», так само, як і у М. Бубера, замикає коло пізнання інакшості на сприйнятті безпосереднього суб'єкта інтерсуб'єктивних відносин, тобто є ізольованою від тої сфери інакшості, що є позаконтактною. Тому пізнання та розуміння Іншого серед Інших є обмеженим дією слова «Я-Ти», адже вихід у «Я-Ви» є неможливим через руйнування зазначеного інтерсуб'єктивного взаємопроникнення через множинність суб'єктів. Понадіндивідуальний рівень суспільства, моральні закони взаємодії якого з іншим суспільством не можуть бути суєю нормативних уявлень окремих «Я», виходить за межі слова «Я-Ти» і симетричності, пов'язаної з ним.

20 вересня 1850 р. Матвія Івановича Кашкадамова було призначено директором новоствореного притулку. На той час раді піклувальників вдалося зібрати 2 092 руб. 50коп. пожертв на будівництво притулку, які передали на зберігання до місцевого приказу громадського піклування. Однак, відкриття закладу затримувалося на невизначений термін через смерть М. Є. Рудзевич, а також відмову деяких членів ради піклувальників від своїх обов'язків [8].

Перший у Таврійській губернії дитячий притулок відкрився лише за часів Кримської війни (1853 – 1856) дружиною військового губернатора М. В. Адлерберга Гамалією Максимільянівною. У той період соціальної нестабільності у місті стрімко зростала кількість біженців та дітей, що втратили чи загубили батьків. Сімферополь, в якому на той час було розміщено від 11 000 до 13 000 поранених та хворих, потерпав від епідемії тифу. Г. М. Адлерберг приймає рішення відкрити тимчасовий благодійний заклад, в якому сироти й безпритульні діти могли б знайти прихисток та опіку [9]. Під час воєнних дій Гамалія Максимільянівна активно займалась збиранням пожертв, організувала добровільні лотереї та заходи для відкриття в Сімферополі благодійного закладу. Загалом їй вдалося зібрати 56 500 руб., що дало змогу винайняти приміщення в приватному будинку та прийняти до установи 11 перших вихованців [10].

Завдяки діяльності нового губернатора Г. В. Жуковського благодійний заклад отримав власну будівлю й закріпив за собою постійний статус. Також саме в цей час заклад було названо на честь засновниці Г. М. Адлерберг. У цей період оформилась структура керівних органів притулку: його почесною головою була імператриця Марія Олександрівна, а опікунська рада вирішувала усі питання, що були пов'язані з практичною діяльністю установи. Також Г. В. Жуковському вдалося відновити діяльність Таврійського губернського опікунства дитячими притулками, робота якого припинилась у зв'язку з початком бойових дій та нестачею коштів для його утримання. 30 вересня 1858 р. відбулося перше засідання цієї організації, яку очолив сам губернатор. З лютого 1858 р. притулок знаходився в будинку, який рада піклувальників придбала в О. М. Раєвської за 6 000 руб. [11]. А вже через 10 років відбулася закладка нової двоповерхової будівлі притулку та церкви в ім'я св. Миросиці Марії Магдалини. Загальна вартість будівництва благодійного закладу сягнула 31 628 руб. 29 коп. [12], завдяки щедрим пожертвам кримського жіноцтва (дружина севастопольського першої гільдії купця І. І. Фальц-Фейна Єлизавета Федорівна пожертвувала 8 000 руб., поміщиця Є. Д. Беркова внесла 500 руб.) та збору коштів у містах і містечках всієї Таврійської губернії.

До установи приймали хлопчиків та дівчат віком від трьох до шістнадцяти років. Хлопчиків навчали телярству, ремонту взуття, а дівчат – швацькому ремеслу. Також на території притулку існували сад та город, де діти вивчали основи садівництва і городництва. Багато уваги в закладі приділялося й вивченню шкільних дисциплін. До навчального плану включили наступні предмети: Закон Божий, арифметику, географію, граматику, малювання, чиstopисання. У церкві притулку під керівництвом священника хлопчики та дівчата вчилися церковному співу й вивчали богословську літературу. Важливим елементом навчання були зустрічі з відомими місцевими громадськими діячами, екскурсії та прогулянки.

1886 р. притулок покинув останній хлопчик, після цього заклад повністю перетворився на установу, де опіку отримували суто дівчата. Кількість вихованок у закладі на початку 90-х рр. XIX ст. перевищила п'ятдесят. Учениць розподілили на чотири класи, до викладання в закладі залучили додаткових вчителів.

На початку XX ст. раді піклувальників на кошти з пожертв О. І. Фальц-Фейна та повітових земств вдалося провести капітальний ремонт будівлі притулку, що дало змогу збільшити кількість вихованок до вісімдесяти. З того часу заклад почав відчувати фінансові проблеми, оскільки кількість благодійних внесків значно скоротилася [13].

Початок Першої світової війни лише загострив потребу в додатковому фінансуванні, тому що борги установи почали зростати. На жаль, органи місцевого самоврядування не мали коштів, для утримання дітей, тому 1918 р. притулок фактично припинив своє повноцінне існування [14].

Засновником першого в Таврійській губернії притулку для хлопчиків виступив відомий державний і громадський діяч Андрій Якович Фабр (1789-1863). 18 вересня 1846 р. Андрій Якович склав заповіт, згідно з яким усе його нерухоме майно та капітали передавались «на вічні часи й невід'ємно на користь малолітніх малозаможних сиріт». Після смерті благодійника в ніч з 24 на 25 січня 1863 р., утворено раду піклувальників притулку та розпочато підготовку до його відкриття, яка тривала протягом наступного року [15]. Капітали, які Андрій Якович залишив у кредитних та боргових паперах, склали 339 480 руб. сріблом [16]. Усі ці кошти дали змогу піклувальникам створити один з найкращих сирітських будинків не тільки в Сімферополі, але й в усій Таврійській губернії. 6 червня 1873 р. Сирітський будинок А. Я. Фабра було включено до складу цього відомства установ імператриці Марії.

На самому початку історії притулку в ньому утримувалось лише двадцять хлопчиків віком від чотирьох до тринадцяти. Обмеження числа дітей Андрій Якович Фабр пояснив тим, що «краще доглядати їх меншу кількість, але надати їм більш пристойне утримання» [17]. Однією з обов'язкових умов прийняття до притулку, за бажанням А. Я. Фабра, стало місце народження сиріт. Вони неодмінно повинні були бути вихідцями з Таврійської губернії. Форма контролю була досить демократичною – керівництво сирітського будинку зобов'язане було «надавати щорічно звіт по ньому, так само як і про капітали» [18].

Із восьми років дітей навчали арифметиці, Закону Божому, російській та церковній граматиці, церковному співу. В одному з приміщень установи знаходилась невелика бібліотека, де діти могли виконувати домашні завдання та займатись самоосвітою. Із десяти років хлопці відвідували міське училище. Найталановитіші учні, які добре себе поводити та мали найкращі оцінки, отримували змогу вступити до університету або іншого навчального закладу. Така можливість з'явилась, оскільки відсотки з благодійного капіталу йшли в оплату за навчання випускників закладу. З 1876 по 1902 рр. стипендії одержали лише дев'ятнадцять випускників закладу [19].

У тринадцять років хлопців віддавали до ремісничих майстерень або навчали справі чоботаря у міських вчителів. Згодом надання вихованцям притулку базової професійної підготовки стало одним із пріоритетних напрямків. У 1890 р. при закладі з'явилась окрема реміснича школа, в якій викладались теслярство, ковальство, колісно-екіпажна справа. Термін навчання в ремісничій шко-

і вибір себе, потребує спільного горизонту значущості. Виводячи цю тезу з площини індивідуального «Я» у площину мідівського «Ми» суспільного уособлення, можна виділити фактори обміну, горизонту значущості та визнання як базисні для самоідентифікації суспільних утворень у руслі соціальних процесів, під вплив яких вони підпадають у момент взаємодії з іншими комунікантами. Відступаючи від суто інструментального розуміння об'єднань та спільноти у процесі самоздійснення, Ч. Тейлор зазначає, що автентичність як грань індивідуалізму не тільки наголошує на свободі особи, а й «пропонує моделі суспільства» [10, с. 39]. Таким чином, уявлення про те, як люди повинні жити разом, проектується на суспільство й певною мірою свідчать про основні вісі встановлення ідентичності надіндивідуального рівня, що містить поняття, які можуть бути застосованими в укладанні стратегій обміну інформацією з іншими суспільствами як носіями такого рівня ідентичності. Але самозаглиблення теперішнього «Я-покоління», яке Ч. Тейлор визначає як хворобу сучасності на «нарцисизм», проектується вищезазначеним чином на відносини між суспільствами, є перешкодою у побудові перспектив досягнення спільної мети. Адже ізольоване самовизначення, продиктоване цією тенденцією, насправді блокує саме себе через звуження горизонтів значущості, а втім і деградування до монологічності з її вичерпними ресурсами формування ідентичності. Ті моделі суспільства, що зумовлюються таким розумінням самоідентифікації, в свою чергу набувають ознак інструментального ставлення до взаємодії як, перш за все, до джерела власних набутоків, відповідним чином організовуючи інформаційні засоби впливу та застосовуючи маніпулятивні операції стосовно інших учасників комунікації.

Подібне розуміння взаємодії сучасних суспільств та пошуки витоків диспропорцій цієї взаємодії у пріоритеті інструментального мислення взагалі як другої хвороби сучасності, виділеної Ч. Тейлором, формує відповідні умови для самоідентифікації і таким чином замикає коло «Я-покоління» – «моделі взаємодії» – «само ідентифікація». Це відбиває зв'язок усіх проекцій сучасного «нарцисизму»: людини, суспільства, контактних суспільств так, що у відносинах «людина-людина», «людина-суспільство», «суспільство-суспільство» та «суспільство-людина» інструментальне мислення призводить до інформаційного деспотизму, роблячи акцент на самовизначенні, а не взаємному збагаченні. Досягнення згоди та формування спільного простору за таких умов «утягнення ковдри на себе» відбувається за допомогою регулятивних механізмів комунікації, що забезпечують протікання соціальних процесів, зокрема, об'єднання, за доби сьогодення.

У контексті наведених обміркувань залежностей між індивідуальним самовизначенням і формуванням ідентичності суспільства взагалі, актуальності також набуває запропоноване М. Уолцером дослідження толерантності як формотворчої стосовно партнерів взаємодії суспільств категорії, що впливає на інформаційно-інтенційний обмін і є амортизатором вищезазначеного інформаційного деспотизму. Він стверджує, що «проект епохи постмодерну підриває будь-який вид спільної ідентичності і стандартної поведінки; він сприяє розвитку суспільства, у якому займенники у множині «ми» і «вони» (або навіть змішані займенники «ми» і «я») не мають постійного значення» [11, с. 103]. Усвідомлення чужорідності в собі як основа терпимого ставлення до інакшого спирається на тезу стосовно значення інакшості, адже

У свою чергу, аналізуючи цей стан ізоляції, Е. Левінас фокусується на несправедливості, яку неможливо пробачити стосовно Третього, як царині відповідальності. Саме ізолюваність і відсутність спільного простору співрозмовників є причиною панування тотальності. Так само й Ханна Арендт зазначає ізолюваність та безсилля, а також зруйновану людську здатність до засвоєння досвіду й продукування інтенцій як наслідок «залізного кільця тотального терору» [4, с. 528]. Подолання тотальності й розбивання системи ж, на думку Е. Левінаса, відбувається через Обличчя, тобто «співрозмовник як буття й стосунок із буттям співрозмовника, тобто мовлення, ставить нас над тотальністю» [8, с. 40]. Отже, саме взаєморозуміння та взаємна відповідальність стають механізмами подолання тоталітарного викривлення особистості й комунікації взагалі.

Представники комунікативної практичної філософії, аналізуючи тотальність та життєвий світ, наголошують на необхідності перевірки та аргументації стосовно традиційних ціннісних уявлень та картин світу, розмежовуючи стратегічну дію та комунікативну дію, спрямовану на аргументативно здійснюване взаєморозуміння в межах дискурсу. К.-О. Апель, критикуючи комунітаризм як феномен дискурсу, розглядає апріорі комунікативної спільноти та ідентичність особистості в площині відносин з партикулярною традицією суспільства. Осмислення цих питань завершується формулюванням проблеми можливості та необхідності патріотизму в сучасному світі взагалі [3, с. 375]. У свою чергу, Ю. Габермас стверджує неможливість подолання колективної однини історії плюральністю [7, с. 352]. Втім, вона повинна бути легітимізованою через дискурсивну аргументацію, що не виключає комунікативних чи нормативних вимог жодного суб'єкта, хоча б і гіпотетично залежного від результату такого дискурсу. Адже саме в такій ситуації ствердження системи тотальності й деструктивне ігнорування суб'єктів видається малоюмовірним.

Ще однією проблемою аналізу та подолання тотальності є проблема пошуку суспільної автентичності. Звертаючись до проблематики автентичності взагалі та, зокрема, до шляхів формування ідентичності, Ч. Тейлор виділяє оточення значущих смислів як критерій визначення власної самобутності. Він називає саморуйнівними ті культури, що протиставляють самоздійснення вимогам суспільства [10, с. 36]. Неможливість виключення історії, потреб солідарності та самого суспільства з кола значущості за межами індивідуальної самості є гарантом нормативної амортизації руйнівного впливу ізолювання та відчуженості не лише на взаємодію, а й на сферу комунікації взагалі. Відкриття ідентичності через зовнішній діалог як почасти актуалізований внутрішній, за Ч. Тейлором, надає ваги визнанню, тобто залежить певним чином від смислів, що продукуються іншими учасниками зазначеного діалогу та можуть бути засвоєними й правильно інтерпретованими. Спростування монологічної побудови ідентичності на основі необхідного припущення обміну значущими смислами, а також потреби у визнанні, що належить ідентичності саме суспільного походження [10, с. 42], задовольняє твердження про існування критеріїв значущості, які актуалізуються під час зазначеного обміну. Звичайно, зосередження на самості є руйнівним для неї через знищення ціннісних стандартів самобутності як виборів смислів. У цьому контексті Ч. Тейлор нагадує, що визнання відмінності, так само як

лі становив чотири роки, з можливістю продовжити навчання ще на один рік за рішенням шкільної ради та комітету. У навчальній установі підтримувалася жорстка дисципліна: учня могли виключити за погану поведінку, невиконання наказів вчителів, погані оцінки. У закладі також активно застосовувалось і заохочення учнів до роботи: найпрацьовитіші з них отримували грошову винагороду від продажу виготовлених виробів. У 1895 р. відбувся перший випуск ремісничої школи. Дванадцять учнів, які успішно склали іспити, отримали свідоцтва та звання підмайстрів. Керівники учбового закладу передбачали, що згодом при притулку буде засновано окремий музей та бібліотека, присвячені різним ремеслам, однак цей проект так і не було реалізовано повною мірою.

Улітку багато уваги приділялось праці вихованців у садку та городі, які знаходились при установі. Під керівництвом садівника хлопці навчались догляду за фруктовими деревами, квітами тощо. Значну увагу також було зосереджено на фізичному розвитку дітей: під керівництвом наглядача вони займались гімнастикою та грали в різноманітні ігри. Прагнучи покращити рівень медичного обслуговування, піклувальники сиротинця заклали при установі невелику лікарню.

Протягом 1914-1916 рр. капітали сирітського будинку значно зменшились, скоротилась кількість пожертв та доходів ремісничої школи. Улітку 1917 р. в одному з приміщень закладу відкрилось вогнище-ясла для дітей, батьки яких були призвані на війну або померли. На користь цих хлопчиків та дівчат було зібрано 5 000 руб. пожертв, що дало змогу утримувати в цих яслах понад 150 дітей [19]. Не дивлячись на скрутне становище, Сирітський будинок А. Я. Фабра пережив Громадянську війну і продовжував працювати до грудня 1920 р. За спогадами сучасників, з початком Першої світової війни життя притулку завмерло, а згодом цілком зупинилося.

Першою громадською філантропічною організацією, заснованою у другій половині XIX ст., як в Ялті, так і у всій Таврійській губернії, стало Ялтинське благодійне товариство, статут якого був затверджений МВС 16 червня 1869. Завдяки жертвуванням членів імператорського двору (Великі князі Олексій Олександрович і Олександр Олександрович внесли по 300 руб. в касу товариства), проведення благодійних заходів, гурткового та членського внесків, об'єднанню вдалося розпочати виплати першої грошової допомоги, а також приступити до збору коштів для відкриття першого в повіті дитячого притулку [20]. Уже до літа 1871 р. організація відкрила свій перший заклад на двадцять місць в селищі Алупка, де опікувалися діти місцевих робітників. У той же рік Ялтинське благодійне товариство було прийнято під заступництво імператриці Марії Олександрівни. Будівля, яка орендувалася благодійним товариством в якості притулку, вже до середини 70-х рр. XIX ст. не вмщала всіх дітей, які потребували опіки. У квітні 1875 р. відбулася закладка нового двоповерхового сирітського притулку. Будівництво, що тривало протягом року, обійшлося організації в 6000 руб. і стало можливим завдяки фінансовій підтримці княгині Є. К. Воронцової. Саме вона пожертвувала більше 2000 руб., а також коштів, отриманих від лотереї-Алегрі, яку провели в жовтні графиня Є. Ф. Тизенгаузен і баронеса А. К. Піллер за участі представників місцевих органів влади та царської сім'ї [21].

У новий притулок приймалися сироти та напівсироти віком від двох до восьми років. Хлопчики виховувалися в цій установі до дванадцяти років, а дівчатка

до сімнадцяти. Зберігся опис цього благодійного закладу: «Будинок кам'яний, дуже просторий і зовні, і всередині, справляє хороше враження; кругом великий двір, де влаштований невеликий город. На нижньому поверсі поміщається спальня для хлопчиків (велика кімната), потім спальня для маленьких дітей, їдальня, кухня і вбиральня; на другому поверсі спальня для дівчаток, майстерні, вбиральні, кімнати наглядачки та її помічниці. При будинку є служби: сарай, лазня, пральня з сушаркою» [22]. У притулку хлопчиків навчали лише плетінню кошків, в той час як дівчатка вчилися в'язанню панчіх, плетінню й шиттю, що в майбутньому давало їм можливість знайти собі роботу [23].

Кількість дітей, які потребували піклування, постійно зростала, дитячий притулок був переповнений, що потребувало від членів благодійного суспільства необхідності відкрити в Старій Ялті денний притулок «Ясла», де робітники залишали своїх дітей під наглядом вихователів і вчителів протягом робочого дня. У 1893 р. установа, куди приймалися хлопчики і дівчатка від двох до восьми років, була відкрита.

Крім благодійних товариств, які надавали допомогу найбіднішим учням, в Ялті була створена організація, яка підтримувала дітей дошкільного віку. У 1895 р. баронеса М. П. Фредерікс за підтримки княгинь М. С. Лаппо-Данилевської та Л. А. Долгорукої відкрили для дітей Заріччя (район західної Ялти) «Ясла» або «Денний притулок» на дачі С. В. Дараган. Необхідність відкриття цієї установи була обумовлена тим, що денний притулок Ялтинського благодійного товариства знаходився в старому місті, надто віддаленому від Зарічної частини. У зв'язку з цим робочим західних околиць міста було незручно користуватися ним [24]. Спочатку до дитячого притулку «Ясла Заріччя» взяли лише десять дітей, але вже через рік їх кількість зросла до двадцяти п'яти. До закладу приймали хлопчиків і дівчаток у віці від двох до восьми років. Дітей навчали рукоділлю, співу, арифметиці, російській мові і Закону Божому в окремих вікових групах. У період з 1895 по 1906 рр. сумарна кількість відвідувань притулку дітьми перевищувала 73500 [25]. Згодом при закладі утворилося піклувальне суспільство, члени якого забезпечували діяльність «Ясел», збирали відомості про нужденні сім'ї Ялти, допомагали їх дітям. Успішну роботу закладу забезпечували пожертвування Великої княгині Олександри Михайлівни, княгині М. В. Барятинської, а також представники Ялтинської міської управи. До початку Першої світової війни кількість вихованців у притулку збільшилася до 44, 27 з них були дітьми з сімей осіб, призваних на війну. До 1918 р. Товариство продовжувало свою роботу, підтримуючи сім'ї знедолених і нужденних [26].

У 1873 р. Керченським жіночим благодійним товариством було видано постанову заснувати у місті добродійний заклад для опіки над міськими сиротами. У 1879 р. на користь дитячого притулку було влаштовано перші лотереї-алеґрії. Значну підтримку молодому закладу надало міське громадське управління, виділивши 900 руб. на утримання 11 сиріт. Намагаючись як найкраще влаштувати побут опікуваних дітей, піклувальниця притулку, дружина Керч-Єнікальського градоначальника М. М. Колтовська, розпочала компанію з залучення міського населення до будівництва окремої будівлі для закладу. 11 січня 1888 р. з дозволу імператорської родини у власність Керченського міського опікуництва перейшла земельна ділянка в центрі міста під назвою «Воловий двір», що належала Морському відомству. Після за-

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ЗНАННЯ

ББК Ю 87.6

Балінченко С. П.

НАПРЯМКИ АНАЛІЗУ ТОТАЛІТАРНОЇ МОДЕЛІ Й ОСМИСЛЕННЯ ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛЬНОСТІ В ПОВОЄННІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

У статті розглядаються соціально-філософські, етичні, онтологічні та аксіологічні виміри аналізу тоталітарної моделі та тотальності в цілому, виведені через їх осмислення європейськими філософами. Особлива увага приділяється проблематиці справедливості, страждання, обов'язку та патріотизму в контексті пріоритету діалогічної взаємності та аргументативного дискурсу.

Осмислення тоталітаризму набуває в повоєнному філософському середовищі особливої гостроти, оскільки ціла низка проблем отримує нової значущості за умов продукування Небуття і знецінення життя й гідності внаслідок панування тоталітарної ідеології. Нові виміри людського та суспільного буття, неможливість повернення людства у стан «до Аушвица» та переоцінка таких категорій як «справедливість», «страждання», «обов'язок», патріотизм», «стабільність», «добропорядність» та інших, призвели до нагальної потреби у пошуках, з одного боку, втраченого онтологічного й аксіологічного сенсу, а з іншого боку, – методів аналізу тоталітарної моделі з прогностичною та превентивною цілями.

Серед дослідників зазначених аспектів слід виокремити Х. Арндт, Е. Левінаса, М. Бубера та представників комунікативної практичної філософії, оскільки проблематика тоталітаризму охоплює соціально-філософський, антропологічний та етичний терени. У фокусі її філософського осмислення: взаємодія людини та суспільства, зіставлення системи та життєвого світу, проблема марного страждання й відповідальності, зіставлення інструментального та комунікативного шляхів побудови інтеракції, а також проблеми націоналізму та толерантності.

У статті пропонується огляд підходів до аналізу тоталітарної моделі та окреслення шляхів подолання тотальності через аргументацію, діалог та гармонізацію інакшості.

Х. Арндт наголошує на здатності тоталітарної моделі до відтворення та підтримки системи у стані нестабільності [4, с. 48]. За таких умов виникає викривлення поняття добропорядності та провини. Зокрема, в есе «Організована провина» дослідниця аналізує приклади того, як «добропорядні сім'янини», спираючись на міфологему осуду бунту, беруть участь у масовому знищенні людей і перетворюються на функціонерів, абстрагуючись від особистісної відповідальності та перекладаючи провину на тих, хто продукував накази [5, с. 53]. Такий розділ особистого й загального, що уможливує виправдання аморальних дій «професійним обов'язком» призводить до деструктивного ігнорування суб'єктів та фактів і, на думку Х. Арндт, є вищим інтернаціональним. Вона також застерігає, що таке фокусування на своєму оточенні через ізоляцію від відповідальності вищого кшталту – це загроза, що продовжується попри фактичний стан присутності чи припинення окремої тоталітарної моделі.

церкви, права та освіти, і його трагічну долю незаконно репресованого за свої наукові уподобання. Безумовно, ця постать вимагає більш ґрунтовного дослідження, а її науковий доробок – гідного місця у вітчизняній історіографії історії православної церкви.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена трагическая судьба известного историка византийской церкви и филолога, который в начале 1930-х годов был репрессирован по сфабрикованному делу организации «Англиканы» и приговорен к исправительно-трудовым лагерям, замененных ссылкой.

Ключевые слова: И. Соколов, историк византийской церкви, репрессии, трагическая судьба.

SUMMARY

The article presents a tragic fate of the famous Byzantine church historian and philologist, who was repressed as on a framed-up case of the organization «The Anglicans» and sentenced to a forced labor camp in the early 1930s later replaced by exile.

Key words: I. Sokolov, a historian of the Byzantine church, repression, a tragic fate.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.ufrj.br/bitstream/10995/2687/1/adv5-29-11.pdf>.
2. Зарин С. И. И. Соколов: К 25-летию его педагогической и учено-литературной деятельности // Исторический вестник. – 1915. – Т. 141. – С. 236.
3. Курганов Ф. А. И. И. Соколов. Константинопольская церковь (Рец.) // Византийский временник. – 1905. – Т. 11. – С. 260.
4. Чернухін С. К. Соколов Іван Іванович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.
5. Сосуд избранный: История российских духовных школ. – СПб., 1994. – С. 263, 279, 287.
6. Васильков Я. В. Только об одном востоковеде... (Гебраист Михаил Николаевич Соколов, 1890–1937). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/233-252.pdf>.
7. Востоковедение в Петрограде. 1918–1922. – Пг., 1923. – С. 50.
8. Соколов Иван Иванович. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://vostokoved.academic.ru>.
9. ДАРФ (ГАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1153. – Арк. 49.
10. Жертвы политического террора в СССР. Компакт-диск. – М.: Звенья, 2004.
11. ДАРФ (ГАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1526. – Арк. 77.
12. ДАРФ (ГАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1599. – Арк. 1–5.
13. ДАРФ (ГАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1587. – Арк. 181–184; Спр. 1642. – арк. 214–218; Спр. 1683. – Арк. 3–7.

твердження плану та кошторису новобудови, розпочалося зведення Маріїнського дитячого притулку, яке завершилось 14 листопада 1889 р.

Притулок склався з двоповерхового корпусу та бокових одноповерхових крил, скверу та невеликої каплички. На першому поверсі головного корпусу знаходились класні кімнати, їдальня та інші приміщення. На другому проживали вихованці. У крилах будівлі розташували лазарет, кухню, лазню, комору. До закладу прийняли 13 сиріт, яких розділили на дві групи: молодшу (діти віком до 10 років) та старшу (до 16 років). Із 90-х рр. XIX ст. до установи почали приймати виключно дівчат. Для більш змістовної підготовки вихованок притулку до дорослого життя з 1894 р. випускний вік було подовжено до 18 років [27].

Маріїнський дитячий притулок користувався постійною підтримкою підприємців, культурних та громадських діячів як Керчі, так і інших міст Таврійської губернії. На початку XX ст. заклад очолила В. М. Стемман. Незважаючи на те, що доходи його дещо скоротились, керівництву вдалося підтримувати добробут дівчат та матеріальне становище установи на високому рівні. У цей час у закладі постійно перебувало 40 дівчат, здебільшого міщанок, а також козачок та селянок. Із шістнадцяти років вихованкам притулку дозволялось поступати на службу з правом повернення до притулку. Досягнувши повноліття, випускниці отримували від адміністрації закладу білизну, плаття та грошову допомогу.

Безпритульність була однією з найгостріших проблем у Севастопольському градоначальстві протягом багатьох років. У зв'язку з цим узимку 1903 р. в Севастополі створили так званий «береговий» притулок міського Опікунства дитячих притулків відомства установ імператриці Марії, який знаходився на окраїні міста (район «Карантина Слобідка»). Він належав до небагатьох закладів Російської імперії, в яких не тільки опікувались дітьми, але й ефективно навчали їх ремісній справі. Викладання ковальського, слюсарного та токарного ремесел велось в обсязі курсу нижчих ремісних училищ Міністерства народної освіти. За час навчання вихованці опановували уміння працювати з різноманітними інструментами, креслити, окрім того, вони вивчали властивості металів та засоби їх обробки. Серед інших елементів педагогічно-виховної роботи були фізичні вправи та засвоєння елементів військової справи. На початку існування у закладі було розміщено двадцять шість хлопців, вдала робота дирекції дозволила збільшити кількість дітей до п'ятдесяти навесні 1916 р. [28].

Усього на території самого тільки Ялтинського повіту діяло більше 15 благодійних товариств різного типу. Саме завдяки їх діяльності незахищені соціальні групи отримували матеріальну підтримку, медичну допомогу, освіту. Особливу роль у цій справі відіграли заможні представники населення Таврійської губернії та імператорська родина, які підтримували пожертвами як благодійні організації, так і саме місцеве населення. Масова участь представників міської громадськості Таврійської губернії XIX – початку XX ст. виступала в якості одного з головних регуляторів гострої проблеми боротьби з дитячою безпритульністю – наслідком війн і лихоліть краю. Сиротинці захищали неповнолітніх від шкідливого впливу вулиці, підвищуючи рівень освіченості серед сиріт, знижували рівень дитячої смертності. Крім того, досвід наших предків у галузі опіки цілком можливо використати в сучасних

умовах, оскільки на сьогоднішній момент у дитячих будинках як України в цілому, так і АР Крим зокрема, перебуває значна кількість сиріт і покинутих дітей, які потребують опіки з боку держави.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена история детских домов в Таврической губернии на протяжении XIX в. Раскрыто становление и эволюция самых известных благотворительных учреждений в регионе: детского дома графини Адлерберг, Сиротского дома А. Фабра, Керченского Мариинского приюта и др.

Ключевые слова: благотворительность, детские дома, Таврическая губерния, ведомство учреждений императрицы Марии.

SUMMARY

This article is devoted to the history of orphanages in Taurida province during XIX century. The authors studied the genesis and evolution of the most famous philanthropic institutions in the region (countess Adlerberg's orphanage, A. J. Fabr's orphanage house, Kerch Mariinsky orphanage).

Key words: charity, orphanages, Taurida province, Empress Mary's office of the charity institutions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бобкова О. М. Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра / О. М. Бобкова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 85. – С. 100-105.
2. Богінська Ю. В. Історичні аспекти розвитку опіки дітей у Криму / Ю. В. Богінська // Наука і освіта. – 2006. – № 1/2. – С. 61-62.
3. Гребцова И. С. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX ст.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – Одесса, 2007. – 280 с.
4. Савочка А. М. Становлення та розвиток громадських благодійних товариств Ялтинського повіту (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. М. Савочка // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2010. – Т. 23 (62), № 1 : спецвипуск «Історія України». – С. 155-167.
5. Прохоров Д. А. История развития благотворительности в караимских общинах Таврической губернии в XIX – начале XX века (по документам Государственного архива в АР Крым) / Д. А. Прохоров, А. В. Прохорова // Караимика. – Симферополь, 2010. – Вып. XIV. – С. 14-24.
6. Савочка А. Н. Благотворительные заведения досоветского Симферополя (XIX – начало XX в) / А. Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 144-156.
7. Савочка А. М. Дитячі притулки відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / А. М. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.commonments.criamea-portal.gov.ua>. Доступ – 24.02.2011 р.
8. Там само. – С. 50.
9. Симферопольский детский приют графини Адлерберг // Крым. – 1893. – 29 окт.

7 лютого 1934 р. дружина Івана Івановича – Катерина Соколова звернулася з листом до відомої на той час радянської правозахисниці – Катерини Павлівни Пешкової (першої дружини Олексія Пешкова (Максима Горького), котра з 1922 р. по 1937 р. очолювала організацію «Помощь политическим заключенным». Жінка у відчаї писала: «Дорогая Екатерина Павловна! Прошу Вашей помощи. В моей семье случилось большое горе! Арестован мой муж Иван Иванович Соколов, профессор Государственного Университета (читает греческий) с 22 декабря 1933 года, обвиняется по 58 статье, параграф 10 и 11. Я предпочла бы лучше смерть мужа, нежели такой позор, как для мужа, так и для всей семьи. Главное, осталось пять человек детей (меньшему 2 года), абсолютно без всякой материальной поддержки, так как муж был единственным работником семьи. На хлеб в этом месяце мне карточек не выдали, и дети остались без хлеба. Прошу, дорогая Екатерина Павловна, хоть крупицу Вашего внимания уделить моему делу и помочь выйти из этого ужасного положения» [9, арк. 49].

Важко сказати, на скільки серйозним було втручання К. Пешкової, але вже 3 березня 1934 р. І. І. Соколова засудили до 5 років виправно-трудова таборів (ИТЛ), які були замінені на заслання до Уфи (оскільки вчений був інвалідом 3-ї групи) [10]. У Башкирії Іван Іванович пропрацював професором та викладачем курсу світової літератури у Башкирському педагогічному інституті до січня 1935 р. 7 жовтня 1936 р. вчений особисто звернувся до К. Пешкової. Він писав: «Дорогая Екатерина Павловна. Прошу Вашей помощи и защиты. 3/X 1936 года я послал товарищу Вышинскому ходатайство о пересмотре моего дела и досрочном освобождении. Дополнительный документ об инвалидности послан мною товарищу Вышинскому 5/X 1936. 4/X 1936 мои ходатайства об амнистии посланы товарищам Сталину, Молотову, Ежову. 3/X 1936 ходатайства об амнистии посланы мною товарищу Калинин и в Комиссию по делам частной амнистии при ЦИК СССР. Основание для амнистии: возраст 66 лет, инвалидность третьей группы, бедственное положение пяти детей-октябрят и другие.

Прошу Вас, дорогая Екатерина Павловна, помогите мне освободиться из ссылки, в которой нахожусь почти три года, возвратите меня в Ленинград со всеми правами советского гражданина и ученого, спасите моих детей, бедствующих и голодающих, помогите, чем можете. Прошу Вас, наведите, где возможно, справки по моим ходатайствам, научите, что делать, и сообщите мне радостную весть. Мой новый адрес: город Уфа, ул. Гоголя 63, кв. 8.

С глубочайшим уважением профессор Иван Иванович Соколов». [11, арк. 77].

Нарешті у березні 1937 р. до К. Пешкової звернулися по допомогу діти несправедливо засудженого вченого [12, арк. 1-5.] і 8 грудня 1938 р. І. І. Соколов, завдяки багатократним поданням Помполіта, був звільнений [13].

На жаль, нам не вдалося поки з'ясувати, чи вдалося вченому повернутися до Ленінграду, бо 3 травня 1939 р. він помер [1, с. 142].

Отже, на основі коротких біографічних довідок, окремих свідчень, випадкових згадок у листах третіх осіб, а також окремих архівних документів, нам вдалося показати і значимість І. І. Соколова як історика візантійської

их» [3]. Революційні події 1917 р. стали катастрофою для духовної освіти в Росії та для викладачів духовних навчальних закладів. По богословських школах, а одночасно по науковому напрямку церковної історії, було завдано удар вже на самому ранньому етапі боротьби з церквою декретом Раднаркому «Об отделении Церкви от государства и школы от Церкви» від 23 січня 1918 р. Невдовзі після появи цього декрету розпочалася так звана «демократизація» професорського складу. Вчені ступені доктора та магістра були скасовані. Скасовувався і поділ професорів на заслужених, ординарних, екстраординарних, а також звання ад'юнкта.

Рятуючись від репресій, І. І. Соколов на початку 1919 р. намагався влаштуватися у Києві. Протягом 1919–1920 рр. він працював приват-доцентом Київського університету й одночасно співпрацював з Археологічною комісією Української академії наук, де був працівником першого відділу [4, с. 695]. Про цей період його життя можемо фрагментарно довідатися з листів єпископа Василя, ректора Київської духовної академії, М. М. Глубоковському: «...Ваша братія кое-как устраивается в Киеве: И. И. Соколов избран приват-доцентом Университета» (8.03.1919), «научная работа совершенно прекратилась, и теперь профессора думают только о том, как бы не умереть с голоду» (20.01.1920); «И. И. Соколов читает лекции в Институте восточных языков»; «Иногда вижу И. И. Соколова. Очень похудел, но по-прежнему неутомим и часто бывает в нашей библиотеке» (20.08.1920) [5].

1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда, що стало його трагічною помилкою. Протягом 1922–1923 рр. він викладав університетський курс «Социально-политические отношения в государствах Ближнего Востока». З 1920 по 1923 р. І. І. Соколов також був викладачем Петербурзького Богословського інституту (ПБИ), який був утворений з ініціативи митрополита Петроградського та Гдовського Веніаміна (Казанського) викладачами Петроградської Духовної академії за допомогою професорів університету [6]. У цьому приватному навчальному закладі історик читав «Историю греко-восточной церкви от разделения церквей до настоящего времени вместе с историей церкви Грузинской» [7]. Згодом йому прийшлося зайнятися історією нової Греції та викладанням новогрецької мови в Ленінградському інституті історії, філософії та лінгвістики (ЛИФЛИ), що існував при Ленінградському державному університеті, Інституті східних мов і Науково-дослідному інституті порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу ім. А. Н. Веселовського (ИЛЯЗВ) [8].

Наприкінці 1920-х років вченому вдалось стати членом Таврійської краєзнавчо-лінгвістичної експедиції Ленінградського університету (1927) та взяти участь в роботі експедиції Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства до Приазов'я (1928) [4, с. 695].

22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. У сфабрикованій справі йому було відведено роль одного з керівників «контрреволюционной церковно-монархической организации «Англикане». Усім звинуваченим було інкриміновано відносини з англійською церквою, яка на той час була єдиною суспільною силою в Європі, котра відверто протестувала проти переслідувань православних християн у СРСР. Вченого також звинувачили у тому, що він писав та відправляв закордон інформацію про гоніння на релігію, які мали місце в країні.

10. Долгополова С. А. «Я помню время золотое...» / С. А. Долгополова // Наше наследие. – 2003. – № 68. – С. 58–63.
11. Маркевич А. И. Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг (к шестидесятилетию существования): Краткий исторический очерк / А. И. Маркевич. – Симферополь, 1915. – С. 16.
12. Жуковский Г. В. Письма к Его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу / Г. В. Жуковский. – М., 1867. – С. 60–61.
13. Савочка А. М. Дитячі притулки відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / А. М. Савочка // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.commonuments.criamea-portal.gov.ua>.
14. Журнал заседаний Таврического земского собрания за 1918 г. / Таврическое губернское земское собрание. – Симферополь, 1918. – С. 54–55.
15. Домбровский Ф. М. Сиротский дом тайного советника А. Я. Фабра / Ф. М. Домбровский // Одесский вестник. – 1865. – 13 янв.
16. Кашкадамов М. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе / М. Кашкадамов, П. Аверкиев, О. де-Мезон // Таврические епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – С. 453–462.
17. Бобкова О. М. Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра / О. М. Бобкова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 85. – С. 100–105.
18. Там само. – С. 104.
19. Маркевич А. И. З культурної минушини Криму XIX ст. Короткі нариси / А. И. Маркевич // Страницы истории крымоведения. – Симферополь, 2005. – С. 410.
20. Открытие очага-яслей // Южные ведомости. – 1917. – 16 июля.
21. Годовой отчет о деятельности Ялтинского благотворительного общества за 1869/1870 год // Таврические губернские ведомости. – 1871. – 4 февр.
22. Пятидесятилетие Ялты (1837–1887 гг.) : Исторический конспект и памятная книжка, с приложением трех последовательных фотографий. – Ялта, 1887. – С. 41.
23. Кашкадамов М. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе / М. Кашкадамов, П. Аверкиев, О. де-Мезон // Таврические епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – С. 460.
24. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Сонета министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения крестьянских сирот и детей воинов. – Пг., 1916. – С. 76–77.
25. Безпризорные дети // Ялта. – 1896. – 25 дек.
26. Отчет денного детского приюта «Ясли Заречья» с 1895 по 1906 гг. – Ялта, 1906. – С. 3–8.
27. Попечительное общество о детском приюте «Ясли Заречья» в Ялте. – Ялта, 1917. – С. 3–6.
28. Очерк Керченского Мариинского Детского Приюта: за 25-тилетнее его существование. – Керчь, 1899. – С. 6–7.

**СОЦІАЛЬНА КОРПОРАТИВНІСТЬ ЯК СУТНІСНИЙ ФАКТОР
ЕВОЛЮЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ**

Аналізуються історичні особливості процесу суспільно-політичної діяльності як сутнісної основи початку еволюції громадянського суспільства. А з ліквідацією тоталітарного режиму в Україні активізується пошук гуманістичних моделей і практик демократичного суспільного устрою, які б повніше використали творчий потенціал широких верств населення в управлінні державою.

За роки незалежності Українська держава відбулася за всіма формальними показниками: незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів визнані світовим співтовариством; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій та об'єднань, зокрема Ради Європи, Всесвітньої організації торгівлі; підписані угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами ЄС і НАТО, країна набула статусу без'ядерної держави. Є досягнення в трансформації економіки та впровадженні її ринкових принципів, введена й протягом останніх років залишається стабільною національна валюта.

У суспільно-політичному житті відбулася демонополізація ідеологічної сфери, формується багатопартійна система, діють структури демократичного суспільства – громадські об'єднання, позадержавні аналітичні центри, незалежні друковані й Інтернет-видання.

Україна завершила початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності, придбання атрибутів державності, і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичної та економічної обласшованості. Незалежна Україна, переборовши складний конституційний шлях – від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) до Конституції України (28 червня 1996 р.), обрала демократичний тип суспільно-політичного ладу та, безумовно, назавжди залишила минуле. Вона здобуває контури сучасної повноцінної, цивілізованої держави, завершує політичну й економічну визначеність. Однак, вступивши в перехідний період, наша країна тільки в найбільш загальних рисах визначилася куди йти, і ще менше – як це зробити. Становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах.

Якщо звернутися до історичного коріння цього процесу, варто згадати про джерела громадянського суспільства, врахувати досвід попередніх поколінь.

Соціальна корпоративність на Русі (а мова йде й про значну частину лівобережної української території), як форма устрою громадянського життя в порівнянні є Європою того часу, не мала бурхливого розвитку правових відносин влади й недержавних об'єднань громадян. Зусилля Петра I в адміністративному порядку впровадити «Регламент головного Магістрату» в 1721 р., «Аргільного указу» в 1722 р. і прищепити на російському ґрунті гільдії, успіху не мали.

тому ж таки журналі відділом «Летопись церковной и общественной жизни за границей», а у 1912–1913 рр. виконував обов'язки головного редактора «Церковных ведомостей». З 1895 р. І. І. Соколов редагував матеріали відділу «Церковно-общественная жизнь на Православном Востоке» журналу «Странник». Протягом 1895–1903 рр. вчений відповідав за відділ «Библиография. Россия» у «Византийском временнике». З 1912 року став головним редактором «Церковного весника».

З кінця XIX ст. І. І. Соколов був членом Палестинського товариства, нагороджений багатьма церковними відзнаками та орденами Східних патріархатів і Грецького королівства. До 1917 р. Аналіз наукових праць І. І. Соколова свідчить про наявність двох основних напрямків його досліджень. Перший вів своє походження від наукових зацікавлень його вчителя – Ф. Курганова, якого вважали засновником школи церковної візантології та церковного неоеллінізму [1]. Ця візантінознавча лінія найяскравіше була представлена в магістерській дисертації історика, а також у таких його роботах, як: «О византинизме в церковно-историческом отношении» (СПб., 1907), «Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV в. (843–1453): Исторический очерк» (СПб., 1905), «Церковная политика византийского императора Исаака II Ангела» (Пг, 1915), «Церковно-религиозная и общественно-бытовая жизнь на православном греческом Востоке» («Христианское чтение», 1912) та ін. На джерелознавчому матеріалі, який не використав Ф. Курганов, І. Соколов суттєво розвинув та поглибив концепцію свого вчителя про симфонію двох влад у Візантії, що яскраво прослідковується в роботах «О народных школах в Византии с половины IX до половины XV веков (842–1453)» («Церковные ведомости», 1889, №7), «О византинизме в церковно-историческом отношении» (СПб., 1913). [1, с. 151].

Інший напрямок наукових зацікавлень вченого пов'язаний із дослідженнями іншого його вчителя – І. С. Бердникова. Мова йде про вивчення церковного права Візантії. До таких праць історика належать: «О поводах к разводу в Византии IX–XV вв.: Церковно-правовой очерк» («Христианское чтение», 1910), «Вселенские судьи в Византии» (Казань, 1915), «Избрание архиреев в Византии IX – XV веков: Историко-правовой очерк» (Пг, 1915) та ін.

Найкращу ж характеристику власного наукового доробку І. І. Соколова дав його вчитель Ф. Курганов: «И. И. Соколов постоянно шел вперед по пути изучения церковной истории, расширил и углубил поле своего исследования путем тщательного изучения источников исторических, правовых в их подлинниках, благодаря прекрасному знанию греческого языка и особенно его византийской формы. Идя навстречу современным научным требованиям, И. И. Соколов обратил самое серьезное внимание на рукописное предание и изучал греческие рукописи не только в Москве и Петрограде, но и в библиотеках греческого Востока. По всему этому понятно, что ученые труды профессора И. И. Соколова составляют эпоху в изучении греко-восточной церкви по основательности, широте, самостоятельности и новизне исследования...»[2]; «Документальность его сообщений дает его суждениям силу и убедительность, заставляет читателя вдумываться в события глубже, познавать подлинную их природу, внутреннюю связь

I. I. СОКОЛОВ (1865–1939): ТРАГІЧНА ДОЛЯ ІСТОРИКА ЦЕРКВИ

У статті представлена трагічна доля відомого історика візантійської церкви і філолога, який на початку 1930-х років був репресований за сфабрикованою справою організації «Англікани» і засуджений до виправно-трудових таборів, заміненіх засланням.

Друга половина XIX ст. характеризувалася становленням на теренах Російської імперії нової самостійної галузі історичного знання – візантієзнавства або візантології. Складовою цієї дисципліни стала історія візантійської церкви. На межі століть завдяки плідній науково-дослідній праці професорів Московської, Київської, Санкт-Петербурзької (Петроградської) та Казанської духовних академії почали з'являтися церковно-історичні дослідження, побудовані на виключно науковій основі. Прогрес церковно-історичного напрямку в богослов'ї, як стверджували Г. Лебедева та М. Морозов, був обумовлений, з одного боку, «процесом саморозвитку російської богословської думки, з іншого, – впливом світської історичної науки, яка у свою чергу потребувала розширення поля досліджень, звернення до джерел» [1, с. 140].

Цей процес був би неможливим без подвижницької праці багатьох істориків, серед яких були В. В. Болотов (1853–1900), О. П. Лебедев (1845–1908), М. М. Глубоковський (1863–1937), Ф. О. Курганов (1844–1920), К. В. Харламович (1867–1932) та ін. До цієї плеяди відносився й І. І. Соколов (1865–1939), трагічній долі якого й присвячена стаття.

Як стверджують короткі біографічні довідки про цього вченого, Іван Іванович народився 1865 р. у родині священика с. Нова Олексівка Саратовської губернії. Початкову освіту здобув у Саратовському духовному училищі та семінарії. Протягом 1886–1890-х років навчався у Казанській духовній академії, яку закінчив у статусі «першого кандидата-магістранта». Як кращий студент курсу був залишений при кафедрі загальної церковної історії, а його науковим керівником було призначено професора Федора Опанасовича Курганова.

1891 р. І. І. Соколов завершив підготовку магістерської дисертації на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», яка успішно була ним захищена того ж року в Казанській духовній академії. За цю роботу дослідник отримав науковий ступінь магістра богослов'я (затверджений у цьому званні Св. Синодом 1894 р.), а 1896 р. – премію митрополита Макарія.

Протягом 1894–1903 років І. І. Соколов викладав у Петербурзькій духовній семінарії, а з жовтня 1903 р. почав роботу на кафедрі історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії [2, с. 695], де пропрацював до 1918 р. 1904 р. Іван Іванович захистив докторську дисертацію «Константинопольская церковь в XIX в.: Опыт исторического исследования» та був обраний ординарним професором.

Ще до захисту дисертації вчений плідно співпрацював з різними періодичними виданнями, зокрема протягом 1897–1904 рр. очолював відділ «Вести с Востока» у часописі «Церковные ведомости». З 1904 р. керував у

Наважимося припустити, що початком легального самодіяльного руху в Російській державі необхідно вважати 31 жовтня 1765 р., коли імператриця Катерина II відповіла 15 ученим-економістам, наближеним до двору: «План и устав ваш, которому вы друг другу обязались, похвалием и в согласии того Всемилостивейше опробуем, что вы себя наименовали Вольное Экономическое Общество. Извольте быть благонадежны» [1]. Це і був перший прецедент легалізації добровільного товариства в Росії, та все ж таки на умовах підлеглості владі.

На правобережній території України ситуація була більш різноманітною в силу її підпорядкованості та впливу влади декількох держав – не тільки Росії, але й Польщі, Австрії, Молдови. Специфіка соціально-економічного й політичного розвитку українського соціуму визначалася багатовекторністю підпорядкованості еліти, транзитністю території, періодичною відсутністю стабільної національної державності, економічним, етнічним і релігійним гнобленням населення. Тому, вже в 1817 р., тоді на території Австрії, у Львові серед робітників друкарні Піллера виникає вперше об'єднання «Товаришування Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи» [2].

У центральній частині України, найбільш освіченій, революційно налаштованій, народжується ідея соціального протесту, виражена генієм української нації Тарасом Шевченком у «Кобзарі». А динаміка розвитку суспільних рухів підтверджує особливість менталітету народу – прагматичність, що приводить до організованих дій. Якщо в 1822 р. на українській території функціонувало 50 товариств, з яких – 23 нелегально, то з 1840 р. діяли 2 643 громадські організації, у тому числі 498 професійних [3].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходить уявлення про громадянське суспільство, вільне від держави. Поступово виділяються два напрямки цієї концепції – ліберально-демократична й етатична моделі. Громадяни нашої країни є прихильниками другого напрямку, де громадянське суспільство розглядається як особлива сфера соціуму, відмінна від держави, але не суперечна їй. При цьому, основою існування влади й суспільства є право і закон.

У методологічному контексті найбільш продуктивним, на мій погляд, є підхід, коли громадянське суспільство є основою держави й їхнє становлення (суспільства й влади) відбувається в тісному діалектичному зв'язку. Це суспільство зрілих громадян, які, об'єднавшись в організації, разом із владою створюють розвинені правові відносини; це суспільство громадян, які вільні від влади, але взаємодіють із нею заради загального розвитку. Видно, що провідним елементом громадянського суспільства виступає особистість, і тому її несучі конструкції – всі соціальні інфраструктури, покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її інтересів, і які, як у цілому й громадянське суспільство в Україні, діють слабко. Це – місцеве самоврядування, політичні партії, профспілки, асоціації, творчі союзи, система освіти, родина, церква.

При цьому важливо не допустити сповзання від представницької демократії до популізму, коли влада виправдує свої дії гаслом: «Цього вимагає народ!». Сама демократія призначена для того, щоб обмежити зловживання публічної політики, опираючись на поділ функцій влади й збалансовану структуру роздрібнених думок.

У реальному житті аналітики виділяють три діалектичних суперечливих варіанти взаємин громадянського суспільства й держави. Перший – громадянське суспільство придушється владою, і як результат – виникає тоталітарний режим. Другий – існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою – тоді виникають авторитарні режими різної системи жорсткості. Третій – влада виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках закону як правова держава. При цьому виникає й діє демократичний режим.

Що стосується України, то третій варіант імпонує нашому суспільству як найбільш характерний і визначений Конституцією України.

З огляду на те, що демократія – це завжди перманентний процес, слід зазначити ефективний розвиток формальних ознак громадянського суспільства України. Практичні результати двадцятидворічної незалежності не втішають, а викликають незадоволеність, насамперед за соціально-економічними показниками життя звичайних громадян. При наявності багатопартійності, а в Україні діє 201 політична партія, немає стабільно сформованої ідеології «могто», як ідеології влади, так й ідеології «пост»- консервативних конструктивних цінностей, здатних захистити й практикувати достоїнства українських традицій культури, утворення менталітету в цілому. За період з 1991 р. у державі 17 разів мінялися прем'єр-міністри України та 13 разів їх команди [4], а це означає, що боротьба еліт за владу триває, немає стабільності в розвитку національної економіки, не сформовані вектори зовнішньої політики. Власне, сутність українського варіанту не в тім, що електорат шукає хорошу владу, а в тім, що жодна із влади поки не змогла налагодити зворотній взаємний зв'язок з народом, домогтися стабільності соціально-економічного розвитку.

Якщо в цілому охарактеризувати статистику суб'єктів громадянського суспільства, то вона вражає з кількісної точки зору. Сьогодні зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 457 громадських організацій, зокрема: 201 політична партія, 153 профспілкові організації. Характерно, що в середовищі профспілок діє найбільш велике об'єднання – Федерація профспілок України, що нараховує 8 млн. 100 тис. членів, а також 9 інших національних профспілкових центрів, загальною кількістю 2 млн. 800 тис., кожний з яких діє самостійно [5].

Отже, актуальним для українських профспілок є фактор консолідації в єдине поле діяльності. І в цьому випадку профспілки могли б стати ще більш впливовою суспільною силою, що об'єднує 91,6% працюючих у країні [6].

З огляду на те, що сьогодні профспілки намагаються сформувати саму теорію поняття «соціальна держава» і визначити функції профспілок, які стверджували б цю «соціальність», доречно звернутись до історії профспілкового руху. Тим більше, коли історія має тенденцію час від часу повторюватися.

Першу теоретичну розробку питання про профспілки можна знайти в матеріалах Конгресу Товариства робітників, що проходив у Женеві 3 – 8 вересня 1886 р. Резолюція Конгресу так визначала природу профспілок: капітал є концентрованою суспільною силою, тоді як робітник володіє тільки своєю робочою силою. Соціальна сила робітників має сенс і вагу тільки в їх чисельності. Але сила чисельності робітників анулюється розмежованістю. Тому профспілки стають організованими центрами працюючих, і їх діяльність у питаннях заробітної плати і робочого часу законна, необхідна, і без неї неможливо обійтись при наявному способі виробництва [7].

дис. на соискание науч. степени канд. геог. наук / Н. В. Андреев. – М., 1963. – 18 с.

4. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во «Наука», 1970. – С. 12-14.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половины XIX века (1719-1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Изд-во «Наука», 1976. – С. 11–12; 40-41.
6. Глушков В. В. История военной картографии в России. XVIII – начало XX в. / В. В. Глушков. – М. : ИДЭЛ, 2007. – С. 41
7. Высочайше утвержденное учреждение Военного министерства от 27 января 1812 г. № 24971 // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – С. 23-39.
8. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. / З. К. Новокшанова-Соколовская. – М. : Наука, 1967. – С. 129.
9. РДВІА (далі Російський державний військово-історичний архів), Ф. 846, оп.16, спр. 19143, 75 арк.
10. ДАХО (далі Державний архів Харківської області), Ф.3, оп. , спр. 7, арк. 18.
11. РДВІА, Ф. 1, оп.1, спр. 10496, арк. 1.
12. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 – 1868) и их значение для развития географии в России. Дис. ... канд. геог. наук: – М., 1963. – С. 69.
13. ДАХО, Ф. 113, оп. 111, спр.35, арк. 3зв.
14. Петрова І. В. Дивізійні квартирмейстер В. Мочульський та його внесок у вивчення Слобідської України / І. В. Петрова // Сборник научных трудов World. – Т. 49. История. География. – Одесса, 2012. – С. 54–65.
15. ДАХО, Ф. 12, оп. 1, спр.94, арк. 1–28.
16. РДВІА, Ф. 414, оп.1, спр.171, арк.124–127.
17. РДВІА, Ф. 414, оп.1, спр.172, арк. 299–300.
18. РДВІА, Ф. 38, оп. 5, спр. 719а, арк. 6.
19. Примерная подробная программа статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858. – С. --58.
20. ДАХО, Ф. 51, оп. 1, спр. 37, арк. 131-139.
21. РДВІА, Ф. 38, оп. 5, спр. 778, арк. 39-44.
22. РДВІА, Ф. 38, оп. 5, спр. 997, арк. 41 зв.
23. ДАХО, Ф. 3., оп. 204, спр. 266. арк.1-2.
24. РДВІА, Ф. 38, оп. , спр. 1110, арк. 61зв–62.

та викликала сумніви (як це було під час визначення загальної чисельності населення Харківської губернії), то це оговорювалось у підстрочних примітках. Опис С. Турбіна (1859 – 1862 рр.), як і опис В. Мочульського, також було побудовано на значній джерельній базі, хоча в документі і не завжди є посилання на джерело інформації.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется процесс создания военно-статистических описаний Харьковской губернии на фоне формирования военно-топографической службы в Российской империи. На основе архивных документов проанализирована методика создания военно-топографических и картографических материалов, определен круг заказчиков и сферы применения топографической продукции. Систематизирована информация об основных военно-топографических описаниях Харьковской губернии (И. Шица, В. Мочульского, С. Турбина), определен их вклад в развитие исторического краеведения Харьковщины. На основе архивных документов рассмотрена методика составления военно-топографических и картографических материалов, очерчен круг заказчиков и сферы употребления топографической продукции.

Ключевые слова: И. Шица, В. Мочульский, С. Турбин, военно-топографические описания, Военно-топографическое депо, Генеральный штаб, офицеры квартирмейстеры, архивные источники.

SUMMARY

The process of creation of military and statistical descriptions of Kharkov province in XIX century on the background of military formation and topographical service in the Russian Empire is investigated in the article. On the basis of archival documents the methods of regulation the military – topographical and cartographic materials has been considered, a circle of customers and an application of topographical output has been outlined. The information about the main authors of military and topographical descriptions of Kharkov province (I. Shytsa, V. Mochul'skogo, S. Turbina) has been systematized, their contribution to the development of historical study of regional ethnography on Kharkovshchina has been defined.

Key words: I. Shyts, V. Mochulsky, S. Turbin, military-topographical descriptions, Military-topographical depot, General Staff, officers-quartermasters, archival sources.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 1821 г. Джерела з історії Південної України. Т. 10 / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упорядник: А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 141-395.
2. Абсальямов Ю. М. Массовые источники по социально-экономической истории Башкирии первой половины (создание базы данных): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук / Ю. М. Абсальямов. – М., 1990. – 21 с.
3. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836-1868) и их значение для развития географии в России: автореф.

Цю тезу пізніше стверджував і класик російської соціал-демократії Г. В. Плеханов. В 1905 р. він писав: «Якщо прагнення робітників до політичної свободи розлилося широкою хвилею по землі російській, то ще більш широкою хвилею розливається прагнення їх до діяльного і дружного захисту своїх економічних інтересів. Здається, не було такої галузі праці, куди не проникла б думка про профспілкові організації...». І далі: «... Нам слід прискорити цей неминучий процес шляхом планомірної агітації за створення професійних спілок» [8].

Одним із основоположних методологічних принципів діяльності профспілок, як стверджував Плеханов і як підтвердила практика профспілкового руху, є незалежність профспілок від політичних партій, які намагалися й нині намагаються осідлати профспілкові об'єднання. Але профспілки завжди уникали такого впливу. Наприклад, на Єлисаветградському районному з'їзді профспілки «Народний зв'язок» (1919 р.) його голова сказав: «Проти існуючої влади ми нічого не маємо, але ми повинні бути аполітичними по відношенню до неї і не брати жодної участі в партіях, оскільки партійність нас роз'єднує і дає небажані результати. Ми бачимо, до чого призводить підпорядкування. Нами керують ті люди, яких ми не хотіли б бачити у себе, з абсолютно чужими нам інтересами. Над нами сидить Комісар, партія, але не наші представники [9]. І зібрання вирішило: «Стояти на платформі Радянської влади, підтримувати її остільки, оскільки вона виражає волю народу. Що ж до партійності – стояти збоку» [10].

Та після жовтневої революції почали виникати спроби партизації, одержавлення профспілок. У процесі формування радянської державності дискутувалося й питання про місце в ньому профспілок. Йшлося про незалежність профспілок, їх одержавлення шляхом злиття з державними органами та про передачу профспілкам усієї влади по управлінню народним господарством. В. І. Ленін, владою політичного лідера правлячої партії більшовиків, впровадив визначення профспілок як школи управління, господарювання, школи комунізму. Була прийнята концепція злиття не апаратів управління держави і профспілок, а злиття, «зростання» зусиль профспілок з діями органів управління, тобто своєрідна концепція партнерства. Та на практиці профспілки були підім'яті бюрократичною машиною тоталітарної держави. Соціальна роль профспілок як «школи комунізму» вже наполовину перекреслювала їх діяльність як організацій захисту найманих працівників. Руйнування їхньої самостійності завершив Й. Сталін. Керівництво ВЦРПС на чолі з М. Томським було звинувачене у спробах перебільшення захисної функції профспілок, тред-юніонізму, правовому ухилі. У 1929 р. М. Томського було знято з посади голови ВЦРПС, а профспілкам наказано здійснювати поворот «обличчям до виробництва», тобто їх виробничо-економічна роль посилювалась, асоціальна – ставала допоміжною. Ні в партійних документах, ні в статуті профспілок захисна функція вже не згадувалася. Сталін висунув гасло про «своєрідну кризу профспілок». Після IX Всесоюзного з'їзду профспілок (1932 р.) 17 років не проводилися з'їзди цих наймасовіших організацій трудящих. В умовах становлення командно-адміністративної системи розпочинається пряме «одержавлення» профспілок. Їм передаються державні функції, вони починають дублювати господарські органи, в їхній роботі підтримується «господарський ухил», їх змушують у всьому брати активну участь,

безумовно підтримувати адміністрацію, виконувати завдання управлінських і державних органів. Відбувся реальний відрив профспілкових органів від мас, а з іншого боку, – відчуження мас від профспілок.

Теза Сталіна про «своєрідну кризу профспілок» на практиці прислужилася виправданню масових репресій профспілкових працівників та активістів. До цього часу порушено питання про реабілітацію тих профспілкових лідерів, які стали жертвами сталінщини, а їх загинуло три покоління.

Особливою була роль профспілок в умовах Великої Вітчизняної війни. Потрібно віддати належне їх вкладові у забезпечення успішної діяльності тилу, коли доводилось організовувати роботу в надлюдських умовах, в голод і холод, залучати до неї жінок та підлітків.

У період так званої «хрущовської відлиги» було покладено початок відновленню діяльності громадських організацій, їх, хоча б декларативної, демократизації. У профспілках було поновлено територіальні міжспілкові органи, впроваджувалася виборність керівних органів, почали проводитися з'їзди, профкомом було надано юридичні права. Проте всі ці зміни відбувалися тільки в межах, дозволених командно-адміністративною системою, в межах непопорушності її основних підвалин та інститутів. Незважаючи на проголошення переходу від системи диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, авторитарна суть останньої не змінилася. Профспілки залишалися на позиціях «школи комунізму» та «приводного паса» від партії до мас.

Нову спробу повністю ліквідувати захисну роль профспілок було здійснено у зв'язку з проголошенням концепції розвинутого соціалізму. Було, наприклад, заявлено, що профспілки переросли свою захисну функцію, на протипагу їй пропонувалося «двосидне завдання»: в першу чергу турбуватися про розвиток виробництва, а вже потім захищати законні інтереси трудящих (статті 7 і 8 Конституції Української РСР, 1978 р.).

Робота профактивістів у цих умовах орієнтувалася, в основному, на залучення трудящих до ефективної праці на їх участь в організації виробництва та управлінні ним.

Позитивним у діяльності профспілок було те, що за їх безпосередньої участю розроблялися державні і місцеві стандарти умов праці, які наприкінці 80-х років сформувалися у струнку систему стандартів умов праці, що реалізувались через атегастацію робочих місць.

Необхідно згадати й освітню роль, яку виконували профспілки в Україні. Використання постійно діючих виробничих нарад, інших масових форм діяльності дозволяло трудящим систематично поповнювати свої загально-економічні та правові знання, вивчати новели законодавства. Запровадження з 1986 р. нової загальносоюзної системи оплати праці, зміна діючого економічного законодавства супроводжувались масштабним економічним всеобучем та виробничо-економічним навчанням, в організації якого провідні позиції належали профспілковим комітетам. Отже, створювалися умови для того, щоб член профспілки мав достатню правову, економічну інформацію і знав, як її використати на практиці.

У перебудовний час рішення III з'їзду народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), а в Україні – Закон про зміни і доповнення до Конституції Української РСР (24.10.1990 р.) скасували дію 6 і 7 статей і де-юре повернули профспілки до притаманного їм суспільного статусу.

ському місті призводить до нехтування ним інших службових обов'язків. 17 лютого 1862 р. капітана С. Турбіна було звільнено з посади дивізійного квартирмейстера (на його місце було призначено капітана М. Цебрикова) [24]. Надалі С. Турбіну було наказано виїхати до нового місця служби (Східний Сибір). Перед відправкою всі матеріали, що вдалося зібрати С. Турбіну з історії Харківщини, потрібно було передати його наступнику, тобто М. Цебрикову. Однак капітан М. Цебриков до нового місця служби прибув лише 18 липня 1862 р., оскільки до цього часу перебував у Генеральному штабі, де закінчував редагування військово-статистичного огляду Смоленської губернії. Надалі саме він продовжував займатися впорядкуванням військово-статистичного огляду Харківської губернії.

У той же час праця М. Цебрикова з історії Слобідської України так і не була надрукована. Це можна пояснити кількома причинами: 1) недотриманням чітко означених строків підготовки описів (відповідно до програмних документів військово-топографічне обстеження Російської імперії потрібно було завершити до 1 липня 1858 р. Однак до 1 липня 1864 р. було надруковано лише 13 описів, і тому керівництво російської армії приймає рішення про завершення описових робіт. Усі описи, що надішли до статистичного комітету до 1 липня 1864 р., планувалося надрукувати. Незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для остаточного редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів; 2) описи не було укладено внаслідок великої переваженості дивізійних квартирмейстерів (дивізійні квартирмейстери паралельно з упорядкуванням описів повинні були виконувати свої службові обов'язки і працювати над удосконаленням розкладу розміщення військових частин, складати маршрути пересування військ, упорядковувати карти районів дислокації). Іншою була доля творчої спадщини С. Турбіна. Ще на початку її упорядкування працею зацікавилася місцева інтелігенція, яка запропонувала С. Турбіну основні розділи його дослідження «Статистическое описание Харьковской губернии» надрукувати в «Харьковских губернских ведомостях» (протягом 1859-1862 рр., по мірі завершення кожного розділу, це й було зроблено). На сьогодні, окрім військово-статистичного огляду Харківської губернії (1859-1862 рр.), надруковано ще декілька описово-статистичних розвідок С. Турбіна, у тому числі й «Днепр и Поднепровье. Описание губерний Смоленской, Минской, Черниговской, Киевской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и Курской» (1877 р.).

Таким чином, завдяки зусиллям дивізійних та корпусних квартирмейстерів І. Шица, В. Мочульського, С. Турбіна було створено серію військово-статистичних оглядів Харківської губернії XIX ст. Ступінь їх інформативних можливостей є доволі різними, це можна пояснити кількома факторами: 1) вимогами, які висувались до змісту та структури описових творів керівництвом російської армії; 2) рівнем задіяних джерел; 3) авторським підходом до тлумачення програмних документів та джерел; 4) рівнем розвитку військової статистики та топографії. Найбільш інформативним джерелом з усіх наведених оглядів є військово-топографічний опис дивізійного квартирмейстера В. Мочульського (1850 р.). Під час підготовки своєї розвідки автор намагався встановити надійність використаних джерел, тобто визначити автентичність їх походження, вірогідність, повноту, новизну, репрезентативність наведеної інформації. Якщо вірогідність наведених у джерелі фактів та його повно-

20 жовтня 1857 р. було затверджено «Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом» (автор В. Лівен). Укладачі цих програмних документів не рекомендували дивізійним квартирмейстерам нехтувати цими методичними вказівками і систематизувати вже зібрані матеріали відповідно до нових вимог.

Методика впорядкування нового варіанту опису з початку XIX ст. не змінилась. Як і в попередні роки, дивізійні квартирмейстери, перш ніж звернутися до експедиційного методу збору інформації, повинні були заручитися підтримкою місцевої адміністрації. 29 січня 1857 р. керівник Міністерства Внутрішніх справ С. Ланської звертається до військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора І. Лужина з наказом посприяти С. Турбіну та М. Шнітнікову у зборі та систематизації описової інформації. Аналогічні накази були надані повітовим та губернським чиновникам й установам: Харківському поліцеймейстеру, міським городничим (повітових міст та міста Слов'янська), приватним приставам заштатних міст (Краснокутська, Недригайлівська, Білопілья), земським справникам, приватним стряпчим, повітовим скарбничим, повітовим судам, міським думами, ратушам, окружним начальникам [20]. Іноді укладачі в межах виконання своїх обов'язків самостійно зверталися до місцевої адміністрації. Так, 25 квітня 1858 р. С. Турбін звертається до місцевого військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора І. Лужина з проханням надати йому можливість опрацювати щорічні звіти місцевих губернаторів [21]. Також від предводителів дворянства Ізюмського, Охтирського, Сумського та Лебединського повітів наприкінці січня 1859 р. С. Турбін отримує інформацію про кількість поміщицьких садиб на Слобожанщині. Пізніше, наприкінці вересня 1859 р., йому від місцевих земських судів були надіслані матеріали про кількість будинків та дворів у слободах, селах, хуторах.

Як свідчать численні документи, над упорядкуванням цього опису С. Турбін працював кілька років, він особисто відвідував заклади освіти та охорони здоров'я, листувався з професорами Харківського університету В. Черняєвим та Є. Гордієнко, опрацював дослідження місцевих краєзнавців, у тому числі І. Переверзева, Філарета (Д. Гумільовського) [22]. Відповідно до «Отчета о занятиях офицеров Генерального штаба в настоящем в 1861 г.» С. Турбін з 1 листопада 1860 р. до 21 липня 1861 р., з 16 серпня до 1 вересня 1861 р., з 1 листопада до 15 грудня 1861 р. перебував у Харкові та займався збором та редагуванням необхідної інформації. Іноді внаслідок певних обставин він був змушений залишати губернське місто та займатися іншими службовими та особистими справами (21 липня – 16 серпня 1861 р. брав участь в огляді дивізії в Чугуєві, з 1 вересня перебував у відпустці в Слеському повіті Орловської губернії в маєтку свої дружини у зв'язку із проведенням селянської реформи та впорядкуванням уставних грамот). Однак 17-19 липня 1861 р. на ім'я військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора О. Ахматова від начальника 6 кавалерійської дивізії Еренкрейца надійшов лист з вимогою розшукати С. Турбіна та супроводити його до місця служби у Чугуєві і заборонити останньому відвідувати Харків [23]. Це було зроблено за особистим проханням генерал-квартирмейстера Генерального штабу російської армії В. Лівена, який вважав, що завязігість С. Турбіна щодо упорядкування описів, постійне перебування його в губерні-

Розпад Радянського Союзу, проголошення України незалежною державою, заборона комуністичної партії, яка мала конституційне право партійного керівництва профспілками, демократизація суспільства відкрили дорогу для самостійної діяльності профспілок, підвищення їх ролі серед трудящих. Для здійснення цього потрібно було виробити концепцію профспілкової роботи, визначити стратегію й тактику в умовах економічного й політичного реформування держави.

Важливо віхою на шляху реформування профспілкового руху став II (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України (21.ІІ.1992 р.), який прийняв Програму і Статут.

Програма професійних спілок України стала першим документом профруху в нових умовах. Головним завданням і пріоритетом у діяльності ФПУ, галузевих і регіональних профорганів, комітетів первинних профспілкових організацій проголошувався захист соціальних інтересів людини найманої праці. У Програмі також визначалися взаємовідносини профспілок з державою, політичними партіями, громадськими рухами, альтернативними профспілками.

Уперше в історії профспілкового руху України за радянських часів у Програмі було записано, що для захисту соціальних інтересів трудящих профспілки будуть використовувати соціальне партнерство, переговори з Урядом і роботодавцями, укладення колективних угод, а також жорсткі форми боротьби: мітинги, акції протесту, страйки.

Важливі положення взаємовідносин членських організацій, об'єднаних у Федерацію профспілок України, були закріплені в новому Статуті.

Однією з найважливіших політичних новацій профспілок тоді було формування власного лобі в законодавчому органі держави – Верховній Раді України та активна законодавча діяльність. Складність цього процесу визначається тим, що нині профспілки позбавлені законодавчої ініціативи. З Кодексу законів про працю України в редакції від 15.12.1993 р. вилучено статтю 244 ч. VI, за якою профспілки в особі Укрпрофради мали право законодавчої ініціативи. Та все ж відзначимо, що ФП України через окремих народних депутатів подала і виборила у Верховній Раді Закони України «Про колективні договори і угоди», «Про межу малозабезпеченості», «Про оплату праці», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» тощо. Це почало формувати соціальну політику європейського змісту. Лише Закон України «Про оплату праці» закладає нову якість: основи правових, економічних та організаційних засад державної політики у сфері оплати праці, створює механізм визначення основних складників системи оплати праці, що мають ринкову спрямованість, враховуючи міжнародні норми, концепції, рекомендації МОП, світовий досвід. Конкретно закон передбачає встановлення мінімальної заробітної плати не нижче вартісної межі малозабезпеченості на одного непрацюючого, індексації заробітної плати, її компенсації у зв'язку із затримкою виплати. І навіть це дозволило осучаснити законодавство Української РСР та доповнити, реставрувати нові закони відносно проблем ринку праці, зайнятості, соціальної адаптації та захисту громадян України.

Взагалі новітній аналіз законодавства України, нормативних актів та практики профспілкового руху стверджує, що профспілки в сенсі формування своїх статутних положень здобули або розвинули близько десяти нових прав:

- на колективні договори, і не тільки на виробничому підприємстві;
- на страйк, причому як цивілізовану форму протесту. У радянський час такого права практично не існувало, хоч формально воно було можливим. Тоді діяв тільки крайній захід – бунт, еміграція, збройний виступ;
- на державне фінансування своєї діяльності (охорону праці, екологію, оплату праці по інвалідності тощо);
- на майно профспілок, добровільну реєстрацію своєї організації.

На жаль, слід констатувати і той факт, що профспілкові комітети, як первинні, так і регіональні та галузеві, в процесі реформування держави втрачили:

- право на законодавчу ініціативу, самостійний розгляд трудових спорів (тепер комісія по трудових спорах не формується з членів профкому);
- право на закриття підприємства при порушенні адміністрацією норм охорони праці;
- ліквідовано технічні й правові інспекції як і громадський контроль за дотриманням законодавства про працю.

Отож, зробивши огляд історичного шляху, пройденого профспілками у взаємовідносинах з державою, слід визначити його трансформацію від «жорсткого протесту» через систему «погоджувальної опозиції» до «соціального партнерства». Цивілізовану основою системи відносин профспілок, роботодавців і держави стає укладення Генеральної і галузевих тарифних угод, колективних договорів.

З розвитком процесу роздержавлення та приватизації змінюється питома вага роботодавства, і воно переходить від держави до підприємців, з якими профспілки ще мають визначити стратегію й тактику соціального партнерства, розробити свою соціальну політику щодо діяльності на приватних підприємствах.

Таким чином, в умовах розбудови незалежності держави, формування її економіки як основного атрибуту суверенності, у профспілок, начебто мало б відкритися «друге дихання». Та життєві реалії рецесійного етапу 2008 – 2011 рр., сумнівний менеджмент (голова ФПУ України – народний депутат і одночасно керівник федерації на засадах сумісництва) внесли корінні зміни в діяльність профспілок. Значна частина амбітних керівників, відчувши блефування лідерів, знайшли свою долю на політичній арені, зникла критика, конструктивізм, а генеральне керівництво ФПУ сконцентрувалось на проблемах особистого виживання, кадрових апаратних змагань, зловживанням майном. Це призвело до втрати іміджу, профспілкового членства, авторитетного доступу до основного соціального партнера – влади. Більше того, стурбована неефективним використанням профспілкових майнових комплексів окремими профспілковими групами, приватизацією курортів, туристичних баз відпочинку тощо, влада розпочала процес правового реагування, судового повернення власності державі [11].

Патріотично налаштовані профспілкові активісти, науковці, медіа, органи влади спрямовують організаційні, правові зусилля для виходу профспілок із кризового стану та пошуку свого конструктивного «мотто» в майбутньому українському суспільстві: тим більше, що європейський рух найманих працівників своїми діями в період рецесії демонструє зразки активності та примушує владу шукати інноваційні шляхи розвитку своєї національних держав [12].

владою за наказом Департаменту Генерального штабу у 1853 р. (чернетки цих документів зберігалися в квартирних комісіях кожного міста). Також, на думку В. Лівена, до опису необхідно було залучити нові списки міських поселень, замовником яких було Міністерство Внутрішніх справ.

Цілковитій переробці підлягали також описи шляхів сполучення. Останнє можна пояснити не тільки виробничою необхідністю, але і низькою якістю цього розділу в попередніх розвідках, адже інформація щодо шляхів сполучення в працях В. Мочульського та Ширкова була вкрай суперечливою. По-перше, до складу військово-топографічних оглядів увійшли описи шляхів, про існування яких майже не збереглося інформації в інших джерелах і які не були означені на тематичних картах Російської імперії. По-друге, працюючи над оглядами старовинних шляхів, В. Мочульський та Ширков у своїх розвідках надали неточні описи Муравського, Рибинського, Ромаданівського та Сагайдачного шляхів, Валуєвської, Салтівської, Павлоградської, Київської транспортних доріг. По-третє, в описах шляхів сполучення використовувалися різні класифікаційні схеми доріг та термінологія для їх означення. І тому від нових редакторів вимагалось зазначити ці шляхи сполучення на картах, повністю описати їх, надати перелік населених пунктів, крізь які вони проходять.

Також на вимогу В. Лівена планувалося доопрацювати губернський атлас, який додавався до опису (на ньому потрібно було зазначити всі назви річок, вказати напрямки доріг, кількість промислових підприємств), надати плани видатних будівель губернського міста Харкова та повітових міст, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців тощо. Характеристику основних місць розквартирування потрібно було навести за схемою, яку запропонував В. Мочульський (назва міста або селища, кількість відведених будинків під розміщення військових підрозділів, причини, унаслідок яких населення звільнялося від розквартирування військових підрозділів). Значному редагуванню підлягала також інформація про кількість колишніх військових, які пішли у відставку й обрали для місця свого подальшого перебування Харківську губернію (такі відомості потрібно було надати за останні 10 років, за 1843-1853 рр.). Окрім цього вимагалось охарактеризувати рід занять, що обрали для себе колишні військово-вслужбовці, зазначити тип поселення, в якому вони перебували (місто або селище), кількість колишніх військових, що було призвано на службу після оголошення військових дій під час Кримської війни.

Однак, як засвідчив досвід роботи І. Вуїча та С. Турбіна, переробка описів Ширкова та В. Мочульського просувалась доволі повільно, оскільки зміни, які відбулися в українському та російському суспільстві, охопили всі сфери громадського буття, і фактично кожний розділ опису потрібно було оновлювати. Тому було прийнято рішення підготувати нові програмні документи, які відповідали сучасному розвитку військової науки та статистичної справи в Російській імперії. 9 травня 1857 р. військовим міністром були затверджені «Правила составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи, для нового четвертого издания, утвержденных Военным министром», пізніше М. Голіцин упорядкував «Примерную программу статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи» [19]. Також

ву повернулося до практики підготовки військово-статистичних оглядів. 3 листопада 1856 р. генерал-квартирмейстер В. Лівен виступив на засіданні Генерального штабу з доповіддю «Об издаваемых по высочайшему повелению при Департаменте Генерального Штаба военно-статистических описаний», в якій наполегливо рекомендував поновити вивчення регіонів Російської імперії з урахуванням військових потреб армії та подав нову концепцію упорядкування військово-топографічних описів. Вона базувалася на таких методологічних засадах: 1) В. Лівен вимагав розширити коло досліджуваних питань із соціально-економічної та політичної історії регіонів, оскільки нове видання призначалося не тільки для квартирмейстерів російської армії, але й для широкої громадськості (окрім останнього розділу «Спеціальні відомості»); 2) збільшити в описах кількість наочних матеріалів (надати карти, плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців); 3) залучити до впорядкування військово-топографічних описів спеціалістів з різних галузей науки, наприклад, співробітників Імператорського географічного товариства; 4) не розробляти нову програму військово-топографічних обстежень та дозволити кожному офіцеру використовувати програмні документи, досвід та результати попередніх військово-топографічних досліджень [18]. Тобто спочатку генерал-квартирмейстер В. Лівен вважав, що потрібно лише виправити та доповнити матеріали загальноросійського обстеження 1848-1854 рр., оскільки, на його думку, інформація з попередніх описів була вже явно застарілою (наприклад, у деяких описах матеріали статистичного обліку міського населення датувалися 1836-1838 рр.). З метою виправлення цих недоліків він доручив генерал-майору І. Вуїчу скласти як зразок для подальших досліджень оновлений військово-топографічний опис Харківської губернії. За основу цього опису В. Лівен рекомендував взяти військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р. капітана В. Мочульського.

В. Лівен, окрім І. Вуїча, залучив до виконання цього доручення квартирмейстерів 4-ої (штабс-капітана М. Шнітнікова) та 6-ої (штабс-капітана С. Турбіна) кавалерійських дивізій російської армії. Дивізіонному квартирмейстеру 4-ої кавалерійської дивізії було доручено перевірити інформацію за Харківським, Вовчанським, Куп'янським, Старобільським, Ізюмським повітами та чотирма округами Українського військового поселення. Штабс-капітану С. Турбіну рекомендувалося відредагувати описи Зміївського, Валківського, Богодухівського, Охтирського, Лебединського та Сумського повітів та деяких округів Українського військового поселення. В. Лівен зобов'язав С. Турбіна та М. Шнітнікова повністю переробити чотири розділи майбутнього військово-статистичного огляду: 1) описи повітових міст; 2) описи шляхів сполучення; 3) алфавітний перелік населених пунктів; 4) статистичні матеріали про кількість відставних військових. Найбільш гостро, як було зазначено вище, стояло питання про складання нового опису повітових міст. Під час підготовки військово-статистичного огляду Харківської губернії (1850 р.) його автору, В. Мочульському, вдалося опрацювати інформацію з історії населених пунктів Харківщини лише за 1836-1838 рр. Тому під час складання нової редакції військово-статистичного огляду В. Лівен рекомендував використовувати матеріали за останні роки, наприклад, матеріали про розквартирування військ, які були підготовлені місцевою

РЕЗЮМЕ

Анализируются исторические особенности процесса общественно-политической деятельности как сущностной основы начала эволюции гражданского общества. А с ликвидацией тоталитарного режима в Украине активизируется поиск гуманистических моделей и практик демократического общественного строя, которые бы полнее использовали творческий потенциал широких слоев населения в управлении государством.

Ключевые слова: гражданское общество, идеология, исторические корни, социальная корпоративность, российская почва, политические партии, профсоюзы, украинский менталитет, власть.

SUMMARY

The author analyses the historical features of social and political activities as the essence basis of the civil society's evolution. With the liquidation of the totalitarian regime the search of humanism models and democratic society practices in Ukraine has lived up, which would be able to use the creative governing potential of public at full capacity.

Keywords: civil society, ideology, historical root, social corporateness, Russian ground, political parties, trade unions, Ukrainian mentality, power.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пашков М. Замітки про історію «третього сектору» / М. Пашков // Дзеркало тижня. – 2002. – 17 серпня.
2. Берест Р. Перші профспілки: початок біографії / Р. Берест // Профспілки України. – 1995. – № 3-4. – С. 5-8.
3. Пашков М. Замітки про історію «третього сектору» / М. Пашков // Дзеркало тижня. – 2002. – 17 серпня.
4. Підраховано автором.
5. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс]: за даними сайту Міністерства юстиції України: www.minjust.gov.ua/0/18501
6. Підраховано автором.
7. Див: Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К., 1960. – Т. 16. – С. 200-201.
8. Плеханов Г. В. Сочинения / Г. В. Плеханов. – М. – Л., 1929. – Т. XV. – С. 7.
9. Зв'язківець. – 1919. – 2 липня.
10. Там же.
11. Проект Закону України «Про правовий режим майна загальносоюзних громадських об'єднань (організацій) колишнього Союзу РСР [Електронний ресурс]: за даними сайту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 7.XI.2012 р.: www.me.gov.ua/contral/uk/publish/category/system
12. Дубровський М. Л. Коррупционные деформации в профсоюзах Украины: собственность и кадры ФПУ / М. Л. Дубровский, Ю. А. Михальский, А. В. Шурик. – Харьков – Киев, 2011. – 100 с.; Михальский Ю. А. Влияние коррупции на идеологию профсоюзного движения в Украине: скрытая болезнь / Ю. А. Михальский, М. Л. Дубровский. – Харьков – Киев, 2012. – 104 с.; Профсоюз хочет продать курортные территории – «Подробности недели» телеканала «Интер» от 29.05.2011 [Електронний ресурс]: за даними www.youtube.com/watch?cowz68*6FH8

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена аналізу історіографії конфесійного розвитку населення Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. Охарактеризовано стан вивчення питання, виділено основні етапи розвитку історичної думки, визначено різні підходи вчених до проблеми.

Історія релігійних конфесій, зокрема тенденції духовно-релігійного розвитку на регіональному рівні, все частіше стає об'єктом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зацікавленість дослідників викликає духовно-релігійне життя етнічних громад Південно-Східної України, що являє собою значну палітру існування різних конфесійних груп і є малодослідженим.

Метою цієї розвідки є з'ясування рівня дослідження конфесійного розвитку населення Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. на основі комплексного історіографічного аналізу праць дослідників XIX – початку XXI ст.

Історіографія робіт, які тією чи іншою мірою стосуються переселення та релігійного розвитку Південно-Східної України, є досить широкою. Але, на сьогоднішній день не існує спеціальних історичних праць безпосередньо за темою проблеми. Історіографію досліджуваної теми варто розподілити на декілька груп, виходячи із хронологічного та проблемного критерію. Конкретні історичні умови та суспільно-політичний контекст історіографічного процесу зумовлює виділення трьох етапів вивчення теми: 1) XIX – початок XX ст.; 2) 20-ті рр. – 80-ті рр. XX ст.; 3) 90-ті рр. XX ст. – сьогодення. Водночас, у межах кожного з етапів ми можемо провести додаткову сегментацію наявної літератури і виокремити в її масиві такі тематичні сюжети: а) іноземна колонізація Південно-Східної України; б) історія церкви та релігійних конфесій в краї; в) історія відповідних етнічних спільнот на її теренах.

На першому етапі відбулося зародження інтересу до проблематики. У рамках дослідження колонізації Новоросії питання облаштування іноземних колоній розглядали А. Скальковський, Д. Багалій, Г. Писаревський, К. Ліндемман. У своїй праці «Опыт статистического описания Новороссийского края», характеризуючи географічні умови, населення, сільське господарство і промисловість Південної України середини XIX ст., А. Скальковський подав цікавий матеріал про заселення краю старовірами та іноземними поселенцями [1]. Д. Багалій розглядав окремо «російський» (державний і народний) та іноземний переселенський рух, зосередившись не на етнічній, а на соціальній історії регіону [2].

Питання релігійного життя греків порушувалися у розвідках Гавріїла Розанова, Феодосія Макар'євського, С. Серафимова, які в рамках церковної історіографії висвітлювали процес розбудови церковної інфраструктури у грецьких селах [3].

Як свідчить історіографія, німецькі колонії у Північному Приазов'ї отримали на цьому етапі розвитку більш широку репрезентованість. Хрестоматійною в цьому плані є праця А. Клауса «Наши колонии» [4]. У ній автор

ньому наказували збирати оновлену інформацію для описів Оренбурзьких та Киргизьких степів. Пізніше до перевірки військово-топографічних описів були залучені представники місцевих органів влади, у тому числі С. Кокоскін – Чернігівський, Полтавський та Харківський генерал-губернатор, Д. Бібіков – Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор.

Наприкінці 1851 р. також до процесу підготовки нової редакції військово-топографічного опису Харківської губернії було залучено підполковника Ширкова. З метою своєчасного виконання покладеного на нього завдання він вів активне листування з керівництвом Департаменту податків та зборів з приводу надання інформації щодо розвитку цукровиробництва в Україні. У 1848 р. у Російській імперії було запроваджено акциз на цукор, розмір якого постійно переглядався (з 1848 до 1850 р. акциз з пуда цукру становив 30 коп., з 1850 до 1852 р. – 45 коп., з 1852 до 1854 р. – 60 коп.). Щоб зафіксувати всі зміни, що відбулися у цій галузі, до військово-статистичних оглядів рекомендувалося залучити такі матеріали про розвиток цукровиробництва в Україні: відомості про історію цієї галузі, технологію виробництва цукру, чисельність діючих цукроварень та площ, відведених для вирощування цукрового буряку, ринки збуту продукції тощо. 21 січня 1852 р. з Департаменту податків та зборів прийшла розгорнута відповідь на цей запит. Однак матеріали, що надійшли з Департаменту, були досить описовими, у них була відсутня інформація щодо історії розвитку цукрової промисловості в Російській імперії (згадується лише факт існування двох заводів А. Герарда та І. Мальцева). Також авторам доповідної записки вдалося встановити лише приблизну площу сільськогосподарських угідь, відведених під вирощування цукрового буряку, та приблизну кількість виробленого цукру [16]. Більш-менш надійною інформацією були відомості про динаміку зростання кількості цукроварень у Російській імперії (з 340 од. у 1848 до 358 у 1850-1851 рр.).

Як свідчать матеріали Російського військово-історичного архіву (Москва), робота над редагуванням та впорядкуванням оновленого військово-статистичного огляду Харківської губернії під керівництвом Ширкова тривала протягом усього 1852 р. На 1 грудня 1852 р. Ширкову з великими труднощами вдалося опрацювати та відредагувати розділи опису про географічне положення та історію Харківської губернії, про систему цивільного та військового урядування, шляхи сполучення, етапні дороги, природно-кліматичні умови регіону, мережу закладів здоров'я громадян, про розвиток ветеринарної справи, демографічну ситуацію на цій території тощо [17]. Майже через рік після напруженої роботи (10 жовтня 1853 р.) він рапортував про закінчення упорядкування опису Харківської губернії. У 1853 р. також завершили роботу над редакцією нового опису полковник М. Герсєванов, який опрацював матеріали Катеринославської губернії, та М. Дельвіг, який упорядкував опис Таврійської губернії. У 1854 р. доручення генерал-квартирмейстера Генерального штаба виконав квартирмейстер Резервної уланської дивізії капітан В. Цитович (опис Чернігівської губернії), дивізійний квартирмейстер 1-ої уланської дивізії капітан Алімов (опис Курської губернії). Однак більшість з названих описів, у тому числі опис Харківської губернії, так і не були надруковані, оскільки у 1853 р. розпочалася Кримська війна.

Після закінчення Кримської війни 1853 – 1856 рр. та підписання Паризького мирного договору (18 (30) березня 1856 р.) військово командування зно-

цієї програми перебував на обліку місцевих установ починаючи з 30 вересня 1846 р.). Більшість описів за програмою О. Чернишова були впорядковані протягом 1847 – 1851 рр., серед них й описи українських губерній: Катеринославської (автор штабс-капітан В. Драчевський), Волинської (М. Фрітче), Подільської (капітан Д. Тверетінов), Київської (капітан П. Меньков), Чернігівської (підполковник О. Міцевич), Полтавської (підполковник О. Облеухов), Таврійської (підполковник М. Герсеванов), Херсонської (капітан О. Роголев, штабс-капітани А. фон Вітте та Г. Пестов) губерній, Бессарабської області (підполковник М. Дараган). Також за цією програмою було складено військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р. (автор В. Мочульський) [14].

Працюючи над описом Харківської губернії, В. Мочульський, на відміну від своїх колег (О. Облеухова, В. Драчевського), які використовували під час підготовки описів лише звіти губернаторів, намагався залучити до опису найбільш надійні архівні та друковані документи: 1) законодавчі акти («Устав о питейном сборе и акцизе», «Высочайше утвержденный устав рекрутский»); 2) діловодну документацію (звіт військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора (1845 р.), звіт корпусного лікаря П. Григоровича); 3) статистичні матеріали (історико-статистичний опис Харківської губернії В. Пассека, матеріали перебування Слобідсько-Української губернії (1767-1781 рр.), топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою І. Перверзева (1788 р.) тощо); 4) матеріали преси («Земледельческая газета»); 5) наукові дослідження з природничих наук (Є. Гордієнко «Описание соляных озер г. Славянска и химический состав их» (1844 р.). Праці професора кафедри фармакології та фармації Харківського університету Є. Гордієнка на той час були дуже поширеними серед широкої громадськості Харківщини. Він активно займався не тільки викладацькою та лікарською діяльністю, але й дослідженням рекреаційних можливостей регіону, виробництвом штучної мінеральної води (дозвіл на це Є. Гордієнко отримав від Медичного департаменту при МВС 23 грудня 1843 р.). З метою популяризації використання мінеральної води Є. Гордієнко поширював серед лікарських закладів Слобідської України свою книгу «О действии и употреблении натуральных и искусственных минеральных вод» (1844 р.) (її отримав Лебединський міський лікар П. Добронравов, Валківській повітовий лікар Меньяков, Сумський повітовий лікар Белицький, Богодухівський міський лікар Котляров та інш.) [15].

Як було зазначено вище, процес складання описів сприймався керівництвом Генерального штабу як постійний захід, кожні три роки дивізійні квартирмейстери та місцеві чиновники повинні були повертатися до впорядкування військово-статистичних оглядів Російської імперії, збирати та уточнювати інформацію щодо дислокації військових підрозділів, їх забезпечення провіантом, ландшафтних змін (оскільки іноді саме від цієї інформації залежав успіх запланованих військових операцій). Тому вже 4 грудня 1851 р. генерал-квартирмейстер Головного штабу Ф. Берг надсилає наказ П. Данненбергу, командирі 5-го піхотного корпусу, перевірити військово-топографічні описи Таврійської, Катеринославської губерній та Бессарабської області. Цього ж дня наказ Ф. Берга надійшов Головуючому окремим Сибірським корпусом Г. Гасфорду щодо перевірки описів Тобольської й Томської губерній та командуючому окремим Оренбурзьким корпусом В. Обручеву. Остан-

визначив пріоритети наукового підходу до історіографії національних спільнот в умовах імперської політики центру. Дослідник, зосереджуючи увагу на великому обсязі статистичної інформації, здійснив спробу комплексного аналізу стану колоністського населення – німців, болгар, менонітів, задунайських переселенців, – обґрунтовуючи своєрідність громад колоністів та їх релігійну самовизначеність. Характеризуючи широкомасштабну іноземну колонізацію Південної України, яка відбувалася з 1760-х рр., автор опублікував дані про заснування кожної колонії, описав особливості церковно-релігійного життя протестантів. Зосереджуючи увагу на великому обсязі статистичної інформації, А. Клаус здійснив спробу комплексного аналізу стану німецького колоністського населення, обґрунтовуючи своєрідність громад колоністів та їх релігійну самовизначеність.

Церковно-релігійне життя протестантських громад у контексті іноземної колонізації Південної України висвітлював Г. Писаревський, який подав детальний опис умов і обставин переселення колоністів, залучив до наукового обігу низку архівних джерел [5].

Природний інтерес єврейства до процесів, що відбувалися в його власному етнічному середовищі, сформував особливий соціальний попит на дослідження такого роду. Але, головне, що хвилювало більшість дослідників єврейських громад, – це безправне становище єврейського народу в Російській імперії. Для виявлення ролі права в життєдіяльності євреїв вони почали використовувати офіційні юридичні документи владних російських структур.

Першим, хто узагальнив картину розвитку єврейської культури другої половини XIX – початку XX ст. був С. Дубнов [6]. Важливою ознакою його досліджень є розробка періодизації історії єврейського народу і виявлення комплексу внутрішніх єврейських джерел: пинкосів єврейських громад, релігійних братств, громадських спілок.

Історії православ'я в Південній Україні впродовж 1775 – 1885 рр. присвячена праця М. Нікольського «Сто лет Екатеринославской епархии» [7], в якій висвітлені особливості заснування нової церковно-адміністративної одиниці, рівень освіченості в середовищі духовенства, заходи церковної влади, спрямовані на боротьбу з поширенням старообрядництва та сектантства.

Водночас, історія протестантських та римо-католицьких конфесій на теренах Південно-Східної України не розглядалася як окремий предмет дослідження.

Отже, на першому етапі розвитку історіографії проблеми було зібрано й уведено до наукового обігу значний масив документальних джерел, які охоплювали широке коло питань. Поряд з локальними дослідженнями були написані монографічні роботи узагальнюючого характеру. Частиною авторів зібраний багатий фактичний матеріал, але не зроблені глибокі узагальнюючі висновки; інші, особливо публіцисти, використали цей фактаж для акцентування на серйозних громадсько-політичних проблемах.

У радянський період, з характерним для нього атеїстичним підходом, зумовленим політичною ідеологією та кон'юнктурою, необхідно доводити реакційну сутність церкви й духовенства, дослідження релігійного життя були непопулярними. Тому з усіх сюжетів, дотичних до нашої проблематики, активно студіювалася лише проблема заселення регіону й питання матеріальної та духовної культури його населення.

О. Дружиніна розглянула участь у колонізаційному русі лютеран, менонітів, католиків, а також православних греків, болгар, сербів [8]. В її роботах питання, пов'язані з релігійним життям етнічних громад, розглядаються по-біжно в контексті висвітлення більш глобальних тем – чорноморська політика Росії, колонізація та господарське освоєння Новоросії тощо.

Особливості матеріальної і духовної культури іноземних колоністів досліджені в етнографічних розвідках В. Наулка [9].

Посилений інтерес дослідників у радянський період до заселення та розвитку Південної України зумовив вивчення історії християнських конфесій саме в цьому контексті. Ці праці є важливими для відтворення загального історичного тла, на якому відбувався розвиток християнських конфесій на Катеринославщині у визначений період.

М. Кривохатський у дослідженні «Меноніти на Україні», акцентував увагу на питаннях, пов'язаних з класовою боротьбою та експлуатацією в колоніях. Дослідник доводив паразитичний характер секти (релігійної групи, яка відкололася від пануючої католицької церкви), зазначаючи, що заможна її частина мала в господарства українських і російських наймитів, малоземельних і безземельних менонітів. Але дослідник не концентрував увагу на тому, що меноніти, як правило, нарівні з найманими робітниками працювали у господарствах. Він вказував на релігійний фанатизм і національну замкненість менонітів, що давали можливість «поміщицько-куркульській верхівці» визискувати малоземельних і безземельних селян, притупляти їхню класову свідомість [10].

В умовах незалежності України церковно-релігійні студії набули самодостатності й вийшли з підпорядкованості «колонізаційним» та «етнографічним» сюжетам. Одна з перших спроб дослідити міжконфесійні відносини на Півдні України у XVIII – XIX ст. представлена в колективній монографії А. Бойка, О. Ігнатуші, І. Лимана, В. Мільчева. Цінність її полягає у спробі реконструкції взаємин між представниками різних конфесій та течій, визначення специфіки та чинників, що впливали на становлення механізму співіснування етноконфесійних груп. У додатках до розділів опубліковано 41 документ з церковної історії Південної України [11].

Перші підсумки нових підходів до вивчення історії християнських конфесій, а саме історії православ'я, католицизму та протестантизму в Україні, знайшли відображення у 10-томній «Історії релігій в Україні», підготовленій до друку Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України [12].

Новими фактами з історії РПЦ на Півдні України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. збагатив історіографію І. Лиман, визначивши церковно-територіальний устрій, особливості єпархіальної системи управління, основні напрями церковної політики Російської імперії, охарактеризувавши державне регулювання і практику храмового будівництва [13].

У монографії В. Меші досліджені організаційно-функціональні питання історії православної церкви в Україні наприкінці XIX ст., висвітлені проблеми міжконфесійної взаємодії. У контексті визначених автором етапів православно-римо-католицьких відносин кінця XVIII – XIX ст. встановлено, що 1875 – 1900 рр. – це період функціонування РКЦ як «терпимої» одержавленої інституції, що перебувала на державному утриманні. Автор доводить, що внаслідок лагетного прозелітизму сектантські громади найбільше потіснили православних на півдні України: в Північному Причорномор'ї, де

міністерства надійшов лист, в якому повідомлялось про початок нового етапу військово-топографічного обстеження Російської імперії та рекомендувалось місцевій владі залучити найбільш відповідальних місцевих чиновників до упорядкування оглядів (саме місцеві службовці на вимогу високопосадовців повинні були підготувати усі первинну інформацію). Серед місцевої політичної еліти активну участь у зборі та систематизації інформації приймали Харківський полицмейстер, губернський землемір, городничі повітових міст, заштатні пристави, земські справники [13]. Однак місцева адміністрація, як свідчить загальна практика того періоду, іноді ігнорувала виконання таких наказів або якість наданих статистичних та описових матеріалів залишалась доволі низькою. І тому міністру Внутрішніх справ Д. Блудову неодноразово доводилось вимагати від Харківського губернатора навести лад у місцевих справах та надати всю необхідну інформацію співробітникам департаменту Генерального штабу. Саме лист такого змісту надійшов до Харкова 4 липня 1838 р. У ньому Д. Блудов вимагав прискорити процес упорядкування необхідної інформації за формою «А» (опис адміністративно-територіального устрою), формою «Б» (опис місцевості, річок, озер, промисловості), формою «В» (алфавітний перелік населених пунктів). Після тривалого листування з місцевою адміністрацією та надходження всієї необхідної інформації, остаточний варіант опису було укладено наприкінці 1838 р.

Якщо порівнювати інформаційні можливості описів цієї групи, у тому числі й опис Харківської губернії 1838 р., з подальшими топографічними розвідками, найбільш інформативними були розділи, присвячені географічному положенню регіону та його природно-кліматичним умовам. Структура цієї частини опису («Местоположение») складалася з трьох підрозділів: 1) загальний огляд губернії (опис рівнин, пагорбів, болотистої місцевості, лісових ділянок тощо); 2) характеристика рівнинних ландшафтів; 3) загальний огляд ґрунтів. На сторінках розділу «Судоходные реки» було надано інформацію про місцезнаходження суднохідної водойми, про її довжину, ширину, площу басейну, глибину, рівень, швидкість течії, місце впадіння річки, тип гирла (простий (нерозгалужений на рукави) чи лиманний), про систематичність паводків (їх тривалість, періодичність, наслідки для економіки регіону), кількість переправ, гребель. Також відповідно до запропонованих вимог у цьому розділі потрібно було охарактеризувати рівень розвитку судноплавства в регіоні, тобто вказати тривалість судноплавного сезону, кількість та тоннажність вантажних судів, надати перелік та обсяги товарів, що транспортувалися по місцевим судноплавним річкам, визначити наявність приміщень та обладнання для перевантаження судів, кількість суднобудівних підприємств, чисельність працівників, рівень їх кваліфікації та заробітної плати.

Успіх попередніх військово-статистичних оглядів та їх активне практичне використання офіцерами-квартирмейстерами та військовим командуванням для планування військових операцій, налагодження сталої системи постачання продукції та фуражу, розміщення військових частин та планування маршрутів їх передислокації привели до переосмислення значення військово-топографічних описів для військової науки. І тому 1 жовтня 1847 р. О. Чернишовим було затверджено нову розширену «Програму для воєнно-статистических обзирень губерній і областей Российской империи» (хоча деякі архівні документи надають інформацію про те, що чорновий варіант

імператор Микола I дали згоду на проведення узагальнюючого військово-топографічного обстеження Російської імперії. У випадку успішного проведення цього заходу планувалося такі обстеження зробити систематичними, кожні три роки повертатися до них та створювати нові редакції описів.

Майже через рік після проголошення початку військово-топографічного обстеження до канцелярії Військового міністерства з першого відділення департаменту Генерального штабу почали надходити перші друковані екземпляри військово-топографічних описів. Так, 19 грудня 1837 р. надійшли описи Смоленської, Катеринославської, Волинської, Мінської, Бессарабської, Білостозької губерній. 20 квітня 1838 р. – описи Гродненської, Курляндської, Ліфляндської, Естляндської, Вітебської, Псковської, Новгородської та Тульської губерній. 23 березня 1839 р. – описи Архангельської, В'ятської, Нижегородської, Тамбовської, Воронежської, Курської, Могильовської, Чернігівської, Київської, Харківської, Херсонської та Таврійської губерній (хоча рукописи військово-статистичних відомостей українських губерній датуються 1838 р.). 22 червня 1840 р. – Санкт-Петербурзької, Тверської, Московської, Владимирської, Мазовецької, Плоцької, Каліської, Краківської, Сандомирської, Люблінської, Подільської (рукопис датується 1837 р.), Августовської, військовий огляд царства Польського тощо. 3 травня 1841 р. надійшли до канцелярії Військового міністерства описи Рязанської, Калузької, Орловської, Полтавської (рукописний варіант цього опису датується 1840 р.), Казанської, Астраханської, Санкт-Міхельської, Тавастгуської, Куопіоської, Вазаської, Улеаборзької губерній. 27 червня 1842 р. – Нюландської, Олонецької, Ярославської, Костромської, Вологодської, Пермської, Тобольської, Томської, Оренбурзької, Саратовської, Сибірської та Пензенської губерній. Пізніше надійшли й інші екземпляри військово-топографічних описів.

Більшість описів кінця 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. готувалися до друку співробітниками Першого департаменту Генерального штабу [12]. На сьогодні відомі прізвища кількох авторів військово-топографічних описів, які брали безпосередню участь в їх підготовці: генерал-майор Є. фон Руге (описи Полтавської, 1845 р.; Чернігівської, 1844 р., Могилевської, 1844 р. губерній), підполковник Брунов (Тверської, 1846 р.), полковник Є. Любекер (Тавастгуської, 1846 р.), капітан І. Вуїч (опис Петербурзької, 1845 р.), підполковник Гротенфельд (описи Августовської, 1845 р.; Радомської, 1845 р.; Люблінської, 1845 р.; Варшавської, 1845 р.), капітан П. Извольський (Тамбовської, 1845 р.), підполковник А. Печковський (опис Ковенської губернії, 1845 р.), генерал-майор О. Ребиндер (Астраханської, 1845 р.), підполковник О. Дуброво (Воронезької, 1844 р.), капітан Зубов (Нижегородської, 1844 р.), капітан С. Коп'єв (Віленської губернії, 1844 р.), А. Норденстренг (Вітебської, 1844 р.), капітан фон О. Рейхель (Московської, 1844 р.; Тульської, 1844 р.), підполковник Татарінов (Володимирської губернії, 1844 р.).

На відміну від вищезазначених оглядів автора «Сведений об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний, областей и воеводств. Харьковская губерния» (1838 р.), так і не вдалося встановити. Відомо лише, що до упорядкування цієї топографічної розвідки автор або група укладачів приєдналися лише наприкінці грудня 1836 р. 21 грудня 1836 р. до Харківського цивільного губернатора П. Трубецького з Міністерства внутрішніх справ та Військового

переважали секти західного походження (баптисти, адвентисти, штундисти) і Криму, де також поширеними були й секти російського походження (христи, молокани, скопці та ін.); українське сектантство (мальованці) мало характер симбіозу західної та східної сектантських культур [14].

На окрему увагу заслуговує робота В. М. Константінової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 р.)», в якій авторка в контексті урбанізаційних студій розглядає релігійне життя представників різних конфесій південноукраїнських міст [15].

Грунтовні дослідження історії християнських конфесій Північного Приазов'я, Катеринославщини та Донбасу здійснено в дисертаціях О. Тухватуліної, Н. Буланової та Л. Моїсеєнко.

У роботі О. Тухватуліної досліджено духовно-релігійного розвитку етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст. Авторкою проаналізовані особливості церковного устрою грецьких, німецьких та єврейських колоній, роль православ'я у повсякденному житті греків і національних релігійних свят у збереженні їх самобутності. У роботі також окреслено особливості церковної організації та системи управління католицькими, менонітськими та протестантськими німецькими громадами, досліджено специфіку релігійно-суспільних відносин у єврейській громаді Північного Приазов'я [16].

У дослідженні Н. Буланової акцентовано на домінуючій позиції православної конфесії в церковно-релігійному житті Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст., розкрито сутність та особливості процесу поширення християнських течій, який відбувся за двома напрямками – автохтонним (православ'ям) та протестантським [17].

Л. Моїсеєнко проаналізувала структуру та функції органів управління християнськими конфесіями, характер їх взаємодії, принципи та джерела фінансування. Важливим у контексті нашої роботи є зауваження Л. Моїсеєнко щодо взаємодії церкви та держави. Вона зазначає, що до обов'язків священнослужителів входили і суто релігійні, і відповідні державні, поліцейські функції. Але тільки священнослужителі Православної церкви мали право на місіонерську діяльність. Спроба представників інших конфесій розповсюдити своє віровчення суворо каралася. Діяльність та поведінка священнослужителів контролювалися духовними та світськими органами [18].

У дисертації В. Гончарова звернуто увагу на зміни у вихованні та освіті євреїв Південно-Східної України, зумовлені впливом релігійних чинників та історичних традицій. Автор переконливо доводить, що основою громадського життя євреїв Південно-Східної України досліджуваного періоду була традиційна культура східноєвропейського (ашкеназького) єврейства. Релігійне життя тісно перепліталось із суспільно-політичним, економічним та сімейним. Іудаїзм, як ніяка інша релігія, поширює свої заповіді на повсякденне життя людей. За своєю сутністю це не просто релігія, а особлива етика й спосіб життя. Найважливішим компонентом єврейської культури було виховання згідно з положеннями юдаїзму. У формуванні особистості традиційного єврейського суспільства брали участь сім'я та синагога як неформальні інститути та формальні виховні заклади – талмуд-тора, хедер [19].

Отже, досліджуючи питання етноконфесійної історії Південно-Східної України, переважна більшість авторів керувалася пануючою ідеологією сво-

го часу – офіційного православ'я або державного атеїзму. Грунтовна наукова розробка проблеми розпочалася лише в останні роки, в умовах незалежної України, але питання церковно-релігійного життя етнічних громад Північного Приазов'я ще не дістали належного висвітлення.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу историографии конфессионального развития населения Юго-Восточной Украины XVIII – начала XX в. Охарактеризовано состояние изучения вопроса, выделены основные этапы развития исторической мысли, определены различные подходы ученых к проблеме.

Ключевые слова: христианство, протестантизм, меннонитство, католицизм, иудаизм, конфессия, церковь, епархия, историография.

SUMMARY

The article deals with the historiography of the southeastern Ukrainian population's confessional development in XVIII – early XX centuries. The author characterizes the state of the problem study, determines the main stages of the development of the historical study, finds out different approaches to the problem.

Key words: Christianity, Protestantism, Mennonitism, Catholicism, Judaism, confession, church, eparchy, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Скальковский А. А. Опыт статистического исследования Новороссийского края. – Одесса, 1853. – Ч. 1. – 188 с.
2. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края. Исторический этюд. К., 1889. – 116 с.
3. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Гавриил (Розанов). – Тверь, 1857. – 112 с.; Гавриил (Розанов). Переселение греков из Крыма в Азовскую область и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из истории Славянской и Херсонской епархии) / Гавриил (Розанов) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Одесса, 1840. – С. 197–204; Феодосий (Макариевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2. – 372 с.; Серафимов С. А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. А. Серафимов. – Екатеринослав, 1901. – 46 с.
4. Клаус А. М. Наши колонии. Опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России / А. М. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869. – 543 с.
5. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) / Г. Г. Писаревский. – М., 1909. – 340+83 с.
6. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней / С. М. Дубнов: в 3 т. – Иерусалим-Москва, 2002.
7. Никольский М. И. Сто лет Екатеринославской епархии М. И. Никольский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел

готовки остаточного варіанту опису Слобідсько-Української губернії. Цим самим листом І. Шиц рекомендував цивільному губернатору надіслати на його ім'я в Курськ інформацію про кількість фабрик та заводів у губернії, надати перелік асортименту товарів, відомості про врожайність основних сільськогосподарських культур, кількість міських та сільських поселень. Майже через місяць після цього звернення, 24 червня 1818 р., від губернатора В. Муратова надійшов річний звіт про розвиток промисловості регіону. Поступово статистичні матеріали почали надходити і від інших представників місцевих органів державної влади. 22 червня 1818 р. Ізюмський земський справник Демчинський та Куп'янський земський справник Ларіонов рапортували про відправлення інформації про чисельність населення за матеріалами останньої ревізії. 27 липня 1818 р. тотожні матеріали було надіслано Харківським земським справником Тихоцьким, Вовчанським земським справником Коропським, Зміївським земським справником М. Савельєвим, 28 липня 1818 р. – Валківським земським справником В. Гогєєвим. Іноді місцева адміністрація, не маючи всіх необхідних матеріалів рекомендувала І. Шицу звертатися за документами до інших установ. Наприклад, у липні 1818 р. в.о. губернського землеміра Маслов повідомляв про відсутність у губернській креслярні описів Харківського, Куп'янського та Вовчанського повітів і рекомендував звернутися за допомогою до повітових землемірів, що на той час перебували у Чугуєві. Також офіцери квартирмейстери з метою перевірки отриманих даних та їх уточнення неодноразово зверталися до експедиційного методу опрацювання необхідних матеріалів. Так, починаючи з 20 серпня 1818 р., І. Шиц з метою проведення описових та рекогносцирувальних робіт відрядив прапорщика Ейллера у Харківський та Вовчанський повіти, прапорщика Кандалінцева – у Валківський та Зміївський, прапорщика Мазаракі – у Куп'янський та Ізюмський повіти [10]. І. Шиц та місцевий губернатор В. Муратов надав командированим офіцерам супровідні листи до місцевих органів державної влади, службовці яких були зобов'язані допомагати під час проведення рекогносцирувальних та описових робіт. Однак прапорщик Мазаракі постійно скаржився І. Шицу та В. Муратову на Куп'янського земського справника та Куп'янський земський суд, які систематично нехтували його вимогами з надання йому необхідної статистичної інформації. Після тривалого листування з місцевою владою І. Шицу наприкінці 1818 р. вдалося завершити цей опис (хоча до його уточнення І. Шиц повертався неодноразово аж до 1821 р.).

Друга спроба підготувати найбільш інформативні описи для військового відомства припадає на кінець 1836 р. 3 грудня 1836 р. в.о. генерал-квартирмейстера Ф. Шуберт на засіданні першого відділення департаменту Генерального штабу виступив з доповіддю «Об издании военно-статистических описаний всех губерний и областей империи», в якій наголосив на необхідності запровадження в Російській імперії систематичної практики проведення військово-статистичних обстежень. На цьому ж засіданні як зразок для подальших досліджень було представлено опис Віленської губернії (повна назва «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний, областей и воеводств. Виленская губерния») [11]. Після ознайомлення з описом Віленської губернії 5 грудня 1836 р. військове керівництво та російський

диторського, комісаріатського, провіантського, лікарського. Також до складу Військового міністерства як окремі структурні підрозділи були зараховані Військовий вчений комітет, Військове топографічне депо, особлива канцелярія та типографія. Після реорганізації та перейменування до структури Військового топографічного депо увійшли такі підрозділи: 1) відділення для особливих доручень; 2) відділення для астрономічних спостережень і тригонометричних зйомок; 3) відділення для впорядкування та креслення топографічних і географічних карт; 4) архів карт; 5) відділ гравірування і друкування карт; 6) канцелярія [7]. На ці підрозділи покладалися завдання збору, упорядкування та зберігання картографічних матеріалів: географічних (топографічних), тематичних (оглядово-географічних, морських навігаційних) мап, топографічних та статистичних описів, журналів та донесень про військові дії на теренах Російської імперії, проектів та диспозицій наступальних та оборонних операцій, підготовка статистичних таблиць та зведення для поточних завдань армії, виготовлення та зберігання інструментів, гравірування, географічних, топографічних карт та планів. 23 січня 1812 р. для виготовлення геодезичних та топографічних інструментів було створено у ролі окремого структурного підрозділу Квартирмейстерської частини Механічна майстерня, її очолив професор К. Рейсиг (з 1821 р. Механічна установа Головного штабу).

Організаційні зміни, що відбулися у структурі Військово-топографічного депо (далі – ВТД), неодмінно позначилися на його діяльності. Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. керівництво ВТД, маючи значну матеріально-технічну базу та великий кадровий потенціал, вирішило поширити картографічні та топографічні роботи на всі регіони Російської імперії. 16 грудня 1815 р. П. Волконським було видано наказ про проведення тригонометричної та топографічної зйомки Віленської губернії. З певними перервами, а саме протягом 1817-1819 рр., 1822-1827 рр. тривала зйомка Бессарабської області за участю топографів С. Корніловича та Є. фон Руге. У 1822 р. закінчилася топографічна зйомка Подільської губернії, у 1825-1828 рр. – зйомка Київської губернії, у 1820-1830 рр. – зйомка Петербурзької губернії [8]. Протягом 1816-1818 рр. тривали під керівництвом обер-квартирмейстера 3-го резервного корпусу полковника І. Шица рекогносцирувальні роботи на території Воронезької, Курської та Слобідсько-Української губерній. Під час проведення останніх заходів було створено «Топографическое описание Харьковской губернии Валковского, Харьковского, Изюмского, Купянского, Змиевского, Лебединского, Ахтырского, Сумского и Курской губернии: Путивльского, Суджанского и Хотмыжского уездов, рек, дорог и 53 маршрутов» (1818 р.) [9]. Надалі саме цей опис започаткував багаторічну співпрацю місцевих установ Харківщини та представників ВТД щодо вивчення природно-кліматичних та економічних ресурсів регіону.

Перший документ, який стосується історії упорядкування цього опису, датується 1 червнем 1818 р. Це звернення обер-квартирмейстера 3-го резервного корпусу полковника І. Шица до цивільного губернатора Слобідсько-Української губернії В. Муратова з проханням надати йому та його підлеглим (у тому числі квартирмейстеру 3-ої уланської дивізії П. Данненбергу) описи та карти Харківського, Вовчанського, Куп'янського, Изюмського, Змівського та Валківського повітів, оскільки 1 серпня 1818 р. закінчувалися строки під-

неофициальный. – 1876. – № 15. – С. 210–221; № 16. – С. 247–256; № 17. – 367-369; № 18. – С. 278-288; № 19. – С. 289-304.

8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 279 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 -1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма / Е. И. Дружинина. 1825-1860 гг. – М., 1981. – 215 с.
9. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження / В. І. Наулко. – К., 1965. – 136 с.
10. Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Харків, 1930. – 48 с.
11. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVII – XX століття / А. В. Бойко, О. М. Ігнатенко, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 1999. – 92 с.
12. Історія релігії в Україні: у 10 т. / А. Колодний, В. Кремень, П. Яворський та ін. – К., 1999. – 2002.
13. Лиман І. І. Державна церква і державна влада Півдня України (1775-1861 рр.) / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 400 с.; Лиман І. І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004. – 488 с.
14. Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років / В. Меша. – Донецьк, 2007. – 354 с.
15. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя, 2010. – 596 с.
16. Тухватулліна О. С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / О. С. Тухватулліна. – Донецьк, 2012. – 216 с.
17. Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / Н. М. Буланова. – Дніпропетровськ, 2006. – 252 с.
18. Моїсєєнко Л. М. Християнські конфесії Донбасу (1880 – 1914 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / Л. М. Моїсєєнко. – Донецьк, 2009. – 336 с.
19. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр.: Дис. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / В. В. Гончаров. – Донецьк, 2005. – 233 с.

ББК 63.594.12

Демченко О. В.

РОЛЬ РІЧКОВОГО ПРОМИСЛУ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В МЕЗОЛІТІ ТА РАНЬОМУ НЕОЛІТІ

У статті розглядаються особливості річкового промислу давнього населення Дніпровського Надпоріжжя в мезоліті та ранньому неоліті, що обумовлено специфічними природними умовами регіону. Проведено аналіз речей, що зустрічаються в культурних шарах поселень та стоянок, які свідчать про розвиток і особливе значення рибальства в життєзабезпеченні первісного населення.

Територія України характеризується розгалуженою мережею річок, яких нараховують понад 22 тисячі. Дніпро, найбільша за площею басейну річка, слугувала головним водним рубежем і в той же час була, разом з усією системою озер та приток головним водним басейном, довкола якого зосереджувалась історія народів, що населяли територію України з найдавніших часів.

Діяльність первісної людини була динамічно пов'язана з навколишнім середовищем. Сьогодні не викликає сумнівів сформульована ще наприкінці 70-х рр. XX ст. П. М. Долухановим теза про те, що суспільство прагне обрати таку форму господарської діяльності, яка б забезпечувала отримання максимального енергетичного продукту при мінімальному ризику; на його думку, певний тип господарства тісно пов'язаний з особливостями конкретної екосистеми [1, с. 135–36].

У цьому ракурсі цікавим є дослідження господарських систем риболовів-мисливців, які населяли Дніпровське Надпоріжжя в епоху мезоліту – раннього неоліту.

Економіка мезолітичного суспільства, як і в попередню епоху, спочатку будувалась на екстенсивному використанні природних ресурсів. Очевидно, що мисливське господарство, яке було головним способом отримання продуктів харчування протягом тисячоліть, через інтенсивне винищення основних промислових видів тварин не могло вже задовольнити потреби первісного населення. У таких умовах первісна людина вимушена шукати альтернативне джерело їжі. Деякі дослідники вважають, що така ситуація могла стати передумовою виникнення тваринництва, спочатку у вигляді так званих «живих консервів» – резервів промислу, як називає їх В. Н. Станко [2, с. 13]. Проте матеріалів, які б свідчили про такий перебіг подій на території Надпоріжжя, надзвичайно мало. За даними Н. С. Котової саме в Надпоріжжі (Сурсько-Дніпровська культура) тваринництво відіграло найменшу роль серед неолітичних культур України (давало не більше 10% м'ясної їжі) [3, с. 16]. Тому, цілком вірогідно, що альтернативним джерелом їжі для населення цього регіону став річковий промисел. Особливо, якщо взяти до уваги надзвичайно зручне для рибальства природне середовище. Новий спосіб одержання продуктів життєзабезпечення змусило людину оселятись на берегах річок, островах і в заболочених місцевостях, де можна було б успішно бити та ловити рибу найпримітивнішими знаряддями і полювати на водоплаву та болотяну дичину.

У мезоліті відбувається становлення рибальства як окремої галузі привласнювального господарства. Основними джерелами для уявлень про рибальство в мезоліті та неоліті слугують матеріальні залишки з пам'яток цього періоду на території України. Досить репрезентативними у цьому відношенні є пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя, що обумовлено збереженістю органічних залишків у цих районах.

Риболовля в мезо-неолітичному часі супроводжується збиральництвом – збором річкових та сухопутних моллюсків, раковини від яких утворюють цілі скупчення на площі стоянок (Ігрень, о. Сурський) [4, с. 122, 127; 5, с. 110].

Сама природа Надпоріжжя, з його скелястими узбережжями, чисельними островами, порогами, заборами й окремим камінням, що утворюють чисельні «бистрі», є найбільш придатними місцями для рибальства. Звичайно, вигідні місцевості не могли не бути використані за доби рибальства [6,

статистичних оглядів Харківської губернії XIX ст. у контексті становлення топографічної та картографічної служби Російської імперії.

Процес інституалізації та юридичного оформлення військово-топографічної служби Російської імперії припав на кінець XVIII – першу половину XIX ст. 6 листопада 1796 р. російським імператором було проголошено Павла I. На початку свого царювання він заявив про необхідність проведення в Російській імперії адміністративних та військових реформ (створення Державного казначейства, укрупнення деяких територіально-адміністративних одиниць, затвердження нових військових уставів, створення в російській армії інженерного, фельд'єгерського, картографічного підрозділів, зменшення строку рекрутської служби до 25 років тощо). У межах реалізації запланованих заходів 13 листопада 1796 р. Павло I створює «Креслярню для його імператорської величності» (з 1797 р. Депо карт), керівником якої було призначено відомого картографа та військового інженера К. Оппермана. До основних завдань створеної установи належали такі: пошук, систематизація та зберігання картографічних матеріалів; упорядкування та друкування географічних карт та планів окремих територій Російської імперії. З метою виконання останнього завдання в 1798 р. як окремий структурний підрозділ цієї установи було створено Гравірувальну частину [6].

Істотні зміни у структурі та функціях Депо карт відбувалися й у наступні періоди. У 1800 р. унаслідок ліквідації Географічного департаменту Сенату штатний розклад Депо карт було збільшено за рахунок приєднання топографів на чолі з О. Вільбрехтом. Також до архіву Депо було передано повне зібрання картографічних матеріалів та бібліотеку Географічного департаменту. Подальше реформування установи вже відбувалося за часів правління Олександра I. 31 липня 1801 р. за його особистим наказом на посаду генерал-квартирмейстера російської армії та керівника Депо карт було призначено П. фон Сухтелена. П. фон Сухтелену та його підлеглим вдалося за нетривалий час перебування на цій посаді запровадити серію заходів, що змінили подальший розвиток військово-топографічної служби Російській імперії. До цих заходів слід зарахувати: 1) удосконалення академіком Ф. Шубертом інструментального оснащення астрономів (з цього часу почали активно використовувати хронометри, короткофокусні ахроматичні труби, відбивні секстанти); 2) публікація Ф. Шубертом трактату «Руководство к астрономическому определению географической долготы и широты» та використання його під час визначення довготи та широти 18 пунктів Європейської частини Російської імперії та Сибіру (Полоцька, Архангельська, Онеги, Кемі тощо); 3) застосування у ролі основного науково-методичного посібника для проведення зйомок праці І. фон Фітцума «Рассуждение о сочинении военных планов в польку молодых офицеров Свиты е.и.в. по Квартирмейстерской части»; 4) завершення публікації у 1805 р. «Подробной карты Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений» (масштаб 1:840000); 5) створення та запровадження єдиної системи відображення географічних об'єктів на військових картах та планах.

Подальші зміни у структурі та діяльності Депо карт відбулися вже після чергового реформування військових установ Російської імперії. 27 січня 1812 р. було прийнято рішення про заснування Військового міністерства у складі 7 департаментів: артилерійського, інженерного інспекторського, ау-

стосування топографічної та картографічної продукції. Систематизовано інформацію про основних укладачів військово-топографічних описів Харківської губернії (І. Шица, В. Мочульського, С. Турбіна), визначено їх внесок у розвиток історичного краєзнавства на Харківщині.

У сучасній українській історичній науці питання вдосконалення понятійно-категоріального та методологічного апарату джерелознавства, введення до наукового обігу раніше незадіяних джерел, опрацювання їх інформаційного потенціалу посідають одне з провідних місць. Про це свідчить активна діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та Інституту історії України НАН України. Відповідно до Перспективного плану видавничої діяльності Археографічною комісією УРСР, Інститутом української археографії та джерелознавства протягом 1989-1991 рр. засновано низку серійних видань: «Джерела з історії української культури», «Епістолярна спадщина», «Джерела з історії українського козацтва», «Пам'ятки українського літописання», «Актові джерела», «Мемуари. Щоденники», «Описово-статистичні джерела» тощо. У межах реалізації проекту «Описово-статистичні джерела» протягом 1989-2005 рр. були надруковані описи Київського, Харківського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв, Малоросійської та Подільської губерній. У 2009 р. науковці із Запорізького осередку Інституту археографії підготували до видання збірку «Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.» (серія «Джерела з історії Південної України»). Редакційною колегією під керівництвом А. Бойко до друку було відібрано 3 описи, а саме «Опис Катеринославського намісництва 1784 р.», «Опис до атласу Катеринославського намісництва 1787 р.» та «Військово-топографо-статистичний опис Катеринославської губернії 1821р.» [1]. Останнім часом до популяризації документальної спадщини українського народу також приєдналися науково-просвітницькі та музейні установи Харківської області. У 2010 р. завдяки зусиллям А. Парамонова (директор Харківського приватного музею міської садиби) було надруковано військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р. В. Мочульського. Публікації А. Бойка та А. Парамонова привернули увагу науковців та широкої громадськості до історії створення військово-статистичних оглядів губерній та областей південної частини Російської імперії та їх інформаційних можливостей.

Дослідження проблеми підготовки та публікації військово-статистичних оглядів Російської імперії, у тому числі Харківської (Слобідсько-Української) губернії, розпочалося ще в другій половині XX ст. (праці Ю. Абсалъмова [2], М. Андреева [3], О. Дружиніної [4], В. Кабузана [5]), але через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті залишають чимало не розроблених аспектів, зокрема й питання історії створення описів та їх інформаційних можливостей. На сьогодні в історичній літературі існують безліч міфологем щодо репрезентативності та достовірності описової інформації (хоча деякі автори військово-статистичних оглядів, наприклад, В. Мочульський (упорядник опису Харківської губернії 1850 р.) та М. Фрітче (автор опису Волинської губернії 1850 р.) пропонували читачам досить зважено та критично ставитися до певних пластів інформації, що представлені на сторінках їх описів). Тому ця публікація має за мету дослідити історію створення та інформаційний потенціал численних військово-

с. 264]. Значна густина мезолітичного населення, можливо, обумовлювалась саме високою продуктивністю рибальства [7, с. 198].

На значення рибного промислу для життєзабезпечення первісного населення Дніпровських порогів дослідники звернули увагу ще на початку археологічних досліджень у регіоні. Ще в 20-ті рр. XX ст. М. Я. Рудинський висловив думку про те, що природні умови території Надпоріжжя самі по собі були передумовою для розвитку рибальства [8, с. 143]. Про те, що основою господарської діяльності мезо-неолітичного населення регіону було саме рибальство, писали А. В. Добровольський, О. В. Бодяньський. З дослідженням нових історичних пам'яток переконання про домінуючу роль рибного промислу в Надпоріжжі посилювалось. В. М. Даниленко в своїй фундаментальній роботі «Неоліт України» зазначив, що географічна специфіка території та недостатнє забезпечення населення продовольством за рахунок полювання стало причиною переходу місцевих племен до річкового промислу [9, с. 26]. Направленість господарства первісного населення на рибальство відмічали й інші вітчизняні археологи, такі як Д. Я. Телегін, Л. Я. Крижевська, В. І. Непріна, Л. Л. Залізник, Н. С. Котова та ін. В останні десятиліття проводяться дослідження антропологічних матеріалів Надпорізьких могильників, спрямовані на визначення раціону харчування первісного населення (дослідження І. Д. Потехіної, М. В. Добровольської, М. Лілли, А. Гейслера), які лише підтверджують домінуючу роль рибного промислу для життєзабезпечення мезолітичного та неолітичного населення порожньої частини Дніпра.

Виникнення й розвиток рибальства були пов'язані з різними обставинами – традиціями, наявністю або відсутністю водойм, близькістю озер, екологічною обстановкою, наявністю інших джерел живлення і т. д. [10, с. 39-40].

Зародження рибальства на теренах України відбулося, судячи по залишках фауни стоянок Надпоріжжя, Криму, Подністров'я та Подесення, ще в пізньому палеоліті. У той час рибальство було відгалуженням полювання, коли риба вистежувалася і вражалася за допомогою острог та гарпунів [11, с. 110].

Джерелами для реконструкції давнього рибальства та інтерпретації його значущості в системі життєзабезпечення давнього населення виступають такі предмети, як сітки, човни, грузила, крючки, остроги, блешні, жерлиці, а також остеологічні залишки риб, що зустрічаються в культурних шарах поселень та стоянок [11, с. 109].

Зазначимо, що одним із доказів розвинутого рибальства в Надпоріжжі в мезоліті та неоліті є чисельні знахідки гарпунів з оленячого рогу та кістки.

О. В. Бодяньський, досліджуючи групу рибальських знарядь з неолітичного поселення на о. Шулаїв, відзначає уламок гарпуна з двома боковими зубцями, що був вирізаний з рогу оленя [12, с. 256].

Рогові та кістяні гарпуни зафіксовані і на ранньонеолітичному поселенні на о. Сурський В. М. Даниленком. Для цієї пам'ятки взагалі характерна чисельна й різноманітна індустрія з кістки. Особливо цікаві вкладишеві форми. Основні з них, певно, пов'язані якраз з виловом (боєм) насамперед великої риби. Це довгі, гостро циліндричні з кількома пазами для коротких вкладень, гостро овальні стрижні з кількома пазами та одним великим пазом, широкі кинджали з довгими пазами по боках [13, с. 132].

Деякі дослідники вважають, що гарпуни використовувалися не тільки для рибної ловлі, але і при полюванні на різних тварин, наприклад, пів-

нічного оленя. Не виключаючи такого використання гарпуна, І. О. Борзіак, спираючись на матеріали Дністровсько-Прутського регіону, та Бібіков – на матеріали Криму, вважають, що він був призначений, в основному, для рибної ловлі. При масових знахідках фауністичних залишків північного оленя на стоянках фінального палеоліту Подністров'я, Попруття знахідки гарпунів поодинокі [14, с. 45; 15, с. 34].

Водночас був поширеним і інший спосіб рибної ловлі – за допомогою остроги. Так, досить своєрідною є невелика острога з двома чи трьома міні-атюрними зубцями. На знаряддях чітко простежується спосіб виготовлення зубців шляхом послідовного прорізування жолобків вздовж довжини знаряддя в косому напрямленні. Кожен раз своїм нижнім кінцем жолобок відділяє від основного тіла знаряддя невеликий зубчик, утворюючи таким чином багатозубчасту острогу [16, с. 266].

На відміну від палеолітичного часу, в мезоліті рибальство характеризується не лише боєм риби гарпунами та острогами, але й ловом на жердину з блешнями. Про це вперше висловив думку С. М. Бібіков, припустивши, що мезолітичні довгі та вузькі трапеції з зубцями є блешнями для лову риби [17, с. 114-121]. Проте з такою думкою кардинально не погоджується Д. Ю. Нужний, який небезпідставно вважає ці трапеції наконечниками стріл [18, с. 18].

Проте сьогодні відомі знахідки, з інтерпретацією яких як блешень важко не погодитись. Зазвичай, це виготовленні зі стулок раковин перламутрові блешні з отвором для прив'язі, як, наприклад, знахідка з неолітичної стоянки Ігрень 8 [19, с. 249; 20, с. 198].

Набір рибальських знарядь доповнюють наявні гачки з рогу або кістки, та кістяні або талькові грузила до них.

Так, на розкопі ранньонеолітичного житла на о. Сурському було знайдено один цілий гачок та два уламки рибачьких гачків, а також уламок голки для плетіння сіток. Безсумнівно цікавою є здогадка Даниленка про те, що Північна камера житла являла собою комору, в якій зберігались продукти річкового вилову та полювання. На думку дослідника, перед виходом з камери відбувалися роботи, пов'язані з підготовкою до полювання та рибальства [21, с. 126].

Свідченням про розвинуте рибальство в пізньому мезоліті є знахідка на Ігреньському поселенні кам'яного грузила для вудочки [22, с. 198].

Грузило для вудки з сірого тальку (3,6×1,2 см) з трьома оперізуючими нарізками для прив'язі було виявлене О. М. Бодяньським на о. Шулаївому [23, с. 256].

Л. Я. Крижевська виділяє дві групи грузил. Перша, найбільш поширена, являє собою гальки або інші, частіше видовженні, камінці з протилежними вибоїнами для прив'язування. Це – сітьові грузила для утримання сітки в непорушному стані. Друга – більш специфічна – складається з плоских сланцевих плиток з одним просвердленим отвором, який завжди розміщений близько до краю [24, с. 266].

Практикувались колективний та індивідуальний способи рибної ловлі. Перший, безсумнівно, мав більше промислове значення, оскільки давав багатий вилов [25, с. 259].

Колективний вилов здійснювався за допомогою сітей. Про це також можуть свідчити знахідки грузил [26, с. 108].

2. Яценко О. Е. Политико-экономическая и культурная деятельность греков Одессы (1794 – конец XIX в.) // Вісник соціально-економічних досліджень. – Вип. 1. – Одеса, 1997. – С. 293-300.
3. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 2 (1827), № 1229. – С. 592-594.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 11 (1836), № 9114. – С. 454-455.
8. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 47 (1872), № 50742. – С. 489.
9. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 48 (1873), № 52279. – С. 725.
10. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 46 (1871), № 49589. – С. 471-472.
11. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 50 (1875), № 54414. – С. 199.
12. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920 / Ин-т герм. и восточноевропейских исслед. (Геттінген (Германия)) / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : ТСС, 1999. – 520 с.
13. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 5 (1830), № 3826. – С. 762.
14. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803 – 1920 / Ин-т герм. и восточноевропейских исслед. (Геттінген (Германия)) / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : ТСС, 1999. – 520 с.
15. Задерейчук И. А. Распространение образования среди женской части менонитского вероисповедания / И. А. Задерейчук // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 43. – С. 169-173.
16. ПСЗ. – 3-е собрание. – Т. 10 (1890), № 58958-а. – С. 137.
17. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр. / В. В. Гончаров. – Дис.... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01. – Донецьк, 2005. – 233 с.
18. Там само.
19. ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 28 (1804-1805), № 21547. – С. 731-737.
20. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 32 (1857), № 31829. – С. 381.
21. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 43 (1868), № 45852. – С. 575.
22. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 55 (15 февраля 1880 – 28 февраля 1881), № 60643. – С. 64.
23. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 55 (15 февраля 1880 – 28 февраля 1881), № 61041. – С. 351.
24. ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 48 (1873), № 52751. – С. 386.

ББК 63.3(4 Укр)44

Петрова І.

КАРТОГРАФІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ (СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ У ХІХ ст.

У статті досліджується процес створення військово-статистичних описів Харківської губернії ХІХ ст. на тлі формування військово-топографічної служби в Російській імперії. На підставі архівних документів розглянуто методику впорядкування військово-топографічних та картографічних матеріалів, окреслено коло замовників та сфери за-

Підсумовуючи, можна стверджувати, що освітня система імперії була спрямована на те, щоб тримати підданих у покірності престолу; реалізувалося це за рахунок зв'язку освіти (принаймні початкової та середньої) з православною церквою.

У програмах державних приходських училищ, у державній гімназичній освіті й університетах були відсутніми дисципліни, дотичні до вивчення мов «іногородців» або інших представників неросійської людності.

Так, представники православних конфесій – греки – користувалися певними пільгами в порівнянні з представниками неправославного населення. Вони мали право на користування рідною мовою та на отримання освіти рідною мовою, що відображено в законодавстві.

На рівні уряду чинилися певні перешкоди щодо німецької (лютерани) релігійної освіти. Вони не отримували ніякої державної допомоги; відбувалися постійні зволікання з виділенням земельних ділянок для будівництва шкільних закладів; від релігійних навчальних закладів вимагалася така ж звітна документація як для світських навчальних закладів, чим порушувалися закони згаданої конфесії. У такий спосіб уряд постійно намагався ретельно контролювати неправославні навчальні заклади. На особливу увагу заслуговує й той факт, що всі навчальні заклади представників національних громад утримувались власним коштом – переважно за рахунок заможних членів громади, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків страхових компаній або інших комерційних закладів.

Найбільш урізаними в правах на освіту в Російській імперії були представники іудейського віросповідання, що офіційно підтверджувалося законодавчими актами.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу законодательних актів Російської імперії як джерела для вивчення історії розвитку освіти іноземців України. Представлен обзор законодательных актов. Выявлены особенности предоставления образовательных прав иностранцам в Украине. Проанализированы законодательные акты Российской империи, которые отражали политику в области образования неправославного населения.

Ключевые слова: законодательные акты, политика в области образования, греки, евреи, немцы.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of legislative acts of the Russian Empire as a source for studying of history of educational development of Ukrainian foreigners. The review of legislative acts is submitted. The features of providing the educational rights to foreigners of Ukraine are revealed. The legislative acts which reflect educational policy of the Russian Empire on the relation of not orthodox population are analyzed.

Key words: legislative acts, educational policy, Greeks, Jews, Germans.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – 1-е собрание: В 45 т. – СПб, 1830; 2-е собрание: В 55 т. – СПб, 1830 – 1884; 3-е собрание: В 33 т. – СПб, 1881 – 1913.

За визначенням В. Д. Лебедева, більш масивні грузила застосовувались для неводів, а менші на сітках [27, с. 23].

На особливу увагу заслуговують кістяні виделкоподібні знаряддя, які можна пов'язувати з різноманітним плетінням, зокрема примітивних сіток [28, с. 130].

Сітьове та невідне рибальство передбачає мистецтво в'язання сіток, виготовлення мотузок, канатів, сумок і т.д. Матеріалом для таких виробів, цілком вірогідно, слугували зростаючі довкола чагарникові та трав'яністі рослини [29, с. 266].

Як і інші ранні види текстильного виробництва, мистецтво виготовлення сіток з'явилося в епоху мезоліту, тобто в кінці періоду збирачів і мисливців. Можна зробити припущення, що до того часу людина вже навчилася отримувати матеріали для виготовлення сіток. Основу цих матеріалів становили рослинні волокна, лико, вузькі смужки шкіри, шовкові нитки і навіть вовна тварин. Сировини потрібно досить багато. А оскільки отримати її у великій кількості було в той час важко, перші вручну зроблені сітки були, зрозуміло, дуже невеликими [30, с. 146].

На о. Сурському знайдено плоску кістяну голку (довжиною 3 см) з круглою діркою. Раніше такі голки пов'язувались з в'язанням сіток, але тепер їхня функція цілком з'ясована: ними нанизували рибу для в'ялення [31, с. 126].

З появою та розвитком рибальства більшість дослідників пов'язують появу сокир, які могли використовуватись для спорудження плотів, а також різноманітних пристроїв з дерева типу загородек та заколів для ловлі риби (очевидно, можна припустити і рибальство з допомогою спорудження різноманітних загорож [32, с. 267]). При чому з цією метою могли використовуватись як крем'яні, так і кістяні сокири, що вставлялись у рогові та дерев'яні муфти, зокрема на Ігринському поселенні [33, с. 199].

М. Я. Рудинський зазначає, що шліфовані кам'яні знаряддя з острова Лоханський використовувались для виготовлення суден. Дослідник вважає, що це були весла для обтісування кори й вирівнювання випаленої середини човнів [34, с. 270-271].

Надзвичайно цікавими є знахідки з о. Сурського. Тут у ранньонеолітичному горизонті досліджені дві неглибокі заглибини (діаметром близько 40 см), повні уламків зеленої шпатової породи, серія відбійників та велике траншеєподібне знаряддя з цієї ж породи, кілька дуже грубих пікоподібних клинів з міцної сіро-зеленої породи. Поруч було виявлено велике вогнище діаметром 40 см, заглиблене в землю на 60 см, з великою кількістю попелястої маси. Кам'яні вироби мають сліди перебування на вогні та постукування відбійниками. На думку В. М. Даниленка, на цьому місці виготовляли човни вогнево-довбальним способом [35, с. 122].

На думку Л. Я. Крижевської, набір інструментів для обробки дерева – долота, стамески, сокири – слугують свідченнями виготовлення човнів [36, с. 267].

Фіксація рибальства, тобто лову риби за допомогою сіток при використанні човна, на думку В. І. Непріної, є тим фактором, який обумовив перехід до неолітичного часу й ознаменував перехід до неолітичної епохи [37, с. 115].

Чи не головним доказом важливої ролі річкового промислу для населення Дніпровського Надпоріжжя є аналіз остеологічних залишків риб та інших представників водної фауни на поселеннях.

Велика кількість знахідок риб'ячих кісток походить з ранньонеолітичного поселення на о. Сурський. Так, в Західній камері розкопаного тут житла,

окрім глекоподібних ямок з черепашками Упіо та кістками тварин, виявлено склад риб'ячих кісток (за визначенням Підоплічка – сомів, коропів), які зберегли анатомічну послідовність. Кістяки невеликих риб збереглися повністю, кістяки великих риб – значними частинами, що свідчить про розчленування крупніших особин риби [38, с. 125–126].

Неолітичні шари Ігреської стоянки E, E1, D1 об'єднуються фауністичними залишками, які репрезентують, з одного боку, річкову фауну (риб, водоплавну дичину, черепах), а, з іншого – представників лугової фауни [39, с. 249].

У II неолітичному шарі з о. Шулаївого було виявлено яму овальної форми (1×0,6×0,3м), що була прикрита товстим шаром черепашок Paludinae. На дні ями та по її боках знайдені близько 250 розколотих кісток, що належали двом оленям (Cervus Elaphus), черепахам (Emis Orbicul) та сому [40, с. 254]. Загалом, за визначенням І. Г. Підоплічка, річкова фауна з о. Шулаїв представлена: черепахою річковою (Emis Orbicularis) – 6 особин, птицею водоплаваючою – 2 особини, сомом (Siluriglans) – 10 особин, коропом – 1 особина, судаком – 1 особина, іншими рибами – 3 особини [41, с. 255].

Говорячи про рибальство племен неоліту Північно-Східного Приазов'я, Л. Я. Крижевська вказує розміри риби того часу. Розміри щуки (70-80 см) та сазана (50-60 см) відповідають величині сучасних риб. Сом був значно більших розмірів, його довжина сягала 270 см, у той час як сучасні соми не перевищують 110 см [42, с. 266].

Починаючи з мезоліту однією з основних промислових риб в Європі була щука, одна з найбільш поширених риб в озерах і річках. Крім того щук можна ловити цілий рік, оскільки вони дуже ненажерливі й легко попадаються на гачок. Навесні вони заходять у мілководдя для метання ікри, а влітку лежать, гріючись на сонці, біля поверхні води. У цей час їх можна ловити сільцями для їжі, а також бити острогою і списом. Зрештою, м'ясо щуки приваблює своєю придатністю для заготівлі вирок у солоному і сушеному вигляді. Таким чином, використовувалися різні прийоми і знаряддя рибальства в залежності від сезону [43, с. 117-118].

У культурному шарі більшості мезолітичних та неолітичних стоянок відзначена наявність черепашок молюсків, що вказує на значну роль у житті населення річкового збиральництва [44; 45; 46 та ін.]. На території Надпорожжя це, в основному, – Упіо, Paludina та Anodonta (Ігрень 8) [46, с. 198].

Окрім того, що молюски, очевидно, вживались в їжу, в товченому вигляді раковини додавались до глиняного тіста при виготовленні кераміки. Також їх могли використовувати для нанесення штампів та орнаментів на посуд [47, с. 109-110].

Очевидно, що предметом харчування були також м'ясо черепах, залишки яких виявлені у великій кількості на поселеннях [48, с. 265].

Щитки черепах використовувались як посудини. Вони мають сліди вичищення кременем внутрішньої поверхні та подрізки шипів. Таких черепах у культурному шарі II о. Шулаїв знайдено дві: цілу та поламану, і безліч окремих уламків [49, с. 257].

Вивчення ізотопного складу скелетних матеріалів поховань епох мезоліту та неоліту допомогло М. В. Добровольській відтворити особливості харчового раціону цього населення. Проведений аналіз показав, що структура харчування людей з таких широко відомих пам'яток як Деревка, Мар'ївка,

Водночас імперський уряд намагався проводити щодо євреїв політику асиміляції, у тому числі й у галузі освіти. Так, височайше затверджене положення Комітету щодо устрою євреїв, оголошене Сенату Міністром Юстиції від 13 травня 1857 р. дозволяє особам іудейського віросповідання носити мундирні фраки: «инспекторам и Надзирателям Раввинских Училищ, равно учителям всех казенных Еврейских учебных заведений из Евреев и состоящим при Министерстве Народного Просвещения и при Попечителях учебных округов учеными Евреями дозволить носить во время продолжения службы мундирные фраки и сюртуки сего Министерства» [20].

Протягом другої половини XIX ст. особи іудейського віросповідання навчалися й у вищих навчальних державних закладах. Про це свідчать, зокрема, документи, які стосуються призначення стипендій. Так, у 1868 р. при Новоросійському університеті було призначено іменну стипендію доктора медицини Ісаака Мазія: «Начальство Одесского учебного округа донесло, что Одесский купец Илья Мазий, в письме на имя ректора Новороссийского Университета, препроводив сем государственных 5% Банковых билетов на четыре тысячи рублей с купонами, с 1 Ноября 1867 года, выразил желание увековечить память покойного сына своего, доктора медицины Исаака Мазия, учреждением при Новороссийском Университете, на имя усопшего, стипендии при Юридическом Факультете с тем, чтобы, в случае учреждения при упомянутом Университете медицинского факультета, стипендия эта перешла к сему последнему Факультету. Государь Император, по всеподданнейшему о том докладу Управляющим Министром, Высочайше соизволил на принятие от купца Мазия пожертвованного им капитала и на учреждение из процентов одного при Новороссийском Университете стипендии на вышеизложенных основаниях, с наименованием оной: «стипендии Доктора Медицины Исаака Мазия», причем представлено Министерству Народного Просвещения утвердить положение о сей стипендии...» [21].

У березні 1880 р. було запроваджено дві іменні стипендії Льва Рафаловича також при Новоросійському університеті [22].

Студенти отримували не тільки стипендії іменного характеру. Вони призначалися й з інших джерел, зокрема з «коробочногобору»: «Одесское Еврейское население отчислило из остатков Одесского коробочного сбора 20000 рублей и обратило оные в облигации третьего Восточного займа, в номинальный капитал в 12000 рублей, для учреждения, на проценты с сего капитала, в память чудесного спасения жизни Его Императорского Величества 2 Апреля 1879 года, шести постоянных стипендий Имени Его Величества, для детей-Евреев, Русских подданных, а именно: одной стипендии, в 300 рублей, при Новороссийском Университете, по одной – при Ришельевской Гимназии, реальном училище и Одесском Коммерческом училище, по 180 рублей и двух – на остальную сумму процентов при сиротском отделении Общества «Труд», с тем, чтобы назначение стипендиатов производилось на общем основании» [23].

Існують також непрямі свідчення про елементи дискримінації євреїв у галузі освіти. Наприклад, в Указі від 17 листопада 1873 р. «Об учреждении стипендий при Новороссийском Университете» мова йде про запровадження стипендій тільки «для бедных студентов христианского исповедания» [24].

Коли це було зроблено, уряд погодився на існування німецького реального училища лише за умови, що утримання його візьме на себе євангеліцько-лютеранський приход.

На 1857 р. в Херсонській губернії нараховувалося 9 римо-католицьких церков. При чотирьох із них існували чоловічі школи: в Одесі, Херсоні, Миколаєві та селі Северинівці під Одесою. У цих школах викладали 7 вчителів, а навчалось 358 учнів.

Правове становище євреїв у галузі освіти також визначалося законодавством Російської імперії. Довгий час осередком традиціоналізму була порівняно незалежна від будь-якого стороннього втручання національна єврейська школа – хедер. В офіційних звітах зазначалося: «Хедери – неорганізовані, тимчасові школи, певної програми не мають і все навчання в них обмежено вивченням єврейської мови й релігії». Заснувати хедер було неважко. У правилах було записано, що «меламедом (учитель) може бути будь-який єврей, який має право на проживання у даній місцевості, незалежно від того, чи буде ця місцевість у межі осілості євреїв чи ні» [17]. Необхідно було лише подати прохання про видачу меламедського свідоцтва на ім'я директора або інспектора народних училищ і сплатити гербовий податок у розмірі трьох карбованців.

У хедері отримували традиційну освіту від одного до кількох десятків хлопчиків. У правилах було зазначено, що «будь-яка особа, яка здобула меламедське свідоцтво, може викладати лише особисто, тобто не може тримати у своєму хедері ніяких помічників, а також не має права навчати в хедері дівчат. Останні можуть навчатися закону своєї віри лише в єврейок, які мають звання не нижче вчительки початкових училищ» [18]. У 1893-1895 рр. у Бахмуті було 7 хедерів.

Височайше затвержене положення «Об устройстве евреев» від 1804 р. визначало, що «...1) все дети Евреев могут быть принимаемы, безо всякого различия от других детей, во всех Российских народных Училищах, Гимназиях и университетах; 2) никто из детей еврейских, быв в Училище, во время его воспитания, не должен быть...отвлекаем от своей религии, ни принуждаем учиться тому, что ей противно...» [19].

Перші два пункти розділу «О просвещении» визначали рівні права осіб іудейського віросповідання. Проте вже у третьому пункті означеного розділу йшлося про те, що «дети Еврейские в школах приходских и уездных обучающихся, могут носить платье Еврейское; но обучающиеся в Гимназиях, должны быть одеты для единообразия и благопристойности в Немецкое или Польское платье».

Далі у тому ж «Положенні» зазначалося, що в разі небажання євреїв отримувати середню освіту у державних навчальних закладах (тобто, якщо вони мають бажання отримувати власну єврейську освіту), то «...тогда установит на счет их особенные школы, где бы дети из них были обучаемы, определив на сие, по рассмотрению правительства, нужную подать».

Мова йшла і про вищу освіту для євреїв: «Те из евреев, кои способностями своими достигнут в Университетах известных степеней отличия в Медицине, Хирургии, Физике, Математике и других знаниях, будут в оных признаваемы и производимы в Университетские степени наравне с прочими российскими подданными».

Василівка, Ясинуватка досить подібні. Значення δ ¹³C коливаються від -23,6 до -21,7, що відповідає вживанню в їжу рослин і прісноводної риби. Помітний компонент мисливської здобичі відсутній. Значення, отримані для ізотопу азоту (¹⁵N), також вказують на присутність прісноводної риби в раціоні. Протягом мезоліту – раннього неоліту – неоліту дослідники спостерігають деякі тенденції в зміні структури харчування. Упродовж періоду 10 000-4 000 років в описуваних районах складається своєрідна картина. Якщо в мезолітичних структурах харчування цього населення цілком співвідносна з такою для населення північних лісів (мисливський видобуток, риба, моллюски, рослини), то при переході до неоліту збільшується роль рослинної їжі. Цей факт навіть послужив приводом для казусних припущень К. Джейкобса про появу землеробства в пізньому мезоліті України [50, с. 107].

Про значну долю річкової риби в раціоні людей, похованих у могильниках дніпро-донецької культури Дерев'янка, Микільський, Василівка V та Ясинуватка, свідчать результати дослідження стабільних ізотопів вуглецю та азоту, проведених М. Ліллі у радіокарбонній лабораторії Оксфорда [51, с. 184-188].

Цікавий результат дали дослідження стану зубної системи похованих у мезолітичних та неолітичних могильниках Надпоріжжя. На чисельному матеріалі дослідники І. Д. Потехіна та А. Гейслер виявили лише один випадок карієсу [52, с. 170]. Аналогічне дослідження, проведене М. Ліллі на 309 черепаках цього ж періоду, показало повну відсутність карієсу, який є показником вживання карбогідратів. Дослідник також відзначив дуже високу частоту відкладення зубного каменю у неолітичного населення (87,5%) [53, с. 184-188]. На цій підставі дослідники роблять висновок про домінування білкової їжі в раціоні неолітичного населення, а саме риби, м'яса, горіхів [54, с. 170].

Очевидно, що річковий промисел відігравав одну з ключових ролей у життєзабезпеченні мезо-неолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя. На основі широкого кола етнографічних даних В. О. Шнірельман прийшов до висновку про тісний зв'язок тварин, які відігравали провідну роль у життєзабезпеченні колективів із формуванням духовної культури населення [55, с. 178].

Особливе ставлення первісної людини до водної стихії можна простежити ще з пізньопалеолітичного часу. Під час розкопок одного із жителів Мізині було знайдено компактну групу кісток мамонта, розписаних червоною вохрою. Основні елементи цього орнаментального живопису – хвиляста лінія та зигзаг, які, на думку М. І. Гладких та В. Н. Станко, символізували водну стихію [56, с. 97; 102].

У Кам'яній Могилі зустрічається ряд плит (№ 4, 7, 17), на яких зображено сітки, риба в сітках, верші. Слід вважати, що ці зображення є результатом магічних дій давніх людей, що були покликани забезпечити вдалий лов риби [57, с. 31]. З цього ж пам'ятника з Гроту Чуринг походять і рибоподібні за формою пісковикові плитки, які вивчав В. М. Даниленко. Дослідник запропонував їх поділ на камбалоподібні та сомовидні. Схожість плиток із рибами підсилюється графічними накресленнями, серед яких очевидні символи води. Найдавнішими з усіх вважаються сомовидні плитки, пов'язані з палеолітичним шаром гроту. Для інших запропоновано датування періодом мезоліту – архаїчного неоліту [58, с. 142].

До періоду розвинутого мезоліту – протонеоліту В. М. Даниленко відносить зображення з Північного гроту. Основу гроту становить природне

утворення за контурами якого вгадується образ великої риби (сома). Тут же первісний художник зобразив зигзагоподібні лінії (вода) та риб невеликого розміру. Дослідник інтерпретує пам'ятник як відображення складних космогонічних уявлень первісного населення про зв'язок риби-чудовиська з глибинами світобудови [58, с. 64]

Цікава орнаментальна композиція знайдена на знарядді типу вкладнево-го кинджала або списах о. Сурського. Вона, на думку дослідників, відображає складний рибальський пристрій, скомпонований з примітивної рибальської огорожі та ятерів [59, с. 132; 60, с. 115].

Значення рибальства в житті мезо-неолітичного населення Надпоріжжя можна простежити за матеріалами поховань. Поховальний одяг та головні пов'язки прикрашалися намистинами із мушель та риб'ячих зубів. Інколи головні убори прикрашалися виключно риб'ячими зубами. Таким є, наприклад, поховання дорослого чоловіка в могилі № 31 другої групи поховань Вільнянського могильника в Надпоріжжі. На його черепі виявлено 79 зубів риб, що прикрашали його головний убір. Риб'ячі зуби та перламутрові платівки з мушель використовувались для виготовлення намист, прикрашення взуття та спеціальних поховальних стрічок, якими зв'язувались ноги небіжчиків [61, с. 61; 67]. У Нікольському могильнику в Надпоріжжі знайдено більше ніж 250 зубів риб, а в могильнику біля с. Осипівка Магдалинівського району на лівому березі р. Оріль тільки в одному дитячому похованні № 28 знайдено більше ніж 200 зубів вирезуба [61, с. 71]. Зуби риб, мушлі та панцирі черепах зустрічаються у великій кількості і в інших могильниках цього часу (3-й Василівський могильник, Вовниги, Мар'ївський та ін.) [62; 63, с. 96].

Л. Л. Залізняк зазначає, що мезолітична економіка в Надпоріжжі базувалась саме на рибальстві та полюванні на тура (Ігрень 8, Кам'яна Могила). На основі цієї мезолітичної спільності риболовів-мисливців, на думку дослідника, виникає сурсько-дніпровська культура [64, с. 10]. Вона дала дуже виразний і різнобічний матеріал про рибальський промисел: кістяні гачки, пристрої для плетіння сітей, а також графічне зображення рибальського пристрою на кістяному вкладнево-му кинджалі з о. Сурський [65, с. 115]. Якщо взяти до уваги той факт, що сурсько-дніпровська культура формувалась на місцевій основі, то не можна не відзначити її значення для вивчення розвитку річкового промислу на території Надпоріжжя в період мезоліту – раннього неоліту.

Річковий промисел мав велике значення в житті давнього населення. Він відігравав роль допоміжного на ранніх етапах свого розвитку в палеолітичний час і став одним з основних джерел харчування в мезо-неолітичний період Надпоріжжя. Про домінуючу роль рибальства на цій території висловлюються більшість дослідників. Це підтверджується матеріалами з багатьох пам'ятників – Ігрень, острова Сурський, Шулаїв, Лоханський, Кізлевий та ін.

Отже, ймовірно, загальне пом'якшення клімату призвело до того, що енергетичні потреби організму людини, в самому загальному вигляді, зменшилися. Висококалорійна й поживна їжа стала не настільки необхідною і, закладені в епоху верхнього палеоліту основи принципу найбільш широкого використання харчових джерел, продовжили свій розвиток. Людина отримує доступ до нового (у такому обсязі) джерела білкової їжі, видобуток якої не пов'язаний з небезпекою для життя, – до риб і безхребетної фауни. Цей тип їжі стає надійним джерелом їжі в найважчі сезони року. Забезпеченість хар-

до училища приймалися дівчата усіх станів й віросповідань, перевага надавалася членам товариства, яке існувало до 1915 р.

Освіта була суттєвим фактором у розвитку німецьких колоній. Зокрема, меноніти, при переселенні на територію Півдня України, принесли з собою і свою школу, особливістю якої було обов'язкове навчання чоловіків і жінок; наприкінці XIX ст. у німецьких колоніях виникають також окремі жіночі навчальні заклади [15].

Відповідно до існуючих положень, до Вчительських семінарій Міністерства Просвітництва приймалися лише особи православного віросповідання. Міністр Народного Просвітництва граф Д. О. Толстой у 1878 р. доповідав із цього приводу: «Начальник Херсонської губернії представив мне ходатайство тамошнього Губернского Земского Собрания о разрешении принимать в названные Семинарии лиц всех христианских исповеданий. С подобными же ходатайствами обратились Предводитель дворянства Александровского и Мариупольского уездов в Екатеринославской губернии и Бердянское уездное Земское Собрание в Таврической губернии. Ходатайства эти вызваны тем обстоятельством, что в южных губерниях Империи есть очень много поселян-собственников (бывших колонистов) немецкого происхождения, водворенных на казенных землях, школы коих терпят крайнюю нужду в учителях, за неимением там таких Учительских Семинарий, которые готовили бы учителей собственно для колонистских школ, и при том учителей, знающих Русский язык. В желании оказать в сем деле помощь названным поселенцам, не встречая с своей стороны препятствия к допущению в Учительские Семинарии Министерства Народного Просвещения воспитанников из поселенцев и имея в виду, что большинство поселенцев живет в местностях, входящих в состав Одесского учебного округа, я полагаю бы разрешить такое допущение только в Учительские Семинарии сего округа, предоставив ближайшему усмотрению Попечителя оного как выбор для сего самых Семинарий, так и определение условий, с соблюдением коих воспитанники их поселенцев могут быть принимаемы в Семинарии, но с тем, чтобы разрешаемый прием в Семинарии воспитанников из поселенцев был ограничен лицами Христианского исповедания, и чтобы содержание таковых воспитанников в Семинариях относилось на счет самих поселенческих обществ, а не на суммы Семинарий...» [16].

Цей документ є доволі показовим. Обмеження стосовно нехристиянських конфесій, необхідність учитися лише за рахунок поселенських товариств, – усе це демонструє справжню політику Російського уряду щодо представників неправославної та неросійської людності.

Загалом, слід зазначити, що німецька освіта початку XIX ст. відрізнялася своєю релігійно-лютеранською спрямованістю. Уряд Російської імперії не заперечував відкрито проти її існування, проте вживав усіх можливих заходів для того, щоб контролювати цю освіту. Це проявлялося у вимаганні керівництвом Ришельєвського ліцею відомостей та іншої документації від релігійного навчального закладу. Щодо німецьких освітніх закладів світського характеру, які виникають усередині XIX ст., слід зазначити, що вони були позбавлені тих прав, які надавалися державним навчальним закладам. Надто показовим є те, що з метою отримання цих прав необхідно було перш за все, відмовитися від німецької мови навчання й перейти на російську.

ту, відповідно їх стану. Навчальний заклад на початку свого існування не мав приміщення, орендував приватні будови. У 1858 р. означений навчальний заклад було перетворено на Німецьке реальне училище імені Св. Павла; для нього збудовано приміщення біля Кірхи. Окремо побудовано приміщення для дівчат. Утримувалися ці заклади завдяки пожертвуванням, поставкам продуктів харчування з колоній.

Метою реального училища була освіта й підготовка юнаків до комерційної та ремісничої діяльності, а дівчат – до хатнього господарства. Училище складалося з двох відділень: реального й спеціального. У реальному вивчали закон Божий відповідно до віросповідання, німецьку, російську, французьку, історію, мистецтво, географію, співи. Після закінчення реального курсу юнаки могли продовжити навчання у спеціальному відділенні, де були окремі класи для ремісників та купців.

Ремісники вивчали три вже названі мови та англійську, фізику, технологію, механіку й бухгалтерію; з мистецтв – виготовлення моделей. Купці вивчали п'ять мов (німецьку, російську, французьку, англійську, італійську), комерційну кореспонденцію (всіма мовами), арифметику, географію, історію, комерцію, бухгалтерію, фізику, мистецтва: каліграфію, стенографію, малювання, креслення, співи. Викладання відбувалося німецькою мовою. Училище перебувало під управлінням церковної ради, яка призначала директора.

У 1863 р. один із членів ради міністра народного просвітництва зауважував, що в означеному училищі «дети православных родителей пользуются особыми уроками по закону Божию» [14].

З 1868 р. була впроваджена нова програма: додано латину; частково здійснено перехід на російську мову викладання. Приймали до навчального закладу без урахування віросповідання і стану.

Німецьке училище було позбавлене прав, які надавались урядовим навчальним закладам. Для того, щоб їх отримати, необхідно було привести програму і статут у відповідність до статуту про реальні училища, який був прийнятий в Російській імперії у 1872 р., та відмовитися повністю від німецької мови викладання.

Німецька громада, хоча й прагнула зберегти власну культуру, змушена була прилаштуватися до обставин: 1876 р. церковна рада клопотала перед Міністерством народної освіти про перетворення училища на шестикласне реальне з основним відділенням на основі статуту 1872 р. та з наданням прав урядових навчальних закладів. Міністерство дало дозвіл за таких умов: 1) посадові особи в училищі повинні затверджуватися урядом; 2) усі витрати на його утримання візьме на себе євангеліцько-лютеранський приход.

Таким чином, навчальні заклади при лютеранській німецькій громаді зламали національну й конфесійну замкненість: вони змушені були приймати учнів без урахування віросповідання й національного походження.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. німецька освіта в Одесі продовжувала існувати. Так, у 1884 р. було відкрито чоловіче училище Генріха Файга, у 1892 р. його було перетворено на комерційне; у 1905 р. – гімназія О. В. Юнгмейстера.

1906 р. в Одесі було засновано Південноросійське німецьке товариство, яке відкрило Жіноче комерційне училище. Головним його завданням було: «попечение и защита родного языка для сохранения национальности». Хоча

човими ресурсами, використовувати які можна знаходячись на одному місці, а не переслідуючи мисливську здобич, значно полегшує життя менш захищеним членам суспільства – жінкам і дітям. Результатом цього стає зростання чисельності популяції.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности речного промысла древнего населения Днепровского Надпорожья в мезолите и раннем неолите, что обусловлено специфическими природными условиями региона. Проведен анализ вещей, которые встречаются в культурных слоях поселений и стоянок и свидетельствуют о развитии и особом значении рыболовства в жизнеобеспечении первобытного населения.

Ключевые слова: Надпорожье, рыболовство, мезолит, неолит.

SUMMARY

The article deals with the features of river fishing of the ancient population in Dnieper Nadporozhya in the Mesolithic and early Neolithic period, stipulated by specific natural conditions of the region. The author analyses the things which were found in the cultural layers of settlements and camps and indicating the development and particular importance of fishing in the life-support system of the primitive society.

Keywords: Nadporozhya, fishing, Mesolithic, Neolithic.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы / П. М. Долуханов, Г. А. Пашкевич // Палеоэкология древнего человека. – М. : Наука, 1977. – С. 134-145.
2. Станко В. Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья в мезолите / В. Н. Станко // Записки исторического факультета. – Одеса, 1996. – Вып. 3. – С. 3-13.
3. Котова Н. С. Культурно-историчні процеси у Північному Причорномор'ї у VI-V тис. до н.е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. наук: спец. 07.00.04. «Археологія» / Н. С. Котова. – К., 2010. – 30 с.
4. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
5. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л. : Наука, 1991. – С. 109-115.
6. Рудинський М. Я. Стоянка з мікролітичним інвентарем на острові Кізелевому / М. Я. Рудинський // Археологічні пам'ятники. – К., 1949. – Т. 2. – С. 264-274.
7. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін – К. : Наукова Думка, 1982. – 252 с.
8. Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова // Антропологія. – К., 1928. – С. 143-168.
9. Даниленко В. Н. Неолит України / В. Н. Даниленко. – К. : Наукова Думка, 1969. – 257 с.

9. Борзьяк И. А. О времени возникновения рыболовства на Юго-Западе СССР / И. А. Борзьяк // *Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы*. – Кишинев, 1991. – С. 39-46.
10. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // *Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла*. – Л. : Наука, 1991. – С. 109-115.
11. Бодянский О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодянский // *Археологія Придніпров'я*. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
12. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // *Археологія*. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
13. Борзьяк И. А. О времени возникновения рыболовства на Юго-Западе СССР / И. А. Борзьяк // *Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы*. – Кишинев, 1991. – С. 39-46.
14. Бибииков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднелепелитического общества Крыма / С. Н. Бибииков // *Уч. зап. ЛГУ*. – Серия ист. наук. – 1949. – Вып. 13. – С. 12-45.
15. Крижевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крижевская. – *Первобытный человек и природная среда*. – М., 1974. – С. 263-272.
16. Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатъма-Коба в 1956 году / С. Н. Бибииков // *КСИА* – К., 1959. – Вып. 8. – С. 114-122.
17. Нужный Д. Ю. О функциональной специализации геометрических накопителей стрел в каменном веке / Д. Ю. Нужный // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. – К., 1981.
18. Добровольський А. В. Восьма Ігреньська неолітична стоянка / А. В. Добровольський // *Археологія Придніпров'я*. – К., 1949. – № 2. – С. 243-252.
19. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін – К. : Наукова Думка, 1982. – 252 с.
20. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // *Археологія*. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
21. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін. – К. : Наукова Думка, 1982. – 252 с.
22. Бодянский О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодянский // *Археологія Придніпров'я*. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
23. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – *Первобытный человек и природная среда*. – М., 1974. – С. 263-272.
24. Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке / С. А. Семенов – Л., 1968. – 339 с.
25. Белановская Т. Д. К вопросу о рыболовстве в период неолита на Нижнем Дону (по материалам поселения Ракушечный Яр) / Т. Д. Белановская. – *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. – М., 1975. – Вып. 141. – С. 107-111.
26. Лебедев В. Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР / В. Д. Лебедев. – М., 1960. – 145 с.
27. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // *Археологія*. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.

У 1875 р. в Одесі було відкрито чотирикласне жіноче училище, якому було надано назву «Родоконаливское Эллинское девичье училище». В іменному указі із цього приводу зазначалося: «Коммерции Советник Федор Павлович Родоконалив затратил на постройку здания для открытого 5 ноября 1872 года в г. Одессе Греческим благотворительным Обществом четырехклассного женского училища 2 разряда более 40000 руб., вследствие сего означенное Общество ходатайствовало о наименовании сего училища «Родоконаливским Эллинским девичьим училищем» и о постановке в актовом его зале мраморного бюста Родоконалив. Государь Император, по всеподданейшему о сем докладу Министра Народного Просвещения, в 22-й день Февраля сего года, Всемилостивейше соизволил, на приведение изложенного ходатайства в исполнение» [11].

Ставлення імперського уряду до іноземного населення залежало, в першу чергу, від віросповідання її представників.

Протестантська (лютеранська) громада в Одесі була німецькою. Основою для неї стала німецька ремісничка колонія. Уже на початку XIX ст., з дозволу герцога А. Е. Де-Ришельє, німецькі ремісники об'єднувалися у самостійні цехи, обирали зі свого середовища старшин та їх товаришів. У 1825 р. пастор Карл Беттггер заснував власним коштом та під своїм керівництвом училище святого Павла для хлопчиків та дівчаток із дворічним курсом навчання. Платня становила три рублі щомісячно; діти незаможних німців навчалися за рахунок благодійників. Вивчали в училищі закон Божий, священну історію, російську, німецьку, французьку мови; арифметику, географію, складання листів, церковні співи; у дівочому відділенні – рукоділля. У школі навчалися діти різних національностей. Цікавим було те, що першу годину, присвячену катехізису, кожен учень займався відповідно до свого віросповідання [12].

У 1828 р., зусиллями пастора К. Беттггера при німецькій одеській громаді було запроваджено причетницьку вчительську семінарію, де юнаки з колоній навчалися церковній службі, релігії, духовним співам. Вони мусли згодом навчати дітей німецьких колоністів у церковних школах. У 1830 р. пастором приходу стає Флетніцер; під його керівництвом працює семінарія.

Від початку існування семінарії почалися ускладнення з Міністерством народного просвітництва, яке вважало її не духовним, а приватним навчальним закладом й, відповідно до цього, вимагало від директора Ришельєвського ліцею включити її до списку навчальних закладів Одеського навчального округу та зобов'язати пастора щорічно надавати плани і звіти.

Це було пов'язано з виданням іменного указу «О подчинении Одесских учебных заведений Ришельевскому Лицею», в якому зазначалося: «Желая дать учебным заведениям г. Одессы, находившимся в ведении Харьковского Университета новое, более обстоятельствам соответствующее образование, Повелеваем подчинить оные Ришельевскому Лицею, и составит из оных в виде округа, под начальством Попечителя, особое, непосредственно от Министерства Народного Просвещения зависящее, управление» [13]. У такий спосіб уряд намагався контролювати лютеранську освіту.

У 1848 р. німецька одеська громада відкриває світський середній навчальний заклад із шестирічним курсом навчання. Засновники ставили собі за мету надати дітям німецьких колоністів та міських німців-бюргерів осві-

школи в Одесі. Підтримувана переважно місцевою грецькою громадою, грецька школа (Грецьке комерційне училище) приваблювала студентів з інших грецьких колоній та безпосередньо Греції.

Політика російського уряду стосовно Грецького комерційного училища протягом XIX ст. була досить толерантною. Про це свідчить, зокрема, Височайше затвержене положення Комітету Міністрів «О цензуре издаваемых в Одессе Греческих и Латинских книг» [3].

У «Записці» до цього документа йдеться про те, що «Высочайше утвержденным в 24 день Июня 1819 г. положением Комитета Министров дозволено, составившейся в Одессе, на 10 и более лет, Типографской Компании, учредить там Типографию, для печатания книг на Греческом... языке, как для чтения, так и для образования юношества... В 18 день Генваря 1820 г. удостоена Высочайшего утверждения инструкция Цензору, при сей Компании полагаемому...» [4]. Далі йшлося про те, що керівництво Одеського Еліно-Грецького училища звернулося з проханням про дозвіл надрукувати в типографії при училищі деякі навчальні книги. Необхідність просити такого дозволу була обумовлена виходом «Статуту про цензуру» від 10 квітня 1826 р. Із клопотання керівництва Еліно-Грецького училища випливало: «1) Что Типографическая в Одессе Компания, составившая капитал для покупки всех нужных в Типографию вещей, и для пособия при заведении оной, передала сие дело Директорам Еллино-Греческого Училища, дабы они старались довершить начатое ею; 2) Что Директоры означенного Училища намерены ныне открыть предоставленную их попечению Типографию, для печатания необходимо нужных Училищу своему, Еллино-Греческой Грамматики и других учебных и классических книг, и испрашивают на сие позволения» [5].

Внаслідок подання клопотання було надано дозвіл друкувати книги грецькою мовою, у тому числі підручники для Грецького училища «...по разрешению местной Цензуры, состоящей из Цензора и его помощника...» [6].

Таким чином, у першій третині XIX ст. греки легітимно мали право на користування рідною мовою, у тому числі й на отримання освіти рідною мовою.

Згадка про Одеське грецьке комерційне училище міститься у Височайше затверженому Положенні Комітету Міністрів від 28 квітня 1836 р.: «... Из ежегодно раздаваемых прибылей на акции, акционеры обязаны уступать определенное число процентов в пользу Одесского Греческого Коммерческого Училища...» [7].

У 1872 р. іменним указом було запроваджено чотири стипендії Леона Ефрусі – дві для Новоросійського університету та дві для Одеського комерційного училища з назвою «стипендія Леона Ефрусі» [8].

В іменному указі від 16 травня 1873 р. йдеться про те, що «Статский Советник Григорий Маразли, желая почтить память умершего дяди своего, Нежинского Грека Дмитрия Феодориди, представил Попечителю Одесского учебного округа шесть закладных листов Бессарабско-Таврического земельного Банка на три тысячи триста рублей, для учреждения из процентов с этой суммы стипендии имени Феодориди при Одесском Коммерческом Училище, на условиях, изъясненных жертвователем в прошении его...» [9]. Впровадження стипендій в Одеському грецькому комерційному училищі відбувалося також у 1880-1881 рр. [10].

28. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
29. Брандт А. Из истории рыболовной сети / А. Брандт // Наука и жизнь. – М., 1980. – № 7. – С. 146-149.
30. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
31. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
32. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін – К. : Наукова Думка, 1982. – 252 с.
33. Рудинський М. Я. Стоянка з мікролітичним інвентарем на острові Кізелевому / М. Я. Рудинський // Археологічні пам'ятники. – К., 1949. – Т. 2. – С. 264-274.
34. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
35. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
36. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л. : Наука, 1991. – С. 109-115.
37. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
38. Добровольський А. В. Восьма Ігреньська неолітична стоянка / А. В. Добровольський // Археологія Придніпров'я. – К., 1949. – № 2. – С. 243-252.
39. Бибииков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднелеолитического общества Крыма / С. Н. Бибииков // Уч. зап. ЛГУ. – Серия ист. наук. – 1949. – Вып. 13. – С. 12-45.
40. Бодянский О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодянский // Археологія Придніпров'я. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
41. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
42. Крижевская Л. Я. Речное рыболовство в неолите южнорусских степей / Л. Я. Крижевская // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы. – Л. : Наука, 1991. – С. 116-122.
43. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
44. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытный человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
45. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін – К. : Наукова Думка, 1982. – 252 с.
46. Белановская Т. Д. К вопросу о рыболовстве в период неолита на Нижнем Дону (по материалам поселения Ракушечный Яр) / Т. Д. Беланов-

- ская // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1975. – Вып. 141. – С. 107-111.
47. Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крыжевская. – Первобытний человек и природная среда. – М., 1974. – С. 263-272.
  48. Бодянский О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. Бодянский // Археологія Придніпров'я. – К., 1949. – № 2. – С. 253-263.
  49. Добровольская М. В. Особенности питания человека позднего каменного века и некоторые вопросы поведения / М. В. Добровольская // Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований – М. : Ин-т этнологии и антропологии, 2004. – С. 88-111.
  50. Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region // Antiquity. – 1998. – № 72. – P. 184-188.
  51. Потехіна І. Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України: нові підходи до старих проблем / І. Д. Потехіна // Кам'яна доба України. – К. : Шлях, 2005. – С. 168-172.
  52. Lillie M.C. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region // Antiquity. – 1998. – № 72. – P. 184-188.
  53. Потехіна І. Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України: нові підходи до старих проблем / І. Д. Потехіна // Кам'яна доба України. – К. : Шлях, 2005. – С. 168-172.
  54. Шнирельман В. А. Доместикация животных и религия / В. А. Шнирельман // Исследования по общей этнографии. – М. : Наука, 1979. – С. 178-209.
  55. Гладких М. І., Станко В. Н. Духовна культура / М. І. Гладких, В. Н. Станко // Давня історія України. – К. : Наукова Думка, 1997. – Т. 1. – С. 98-113.
  56. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила / М. Я. Рудинський – К. : АН УССР, 1961. – 140 с.
  57. Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко – К. : Наукова думка, 1986. – 150 с.
  58. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119-147.
  59. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л. : Наука, 1991. – С. 109-115.
  60. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К. : Наукова Думка, 1991. – 91 с.
  61. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура / Д. Я. Телегін – К. : Наукова Думка, 1968. – 254 с.
  62. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита / И. И. Гохман – М. : Наука. – 1966. – С. 96.
  63. Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України / Л. Л. Залізняк // Археологія. – К., 1995. – № 4. – С. 3-15.
  64. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л. : Наука, 1991. – С. 109-115.

28. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно. Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска на Украине в конце XIX – начале XX века / А. Н. Ярмыш – К. : Юринформ, 1992. – 197 с.

ББК ТЗ(4УКР-4ХЕС)5-7,01

Негода Ю. С.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ІНОЗЕМЦІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена аналізу законодавчих актів Російської імперії як джерела для вивчення історії розвитку освіти іноземців України. Подано огляд законодавчих актів. Виявлено особливості надання освітніх прав іноземцям України. Проаналізовано законодавчі акти, в яких відображено освітню політику Російської імперії щодо неправославного населення.

Одним із найважливіших показників правового становища іноземців є їхнє право на здобуття освіти на новій батьківщині.

Основна маса законодавчих документів Російської імперії щодо регламентації правового становища іноземців в галузі освіти включена до Повного зібрання законів Російської імперії [1].

Законодавчі акти створювалися як механізм для проведення певної урядової політики. Повне зібрання законів є універсальним джерелом, в якому найповніше представлено закони Російської держави початку XVIII – початку XX ст. Серед них виділяються жалувані грамоти, іменні імператорські накази Сенату, височайші повеління, височайше затверджені рішення Державної Ради, іменні імператорські укази представникам місцевої адміністрації. Значний хронологічний період видання документів дає можливість простежити еволюцію законотворчості, політичну спрямованість діяльності уряду і особливості регіональної політики. Законодавчі акти російського уряду регулювали освітній розвиток іноземного населення України.

Метою цієї розвідки є аналіз законодавчого забезпечення права на здобуття освіти представниками іноземного населення Російської імперії.

Освітній розвиток іноземців країни привертав увагу дослідників. Вивченням особливостей грецької освіти займалися Ю. Д. Пряхін, Г. Л. Арш, А. Каратанасіс, К. Папулідіс, Я. В. Шевчук-Бела. Детальний аналіз розвитку єврейської освіти здійснено в статтях Є. Сінкевича, Н. Кузовової, Н. Мельникової. Монографія Й. Петровського-Штерна «Євреї в руській армії», крім головного питання, торкається проблем єврейської освіти. Освіту німецького населення вивчали К. Ліндеман, А. Клаус, М. В. Романюк.

Головними напрямками, за якими розвивалось новогрецьке просвітництво в Одесі, були: 1) створення шкіл та наукових закладів; 2) відкриття типографій з грецьким шрифтом; 3) створення осередків грецької культури – церков, театрів [2].

У 1817 р. було відкрито грецьку школу, курс наук якої включав комерцію, російську, давню та сучасну грецьку мови, релігію, природничі й гуманітарні науки та італійську мову. Незабаром вона набула репутації найкращої

7. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ: [Ист. справки] / Г. Джаншиев. – Спб., 1915. – 340 с.
8. Єсін Б. І. История русской журналистики (1703-1917 г.г.) / Є. І. Єсін. – М. : Финта: Наука, 2001. – 464 с.
9. Животко А. Історія української преси / А. Животко / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
10. Земский феномен. Политологический подход / под ред. К. Мацузато – Sapporo : Slavic Research Center – 2001. – 202 с.
11. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.] – Х. : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
12. Лемке М. Думы журналиста / М. Лемке – СПб. : изд. М. В. Пирожкова, 1903. – 182 с.
13. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859 – 1865 годов / М. Лемке – Спб. : изд. М. В. Пирожкова, 1904. – VIII, 512, IX с.
14. Лисовский Н. М. Русская периодическая печать (1703-1900 года) / Н. М. Лисовский – Петроград : Г. А. Шумахер и Б. Д. Брукера, 1915. – XIV, 267 с.
15. Лихоманов А. В. Борьба самодержавия за общественное мнение в 1905 – 1907 годах / А. В. Лихоманов – Спб., 1997. – 134 с.
16. Літературна Харківщина: Довідник / Під заг. ред. М. Ф. Гетьманця – Х. : Майдан, 1995. – 366 с.
17. Михайлин І. Л. Історія української журналістики: Підручник / І. Л. Михайлин. – Х. : ХІФТ, 2000. – Книга перша: Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. – 279 с.
18. Михайлин І. Л. Основи журналістики: підруч. [Вид. 2-е доп. і поліпш.] / І. Л. Михайлин – Х. : ХІФТ, 2000. – 278 с.
19. Петровский Н. М. Библиографические мелочи. К истории Харьковской периодической печати / Н. М. Петровский // Известия II Отделения Акад наук – 1915. – № 1. – С. 1-17.
20. Русская периодическая печать 1895 – 1917 гг.: справ. / авт.-сост. М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит. – М. : Политиздат, 1957. – 352 с.
21. Санцевич А. В. Периодична преса як комплекс історичних джерел / А. В. Санцевич // Укр. іст. журнал. – 1988. – № 4у. – С. 67.
22. Сарнацький О. П. Адміністративні і цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907 – 1910 роки) / О. П. Сарнацький // Вісник Київського університету. Серія «Історія». – 2003. – Вип. 68–70. – С. 66-73.
23. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX века / А. И. Станько. – Р-на-Д : Рост. гос. ун-т, 1969. – 204 с.
24. Федченко П. М. Матеріали історії української журналістики. Вип. І. Перша половина XIX ст. / П. М. Федченко. – К. : вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 338 с.
25. Харьков, его прошлое и настоящее : [ист.-справ. путевод.] / [состав. А. Н. Гусев]. – Х. : тип. Адольфа Дарре, 1902. – 260 с.
26. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х. : Б.в., 1995. – 118 с.
27. Щебальский П. К. Исторические сведения о цензуре в России / П. К. Щебальский – Спб., 1862. – 133, 107, 16, 84 с.

ББК Ф 6672 (2)7

Докашенко В. М.

МЕТАМОРФОЗИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ БУДОВИ РАДЯНСЬКИХ ПРОФСПЛОК (середина 50-х – середина 60-х рр.)

На основі історичних джерел розглядається проблема організаційної перебудови профспілок у часи «відлиги». Автор робить спробу довести, що відомі їхньої організаційної будови обумовлювались особливостями розвою повсякденного світу та необхідністю утримання цієї громадської організації у сфері партійного впливу при збереженні видимості демократичності її перетворень. З метою реалізації зазначеного, партійною верхівкою ініційовалося звуження повноважень та скорочення чисельності галузевих профспілок і розширення повноважень міжспілкових профспілкових об'єднань, що перебували під значною тіснішою опікою місцевих партійних організацій.

Професійні спілки, незважаючи на їх очевидну другорядність, завжди займали особливе місце в історії радянського тоталітаризму, що не може не викликати зацікавленості науковців, які досліджують радянську модель тоталітаризму. Актуальності набувають усі без винятку аспекти їх діяльності, але на особливу увагу заслуговує форма їх організації. Детального аналізу потребую організаційна структура цієї масової організації, через яку, власне, й здійснювався процес реалізації непомірно широкого спектру їхніх повноважень і яка прямо підпорядковувала їх правлячій партії та державі. Саме завдяки вдало вибудованій структурі, вдалій, звичайно, ж з точки зору інтересів партійно-державного апарату, радянські профспілки добросовісно виконували свою функцію «привідного паса». А враховуючи «керівну і спрямовуючу» роль партії, яку вони визнавали з усією однозначністю, можна із значною часткою впевненості припуститись думки, що організаційна модель цієї масової організації за будь-яких обставин трансформуватиметься виключно в інтересах цієї політичної сили.

Актуальність поставленої проблеми впливає із сучасного стану профспілкового руху в Україні, який вимагає детального вивчення досвіду свого попередника – радянського тред-юніонізму. З нашої точки зору, тут доцільно виділити принаймні три обставини, які актуалізують це дослідження для профспілкових об'єднань України. По-перше, сучасні профспілкові об'єднання так і не завершили свою організаційну розбудову. Вони повністю не відійшли від радянського зразка, продовжуючи експлуатувати як ідею його територіальної, так і галузевої організаційної розбудови. По-друге, до тепер остаточно так і не сформувались плідні взаємовідносини між профспілками й державою. Остання намагається максимально послабити вплив громадської організації на соціально-економічні процеси, що характерно для країн, що тільки-но вступили на шлях самостійного економічного розвитку. По-третє, сучасним профспілкам не вдалося вибудувати ефективні взаємовідносини з дрібним та середнім бізнесом, що залишає беззахисною значну частину трудівників. Усі ці аспекти прямо пов'язані з організаційними недоліками в роботі, тому подальше всебічне вивчення цієї проблеми в минулому може сприяти організаційному зміцненню сучасних профспілкових об'єднань. Отже, все вищезазначене достатньо актуалізує проблему

дослідження організаційної будови наймасовішої організації трудящих, що, власне, й дає нам підставу для подальшої розробки проблеми.

Метою цієї статті є простеження метаморфози організаційної будови радянських профспілок, з'ясування мети, механізму трансформації та латентного боку її походження. Найбільш доцільно часові межі досліджуваного явища, на нашу думку, співвіднести з періодом «відлиги», хронологія якої припадає на злам двох зовнішніх та внутрішніх епох: на злам організації довоєнного і повоєнного устрою світу, а також сталінської та хрущовської моделей радянського тоталітаризму. І одне, і друге вимагало пошуків внутрішньої організації професійних спілок, тобто тих процесів, перед якими стоять професійні спілки України й сьогодні.

Основною гіпотезою нашої розвідки постає припущення про те, що всі організаційні перетворення цієї громадської організації спрямовувались на створення оптимального для партії організаційного механізму профспілок, який міг би максимально забезпечити її вплив на діяльність багатомільйонних мас трудящих в умовах повоєнного розвитку світу. В основі фабули цієї гіпотези лежить судження про те, що в нових умовах партія не могла керувати наймасовішою організацією за сталінським зразком. Час вимагав інших підходів. Тому профспілки були потрібні «відлизі» не лише як традиційна «школа комунізму», яка своєю безпорадністю й залежністю від волі партії вже встигла набити ідеологічну оскуму. Профспілки були потрібні творцям «відлиги» як організація, на прикладі якої можна було засвідчити всьому світу «нову» ідеологію, «принципово» відмінну від сталінської, і тим самим довести цивілізованому світу життєдайність радянської політичної системи.

Не можемо не відзначити при цьому винахідливості творців «відлиги». Ситуацію, що склалася, їм вдалося повернути на свою користь. Логіка їх суджень була така. Якщо не можна було використати стару методику партійного впливу на цю громадську організацію, залишалося лише – видозмінити організаційно її саму, що давало можливість демонструвати своє «підкування» про принципову демократизацію профспілок і, водночас, утримувати їх у лещатах партійного керівництва. У цьому напрямку, на нашу думку, було зроблено два кроки. Перший здійснювався через скорочення потенціалу галузевої складової спілок і, відповідно, зростання значущості її міжгалузевої частини. Другий крок, алогічний з усіх точок зору, зводився до розподілу громадської організації, вслід за партійними органами, на сільські та міські. Оскільки названі дії неможливо розглянути поза зв'язком з економічною та політичною ситуацією в країні, вдаємося до їх окремого вивчення.

Для з'ясування необхідності здійснення першого кроку проаналізуємо статуті різних редакцій цієї масової організації. Починаючи від сталінського статуту (1947 р.) і закінчуючи останнім хрущовським (1963 р.), без будь-яких змін у тексті, визначалась подвійна підпорядкованість у профспілках. З одного боку, останні вибудовувались за виробничим принципом, коли всі працівники підприємства чи установи об'єднувались в одну профспілку, що, в свою чергу, об'єднувала робітників і службовців однієї або декількох галузей виробництва. Водночас, «Для керівництва діяльністю професійних організацій в республіках, краях і областях, – як зазначається в Статуті, прийнятому в 1959 р., – створюються міжспілкові органи – республіканські, крайові й обласні ради професійних спілок» [1, с. 17]. Тобто, профспілкові

слідження її функціонування суто специфічними рамками без урахування різнотипних зв'язків, взаємодії та конкурентної боротьби з іншими виданнями за вплив на читача. Це призводить до похибок у визначенні основних типологічних ознак преси, її проблемно-тематичного комплексу загалом, заважає створенню повного бібліографічного опису місцевої періодики, аналізу професійно-станової та політичної складової редакторсько-видавничої ланки. Праця за цими основними напрямками та виправлення помилок і неточностей попередників є основою для подальших досліджень з цієї проблематики.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию генезиса вопроса становления и развития региональной периодической печати (на примере Слободско-Украинской, а затем Харьковской губернии) XIX – начала XX века в работах современных украинских и зарубежных исследователей. Выделены основные этапы становления историографических исследований по данному вопросу, дана их классификация по содержательному и территориальному принципу, выявлены специфические особенности и общие черты, характерные для работ современного этапа исследований истории периодической печати по сравнению с предыдущими этапами.

Ключевые слова: типологические группы изданий, научно-методологические основы, информационный рынок, проблемно-тематический комплекс.

SUMMARY

The article is devoted to the research of regional periodicals' genesis (on the example of Slobodsko-Ukrainian, later Kharkiv province) in XIX – early XX centuries in the works of modern Ukrainian and foreign researchers. The author allocates the main stages of formation of historiographical researches on the question, gives their classification on semantic and territorial principles, reveals specific and common features of the modern stage of periodicals history. The features are defined in comparison with the previous stages.

Key words: typological groups of editions, scientific and methodological bases, information market, problem-thematic complex.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вальденберг Д. В. Справочная книга о печати всей России / Д. В. Вальденберг. – СПб. : Т-во худ. печати, 1911. – XVI, 656, XVI с.
2. Газета «Утро». История становления та місце у системі періодичної преси міст Лівобережної України / Д. М. Чорний // Укр. періодика: історія та сучасність. Наук. зб. – X., 1998. – 88 с.
3. Головачов А. А. Десять лет реформ (1861 – 1871 года) / А. А. Головачов. – СПб. : Вестник Европы, 1872. – 400 с.
4. Градовский А. Д. Законодательство о цензуре / А. Д. Градовский – СПб. : типо-литогр. Б. М. Вольфа, 1907. – 254 с.
5. Гуз А. Становлення земської преси України в другій половині XIX – початку XX століття / А. Гуз // Історія в школі. – 2002. – № 11-12.
6. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906-1917 года) / Дж. Дейли // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 25-45.

громадянського суспільства, що зароджувалося в Росії на початку ХХ століття, становила найбільшу небезпеку для засад абсолютизму через складність її контролю. Найнебезпечнішою він вважав саме легальну пресу: вона була регулярною та схильною до сенсацій через тотальну комерціалізацію. Автор засуджує радикальну сатиричну пресу через її несамовитість, грубість та сумнівний літературний смак. Водночас він наводить статистику щодо репресій проти соціал-демократичної, есерівської, анархістської преси, але вони чинилися в не меншому обсязі й проти кадетської преси, особливо в провінції. За словами автора, суди виносили суворі вердикти [6, с. 30-31]. Проте у провінції все було не зовсім так. Хоча всі важелі впливу були в руках губернатора, але в залежності від загальних настроїв у верхах суди були часом не надто суворі, багато справ не доводили до караючого вердикту, а відмінялися. Разом із тим у роботі робиться огляд преси і цензури під час Першої світової війни, після падіння монархії. Загалом Дж. Дейлі відтворює об'єктивну картину взаємовідносин між урядом і пресою, враховуючи слабкі і сильні аспекти діяльності обох сторін, хоча й відчувається брак матеріалу і менша обізнаність автора у питаннях функціонування саме провінційного періодичного друку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, працям сучасного етапу історіографії окресленого питання притаманні такі характерні ознаки: по-перше, це відсутність ідеологічної складової, хоча спостерігається перегин в інший бік: розгляду питання національно-акцентованої преси бракує комплексного підходу, традиційно головною причиною закриття таких видань автори бачать шовіністичну спрямованість політики російського уряду, ігноруючи організаційно-фінансові чинники; по-друге, це поступове розширення як хронологічних меж, так і проблемної спрямованості у дослідженнях: збагачення інформації про накладі, акцентування уваги на висвітленні політики уряду щодо українських видань, а згодом і органів українських політичних партій, преси органів місцевого самоврядування, її класифікації. Детальному дослідженню піддаються також офіційні урядові органи періодичного друку; по-третє, відбувається подальша розробка типологічних рис журналістики, дослідження основних газетних і журнальних форм, історії журналістської освіти, перший телеграфних інформаційних агенцій, розширюється кількість класифікацій преси. Однак загальна картина розвитку місцевої преси має дещо спорадичний характер: не було вироблено загальної періодизації та класифікації періодики, а також достатньо повного переліку видань, навіть за окремими періодами. У свою чергу брак статистичної інформації призводить до неповної та навіть викривленої картини розвитку губернського періодичного друку. Разом із тим майже не висвітлене питання щодо матеріально-технічної організації друкарської справи та редакторсько-видавничого корпусу місцевих газет і журналів. Паралельно з цим відсутня докладна інформація про повітові друкарні та періодичні видання.

Сучасний етап є найбільш складним та значущим, таким, що потребує суттєвої наукової, творчої концентрації від дослідників даної теми: багато в чому висновки сучасних вчених базуються на неоднозначному досвіді своїх попередників, ігноруються незначні за суспільною вагою газети та журнали та висвітлюються лише найбільш яскраві та динамічні етапи їх розвитку. Однак штучне виділення окремої групи преси з цілісної системи обмежує до-

структура, з одного боку, вибудовувалась за галузевим принципом, за яким створювались їх керівні органи – обласні комітети профспілок галузі, які на рівні республіки об'єднувались у республіканську галузеву спілку на чолі з Центральним Комітетом. З іншого боку, на рівні області створювались міжгалузеві обласні ради професійних спілок (ОРПС), які в центрі об'єднувались в Українську республіканську раду професійних спілок (УРПС). Іншими словами: паралельно розбудовувалась управлінська вертикаль за галузями і управлінська територіальна горизонталь. Офіційне пояснення цього стану традиційно виводилося з характеру управління економікою країни: у центрі й на місцях управління здійснювалося Радами народних депутатів, які здійснювали керівництво як через окремі галузі виробництва, підприємства яких розміщені на території області, так і через територіальні органи управління [2, с. 31]. Залишимо поки що без коментарів цю сентенцію, запозичену з підручника І. І. Чанглі «Організаційна робота профспілок», лише відзначимо її недостатню переконливість, визначаючи при цьому формальну частку логіки, в ній присутню.

Якщо враховувати останнє, професійні спілки, які повністю замикались на процесі виробництва, теж змушені були вибудовувати подвійний механізм свого управління. Але, у такому випадку обидві системи управління повинні бути рівнозначними й рівновеликими. Переважання повноважень однієї з форм управління профспілками неминуче призводило до посилення впливу на них місцевих партійних організацій, що автоматично посилювало залежність від них профспілкових комітетів і ще далі віддаляло їх від завдань захисту трудящих. Це у випадку переважання повноважень територіальних органів влади. Або навпаки, посилювало позиції профспілкових організацій, у разі переважання повноважень галузевих органів. За цих обставин методологія профспілкового будівництва повинна була спиратись на систему балансів і противаг, які б дозволили утримувати оптимальний баланс інтересів держави й громадянина.

У зв'язку з цим виникає необхідність визначення пріоритетності цих управлінських структур наймасовішої організації трудящих безпосередньо для держави. Для визначення цього пріоритету проаналізуємо відповідні розділи статутів професійних спілок, починаючи з їх першої редакції і аж до 1963 р. включно. Спочатку визначимось із кількісною стороною питання.

Таблиця 1³.

**Статутні повноваження профспілок
за організаційною будовою (кількісний вимір)**

Кількість повноважень (одиниць)			
Назва організаційної структури	За статутом 1949 р.	За статутом 1959 р.	За статутом 1963 р.
- ЦК галузевої профспілки	26	42 (+38,1%)	55 (+23,7%) (+52,7%)
- територіальні ради профспілок	12	86 (+86%)	95 (+9,4%) (87,3%)

Підрахунки, здійснені нами на основі статутів профспілок СРСР різних редакцій, починаючи від сталінського й закінчуючи останнім, хрущовським, дають можливість простежити співвідношення повноважень керівних органів громадської організації між її галузевою та територіальною вертикалями управління. Кількісне переважання останніх свідчить про її панівне становище відносно іншої. Спочатку простежимо горизонталі нашої таблиці. Звертає на себе увагу той факт, що і в галузевому, і в територіальному зрізах простежується кількісне зростання статутних повноважень, хоча і з різними темпами. Так, повноваження галузевих комітетів 1949 р. станом на 1959 р. зросли на 38,1%. За час, що минув з 1959 р. до 1963 р., їх кількість збільшилася ще на 9 одиниць, тобто на 9%.

Тенденція розширення повноважень простежується і в територіальній вертикалі профспілкової влади. Але темпи їх значно вищі, ніж у галузевих комітетах. Якщо за Статутом, прийнятим у 1949 р., налічувалося всього 12 напрямків профспілкової діяльності, то за Статутом 1959 р. – 86, що у відсотковому вимірі складає 86% зростання. З 1959 р. по 1963 р. їх кількість знову збільшується на 9 одиниць, що дорівнює 9,4%. Якщо ж цей показник зіставити між 1949 та 1963 роками, то він складе 83 повноваження або 87,3 %. Тобто, за 14 років кількість повноважень територіальних управлінських структур спілок збільшилася на 87,3%, тоді як число галузевих зросло на 57,7%.

Тепер ті ж показники простежимо по вертикалі. Отже, в 1949 р., тобто у статуті в сталінській редакції, більше повноважень мали галузеві структури – 26, проти 12 їх міжспілкового аналога. Пояснення такого стану речей можна знайти в самій сталінській моделі соціалізму, вибудованій на основі культу особи. Останній не допуслав будь-якої громадської ініціативи, хіба що тієї, що задалегідь була визначена владою. Звідси, на нашу думку, й такі «куці» повноваження міжгалузевої ланки профспілкової влади і відсутність упродовж усієї історії радянських профспілок, аж до 1948 р., її територіального аналогу. Контроль системи над масовою організацією був настільки сильним, що в останній просто не було потреби.

Ситуація змінюється після Другої світової війни, яка, за великим рахунком, продемонструвала всьому світу перевагу демократичних форм правління й означала по суті перемогу демократії над авторитаризмом. Політична система тоталітаризму не могла не сприйняти цього виклику часу. Вона змушена була на нього реагувати, пристосовуючись до нових умов. Тому з упевненістю можна стверджувати, що реформування професійних спілок у поствоєнний період почалося далеко не випадково. Першим наслідком цього процесу стало прийняття в 1947 р. єдиного статуту масової організації, що значно посилювало її вагу в суспільстві. Уперше за всю історію радянської влади наймасовіша організація трудящих отримала, як за тими мірками, досить широкі права. Влада зробила спробу засвідчити світу демократичність своїх намірів. Останнє не означало переорієнтації сталінських профспілок на їх західну модель. Це був своєрідний тактичний хід, викликаний новими умовами.

Однак, навіть ці слабкі потуги демократизації профспілкового руху й боязка, вкрай обмежена декларація їхніх прав, висловлених у статуті, супроводжувались діями, які не прямо, а опосередковано посилювали контроль влади над ними. У 1948 р. на XIX пленумі ВЦРПС були створені територіальні міжспілкові органи [4], які через місцеві партійні органи ставили

У праці «Земський феномен. Политологический поход» (2002 рік) [10] розглядається еволюція земства як центра ліберального життя, положення земських органів у державному устрої, відносини з традиційними державними установами. При характеристиці перших років діяльності земств наголошується на домінуванні дворянської групи, що викликало складності та брак ініціативи, в тому числі й у справі видання власних органів. Це наочно демонструється й на прикладі харківського губернського земства перших років існування. Переваги дворян, які зникли із ліквідацією кріпосного права, знайшли свій прояв у сфері самоуправління. У сфері друку земські утиски земств пояснюються активними спробами останніх ввести політичний акцент у власні періодичні видання – «вестники» та «известия», через що зазнала невдач багаторазова спроба харківського губернського та повітових земств започаткувати свій власний загальний періодичний орган.

Класифікацію земської преси дає стаття А. Гуза «Становлення земської преси України в другій половині XIX – початку XX століття» [5]. Згідно неї в Україні існували: загальна земська преса, преса за галузями народного господарства та спеціальна земська преса – медична та санітарно-ветеринарна. Окрема увага приділяється цензурі, активному обміну виданнями між земствами, але в огляді багатьох видань не простежується їх подальша доля. Водночас перелік видань того чи іншого земства є неповним, що стосується й харківського регіону.

У статті О. П. Сарнацького «Адміністративні і цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907-1910 роки)» [22] за допомогою різноманітних джерел зроблена спроба висвітлити утиски періодичних видань українських політичних партій Наддніпрянщини апаратом самодержавної Росії в період діяльності Столипіна. Акцент робиться на агресивно-шовіністичному забарвленні цієї діяльності, головна роль у цій справі відводиться царській цензурі та заходам адміністративного покарання. Автором висвітлювалася спроба М. Міхновського видавати у Харкові часопис «Початок», але не вказаний ані тип видання, ані причини його невиходу. Наголошуючи на цензурних утисках, автор одночасно відзначає схвальні відгуки цензорів щодо високого літературно-наукового рівня видання. Але дослідник не враховує можливі фінансові та організаційні причини закриття видання, менший попит на нього через орієнтацію на певний соціальний прошарок, наприклад, як у випадку пролетарського тижневика «Слово».

У колективній науковій праці «Історія міста Харкова XX століття» [11] висвітлюється економічне, політичне та культурне життя міста у XX столітті. Окремий підрозділ присвячений пресі Харкова XX століття (дореволюційного періоду), де характеризується перш за все діяльність щоденних загальнополітичних видань того часу, їх наклад, подається статистика кількості видань та їх галузевої спрямованості, і насамперед – відомості про найбільше приватне видання півдня Росії – «Южный край». Одночасно доволі обмеженим є матеріал про спеціальну фахову пресу, а недостатня кількість статистичних даних не дає змоги виокремити принципові закономірності та загальні тенденції у розвитку періодики Харкова на початку XX століття.

Відомий дослідник дореволюційної Росії Дж. Дейлі у статті «Пресса и государство в России (1906-1917 года)» [6] зазначав, що преса як елемент

читацька аудиторія, цензурні утиски, наводиться статистика розвитку газетної справи в інших містах Лівобережної України. Хоча водночас не можна не відзначити як певну ідеалізацію самих видань, так і недостатнє використання попередніх джерел задля всебічної характеристики означених часописів.

У 1999 році вийшла праця відомого українського історика журналістики О. П. Животка «Історія української преси» [9], де висвітлюються обставини зародження української преси, робиться акцент на її національному характері, подається історичний екскурс в історію харківської періодики. Чи не вперше надається класифікація преси за тематичною та аудиторською спрямованістю: господарсько-кооперативна, педагогічна, дитяча, преса української молоді, просвітницька преса, мистецькі органи, преса українського жіноцтва, церковно-релігійна, лікарсько-санітарна, сатирично-гумористична преса. Однак дослідженню притаманний обмежений спектр приведених видань, певна розмитість у визначенні періодів їх розвитку, неповна характеристика професійно-станової приналежності та політичної орієнтації редакторів і видавців місцевої преси.

І. Л. Михайлін у підручнику «Основи журналістики» [18] дає визначення терміну «журналістика», здійснює екскурс в історію розвитку професійної освіти журналістів в Європі, Америці, Росії, аналізує діяльність перших телеграфних інформаційних агенцій, з якими співпрацювала й більшість харківських редакційних колективів початку ХХ століття. Автор дає чотири найбільш розповсюджені класифікації преси: за галузевою спеціалізацією, за регіоном обслуговування, за періодичністю виходу та типами аудиторії. Висвітлює типологічні концепції соціальної інформації, складовою частиною якої виступає масова інформація, загальні та спеціальні функції журналістики, переваги і недоліки засобів масової інформації. Його ж підручник «Історія української журналістики» [17] присвячений історії розвитку української журналістики від зародження до валуєвського циркуляру 1863 року: умовам виникнення, редакторсько-видавничому корпусу, тематичній направленості, умовам співіснування із тодішньою цензурою, простежена їх подальша доля. Значна увага приділяється зародженню багатьох нових напрямків у журналістиці, відкриттям у гуманітарних і природничих науках, перша апробація яких відбулася саме на сторінках харківських періодичних видань початку ХІХ століття. Уперше дослідження такого роду носить комплексний характер, де разом із суто філологічним та журналістським аналізом подається й історичний огляд організаційно-фінансової та особистісної складової цього питання, позбавлений будь-якої ідеологічної спрямованості.

Відомий історик і теоретик журналістики Б. І. Єсін у своїй праці «История русской журналистики (1703 – 1917 гг.)» [8] визначає типологічні риси журналістики, напрямки політичної журналістики, взаємозв'язок суспільних процесів (хронологічно) із розвитком журналістики, оновлення і трансформацію журнальних і газетних форм, перші партійні органи в еміграції. Праця позбавлена ідеологічних коментарів, на відміну від його попередньої праці «Русская газета и газетное дело в России», рівнозначно висвітлена діяльність усіх основних політичних сил.

Активізація досліджень у галузі провінційного друку призвела до появи цілої низки праць з історії земської, в тому числі й видавничої, діяльності окремих регіонів сучасної України і Росії.

профспілки ще в жорсткіші рамки партійного контролю, про що нам вже доводилося писати раніше [5].

«Відлига», вибудована на запереченні сталінської моделі соціалізму, апіорі була покликана розширювати повноваження громадських організацій, і, в першу чергу, звичайно, найчисельнішої з них. Її творці відразу ж помітили вузькість прав профспілкових структур, і з метою максимальної демонстрації власних намірів розвитку народовладдя (про їх щирість не йдеться) прийняли ряд важливих рішень. Зокрема, в резолюції ХХ з'їзду КПРС «По звітній доповіді Центрального Комітету КПРС» увага партійних органів звертається на необхідність поживлення роботи Рад депутатів трудящих і профспілок з метою піднесення їх ролі «в господарському й культурному будівництві, в задоволенні повсякденних потреб і запитів населення, в справі комуністичного виховання трудящих» [6, с. 25]. Та обставина, що в постанові Ради депутатів трудящих і профспілки називаються через кому, а не кожна окремо, свідчить не про їх недооцінку, а, навпаки, про піднесення їх значущості до рівня місцевих органів влади. Конкретизована програма здійснення цієї Постанови міститься в рішенні грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних спілок» [7]. Але ще задовго до Пленуму ЦК КПРС, невдовзі після ХХ з'їзду КПРС ВЦРПС на своєму Пленумі 17 березня 1956 р. приймає постанову «Про підсумки ХХ з'їзду КПРС і задачі профспілок», в якій визнає, що «рівень роботи профспілок вочевидь відстає від вимог життя, від завдань, які ставить партія» [8, с. 3]. Однак далі самобичування справа не йде, складається враження, що головний профспілковий орган не може зрозуміти, що від нього вимагається.

Але за всієї гучності заяв сутність політичної системи не могла змінитись, вона залишалась тоталітарною, хоча й у дещо витонченішій формі. Саме останнім, на нашу думку, можна пояснити стрімке зростання повноважень громадської організації. Уже в 1959 р. при загальному зростанні прав профспілок, кількість повноважень територіальних рад починає переважати над повноваженнями галузевих комітетів. У 1959 р. за цим показником територіальні профспілкові органи мали вже повноважень більше на 44 позиції. Звичайно, все це було результатом впливу ХХ з'їзду КПРС і грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК, які, з одного боку, демонстрували демократичність намірів нової влади, а з іншого – латентно модернізували й зміцнювали існуючу політичну систему.

З прийняттям Програми будівництва комунізму, яка однозначно вимагала ще більшого розширення прав і повноважень широких верств населення, чисельність повноважень масової організації, яка представляла їх інтереси, в 1963 р. збільшилася до 95. Таким чином, за зовнішніми, офіційними параметрами «відлига» наділяла професійні спілки значно ширшими повноваженнями як у розрізі галузевих, так і в розрізі територіальних, міжсоюзних управлінських структур. Однак вона заперечувала лише зовнішні обриси політичної системи, але не саму її сутність. Тому в державі активніше розвивались ті структури профспілкової будови, які дозволяли правлячій партії повніше використовувати цю громадську організацію як привідний пас, збираючи при цьому зовнішню атрибутику демократизації перетворень.

На перший погляд, зазначене вище можна заперечити й трактувати ці причини як об'єктивну необхідність перебудови системи управління про-

мисловістю й будівництвом, що розпочалося в 1957 р. І виглядає це досить переконливо. Зокрема, у Постанові Пленуму ЦК КППС «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом» від 13-14 лютого 1957 р. зазначалось: «Відомчість у керівництві промисловістю і будівництвом призводить до послаблення й порушення нормальних територіальних зв'язків між підприємствами різних галузей господарства, розташованими в одному економічному районі, нерідко не дають можливості оперативно вирішувати господарські питання на місцях» [9, с. 169-170]. Вражаючи факти у зв'язку з цим навів на Пленумі ЦК КПУ (25 квітня 1957 р.) Перший секретар Компартії України О. І. Кириченко, який визнав, що 12 тисячами промислових підприємств України керували 69 союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств. І це без будівельних організацій, якими, в свою чергу, керували 50 міністерств [10]. Зрозуміло, що спроба заміни системи управління народним господарством, перенесення центру тяжіння в керівництві ним з центру на місця були викликані цілком здоровим глуздом. Аналогічні зміни мали відбутися і в організації масової організації трудящих первинними організаціями з центру на місця. Якщо ж до того врахувати, що в розрізі організаційної структури радянські профспілки розбудовувались за територіальним і галузевим принципами, то зміщення акцентів у методології управління промисловістю та будівництвом з центру до регіонів об'єктивно посилювало позиції територіального принципу профспілкової будови перед галузевою.

Однак, на нашу думку, незважаючи на всю свою очевидну необхідність, перебудова управління це лише зовнішній бік питання. У дійсності ж йдеться не про управління як таке, а про партійне керівництво, яке лежало в основі радянського менеджменту. Тому внутрішні причини зміщення акцентів в організаційній будові профспілок криються не скільки в структурній перебудові системи управління, стільки в необхідності подальшого зміцнення парткерівництва, яке під впливом повоєнних викликів потребувало суттєвої видозміни. Щоб довести це, пошлемося ще на одну витримку з постанови згаданого вище Пленуму ЦК. «Великим недоліком нинішньої структури управління промисловістю й будівництвом, – зазначається в ній, – є те, що вона обмежує можливості місцевих партійних, радянських і профспілкових органів у керівництві господарським будівництвом, стримує їхню ініціативу в мобілізації сил підприємств і господарських організацій на повніше й правильніше використання місцевих резервів і можливостей» [11, с. 170].

Отже, для партії первинним за своєю суттю є «керівництво» та «мобілізація», а вже потім реформування системи управління. Іншими словами, логіка така: без посилення партійного керівництва утруднюється реалізація реформи управління. Тому, якщо дивитись на проблему під цим кутом зору, то посилення територіальної складової у структурі профспілок, спрямованої на зміцнення партійного впливу на цю громадську організацію, виглядає цілком логічним. Певною мірою підтвердженням сказаному може слугувати постанова Пленуму ЦК Компартії України, що відбувся у квітні 1957 р. Пленум схвалив тези М. С. Хрущова про реформування системи управління промисловістю та будівництвом та підтримав пропозиції, внесені Президією ЦК Компартії України. І хоч жодних завдань профспілковим організаціям у плані розширення прав територіальних органів в постанові прямо не стави-

ві, Полтаві, Катеринославі з метою агітації проти українців, роз'яснювання у газетах, щодо окраїнного походження слова «Україна» та відсутність самого поняття «Український народ». Згідно з наведеною статистикою, штати Харківського губернського жандармського управління поступалися на той час лише столичним за кількістю персоналу та фінансуванням, що говорить про складність та проблемність цього регіону в умовах постійних революційних сплесків і пояснює більш жорсткий адміністративний вплив на пресу і друкарську справу в цілому. Але недостатнього висвітлення набуло питання щодо взаємовідносин місцевих поліцейських установ, редакторсько-видавничого корпусу та губернських друкарень, контроль над якими був однією з головних функцій поліції з 30-х років XIX століття.

У наукових роботах з історії російської журналістики та загальних працях з історії нашого регіону цього етапу відсутні ідеологічні акценти та наукові кліше щодо характеристик багатьох дореволюційних, зокрема, й провінційних видань.

Так, у праці Д. М. Чорного «Харків початку XX століття: історія міста, долі людей» (1995 рік) [26], присвяченій економічному та політичному життю міста в означений період, висвітлюється конкуренція політичних і фінансових груп, яка розкриває й пояснює причини виникнення, господарську та політичну специфіку багатьох харківських періодичних видань початку XX століття. Окреме місце відводиться пресі міської думи («Известия харьковской городской думы»). Цікавими є відомості про Д. фон Дітмара, відомого підприємця, видавця декількох спеціалізованих періодичних часописів – «Горно-заводское дело», «Счетоводство и хозяйство» інших.

У довіднику під загальною редакцією М. Ф. Гетьманця «Літературна Харківщина» 1995 року виходу [16] висвітлюється, перш за все, літературна спрямованість преси, а саме літературно-мистецької видання та її представники: І. Вернег, М. Гнедич, Р. Гонорський, П. Грабовський, П. Гулак-Артемовський, даються бібліографічні відомості про «Украинский журнал», «Харьковский Демокрит», «Харьковский еженедельник», альманахи «Складка», «Утренняя звезда».

У праці О. В. Лихоманова «Борьба самодержавия за общественное мнение в 1905 – 1907 гг.» (1997 р.) [15] наводиться статистика стану періодичного друку, у тому числі й провінційного, на основі статистико-бібліографічних праць М. Лісовського. Крім того, характеризується зародження та розвиток офіційних урядових органів друку, що не було притаманне його попередникам. Водночас здійснюється огляд літературно-публіцистичної діяльності сучасників тих подій (Енгельгарда, Арсенєва), а також залучається значний масив джерел особистого походження (мемуарів, спогадів, щоденників Валуєва, Феоктістова, Богданович інших).

У науковій збірці краєзнавчих статей «Українська періодика: історія та сучасність» (1998 р.), зокрема, у статтях О. Мудракова «З історії харківського часопису «Сніп», О. Борзенка «Харківський Демокрит як феномен українського просвітництва» та Д. Чорного «Газета «Утро»: історія становлення та місце у системі періодичної преси міст Лівобережної України» [2] вперше детально висвітлюється зародження та діяльність харківських видань, інформація про які до того була епізодично-негативною, або ж її не було взагалі. У статтях використані архівні документи, детальніше висвітлені умови виходу,

відтак це призводило до певних хибних висновків щодо загальних закономірностей розвитку преси окремих регіонів (зокрема, і Слобожанщини), чинників її формування. Це заважало виявленню об'єктивної картини взаємозв'язку між місцевою пресою та загальним рівнем розвитку краю, впливу преси на економічні, громадсько-політичні та освітньо-культурні аспекти життя регіону.

Мета цієї статті полягає у спробі систематизованої репрезентації доробку сучасних істориків щодо визначеної теми, виокремлення його специфічних особливостей на тлі досвіду історіографічних студій попереднього покоління дослідників історії становлення та розвитку регіонального періодичного друку.

Завдання:

- виділити головні періоди становлення харківського періодичного друку в досліджуваний період;
- класифікувати їх за змістовим та географічним принципом (столичні та місцеві),
- визначити основні питання для подальшого поглибленого дослідження з цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХХ – початок ХХІ століття в українській та російській історіографії став етапом подолання ідейної детермінованості, поширення методологічної розкритості при ретельному вивченні об'єкта і предмета дослідження. Спостерігається переосмислення всього, що було накопичено наукою за попередні роки.

Праці цього етапу продовжують традицію довідникової, газетно-публіцистичної літератури з історії журналістики своїх попередників, одночасно повніше розкриваючи особливості формування саме місцевої періодики у краєзнавчих статтях, загальних працях з історії краю та у підручниках з теорії та історії журналістики, надаючи цим матеріалам національно-акцентованого характеру.

Одночасно продовжується розробка питання регуляторної політики уряду Російської імперії щодо періодичного друку. На відміну від попередників, вчені-фахівці з цього питання не роблять акцент на ідеологічному забарвленні при дослідженні цього питання, більше того, починається активне об'єктивне дослідження тих суто цензурних або загальнодержавних установ, які безпосередньо або опосередковано вели нагляд за друком та його розповсюдженням у країні.

О. М. Ярмиш у праці «Наблюдают неотступно. Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в конце XIX – начале XX века» (1992 рік) [28] розглядає адміністративно-політичний апарат царизму і органи поліцейського сиску наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, а саме організацію, основні напрямки, форми і методи діяльності в Україні за означений період. Детальному розгляду піддається діяльність губернаторів, їх зміна, листування з МВС, у тому числі й харківського губернатора Оболенського, їх боротьба з профспілками і прогресивним друком. Також у роботі наводиться документ, який певною мірою характеризує загальні настрої як у столичних правлячих колах, так і серед представників місцевої адміністрації, а саме цікава й детальна доповідна записка полтавського губернатора О. К. Багговута про «субсидування газет у Києві, Харко-

лось, у ній з однозначною настійливістю наголошувалось на необхідності активної участі «широких народних мас у здійсненні завдань перебудови промисловістю і будівництвом» [12, с. 627]. Зрозуміло, що останнє потребує розширення повноважень територіальних структур профспілок. Тобто, необхідне було організаційне зміцнення «привідного» пасу, що автоматично посилювало партійний вплив на трудящих.

Основна ідея організаційної перебудови профспілок була викладена в тезах доповіді М. С. Хрущова «Про дальше вдосконалення організації керування промисловістю і будівництвом». «Нині в країні є велика кількість вузькоспеціалізованих по галузях виробництва профспілок, з громіздкою, багатоступінчатою структурою, надмірно роздуто апарат платних працівників у профспілках», – зазначалось в опублікованих тезах [13]. Отож закономірно, що вже через декілька днів у друкованому органі ВЦРПС газеті «Труд» від 2 квітня 1957 р. з'являється передовиця під назвою «Організаційну структуру профспілок – на рівень сучасних вимог». У ній услід за виступом партійного керівника, зокрема, зазначається, що для покращання роботи профспілкових організацій у нових умовах необхідно ліквідувати ряд профспілкових галузевих об'єднань в областях і центрі [14]. Однак будь-якої конкретики в цьому матеріалі ще не було. За два тижні у тій же газеті з'являється стаття секретаря ВЦРПС І. Гуреева під заголовком, який вже не залишає будь-яких сумнівів у кардинальних змінах. У статті під заголовком «Покращувати організаційну будову профспілок» називаються 20 комітетів профспілок, які планувалось укрупнити. Формальним мотивом для об'єднання виступала ліквідація цілої низки міністерств. «З ліквідацією міністерств і створенням раднаргоспів у економічно-адміністративних районах, – зазначається в статті, – неминуче зміняться умови роботи центральних комітетів профспілок, багато їх функцій необхідно буде передати комітетам профспілок у республіках, краях і областях, які повинні вирішувати питання з відповідними галузевими відділами і управлінням раднаргоспів, а також радами профспілок, як міжсоюзними органами, вирішувати питання з радами народного господарства» [15].

У цій розлогій сентенції секретаря ВЦРПС організаційна реформа профспілок теж прямо «прив'язується» до реформи управління промисловістю. Логіка проста: ліквідовано міністерство – значить треба ліквідувати галузеву профспілку, об'єднавши її з іншою. З нашої точки зору, така логіка реформування організаційної структури наймасовішої організації така ж хибна, як і та, що була до реформи. Вона підпорядковувала галузеві профспілки міністерству чи тим органам, які створені замість них. Тобто профспілки, як і раніше, центр своєї діяльності спрямовували на організацію виробництва, а не на захист інтересів трудящих. По суті це означає, що через новий орган управління (наголосимо на тому, що він, як і раніше, залишається державним) кожний конкретний член первинної профспілкової організації так само підпорядковував інтереси особи інтересам держави. Отже, основна проблема – проблема рівноваги у взаємовідносинах держави і профспілок – цими організаційними змінами не вирішувалася. Вони, як і раніше, залишалися залежними від держави, яка була власником засобів виробництва. За цих обставин скорочення числа центральних комітетів галузевих профспілок було не більше як арифметичною дією, яка не змінила суті взаємовідносин на

користь профспілок. Більше того, скорочення чисельності галузевих спілок лише посилювало залежність масової організації від тієї ж держави.

Механізм посилення партійного впливу був досить простим. Скорочення чисельності галузевих спілок та перенесення центру тяжіння на місця одно-значно посилювало значення територіальних міжспілкових органів, які знаходились у сфері партійного керівництва місцевих партійних органів. Останні, «вписані» в чітку структуру партійної ієрархії, лише посилювали свій вплив на наймасовішу організацію трудівників. Таким чином, організаційні зміцнення профспілок обернулися для них посиленням партійного контролю. Заради справедливості не можна не зазначити, що реформа управління знайшла досить широке, хоча й короткострокове й почасти формальне, обговорення у пресі тез доповіді Першого секретаря ЦК КПРС. Паралельно воно торкалося й змін в організаційній будові профспілок. Звичайно, більша частина дописувачів, услід за партійним лідером, пропонувала скорочення чисельності галузевих спілок. Однак чи то в запалі дискусії, чи, може, в пориві взагалі пропонували створити єдину профспілку робітників і службовців СРСР з наступною схемою керівництва: ВЦРПС – республіканські органи управління – крайова (обласна) рада – міська рада – районна рада (комітет) – фабзавком. Ця пропозиція повністю підтверджує наше припущення стосовно привабливості створення паралельних партійним органам аналогічних структур. На нашу думку, запропонована реорганізація могла надійти лише від партійних функціонерів, для яких створення паралельних органів значно спрощувало весь процес партійного керівництва, а профспілки перетворювались із «привідного паса» в цілий привідний, автоматизований механізм передачі партійної вказівки.

І все ж таки, запропонована в такому руслі перебудова профспілкової структури не отримала належної підтримки ані з боку партійних, ані з боку профспілкових функціонерів. Останні вустами секретаря ВЦРПС І. Гурєва, в уже цитованій нами статті, не без підстав побачили в цьому загрозу «ліквідації профспілок взагалі». «Це штучно стерло б грань професійних особливостей робітників, пов'язаних з розподілом, а відповідно, і умовами праці», – зазначалось у ній. Але все ж таки сутність питання полягала не в «стиранні граней професійних особливостей», адже ВЦРПС не побоялася ж їх стирати, скажімо, між робітниками вугільної промисловості і працівниками геологорозвідувальних робіт, пропонуючи перетворити їх у профспілку працівників вугільної промисловості. Або, наприклад, об'єднуючи профспілку працівників авіаційної промисловості з працівниками оборонної промисловості. У цих пропозиціях ВЦРПС, як і у 8 інших запропонованих об'єднаннях, щонайменших застережень з цього приводу не виявлялось.

Тому відмова від подальшої «глобалізації» радянських профспілок приховувалась не в побоюваннях «стирання граней» між професіями трудівників, а в побоюваннях дискредитації цими діями ідеології «відлиги». Остання, як відомо, вибудовувалась на зовнішньому запереченні основ класичного сталінізму. Саме тому в політичному житті країни широко декларувалися засади розвитку демократизму в середині профспілкового руху. Постанова грудневого Пленуму ЦК КПРС (1957 р.) з питань розвитку профспілкового руху в СРСР стане тому яскравим підтвердженням. Він, так би мовити, завершить вироблення «нових» підходів до розвитку радянського тред-юніонізму.

в той час, коли ці дослідження повинні бути лише первинною базою для вивчення всієї сукупності видань, у всьому розмаїтті напрямів, програм і точок зору.

Тому систематизована репрезентація періодичної преси Харківської губернії може стати вагомим кроком на шляху її збереження, передачі відомостей з минулого нашого краю наступним поколінням.

Дослідження обраної теми передбачене планами наукової роботи кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди й є складовою частиною розробки комплексної теми «Україна і світ: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі».

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз досліджень за період з XIX до початку XXI століття показав, що протягом цього часу була досліджена значна частина питань, пов'язаних з історією регіонального періодичного друку.

На першому етапі вивчення проблеми, що охоплює XIX – початок XX століття, питання розвитку регіональної преси розглядалися у бібліографічних і статистичних довідниках [17; 14; 25], матеріалах самої преси [19], публіцистиці та ряді наукових праць [3; 4; 7; 12; 13; 27]. Доробком вчених-дослідників періодичного друку цього періоду можна вважати початок збору бібліографічних даних, вироблення певних основ для їх подальшої класифікації, огляд нових типологічних груп періодики (сатиричної, ілюстрованої, іншомовної) і чинників її формування, а також правознавчі праці з аналізом юридичних протиріч та конфліктних ситуацій між суб'єктами правових відносин у сфері періодичного друку. Однак матеріали подавалися без відповідної науково-аналітичної обробки, що обумовило існування пробілів у вивченні деяких видів провінційної преси. До того ж для цього періоду характерна відсутність спеціальних праць з окремих складових системи періодики та послідовного різнопланового вивчення цього питання, що пояснюється революційними змінами у країні, подальшою критикою історичного минулого та ігноруванням або замовчуванням попередніх наукових досягнень.

Праці радянського періоду дослідження становлення та розвитку системи регіонального періодичного друку, незважаючи на майже цілковиту заідеологізованість та суб'єктивізм, збагатили це питання розробкою нових науково-методологічних і теоретичних засад щодо її вивчення: виділено вивчення газет в окрему проблему [8], розроблено алгоритм їх дослідження [9], започатковано розробку теоретичних засад та аналізу закономірностей розвитку періодики [20; 24], сформовано методики типологічного дослідження видань [23].

Але через недостатність даних про окремі складові загальної історії провінційного періодичного друку та ідеологічну підпорядкованість історичної науки, працям цього періоду бракує індивідуального бачення генези періодичного друку на місцях та розгляду економіко-географічних та соціокультурних чинників формування регіональної періодики, її аудиторської спрямованості.

Спільними тенденціями у працях дослідників обох періодів є обмеженість досліджень лише початковим етапом зародження провінційного друку або найкількісніших та найвпливовіших видань, а згодом – дослідження в контексті розгляду етапів становлення більшовицької преси в регіоні. А

16. Его звали ДЕД. Ковпак [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. О. Барбарук-Трипольский. – 2011 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_ssr_khronika/ego_zvali_ded_kovpak_ukraina_2011_god/22-1-0-1567
17. Подполье против Абвера [Електронний ресурс] / Кінофільм . – 2012 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_ssr_khronika/podpole_protiv_avvera_rossija_2012_god/22-1-0-536
18. Война невидимок. Тайны фронтовой разведки [Електронний ресурс] / Кінофільм / Реж. О. Шамраев. – 2012 р. – Режим доступу: <http://www.torrentino.com/torrents/1044324>

УДК 94 (477.52/.62):070.1 «18/19»

Мирошніченко С. В.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРІОДИЧНОГО ДРУКУ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню генези питання становлення та розвитку регіонального періодичного друку (на прикладі Слобідсько-Української, а згодом Харківської губернії) ХІХ – початку ХХ століття у працях сучасних українських та закордонних дослідників. Виокремлено основні етапи становлення історіографічних студій з цього питання, подано їх класифікацію за змістовим і територіальним принципами, виявлено специфічні особливості та спільні риси, характерні для праць сучасного етапу досліджень історії періодичного друку в порівнянні з попередніми етапами дослідження історії місцевої преси, а також запропоновано рекомендації щодо перспективних напрямів подальшого вивчення основного кола питань з цієї проблематики.

Постановка проблеми. Історія формування загальнодержавної системи періодичної преси Російської імперії висвітлена досить детально, однак процес зародження та розвитку місцевої («провінційної») преси залишається маловідомим пластом історії й досі.

Журналістика кінця ХІХ – початку ХХ століття функціонувала в умовах становлення інформаційного ринку, конкурентної боротьби за читача. Досвід друку тих років актуальний та повчальний для сучасної журналістики. Дореволюційний період розвитку преси різних регіонів привертає сьогодні все більшу увагу дослідників, однак періодичний друк Слобідсько-Української, а згодом Харківської губернії ХІХ (особливо другої частини) – початку ХХ століття не зазнавав комплексного вивчення.

Науковий інтерес до періодичного друку Харківської губернії викликає тим, що процес становлення місцевої преси мав одночасно і загальнодержавне значення: перше в підросійській Україні періодичне видання було започатковане саме в Харкові.

Процес дослідження періодичного друку як системи, у всій різноманітності її зв'язків і відношень, ускладнений рядом обставин. Існує традиція вивчення окремих, найпрогресивніших, великих і впливових видань для визначення їх напрямів, місця в системі суспільних поглядів певного регіону,

Описувані ж нами події відбувалися у квітні, коли партійна пропаганда лише почала активно розвивати цю ідею. З огляду на зазначене, ідея утворення єдиної профспілки не могла бути підтримана апіорі.

Отже, змінюючи систему управління промисловістю та будівництвом і, тим самим, максимально вводячи останні у сферу впливу місцевих партійних органів, реформатори «відлиги» не могли скористатись ідеальним засобом підсилення цього контролю – уніфікацією профспілкового руху. Вочевидь, що подвійна ідеологія «відлиги» вступила в суперечність із дуалістичною концепцією радянського профспілкового руху.

19 серпня 1957 р. Президія ВЦРПС приймає постанову «Про об'єднання професійних спілок», згідно з якою через об'єднання замість 20 професійних спілок залишалося 10 [16]. Відповідні процеси пройшли на рівні Української республіканської ради профспілок (УРРПС). 27 вересня 1957 р. Президія УРРПС постановила звернутись до ВЦРПС з проханням ліквідувати 9 республіканських комітетів: профспілки працівників вугільної промисловості, працівників чорної металургії, працівників будівництва, промисловості будівельних матеріалів, працівників лісної, паперової і деревообробної промисловості, працівників місцевої промисловості, працівників текстильної та легкої промисловості, працівників комунального господарства, працівників нафтової і газопереробної промисловості [17], в яких працювало 172 особи із середньомісячним фондом заробітної плати 186 533 крб. [18]. Крім того, майже одночасно були об'єднані наступні республіканські комітети: працівників освіти з республіканським комітетом вищої школи та наукових установ, комітет працівників автотранспорту з комітетом авіапрацівників, споживчої кооперації і держторгівлі, держустанов та зв'язку, будівництва та промисловості будівельних матеріалів. Унаслідок об'єднання було скорочено 24 працівники.

Послаблення галузевої лінійки профспілкових органів викликало посилення її міжспілкового аналогу, що чітко простежується в «Положенні про республіканські, крайові і обласні ради профспілок», затвердженому ВЦРПС 17 серпня 1957 р., в якому, за нашими підрахунками, міститься 79 надзвичайно важливих напрямків роботи [19], що на 37 одиниць або на 46,8% більше, ніж ті повноваження, якими наділені галузеві комітети профспілок за статутом, прийнятим у 1959 р.

Таким чином, зазначене вище дає підстави для наступних висновків. По-перше, організаційні перетворення в часи «відлиги» були викликані необхідністю пристосування парткерівництва до умов повоєнного світу. По-друге, для партійних органів зміна організаційної будови наймасовішої організації трудящих була не метою вдосконалення, а засобом для її подальшого підпорядкування. По-третє, характер організаційних перетворень масової громадської організації дозволяє зробити висновок про штучність її розвою за двома вертикалями. Остаточою може дезавулювати характер організаційних перетворень у радянських профспілках епохи «відлиги» детальне дослідження розподілу професійних спілок за партійним принципом – на міські та сільські. Цей факт справді мав місце, що свідчить про невдачу організаційних перетворень у 1957 р. Дійсно, якби зміна організації виявилася ефективною, то наряд чи виникла б необхідність нового організаційного реформатування цієї наймасовішої організації трудящих, однак це вже є темою окремого дослідження.

РЕЗЮМЕ

На основе исторических источников рассматривается проблема организационной перестройки профсоюзов в эпоху «оттепели». Автор делает попытку доказать, что изменение их организационного строения обуславливалось особенностями послевоенного устройства мира и необходимостью удержания этой общественной организации в сфере партийного влияния при соблюдении видимости демократичности её преобразований. С этой целью партийной верхушкой инициировалось сужение полномочий и сокращение численности отраслевых и расширение прав межсоюзных профсоюзных органов, которые находились под более плотной опекой местных партийных организаций.

Ключевые слова: профессиональные союзы, устав профессиональных союзов, организационное строение, отраслевые профсоюзные органы, межотраслевые профсоюзные органы, партийное руководство.

SUMMARY

The problem of the organized reconstruction of trade unions in the period of “Thaw” is studied on the basis of the historical sources. The author makes an attempt to prove that the reconstruction of their organized structure was preconditioned by the peculiarities of the after-war world structure and by the necessity of the retention of this social organization in the sphere of the party influence observing the feint of its democratic reconstruction. To achieve this aim the party highest ranks initiated the narrowing of powers and the reduction in branch trade unions along with the rights extension of inter-union trade union bodies which were under more close local-party-organizations guardianship.

Key words: trade unions, statute of trade unions, organized structure, branch trade unions, inter-branch trade unions, party leadership.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 47 с.
2. Организационная работа профсоюзов : учеб. пособие для высших профсоюзных школ / под общ. ред. И. И. Чангли. – М. : Профиздат, 1988. – 224 с.
3. Підраховано на основі даних: Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19 – 27 апреля 1949 г.). – М. : Профиздат, 1949. – С. 21-22; 23-24 (Далі: Статут 1949); Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. – К. : Держполітвидав, 1959. – С. 23-25; 28-31 (Далі Статут 1959); Статут професійних Спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР 28 жовтня – 2 листопада 1963 р. – К. : Держполітвидав, 1964. – С. 27-29; 31-34 (Далі Статут 1963).
4. Об образовании в республиках, краях и областях советов профессиональных союзов. Постановление XX пленума ВЦСПС // Труд. Орган Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. – 1948. – 15 окт.

- ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_2005_god/22-1-0-1369
4. Зоя Космодемьянская. Правда о подвиге [Электронный ресурс] / Кінофільм. – 2005 р. – Режим доступу: <http://docfilms.com.ua/istoriya/928-zoya-kosmode-myanskaya-pravda-o-podvige.html>
5. Невидимый фронт. Линия войны: цикл документальных фільмів [Электронный ресурс] / Кінофільм / Реж. А. Котов. – 2007 р. – Режим доступу: <http://www.torrentino.com/torrents/1178738>
6. Партизанский фронт. Ковпак [Электронный ресурс] / Кінофільм / 2 серії / Реж. А. Котов. – 2007 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/partizanskij_front_kovpak_belarus_2_serii_2007_god/22-1-0-1630
7. Партизанский фронт. Нордман Эдуард Болеславович [Электронный ресурс] / Кінофільм / 2 серії / Реж. А. Котов. – 2007 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/partizanskij_front_nordman_ehduard_boleslavovich_belarus_2_serii_2007_god/22-1-0-1633
8. Партизанский фронт. Корж Василий Захарович [Электронный ресурс] / Кінофільм / 2 серії / Реж. А. Котов. – 2007 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/partizanskij_front_korz_vasilij_zakharovich_belarus_2_serii_2007_god/22-1-0-1632
9. ОМСБОН – отдельная мотострелковая бригада особого назначения НКВД [Электронный ресурс] / Кінофільм / 4 серії. – 2007 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/omsbon_otdelnaja_motostrelkovaja_brigada_osobogo_naznachenija_nkvd_belarus_4_serii_2007_god/22-1-0-1631
10. Секретные истории. Война. Недетские игры [Электронный ресурс] / Кінофільм. – 2007 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/sekretnye_istorii_vojna_nedetskie_igry_rossija_2007_god/22-1-0-1238
11. Искатели. Молодая гвардия. По следу предателя [Электронный ресурс] / Кінофільм / Реж. І. Аюпян. – 2008 р. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=v03aTQekdj4>
12. Они сражались за Родину... Пять фильмов о героях [Электронный ресурс] / Кінофільм / Авт. Г. Кисілі. – 2009 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/oni_srazhalis_za_rodinu_5_filmov_o_gerojakh_belarus_5_serij_2009_god/22-1-0-1556
13. Партизанская война в Белорусской ССР [Электронный ресурс] / Кінофільм / Реж. В. Орлов. – 2010 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/partizanskaja_vojna_v_belorusskoj_ssr/22-1-0-758
14. Звенящая тишина [Электронный ресурс] / Кінофільм / Реж. Д. Матеров. – 2010 р. – Режим доступу: <http://www.torrentino.com/torrents/1044743>
15. Партизаны против Вермахта [Электронный ресурс] / Кінофільм / 8 серій. – 2010 р. – Режим доступу: http://voenhronika.ru/publ/vtoraja_mirovaja_vojna_rossija_khronika/partizany_protiv_vermakhta_belorussija_2010_god/22-1-0-180

особливого підходу до аналізу його інформативності. З історії Великої Вітчизняної війни підготовлено значну кількість фільмів, зокрема, це стосується партизансько-підпільного руху. Тут можна відзначити перевагу портретного жанру та журналістських розслідувань з історії окремих подій, таких як «Рейкова війна». Фільмотека з історії Великої Вітчизняної війни та партизансько-підпільного руху значно більша, ніж це представлено в роботі. Проте, вказані фільми документально-публіцистичного характеру дають можливість створити уявлення про сутність проблеми дослідження та значимість цього виду зображальних джерел у історичних розвідках.

Документалісти вдало застосовують можливість поєднання документально-побутового фону з насиченим драматургічним дійством, що точніше підкреслює достовірність картини й виступає історичним джерелом у дослідженні конкретних проблем. За допомогою телевізійних виражальних засобів як документального джерела яскраво відтворюється емоційна атмосфера минулої епохи, національний колорит тощо. Телебачення, поєднуючи документальне з художнім, полярне й протилежне, уможливило виникнення нового судження, оцінки на підставі продемонстрованих історичних джерел. Впроваджуючи новітні цифрові технології у використанні різноманітності виражальних засобів, авторські групи постійно розширюють та урізноманітнюють джерельну основу свого документального пошуку, представляючи її глядачеві через синтез зображення і слова.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются современные документальные фильмы по истории деятельности советского Движения Сопротивления в годы Великой Отечественной войны как визуальный тип исторического источника. Установлена информативность, сюжетность фильмов, работа авторских коллективов. Предложены методы научной критики документалистики.

Ключевые слова: исторический источник, исходный массив, документалистика как источник, Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение.

SUMMARY

The author examines modern documentaries on the history of Soviet Resistance Movement in the years of the Great Patriotic war as a visual type of a historical source; sets the information value and plot of films; suggests methods of scientific criticism of a documentary.

Key words: historical source, the source array, documentary as a source of the Great Patriotic war, the partisan and underground movement.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие [Текст] / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : РГГУ, 1998. – 702 с.
2. Джерелознавство історії Української РСР [Текст] / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях. – К. : Вища школа, 1986. – 238 с.
3. Рельсовая война. Старинко против Сталина [Электронный ресурс] / Кинофильм / Реж. А. Денікін. – 2005 р. – Режим доступа: <http://voenhronika>.

5. Докашенко В. М. Повоєнна реорганізація профспілкових структур: латентність причин та згубність наслідків / Віктор Докашенко // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – 2003. – № 1. – С. 126-131.
6. Двадцатый съезд КПСС. Постановление по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). [9-е изд., доп. и испр.] – М. : Политиздат, 1986. (Далі КПСС в резолюциях...). – Т. 9. – 1956 – 1960. – С. 8-26.
7. О работе профессиональных союзов. Постановление Пленума ЦК КПСС // КПСС в резолюция. – С. 44.
8. Об итогах XX съезда КПСС и задачах профсоюзов. Принято на заседании пленума ВЦСПС 17 марта 1956 г. // Бюллетень Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов (Далі: Бюллетень ВЦСПС). – 1956. – № 6. – С. 1-11.
9. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством. Пленум ЦК КПСС 13 – 14 февраля 1957 г. // КПСС в резолюциях... – М. : Политиздат, 1986. – Т. 9. – 1956-1960. – С. 167-189.
10. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1409. – Арк.7.
11. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством. Пленум ЦК КПСС 13-14 февраля 1957 г. // КПСС в резолюциях... – М. : Политиздат, 1986. – Т. 9. – 1956 – 1960. – С. 167-189.
12. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством. Пленум ЦК Компартии Украины 25-26 апреля 1957 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – К. : Политиздат, 1977. – С. 626-627. – Том второй. – 1941-1976. – С. 626-627.
13. Про дальше вдосконалення організації керування промисловістю і будівництвом. Тези доповіді тов. М. С. Хрушова // Радянська Україна. Орган Центрального Комітету Комуністичної партії України. – 1957. – 30 березня.
14. Организационную структуру профсоюзов – на уровень современных требований // Труд. Орган Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов. – 1957. – 2 апреля.
15. Гуреев И. Улучшать организационное строение профсоюзов / И. Гуреев // Там само. – 18 апр.
16. Об объединении профессиональных союзов. Постановление Президиума ВЦСПС 19 августа 1957 года // Справочник партийного работника. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 536-637.
17. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.2605. – Оп.8. – Спр.1400. – Арк.167.
18. Там само, спр.1429, арк. 1-2.
19. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС от 17 августа 1957 года, протокол №16, п.2. // Бюллетень ВЦСПС. – 1957. – № 16. – С. 1-6.

ПРОБЛЕМА ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРЕБУДОВНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ

Автор статті аналізує проблему трудових ресурсів Донбаського регіону періоду перебудови на предмет їх загальності та особливості на всеукраїнському рівні з метою з'ясувати причини погіршення ситуації із забезпеченням робочими кадрами, рівнем життя населення тощо. Особливу увагу автор акцентує на положенні про необхідність засвоєння й усвідомлення історичних уроків недавнього минулого, на включенні незалежної України в загальноцивілізаційні процеси, у тому числі й у процеси розвитку в умовах постіндустріального суспільства.

Перебудова – один із найскладніших і суперечливих періодів радянської історії, коли, з одного боку, здійснювалися відчайдушні спроби реформування соціально-економічного, політичного, культурного життя суспільства, а з іншого – невпинно погіршувалася ситуація в усіх сферах, знижувався рівень життя населення, зростали відцентрові настрої в багатьох союзних республіках, набули загострення всі попередні проблеми суспільного розвитку. Серед цих проблем нашу увагу привернула проблема трудових ресурсів, оскільки вона, як лакмусовий папірець, віддзеркалювала весь спектр економічних та соціальних проблем, з-поміж яких екстенсивні методи економічного розвитку, демографічні негаразди, пов'язані зі зниженням народжуваності та старінням працездатного населення, постійні внутрішньодержавні міграційні переміщення тощо. Вибір регіону також не є випадковим, адже саме в промисловий Донбас спрямовувалися міграційні потоки практично впродовж всього радянського періоду, і саме Донбас став регіоном, де вперше влада зіткнулася з відвертими проявами невдоволення – шахтарськими страйками кінця 80-х років.

Історіографію досліджуваної проблеми можна умовно поділити на дві групи: а) роботи з загальних питань характеристики трудових ресурсів в економічному, соціальному, історичному, соціологічному аспектах. У цій групі особливу увагу привертає ґрунтовна колективна монографія, підготовлена провідними фахівцями Інституту історії України НАН України під головуванням В. М. Литвина «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження», другий том якої присвячений характеристиці економічних проблем минулого й початку сучасного століття [1]; б) роботи краєзнавчого спрямування, серед яких виділимо колективну монографію під редакцією З. Г. Лихолобової «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття», монографію А. О. Саржана «Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.», монографію В. Л. Агапова «Шахтарські колективи в умовах кризи 1976-1991 рр.». У першій із названих робіт проблемам перебудови присвячено спеціальний розділ, де на значному фактичному матеріалі подано загальну характеристику періоду на прикладі вугільної промисловості й аргументовано зроблено висновок, що «провал горбачовського курсу «прискорення та перебудови» був крахом авторитарної імперської модернізації, який відбувався на тлі формування постіндустріального суспільства в розвинених країнах заходу» [2]. У монографії А. О. Сар-

формувань на різних етапах війни, зміну поглядів керівництва, становище місцевого населення, і включає різні джерела історичної інформації.

Документальний біографічний фільм-роздум про Сидора Артемовича Ковпака «Его звали ДЕД. Ковпак» підготовлено в Україні в 2011 р., автором сценарію став О. Зотіков, режисером – О. Барбарук-Трипольський, операторами – І. Зотіков, Д. Притченко, звукорежисером і режисером монтажу – А. Цюпка [16]. У фільмі мова йде про початок бойового шляху командира партизанського загону в роки Великої Вітчизняної війни. У липні 1941 р. в Путивлі для боротьби в тилу ворога був сформований партизанський загін. Командиром новоствореного загону Путивльський райком партії затвердив С. Ковпака. Матеріально-технічна база загону була підготовлена до початку війни та закладена в Спашанському лісі. З перших боїв загоні допоміг бойовий досвід командира загону С. Ковпака, його тактика, мужність і вміння орієнтуватися в найскладнішій ситуації. Наступні події фільму свідчать про зміну стратегії загону. 19 жовтня 1941 р. в Спашанський ліс прорвалися фашистські танки. Зав'язався бій, в результаті якого партизани захопили три танки. Втративши велику кількість солдатів і бойової техніки, ворог був змушений відступити й повернутися до Путивля. Це стало переломним моментом у бойовій діяльності партизанського загону і налаштувало його учасників на наступну успішну діяльність. Пізніше загін С. Ковпака змінив тактику на рухомі рейди по тилу, одночасно наносючи удари по тилу частинам противника.

Цікаві історичні факти з діяльності білоруського підпілля та ролі німецької розвідки Абвер представлено в фільмі «Подполье против Абвера», російського виробництва 2012 р. [17]. Абвером іменувалися з 1920 по 1944 рр. усі службові інстанції й підрозділи рейхсвера, а пізніше вермахту, призначені для проведення контррозвідки, шпигунства і диверсійних актів. Завданням Абверу були: збір секретної інформації про збройні сили противника, його військово-економічний потенціал; забезпечення таємності військових приготувань Німеччини, раптовості її нападів і сприяння успіху тактики «бліцкригу»; дезорганізація тилу супротивника; боротьба з іноземною агентурою в збройних силах і военно-промисловий комплекс.

Події фільму розкривають картину окупації 28 червня 1941 р. військами Вермахту столиці Білоруської РСР міста Мінська. Новими органами окупаційної влади встановлено комендантську годину, забороною прослуховування радянських радіоприймачів, організовано табір полонених. У колишній партшколі міста розташувався штаб німецької секретної розвідки Абвер. У місті не було підпільного комітету і професійних розвідників, але жителі самостійно починають організовувати та проводити підпільну боротьбу.

Російський фільм 2012 р. «Война невидимок. Тайны фронтовой разведки» за режисерства О. Шамраєва висвітлює діяльність розвідників у тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни, про яку вперше розповідають самі військові розвідники у невідомих деталях та характеристиках подій [18]. Нелегали і фронтовики, загартовані в боях командири розвідгруп і радисти – герої кінострічки. Уперше беруть участь у фільмі військові розвідники, чие життя завжди приховане від сторонніх очей.

Підсумовуючи, слід відзначити, що документально-публіцистичні жанри кіно і телебачення мають значний інформаційний потенціал для сучасного історика й виступають повноцінним історичним джерелом, яке вимагає

зв'язку. З окупованих територій у радянський тил перевозять жінок, людей похилого віку, дітей. Виснажені війною партизани переходять через лінію фронту на відпочинок і передислокацію своїх загонів.

Кульмінацією в діяльності партизанських формувань стає наступний період війни, який представлено у п'ятому фільмі «Протистояння». Зокрема, мова йде про те, що до літа 1942 р. у південній частині СРСР німецькі війська домоглися значних успіхів – окуповано Севастополь, Керч, Ростов-на-Дону. На окупованих територіях впроваджена жорстка трудова повинність, вилучаються матеріальні цінності і продовольство, здорове населення відправляють на примусові роботи до Німеччини. Окупаційна влада діє методом залякування: створено табори смерті, масові показові страти. Оголошується особливий наказ рейхсфюрера СС – замість слова партизан слід використовувати бандит. Застосовується тактика «випаленої землі».

На окупованій німцями території партизанський рух набув єдиного характеру. Навесні 1942 р. створено орган централізованого керівництва – Центральний штаб партизанського руху. Розуміючи, що партизанський рух вийшов за межі локальних дій, Гітлер видає наказ, за яким боротьбу з партизанами слід вважати рівнозначною бойовим діям на фронті. І для їх знищення необхідно застосовувати будь-які засоби.

Подальші події на фронтах з середини 1943 р. зумовлені переходом ініціативи у війні до рук Червоної Армії. У ході загального наступу Червоної Армії звільнені Воронеж, Ростов-на-Дону, Свердловськ. Капітулювала 6 німецька армія під Сталінградом. Наближається вирішальна битва на Курському напрямі.

Щоб стримати просування німецьких військ і техніки на фронт, у Москві прийнято рішення про організацію широкомасштабної партизанської операції. Вона отримала назву «Рейкова війна», якій присвячено шостий фільм. Наказано: знищувати колії на основних магістралях, запасних, допоміжних, деповських шляхах, виводити з ладу запасні колії. Не всі погоджувалися з такою пропозицією. Тим не менш, операція проходила в три етапи, вона відбулася і дала певні результати.

Сьомий фільм «Дніпро-Бузький канал» висвітлює події звільнення території України. Влітку 1943 р. під Курськом радянські війська перейшли в контрнаступ, який переріс у загальний стратегічний наступ від Великих Лук до Чорного моря. Останнім рубежем німецьких військ стала Білорусь. Німецьке командування сконцентрувало тут 70 дивізій і збудувало глибоко-ешелоновану лінію оборони «Фатерлянду» – «Вітчизна». Ця назва означала, що якщо цей рубіж впаде, Червоної Армії відкриється прямий шлях на Прибалтику, Польщу та Східну Прусію.

Наприкінці 1943 р. активні дії партизан не давали німцям спокою. Значні втрати вони несли на транспортних магістралях. Партизани вивели з ладу важливу водну артерію – Дніпровсько-Бузький канал, по якому фашисти відправляли в Німеччину награбоване добро, а зі своєї «Фатерлянди» везли на фронт танки і зброю. Восени 1943 р. німці зробили спробу відкинути партизан від каналу і відновити водний шлях, бої за який точилися півтора місяці. Заключний фільм циклу присвячено звільненню території Білорусі «Звільнення Білорусії». За своєю інформативністю цикл фільмів «Партизани против Вермахта» пропонує яскраву картину діяльності партизансько-підпільних

жана проблема трудових ресурсів аналізується в спеціальному підрозділі «Трудові ресурси: кількісний та якісний склад», в якому автор зауважує, що «негативні тенденції в процесі формування трудових ресурсів не тільки не вдалося ліквідувати, але багато з них стали домінувати» [3]. Минулого року вийшла друком монографія В. Агапова, в якій досліджено процес формування виробничих, економічних, соціальних, морально-етичних, психологічних та політичних передумов страйку шахтарів України в липні 1989 р. На основі значного джерелознавчого матеріалу, у тому числі з особистого архіву, автор аналізує кількісні та якісні зміни в шахтарських колективах і приходиться до висновку про наявність глибокого розриву між владою та шахтарями [4]. Отже, загальні соціально-економічні проблеми періоду перебудови знайшли висвітлення в науковій літературі, однак у цій статті ми ставимо собі за мету проаналізувати проблему трудових ресурсів Донбасу на загальному, особливому та одиничному рівні.

Традиційно для тоталітарної держави визначення проблем та шляхів їх вирішення здійснювала «керівна сила» – комуністична партія. Розпочинаючи аналіз проблем, звернемося до партійних рішень і проаналізуємо інформаційні матеріали з красномовною назвою «Про підвищення ефективності використання трудових ресурсів Української РСР у 1978-1990 рр.», що були підготовлені ще в період брежнєвського застою керівниками центрального апарату республіканської партійної організації – завідувачем відділу науки і навчальних закладів та завідувачем відділу планових і фінансових органів, й які зберігаються у фонді Комуністичної партії України Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Сама поява такого документа свідчить про занепокоєність у колах партійно-державної верхівки проблемами трудових ресурсів. Це підтверджують уже перші рядки документа, в яких констатується факт вичерпаності трудових ресурсів у республіці та значне скорочення їх приросту у зв'язку з несприятливою демографічною ситуацією. Автори документа однозначно ставлять завдання більш повного і раціонального використання трудових ресурсів та прискорення росту продуктивності праці. Шляхи вирішення цього завдання вони вбачають у наступних заходах: скорочення ручної праці, скорочення втрати робочого часу за рахунок обмеження внутрішньозмінних простоїв, лікарняних, плінності кадрів. Особливий наголос робиться на усуненні штучного дефіциту робочої сили внаслідок невіправданого високого попиту на неї промислових підприємств та будівельних організацій. Сподіваючись на позитивні наслідки виконання завдання, автори документа наводять цифрові показники чисельності трудових ресурсів республіки в середньорічному розрахунку на 1980, 1985, 1990 роки. Наведемо ці розрахунки по республіці взагалі і нашому регіону зокрема:

Чисельність трудових ресурсів (тис. осіб) [5]

	1980	1985	1990
Донецько-Придніпровський регіон	127876,8	12882,5	12942,9
Донецька область	3259	3246,5	3201,7
Луганська область	1731,3	1727,2	1694,0
Українська РСР	29981,4	29987,4	30137,3

Отже, згідно цих підрахунків у 1985 році в республіці приріст трудових ресурсів до 1980 р. складає 100,02%, а в 1990 р. до 1985 р. – 100,49%. Цей же показник по Донецькій області відповідно складає – 99,61% та 98,62%. Тобто, навіть за цими «підфарбованими» показниками, вже наприкінці 70-х років стає зрозумілим, що Донецькому регіону, та й усій Україні, не уникнути проблем із невідповідністю потреб до наявності трудових ресурсів. З огляду на це негайного вирішення потребувало питання щодо кардинальних змін у питаннях організації праці, її мотиваційної складової, а головне – перехід до інтенсивних методів економічного розвитку, як того вимагав світовий досвід країн постіндустріальної доби. Однак в аналізованому документі про нагальну необхідність таких кардинальних змін не зазначено.

Про необхідність цих змін заговорили лише під час перебудови, і перш за все в Політичній доповіді ЦК КППС на XXVII з'їзді. Як же в цьому визначному для того періоду історії документі розглядається питання трудових ресурсів? Відповідь викликає більше запитань, ніж відповідей: «Дефіциту робочої сили немає... є низький рівень продуктивності праці, недостатньо висока її організація, неефективне стимулювання..., створення зайвих робочих місць» [6]. Партійне керівництво або не бачило проблем, або робило вигляд, що їх не існує. Зате продовжується практика перевірки виконання партійних рішень на місцях. Через півроку після проведення з'їзду Політбюро ЦК Компартії України на засіданні 14 жовтня 1986 р. обговорює питання «Про хід перебудови роботи виконкому Донецької обласної Ради народних депутатів по забезпеченню прискорення комплексного розвитку економіки та соціальної сфери в області у відповідності з рішеннями XXVII з'їзду КППС» (протокол № 23) і дає позитивну оцінку діям обласного керівництва: «ЦК Компартії України відзначає, що Ради народних депутатів Донецької області, перебудовуючи відповідно до рішень XXVII з'їзду КППС свою роботу, мобілізують трудящих на прискорений соціально-економічний розвиток, виконання планів 1986 р., завдань п'ятирічки. В їх діяльності розширюються демократичні начала, гласність, вони більше спираються на органи громадської самодіяльності, думку трудящих. Підвищується роль народних депутатів, депутатських груп і постів у вирішенні конкретних завдань на підприємствах і в організаціях. Понад 13 тисяч депутатів включились у рух за впровадження досягнень науки у виробництво. Місцеві Ради почали більше займатися вирішенням великих завдань розвитку економіки, соціальної сфери» [7].

Усе в «кращих» традиціях радянської епохи. Дивує короткозорість партійного керівництва республіки, яке через два роки буде мати справу з шахтарськими страйками, учасники яких просто втомляться від великих завдань розвитку економіки і соціальної сфери. Визначено в постанові й недоліки: повільність перебудови виконкому, організаційні перепони, формально-бюрократичні методи роботи, несамокритичність тощо. Політбюро ЦК КПУ пропонує здійснити конкретні заходи по усуненню зазначених недоліків і упущень, критично проаналізувати хід перебудови... і, нарешті, в останньому пункті: «доручити відділам ЦК Компартії України з участю працівників Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР надати допомогу Радам народних депутатів Донецької області у виконанні цієї постанови» [8]. На жаль, ні про інтенсивні методи, ні про постіндустріальне суспільство, ні про кардинальні зміни в питаннях трудових ресурсів мова не йдеться.

діяльність і боротьбу в тилу ворога розповідає цикл документальних фільмів. Провідною лінією фільму першого стала думка, що все могло бути інакше. На середину 1930 рр. у Радянському Союзі різко змінюється військова доктрина і з'являється гасло: «Ми будемо бити ворога на його території!». Спішно згортаються всі розробки зі створення потужної оборонної системи. Ліквідується створена в умовах найсуворішої таємності мережа по підготовці партизанських кадрів і ведення диверсійної боротьби в тилу ворога. Розгортається чистка військових кадрів і всіх, хто причетний до підпільних диверсійних шкід. Одночасно зникло з обороту поняття «радянський диверсант». Уціліли лише ті, хто воювали в Іспанії – С. Ваупшасов, М. Прокіпюк, І. Старінов, К. Орловський, В. Корж. Саме їм і судилося очолити перші партизанські загони, які з червня 1941 року були найбільш дієвими та боездатними.

Другий фільм циклу присвячений подіям окупації. Розповідається, що у серпні 1941 р. війна набирає обертів. Червона Армія проти натиску ворога діє неорганізовано, чинить непрямий опір і продовжує відступати. Німці просунулися вглиб радянської території майже на 600 кілометрів, «встановлюється новий німецький порядок». Серед тих, хто знаходився на окупованій території, одне прагнення – вижити, не потрапити під кулі, здобути продукти для сім'ї. У лісах діють окремі партизанські загони. Вони розрізнені і малочисельні, гостро відчувається нестача продовольчих товарів, медикаментів, засобів зв'язку, зброї, але продовжують свою тилу діяльність.

Події війни до кінця 1941 р. висвітлює фільм третій «Важка зима». Червона Армія, несучи важкі втрати, відступає, але до жовтня 1941 р. темп наступу німецьких військ помітно знизився (замість 20-30 км, лише 3-5 км). Але, німецьке командування ще сподівається реалізувати план «Барбаросса».

У жителів окупованих територій одне прагнення: вижити будь-якою ціною. Хтось добровільно йде працювати до німців, хтось ховається в підпілля, хтось іде в ліс. До середини осені 1941 р. лише на території Білорусії діяло близько 60 самостійно створених нечисельних партизанських загонів (25-40 осіб), які поділялися на дві-три бойові групи, озброєні в основному стрілецькою зброєю, підбраною на місцях боїв або захопленою у супротивника. Ефективність діяльності таких загонів безпосередньо залежала від рівня керівництва, від особистих якостей командира.

Партизанський рух на той час ще не набув масового характеру, а з настанням холодів його активність знижується. Німці, розуміючи, яка загроза йде від партизанів, намагаються знищити їх. Найбільш дієвими стали добре навчені «ягдкоманди» («мисливські», або «винищувальні команди») – мисливці за людьми. Застосовуючи партизанську тактику ближнього бою, вони завдавали досить відчутних ударів по партизанських формуваннях.

Нову хвилю діяльності партизанських загонів навесні 1942 р. розповідає четвертий фільм «Суражские ворота». Партизанський рух набирає потужного організованого характеру після припинення наступу німців під Москвою. Ставка Головного воєнкомандувача робить радикальні кроки з надання допомоги партизанським формуванням. Цьому сприяють так звані «Вітебські ворота» – 40 кілометровий розрив на лінії фронту на стику фашистських армій «Північ» і «Центр». Через цей коридор у тил ворога відправляють організаторські і диверсійні групи, зброю, боеприпаси, медикаменти, засоби

конкретну людину, її життя, успіхи і невдачі. В основному це кульмінаційні, найтрагічніші хвилини життя, досліджені авторами стрічки, де кожен факт біографії підтверджується архівними документами. До переваг серіалу можна віднести багато використаної кінохроніки, у тому числі знятої німецькими військовими операторами, значну частину документальних кадрів глядач бачить уперше. Автори провели вагомую роботу з пошуку живих свідків подій воєнних років. Різні за характером спогадів, вони показують трагізм і героїзм подій Великої Вітчизняної війни.

До 65 річниці завершення Великої Вітчизняної війни, білоруський телеканал ОНТ у 2010 р. за режисерства В. Орлова підготував документальний фільм «Партизанская война в Белорусской ССР» [13]. У фільмі висвітлюється також і діяльність партизанських загонів на території України. Ведучий О. Суцковер розповідає про співпрацю партизанських загонів двох сусідніх держав. Згідно документальних даних, на першу половину вересня 1941 р. на території Української РСР, крім 14 партизанських загонів, додатково були організовані ще 18. Основний акцент у своїй діяльності ці партизанські загони НКДБ-НКВС робили на знищення живої сили і техніки ворога. Окремі загони діяли в контакт з частинами Червоної Армії.

Як свідчать документи, активність цих партизанських загонів швидко знизилася. У доповідній записці НКВС УРСР про результати розвідувально-диверсійної діяльності в тилу супротивника, надісланої до НКВС СРСР, зазначалося, що при організації партизанських загонів допущені помилки. Більшість загонів повністю формувалися із співробітників НКВС і міліції, без залучення місцевих жителів. Для виконання завдання залишатися на окупованій території вони не були забезпечені матеріально, не встановлено зв'язок з підпільним партійно-радянським активом. Враховуючи такі прорахунки вищого керівництва в організації забезпечення всім необхідним партизанських загонів, вони не змогли розгорнути партизанський рух. У цьому виявилися значні прорахунки радянського керівництва в організації партизансько-підпільної діяльності напередодні війни і недооцінка тилової діяльності в умовах війни.

Партизансько-підпільний рух охопив усю окуповану німцями територію СРСР, і прикладом цього є фільм режисера Д. Мастерова «Звенящая тишина», виготовлений у Росії у 2010 р. [14]. У другій половині 1942 р. стала широко застосовуватися така форма діяльності партизан, як рейди для розгортання всенародної боротьби на окупованій території та проведення великих операцій з метою порушення роботи ворожого тилу. Для карельських партизан рейди стали основним способом бойових дій. Базуючись на окупованій території недалеко від лінії фронту, вони здійснювали переходи в тил супротивника для виконання бойових завдань.

Значну увагу партизансько-підпільній діяльності в роки війни приділили білоруські режисери, серед робіт яких увагу привертає цикл фільмів «Партизаны против Вермахта» 2010 р. у восьми серіях [15]. Автори наголошують, що віддаляються від нас події Великої Вітчизняної війни, менше залишається їх очевидців. Тому основне завдання сучасних авторів-дослідників – зібрати свідчення учасників та очевидців тих подій. Актуальним напрямом дослідження історії сьогодні є роль у перемозі над ворогом звичайних людей. Якраз про життя на окупованій території, партизанську

Навіть уже в умовах післястрайкової ситуації в Постанові З'їзду народних депутатів СРСР від 20 грудня 1989 р. традиційно пропонується вжити заходів щодо подальшого вдосконалення системи оплати праці, створення надійного механізму, який забезпечить відповідність отриманих доходів результатам праці, і лише в розділі завдань висувається давноочікувана проблема – розробити проекти законів про зайнятість населення [9]. Отже, ми спостерігаємо запізнення з боку партійного і радянського керівництва щодо визначення магістральних шляхів формування трудового потенціалу країни й республіки в цілому, і Донецького регіону зокрема.

Цікавий матеріал для аналізу дає ознайомлення з тогочасною пропагандистською літературою, серед якої ми зупинилися на двох роботах – українського та російського авторів щодо проблем дванадцяті п'ятирічки. У роботі українського автора Л. С. Байдака нашу увагу привернула своєрідна еkleктика, тобто поєднання традиційних для радянського періоду оцінок зі спробою висунення деяких нових припушень. Так, характеризуючи так званий людський фактор, який був перебудовним нововведенням, автор, у притаманному пафосному стилі, пише: «Ми вступили в період значних і стрімких змін, вирішальною умовою яких і є людський фактор... Надійним засобом... активізації людського фактора зарекомендувало себе соціалістичне змагання». Якби не фраза про людський фактор, то складалася враження, що це цитата із 60-70-х років, коли соціалістичне змагання, принаймні теоретично, вважали рушійною силою соціально-економічного розвитку. Однак далі з'являються фрази, за які в ті ж 60-70-ті роки автора піддали б серйозній критиці – про активізацію здорового з точки зору соціалізму особистого інтересу трудівника: «Йдеться про матеріальну зацікавленість як важливий соціальний резерв переорієнтації на інтенсивні методи господарювання» [10]. Навіть якщо врахувати обережне «здорового з точки зору соціалізму особистого інтересу трудівника», положення набуває новизни й засвідчує, що поряд із моральними стимулами починають визнавати силу й необхідність матеріального стимулювання.

Більш радикально налаштований російський автор Ю. П. Баталін, який у своїй роботі подає фактично нову концепцію використання трудових ресурсів, практична реалізація якої почнеться вже після розвалу СРСР:

- перехід у XII п'ятирічці до нового типу зайнятості, який приведе до кардинального покращення використання трудових ресурсів;
- збалансування робочих місць з кадрами в кількісному (відповідність між робочими місцями й чисельністю робітників) та якісному (відповідність професійно-кваліфікаційної структури робітників вимогам виробництва) аспектах;
- розробка програми перекваліфікації і працевлаштування у зв'язку з вивільненням кадрів внаслідок науково-технічної революції та інтенсифікації економіки;
- підвищення ролі бюро з працевлаштування [11].

Реалізація зазначених вище положень у другій половині 80-х років не могла перейти в практичну площину, оскільки для цього не було ні об'єктивних (введення хоча б деяких елементів ринкової економіки), ні суб'єктивних (готовність і бажання керівництва вводити ці елементи) умов.

В умовах відсутності державної програми розвитку трудових ресурсів Донбас у другій половині 80-х років опинився в складній ситуації, коли мож-

ливості кількісного зростання трудового потенціалу були вичерпані внаслідок значного погіршення демографічної ситуації, а якісних змін не відбувалося. На думку А. О. Саржана, у цей період намітилася стійка тенденція до скорочення кількості працівників. Упродовж 1985 – 1990 рр. кількість зайнятих лише у промисловості регіону працівників зменшилася майже на 50 тис. осіб [12]. Залучення жінок та осіб із зниженою працездатністю не могло кардинально виправити ситуацію, а з початком переходу до ринкових методів керівники підприємств почали позбавлятися від цих категорій працівників у першу чергу.

Кризові явища проявилися в головній галузі регіону – вугільній промисловості. Зміни чисельності робітників з видобутку вугілля з 1985 р. до 1990 р. стабільно відбувалися в бік їх зменшення (в тис. чол.) [13]:

1985		1987		1989		1990	
УРСР*	Донбас**	УРСР	Донбас	УРСР	Донбас	УРСР	Донбас
492,7	463,0	493,2	464,0	474,8	446,6	465,7	438,1

* вся вугільна промисловість УРСР

**вугільна промисловість Донбасу.

Наведені цифри дають можливість зробити декілька зауважень: по-перше, роль вугільного Донбасу в усій вугільній промисловості республіки за показником чисельності робітників дуже висока: у 1985 р. – 93,97%, у 1987 р. – 94,11%, у 1989 р. – 93,93%, у 1990 р. – 94,07%, а в середньому – 94,02%, тобто практично вся вугільна галузь республіки зосереджена в нашому регіоні; по-друге, після незначного зростання у 1987 р. (100,21% у Донбасі та 100,10% по УРСР у порівнянні з 1985 р.) поступово і невпинно зменшується чисельність робітників, і в 1990 р., в порівнянні до 1985 р., ця цифра становить 24,9 тис. чол. або 94,62% у Донбасі та 27 тис. або 94,51% по УРСР. Це підтверджує прояв у Донбасі загальноукраїнської тенденції зменшення кількості працюючих.

Складно проходили в Донбасі й спроби реформування економіки, наприклад, економічна реформа 1987 року, яка передбачала розширення самостійності підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування, поступове відродження приватного сектора економіки, відмову від монополії зовнішньої торгівлі й глибоку інтеграцію у світовий ринок, скорочення кількості галузевих міністерств і відомств, встановлення між ними партнерських стосунків. Уже перше положення реформи про розширення самостійності підприємств для шахт Донбасу, які внаслідок складних гірничо-геологічних умов знаходилися на державних дотаціях, було практично нездійсненим, тим більше з невирішеними питаннями ціноутворення та матеріального постачання. З'явилися нові вимоги й до якості робочої сили, рівня її кваліфікації, мобільності, здатності орієнтуватися в ринкових відносинах, причому не стільки в ринкових відносинах, скільки в сплутаних елементах директивної та ринкової економіки. За свідченням фахівців, «економіка могла бути або директивною, або ринковою» [14]. Як наслідок, у першій половині 1989 р. шахти покинули 46,2 тис. гірників, із яких 80% шукали собі нову роботу, в тому числі на засадах іншої форми власності – кооперативної [15].

Результатом цих непродуманих дій, різкого зниження рівня життя стали шахтарські страйки 1989 року, які достатньо повно вже висвітлені в історичній літературі й не є предметом нашого дослідження.

австрійці, іспанці, американці, китайці, в'єтнамці, поляки, чехи, болгарі і румуни, які були політичними іммігрантами і мешкали в СРСР. Утворене з'єднання знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні Л. Берії. Перед бригадою були поставлені наступні завдання: проведення розвідувальних операцій проти Німеччини та її сателітів, організація партизанської війни, створення агентурної мережі на територіях, що перебувають під німецькою окупацією, керівництво спеціальними радіоіграми з німецькою розвідкою з метою дезінформації супротивника.

Під час битви за Москву ОМСБОП у складі 2-ї мотострілецької дивізії військ НКВС особливого призначення виступала на передовій, але і в цей період в її складі формувалися бойові групи, призначені для перекидання у ворожий тил. Взимку 1941-1942 рр. мобільні загопи ОМСБОП провели багато зухвалих рейдів і нальотів в тилу німців. З 1942 р. основним завданням бригади стала підготовка загонів для діяльності в тилу супротивника. Уже на початку осені 1942 р. у тил ворога було закинуто 58 таких загонів. Як правило, вони перетворювалися потім у великі партизанські загопи. За час війни було сформовано 212 загонів і груп загальною чисельністю 7 316 осіб.

У 2007 р. у Росії було підготовлено документальний фільм «Секретные истории. Война. Недетские игры» [10]. У стрічці мова йде про маловідомі факти історії Великої Вітчизняної війни – використання дітей для потреб війни. Документи свідчать про те, що дитячі руки знескодили тисячі снарядів, авіабомб, піхотних і протитанкових мін. Потрібен був лише результат. Ця смертельна гра повторювалася багато разів на розмінуванні територій, де проходили бої. Скільки хлопців-підлітків загинуло на таких роботах, скільки вони врятували життя на сьогодні вже встановити не вдається.

Багатим фактичним матеріалом наповнене журналістське розслідування «Искатели. Молодая гвардия. По следу предателя» російських публіцистів О. Данилевського і О. Шипуліна та режисерства І. Аюпяна, виготовлене в 2008 р. [11]. Цикл історичних сюжетів відзначається великою кількістю домислів та суб'єктивного аналізу фактів. Документальна стрічка розповідає про події січня 1943 р. в окупованому німцями містечку Краснодоні. Зокрема, про арешт і страту учасників підпільної організації «Молода гвардія». Після звільнення Краснодона за фактом розгрому молодіжного підпілля було проведено розслідування, яке встановило, що причиною провалу організації стала зрада одного з її членів. У відомому романі О. Фадєєва «Молода гвардія» більшість героїв представлені під своїми справжніми іменами, а зрадник зашифрований під іменем С. Стаховича. Але, як вважали молодогвардійці, що залишилися в живих, прототипом цієї людини став їх загиблий товариш – В. Третьякевич. Автори стрічки «Искатели» доводять, що В. Третьякевич не був зрадником, а провал організації відбувся через те, що молодість молодогвардійців не давала можливості зрозуміти, що вони «грають зі смертю».

П'ять фільмів, які розповідають про долі командирів партизанських загонів, Героїв Радянського Союзу – К. Заслонова, М. Шмирьова, К. Орловського, В. Коржа і П. Машерова, представлені у білоруській багатосерійній роботі «Они сражались за Родину... Пять фильмов о героях» 2009 р. [12]. Це новаторська робота, проведена авторським колективом каналу ОНТ на чолі з керівником Г. Киселем, у створенні документальної кіноісторії Великої Вітчизняної війни. Документальні фільми серіалу ставлять у центрі

го, рейд не досяг поставленої мети (знищення карпатських нафтових промислів), поніс значні втрати, проте політичний і морально-психологічний ефект був вражаючим. Німецький військовий історик Т. Ріхтер називає Карпатський рейд з'єднання Ковпака найбільш відомим з усіх партизанських рейдів Другої світової. Як відзначає канадський дослідник П. Магоші, сміливий рейд Ковпака у глибоких тилах німецьких військ «підштовхнув» до збройного виступу інші партизанські з'єднання.

Подібним кінопродуктом у цьому напрямку стала робота білоруських кіномитців, які у 2007 році випустили серію документальних фільмів «Партизанський фронт», присвячених видатним ватажкам партизанського руху на території України, Білорусі та Росії [7]. Перший із них – «Партизанський фронт. Нордман Едуард Болеславович» у двох серіях. У фільмі розповідається про білоруського партизана Е. Нордмана, який у перші дні Великої Вітчизняної війни отримав зброю і разом з товаришами В. Хоружою, С. Корніловим, І. Чукаєм, Г. Карасьовим пішов у партизанський загін В. Коржа. Це був один із перших партизанських загонів у Білорусії. У стрічці показано одну з найзухваліших операцій 1941 р., проведену загоном «Комарова» (Коржа) – розгром поліцейських гарнізонів в селах Червоне Озеро, Осово і Забріддя. Після приєднання партизанської бригади до радянських військ наприкінці березня 1944 р., Е. Нордман з групою розвідників у кількості сімдесят осіб залишився в тилу ворога для забезпечення стабільного отримання розвідданих. У липні 1944 р. Е. Нордману доручили з групою партизан перерізати шлях відступаючим частинам противника на дорозі Пінськ-Поріччя-Мотоль-Брест, що було успішно виконано.

Наступним став фільм «Партизанський фронт. Корж Василь Захарович», знятий також у 2007 р. та змонтований у двох серіях [8]. Крім висвітлення діяльності видатного керівника білоруських партизан, у стрічці йдеться про події зими 1942 р., коли партизани під командуванням В. Коржа провели санний рейд по тилу німців, розгромивши при цьому десятки фашистських гарнізонів. У фільмі представлено багатий автобіографічний матеріал про складну долю партизан, їх повсякдення та організацію побуту.

Важливий історичний матеріал з історії партизанського руху зібрано у фільмі «ОМСБОН – отдельная мотострелковая бригада особого назначения НКВД» підготовленому білоруськими режисерами в 2007 р. у чотирьох серіях [9]. Документальна кінострічка висвітлює діяльність Окремої мотострілкової бригади особливого призначення НКВС – радянського військового з'єднання, що входило до складу Четвертого (партизанського) управління НКВС.

У стрічці мова йде про формування бригади, яке розпочалося вже в перші дні Великої Вітчизняної війни на московському стадіоні Динамо. До складу з'єднання входили кращі радянські спортсмени – чемпіони з боксу та легкої атлетики. Особовий склад бригади комплектувався співробітниками НКВС і НКДБ, а також добровольцями-спортсменами Центрального державного інституту фізичної культури, ЦДКА і спортивного товариства «Динамо» та мобілізованими комсомольцями. Згодом вони стали основою диверсійних формувань, закинутих у тил ворога.

Автори розповідають події формування бригади та основні віхи її діяльності. Після завершення етапу формування до складу мотострілецької бригади входило близько 25 тисяч осіб, з них дві тисячі іноземців – німці,

Отже, підсумовуючи зазначене вище, зауважимо, що проблему трудових ресурсів Донбасу можна схарактеризувати показниками кількох рівнів:

- на рівні загальнодержавному (загальне) – вичерпаність трудових ресурсів, погіршення демографічної ситуації, неспроможність керівництва країни визначити стратегічні напрямки розвитку тощо;
- на рівні республіки (особливе) – розвиток економіки України як складової загальносоюзної системи, забезпеченість продукцією власного виробництва приблизно на 80%, нерівномірність розміщення трудових ресурсів по території республіки, їх відтік для участі у новобудовах за межами республіки на Сході та Півночі та ін.;
- на рівні регіону (одиничне) – перевага важкої промисловості, значні позиції затратної як для робочої сили, так і для фінансування добувної промисловості, відсутність технічного переобладнання, припинення міграційних потоків з інших областей.

Так, філософське визначення загального, особливого та одиничного в кожному історичному процесі надало можливість уявити трудовий потенціал Донбасу крізь призму республіканського та загальносоюзного становища в період перебудови. Руйнівні механізми того періоду даються взнаки й сьогодні – наявність безробіття, міграції в пошуках роботи до країн близького й далекого зарубіжжя, нестабільність трудових колективів, перш за все шахтарських, які ми звикли сприймати як символ Донбасу. Ці складні проблеми сьогодення стануть предметом майбутніх студій.

РЕЗЮМЕ

Автор статті аналізує проблему трудових ресурсів Донбасу періода перестройки на предмет її всеобщности и особенности на республиканском уровне, пытаясь при этом определить причины ухудшения ситуации с обеспеченностью рабочими кадрами, уровнем жизни населения и др. Особое внимание автор акцентирует на положениях о необходимости усвоения и осознания исторических уроков недавнего прошлого, на включении независимой Украины в общие цивилизационные процессы, в том числе и в процессы развития в условиях постиндустриального общества.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, перестройка, Донбасс, партийное руководство, демографический фактор.

SUMMARY

The author of the article analyzes the problem of Donbass' labor resources in time of Restructuring, singles out common and special features at the republican level, tries to define the reasons of deterioration in the spheres of labor supply, living standards etc. The author focuses special attention on historical lessons of the recent past, on inclusion of independent Ukraine in general civilizing processes, including involvement in the conditions of the post-industrial society.

Key words: labor resources, Restructuring, Donbass, party management, demographic factor.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.]; відп. ред.

- В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран та ін.]. – К. : Ніка-центр, 2011. – Т. 2. – Частина шоста. Новітня історія. – 608 с.
2. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / [під ред. З. Г. Зихобової]. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 227.
  3. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. / Анатолій Саржан. – Донецьк : Лебедь, 2004. – С. 221.
  4. Агапов В. Л. Шахтарські колективи в умовах кризи 1976 – 1991 рр. / Володимир Агапов. – Донецьк : Світ книги, 2012. – С. 173.
  5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1741. – Арк. 2-9.
  6. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Политиздат, 1986. – С. 42.
  7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1427. – Арк. 7.
  8. Там само. – Арк. 10–11.
  9. О мерах по оздоровлению экономики, этапах экономической реформы и принципиальных подходах к разработке тринадцатого пятилетнего плана. Сб. материалов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 5-6.
  10. Байдак Л. С. Дванадцять п'ятиріччя. Цифри, факти, коментарі / Л. С. Байдак. – К. : Політвидав України, 1986. – С. 154; 155; 158.
  11. Баталін Ю. П. Труд в двенадцатой пятилетке / Ю. П. Баталін. – М. : Экономика, 1986. – С. 9.
  12. Саржан А. О. Вказ. праця. – С. 222.
  13. Вугільний Донбас... – С. 225.
  14. Економічна історія України... – С. 507.
  15. Агапов В. Л. Вказ. праця. – С. 156.

ББК: Т.63.3 (4 Укр) 63

Євсюкова Н. В.

ПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ (1990-2002 рр.)

У статті аналізується політичний потенціал професійних спілок України впродовж 1990 – 2002 рр. У контексті участі профспілок у політичних процесах країни досліджуються можливості наймасовішої громадської організації здійснювати політичну діяльність. Автор звертає увагу на дискусійність проблеми доцільності політизації профспілок.

Активна участь та вага роль профспілок у політичних процесах незалежної України впродовж 90-х років ХХ ст. виступають переконливим свідченням того, що профспілкові організації є важливим інститутом громадянського суспільства та складовою політичної системи держави. На цьому тлі присутнім постає вивчення потенційних можливостей профспілок у здійсненні ними політичної діяльності.

Враховуючи, що модель профспілкового руху в Україні на сьогоднішній день остаточно ще не сформувалась, проблема узагальнення досвіду профспілкових формувань у різних формах політичної діяльності набуває особливої актуальності. І це закономірно, адже науковий аналіз більше ніж

Прикладом документального фільму про видатних діячів партизансько-підпільного руху років війни є фільм про підпілля в роки війни та її яскравого героя під назвою «Зоя Космодемьянская. Правда о подвиге», ім'я якої стало символом цілої епохи, підготовлений у 2005 р. російськими публіцистами [4]. Фільм-розслідування ставить сміливу крапку в цій тривалій дискусії щодо правдивості історії діяльності З. Космодем'янської. Уперше на екрані глядачі побачили протоколи допитів з архіву ФСБ і звіт медичної експертизи, яка встановила, що в 1941 р. в селі Петришеве було страчено Зою. Серед героїв фільму подруга й односельчанка З. Космодем'янської розвідниця-диверсантка К. Мілорадова, свідок страти, та низка військових істориків.

Інформативним та насиченим історичним документом є цикл документальних фільмів «Невидимый фронт. Линия войны» за режисерства А. Котова. Ці фільми підготовлено при сприянні спецслужб Білорусі і Росії у 2007 р. у кількості 182-х серій, п'ять із яких присвячено партизанському й підпільному рухам у роки Великої Вітчизняної війни під назвою «Лінія війни» [5]. У стрічці використано унікальні відомості архівів секретних матеріалів СРСР, що нині зберігаються в Росії. Цикл фільмів охоплює широкий діапазон часу – від терористів і партизан ХІХ ст. до сучасних антитерористичних формувань. Герої фільму – люди, важлива і небезпечна діяльність яких залишається в тіні – від агентів царської охоранки до розвідників ХХІ ст.

Про найвідомішого партизана Великої Вітчизняної війни, легенду окупованої України й Білорусії білоруськими кінодокументалістами у 2007 р. за режисерства А. Котова знято двосерійний фільм «Партизанский фронт. Ковпак» [6]. У стрічці йдеться про рейди С. Ковпака в тилу ворога, які мали вагому агітаційно-пропагандистську роль у розгортанні партизанського руху проти німців. У фільмі подається значний фактичний матеріал з варіативністю поглядів дослідників та учасників тих подій на історію партизанського руху.

Окремо у фільмі представлено «Карпатський рейд» – стоденний партизанський рейд Сумського партизанського з'єднання, у складі Путивльського партизанського загону, груп білоруських партизанів з території Білорусі в Карпати по території Правобережної України, що була окупована німецькими військами. Партизанські загопи С. Ковпака уникали тривалого перебування на певній території. Вони здійснювали постійні тривалі маневри у ворожому тилу, завдаючи несподіваних ударів віддаленим німецьким гарнізонам. Наслідками такої діяльності було те, що Сумське партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака пройшло з боями по німецьких тилах більше 10 тисяч кілометрів й розгромило 17 гарнізонів супротивника в 39 населених пунктах. Вони надовго вивели з ладу залізничний вузол Тернопіль, ускладнили просування військ під Курськ у розпал Курської битви.

За оцінками партійного керівництва УРСР і Українського штабу партизанського руху, Карпатський рейд виявився «найблискучішим рейдом з усіх, скоєних партизанами України». Пізніше, рейд увійшов в методичні посібники щодо ведення партизанської війни й вивчається військовими істориками всього світу.

Крім наведення фактичного матеріалу, у фільмі представлено і різнопланові думки-свідчення істориків. У дослідженні партизанської війни американський історик У. Лакер називає Карпатський рейд найбільш вражаючою партизанською операцією 1942-1943 рр. За оцінкою історика О. Суббельно-

пісня несуть смислове й емоційне навантаження. Різноманітний за будовою відеоряд: чергування кольорового з чорно-білим зображенням, урізка ігрових фрагментів, хроніки, фотографій, документів, символічних елементів, інтерв'ю героя створюють ефект присутності й достовірності. Відтворена гармонія документального фільму з різних фактурних прошарків і виражальних засобів (монтаж, звук, слово, зображення, антураж, символ, деталь) працює на досягнення лише одного ефекту – створення рельєфного образу людини та народження нових образів реальної сучасності.

Приємний зйомки «документальний детектив» застосовує силует, розпливчастий фон для підсилення загадковості. Зйомки проводяться на природі, в різноманітних інтер'єрах, застосовуються елементи хроніки документальних кадрів, надаються фотографії, рідкісні архівні «цілком таємні» документи. Автор використовує можливості прямого контакту з героєм, прагне побачити його у дзеркалі чужих поглядів. Цей композиційний прийом допомагає надати телевізійному образу багатомірності й багатозначності. Ефективність зорової, звукової, текстової інформації полягає в наявності різних, відмінних поглядів. Одне повідомлення може бути джерелом діаметрально протилежних оцінок та викликати різні реакції у глядача.

Прикладом такого виду роботи є наступні кіновідеопродукти. У Росії за авторства А. Журанкова та режисури А. Денікіна в 2005 р. підготовлено стрічку «Рельсовая война. Старинов против Сталина» [3]. Рейкова війна – це тактика діяльності партизан для порушення роботи залізничного сполучення супротивника й виведення з ладу поїздів, що перевозили по залізниці живу силу, техніку і матеріальні засоби. Центральний Комітет КП(б) Білорусії в червні 1943 р. прийняв постанову «Про руйнування залізничних комунікацій супротивника методом рейкової війни», в якій було запропоновано план знищення колій одночасним масовим ударом, і тим самим унеможливити швидке відновлення залізничних шляхів сполучення супротивника.

Фільм розповідає про те, що рейкова війна супроводжувалася знищенням поїздів, поривами мостів і руйнуваннями станційних споруд. Партизанські загони, що діяли на окупованій території, широко застосовували елементи рейкової війни, але найбільш значний вплив на хід війни мали дії партизан у наступних операціях: операція «Рейкова війна» – велика операція, проведена радянськими партизанами з 3 серпня по 15 вересня 1943 р. на окупованій території РРФСР (Ленінградській, Смоленській, Калінінській, Орловській області), БРСР і частини УРСР для надання допомоги Радянській Армії в завершенні розгрому німецько-фашистських військ у Курській битві 1943 р. і розвитку загального наступу на білгородсько-харківському напрямку. Тільки в Білорусії залізничний рух був паралізований на 15-30 діб. Ешелони з військами і бойовою технікою, що приїмалися у бік Орла, Белгорода і Харкова, застрягали в дорозі й нерідко знищувалися партизанами. Як наслідок, перевезення вантажів супротивника скоротилися на 35-40 %. Операція радянських партизан під назвою «Концерт» проводилася з 19 вересня по кінець жовтня 1943 р. й відома як другий етап операції «Рейкова війна». Вона співпала з осіннім наступом Червоної Армії. У ході цієї операції було підірвано десятки тисяч колій, пушено під укіс більше 1000 ешелонів, знищено 72 залізничні мости, вбито 30 тисяч німецьких солдат і офіцерів.

десятирічного досвіду політичної діяльності наймасовішої організації трудящих певною мірою може сприяти подальшій кристалізації її функціональних обов'язків, що, відповідно, позначиться і на формуванні характерних рис сучасної політичної системи в Україні. Актуальність та значущість проблеми значно посилюють сучасні процеси європейської інтеграції України, що спричинили похвалення всіх політичних сил країни.

Багаторічний досвід розбудови української держави на демократичних засадах засвідчив усю складність і багатогранність цього процесу. Однак повсякденне життя постійно вносить свої корективи в цей, і без того складний, процес, змушуючи громадську організацію реагувати на все нові й нові соціальні колізії, що породжуються комплексом економічних та політичних проблем. Саме останні й змушують професійні спілки постійно вдосконалювати схему своїх взаємовідносин з органами державної та місцевої влади, що переносить їх дії у політичну площину, яка охоплює надзвичайно широкий спектр: від участі у страйковому русі до участі у виборчих кампаніях, співпраці з політичними партіями і, навіть, формуванні власної політичної партії.

Варто зазначити, що профспілкознавці приділяють достатньо уваги проблемі становлення та розвитку профспілкового руху в Україні. У зв'язку з чим відзначимо вагому, на нашу думку, наукову розвідку «Нариси історії професійних спілок України» підготовлену авторським колективом під керівництвом О. П. Реєнта [1], в якій висвітлено різноманітні аспекти діяльності вітчизняних профспілок упродовж усього їх історичного розвитку. Проблемам функціонування профспілок присвячена також значна кількість наукових статей, до яких, зокрема, варто віднести публікації, Г. Осового [2], М. Головка [3]. Не залишився поза увагою дослідників і політичний аспект діяльності професійних спілок. Зокрема, стаття В. Докашенка «Профспілки України у контексті програмних документів сучасних політичних партій» присвячена виявленню реального ставлення політичних партій до професійних спілок та визначенню оптимального методу взаємодії цих двох структурних елементів громадянського суспільства [4], а О. Тупиця розглядає профспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні [5].

І все ж таки, незважаючи на більше ніж двадцятирічну історію, українська модель профспілкового руху в новій ролі захисника трудящих зі своїм радянським минулим для багатьох ще залишається незрозумілою. Зокрема, дискусійним є питання доцільності політичної діяльності профспілок та причин, які спонукали громадську організацію вдатися до неї, визначення політичних можливостей профспілкового руху тощо. Вищезазначене дає нам підстави констатувати недостатній рівень дослідження зазначеної проблеми, що засвідчує актуальність її подальшого всебічного вивчення.

У пропонуваній статті ми поставили за мету проаналізувати потенційні можливості участі профспілок в політичних процесах країни та визначити доцільність профспілкової політизації.

Перш ніж розпочати безпосередній аналіз проблеми зазначимо, що формування оновленої української моделі профспілкового руху здійснювалось у межах двох абсолютно антиподних систем: радянської, яка проходила у межах відомої «перебудови» і ґрунтувалась на тоталітарних засадах, та епохи української незалежності, яка в основі своїх методологічних засад виголосила демократичні начала.

З огляду на зазначене вище, відлік початку профспілкової політизації варто все ж таки починати з кінця 80-х рр., коли вибух робітничого невдоволення примусив профспілкових функціонерів не тільки замислитись над кардинальними змінами в середовищі профспілкового руху, а й дійти висновку про необхідність відмови від партійного керівництва як форми взаємовідносин з партіями.

Слід зауважити, що саме цей вибух, який мав політичне забарвлення, сприяв виявленню у профспілок політичного потенціалу. Вирішальне значення в цьому, на нашу думку, належало розвиткові опозиційних рухів, які створювали в країні атмосферу політичного плюралізму. Їхні політичні гасла торкалися найбільш актуальних тогочасних проблем, що, звісно, швидко знайшло підтримку населення. Це призвело до утворення різноманітних політизованих громадських формувань, які проголошували себе представниками інтересів страйкарів і розгорнули боротьбу за робітництво. Мова йде, зокрема, про страйкові комітети, які намагались взяти на себе захисну роль профспілок, хоча насправді ж, за змістом своєї діяльності і за призначенням вони були далекими від профспілкової роботи.

У зв'язку з цим цікавою видається оцінка діяльності страйкових комітетів, викладена в аналітичній записці ЦК Компартії України «Про деякі тенденції розвитку профспілкового руху на Україні». У ній зазначено, що політизовані об'єднання профспілкової спрямованості, створені у квітні 1991 р. Українською республіканською партією та Рухом, «беруть активну участь у політичній боротьбі за владу, об'єднують свої зусилля із страйковими комітетами й являють реальну загрозу єдності профспілкового руху» [6].

Діяльність угруповань такого типу призвела до того, що страйки розпочиналися не за рішенням трудових колективів, а під тиском страйкомів та політичних формувань. Уже невдовзі стало зрозумілим, що страйкові комітети не здатні замінити профспілкові з їх захисною функцією на постійній основі. Тому в надрах того самого страйкового руху зароджуються нові, незалежні від правлячої партії, профспілкові формування. Оскільки середовище, в якому вони виникли, знаходилося у вирі політичних подій, то й новим профспілковим об'єднанням політична діяльність стала притаманною. Наприклад, на II З'їзді шахтарів 27 жовтня 1990 р. була утворена Незалежна профспілка гірників України (НПГУ) [7], що стала першим серед інших громадських об'єднань реалізатором політичних ідей гірників.

Ми схильні вважати, що найбільше шансів приборкати робітничу стихію на початку 90-х років ХХ ст. мали професійні спілки. По-перше, з початком незалежного від держави функціонування профспілки визнали пріоритетною сферою діяльності соціальний захист трудівників, тобто гострі проблеми тогочасного українського буття. По-друге, прагнення профспілок до використання політичних методів діяльності, що, на нашу думку, було обумовлено скасуванням у 1993 р. права профспілок на законодавчу ініціативу. Таким чином профспілкова діяльність уособлювала в собі проблеми і соціальні, і політичні. З цієї точки зору виглядає цілком природним зниження ролі страйкових комітетів та перехід робітничого руху до професійних організацій.

Звісно, що в умовах повалення тоталітарного режиму ці профспілкові формування не могли не стати зоною політичної активності опозиційних політичних партій. Для останніх дуже цінною була наближеність профспілок до робіт-

Проблемам джерелознавчого дослідження візуально-динамічного виду джерел приділяли увагу такі науковці, як І. Н. Данилевський, В. В. Кабанов, О. М. Медушевська, М. Ф. Румянцева, В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях та інші [1-2]. Спеціальне джерелознавче дослідження такого типу джерел як документальні фільми з історії партизансько-підпільної боротьби років війни істориками не проводилося. Мета статті полягає у висвітленні інформативності, виробленні методики аналізу й систематизації документальних фільмів як історичного джерела.

Радянській теледокументалістиці характерне звернення до найбільш ходових прийомів, штампів, ідеологічних кліше, в яких не відчувається повне розкриття особистості, а залишається цілісний сюжет. Іноді характер подання інформації здатний створити дискомфорт конкретних і гострих ситуацій: нівелювання протиріч, надуманість зображених обставин, невинувата стилізація під «життя як воно є», які викликають питання про ступінь достовірності. Адже головною умовою повноцінного телепродукту має бути взаємна довіра ведучого, героя та глядача. У сучасних умовах ситуація формування й виготовлення теледокументальних передач змінилася через більшу доступність до всіх типів джерел інформації, що й зумовило їх різноплановість та існування різних поглядів на історичну подію та її подання глядачеві.

Нові документальні телевізійні жанри, які з'являються на екрані, головним об'єктом в кадрі розглядають людину. Документальне кіно створює різні образи, розробляє гострі конфлікти, висвітлює соціальні проблеми, рідко вдається до вигадки чи фантазії, у більшості випадків – звертається до подій і людської долі. Фільми цього жанру, якщо вони не репортажні, частіше за все реставрують факт або розповідають про минулі часи. У документальну площину стрічки непомітно, ненав'язливо вплітаються ігрові прийоми. Включення сучасних ігрових та художніх елементів – це передусім засіб підсилити документ, який емоційніше впливає на сюжет та створює реальний образ.

Взаємодія ігрового й документального в телетворчості – це «суміжні сфери» на стику факту, документа й художньої образності. Авторам такої телепродукції не треба забувати, що вони мають справу з конкретною особистістю, і те, що говорить чи робить герой на екрані – конкретна діяльність. Документалістиці притаманні жанри психологічного фільму-портрета: портрет-драма, портрет-доля, фільм-дискусія, фільм-роздум, фільм-інтерв'ю, фільм-діалог, що набули значної популярності на телеекрані і завжди привертати й привертають увагу глядача. Правильно знайдена ведучим тональність розмови більше запам'ятовується та викликає емоційну реакцію глядача. Пошук нестандартних образних рішень, звернення до ліричних та поетичних жанрів документалістики суттєво збагачує висвітлювані теми.

Фільм-портрет – це ланцюг монологів, що потребують природності, простоти, невимушеності. У таких високо емоційних жанрових формах як документальна драма, документальна поема, драма характерів, драма-ідея, драма-сповідь, біографічна хроніка, поетична біографія, камера завжди зосереджена на крупному плані героя, на його промові. Телевізійний образ – це людина, і коли вона висвітлена неповторним авторським поглядом, то набуває особливої значущості в кадрі.

Документальність кадру виражена насамперед у крупних планах та панорамах. Закадровий авторський текст, шумове озвучення, фонова музика,

3. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис...д. іст. наук: 07.00.01/ ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 4-5.
4. Лось В. Корпус церковних джерел з історії Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: класифікація та інформаційні можливості // Бібліотечний вісник. – К. : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2007. – Вип. 6. – С. 11.
5. Льченко О. Історія благодійності в Україні: досвід церковного діяча та проповідника Данила Туптала (Димитрія Ростовського) // Історія педагогіки. – Слов'янськ, 2010. – Вип. LIII. – Ч. I. – С. 133-134.
6. Там само. – С. 136-137.
7. Кравченко Е. В. Благотворительная деятельность Православной Церкви в Харьковской епархии (1799-1917 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.01 / Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2003. – С. 6.
8. Там само. – С. 18.
9. Полієнко Г. О. Благодійництво та добродійність Православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2011. – С.3-4.
10. Меша В. Г. Конфессиональный и социальный аспекты развития православной церкви в Украине 1875-1900 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.01 / Донецкий национальный университет. – Донецьк, 2009. – С. 41.
11. Тимочко І. Б. Історіографія просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) у працях сучасних вітчизняних дослідників : [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/pspo/2010_30_1/Timochko.pdf.

ББК ТЗ(4УКР)624.5,01

Ковальська Л. А.

СУЧАСНІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФІЛЬМИ З ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ В РОКИ ВІЙНИ ЯК ЗОБРАЖАЛЬНИЙ ТИП ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Розглядаються сучасні документальні фільми як зображальний тип історичного джерела з історії діяльності радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни. Встановлена інформативність, сюжетність стрічки, робота авторських колективів. Запропоновані методи наукової критики документалістики як історичного джерела.

Специфічною формою зображувальних джерел з історії радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни є фіксація навколишньої дійсності за допомогою фізико-хімічних засобів – кіно- та відеодокументів, які зберігають цінну історичну інформацію про події політичного, економічного та культурного життя народу. Як історичне джерело, кінофотовідеодокументи розкривають історичні події та факти зазначеного періоду у вигляді статичних або динамічних зорових образів.

ництва, чого явно не вистачало самим цим партіям. З огляду на цю обставину незалежні профспілки могли опинитись у ролі того ж «привідного паса», але в новому оформленні, про що зазначає профспілкознавець В. Докашенко [8].

Отже, ситуація на початку 90-х рр. склалася таким чином, що в країні співіснували дві групи профспілок, які по-різному ставились до політичних партій. Якщо традиційні намагалися позбавитися впливу КППС, то незалежні профспілкові формування, народжені в опозиційному політичному лоні, всіляко підтримувалися опозиційними партіями.

У зв'язку з цим цікавою виглядає мотивація утворення Федерації професійних спілок Української РСР, що сталося 6 жовтня 1990 р. У ній явно переважає політичний аспект. В установчому документі Федерації з цього приводу, зокрема, зазначається, що ФП УРСР створюється з тією метою, «щоб єдиний орган профспілок України... висловлював, представляв і захищав загальні міжгалузеві та регіональні інтереси профспілок у Верховній Раді та Раді Міністрів Української РСР, державних та господарських органах управління» [9]. З огляду на це можна зробити припущення, що в цей період, період постійного зростання профспілкової конкуренції, саме участь у політиці для профспілок була оптимальним методом збереження своїх позицій.

Однак, загострення соціальних проблем з проголошенням незалежності України об'єктивно підвищило захисну функцію професійних організацій, на певний час усунувши політику на задній план. У всіх регіонах країни, галузях економіки почали утворюватись нові незалежні профспілкові формування. Перед профспілками постала нагальна проблема пошуку ефективніших засобів діяльності в соціально-економічній сфері.

З проголошенням незалежності принципово змінився статус профспілок. Якщо раніше вони були громадською організацією, яка знаходилась біля влади, і тому завжди відстоювала яскраво виражену провадну політику, то в нових умовах профспілки змушені були почати виробляти свою стратегію з урахуванням того, що вони є представником та захисником інтересів робітників і, в силу своїх функціональних обов'язків, вони є певною мірою опозиційною для влади організацією.

Водночас слід зауважити, що широко декларовані гасла демократичної розбудови країни давали підстави профспілковим лідерам розраховувати на плюралізм думок, рівноправні відносини профспілок з партіями, вихід на міжнародну арену тощо. Інакше кажучи, профспілки сподівались отримати всі можливі профспілкові свободи. При цьому на початку 90-х рр. вони вважали себе поза політикою, хоча у програмних документах передбачили також і власне право на участь у політичних процесах.

Найбільш актуальним на той час було, зокрема, висування кандидатів в народні депутати й їх безпосередня участь у діяльності органів державного управління. На таких позиціях стояло досить багато профспілкових формувань. Наприклад, у Статуті НППУ, яка на початку 90-х рр. була однією з впливових та масових незалежних профспілок, була передбачена участь у «розробці законодавчих та нормативних актів з праці, соціально-економічних та інших питань у державних органах відповідних рівнів» [10]. Отже, політична діяльність пов'язувалась установчими документами профспілок переважно з їх правом на законодавчу ініціативу, яке було їм надано радянською державою.

Найбільші можливості для політичної діяльності мала ФНПУ, яка в 1992 р. стала Федерацією профспілок України. До її складу головним чином увійшли організації та підприємства державного сектору. Специфіка складу цього об'єднання полягала в тому, що разом з найманими робітниками членами ФПУ були й роботодавці, що неприйнятно для незалежних профспілкових організацій. Достатньо високий організаційний рівень та чисельність цієї організації надавали їй право відверто заявити про свою зацікавленість у політичній діяльності. Зокрема, в Статуті ФПУ йдеться про готовність Федерації в разі необхідності захищати політичні інтереси членів профспілок [11], а в 1992 р., тоді ще майбутній голова ФПУ О. Стоян заявив, що «пріоритети профспілок мають знаходитись у сфері політичних дій, щоб вони справді стали реальною політичною силою» [12].

Такі заяви, з одного боку, свідчили про всю серйозність намірів найчисельнішого з профспілкових формувань щодо політики, а з іншого, вони, звичайно, не могли залишитись без уваги владних структур, які невдовзі розпочали антипрофспілкову законодавчу політику. На нашу думку, її суть полягала в тому, щоб утримати профспілки в державній залежності. І це видається логічним, якщо враховувати високий організаційний рівень професійних спілок, їх чисельність та природну захисну заданість. Навіть розділені на «залежні» та «незалежні» вони являли собою величезну силу, яка несла в собі велетенські приховані політичні резерви.

Доказом цього може слугувати страйковий рух 90-х рр., коли за участі профспілок мали місце чисельні страйки, що були спричинені політичними мотивами. Наприклад, у 1993 р. вимоги донбаських гірників стосувались проведення референдуму довіри до Верховної Ради, Президента України та Кабінету Міністрів [13].

З огляду на це видається не випадковим прийняття в 1993 р. Закону «Про внесення змін і доповнень, що стосуються охорони праці, в Кодекс законів про працю України», в якому вкрай лаконічною фразою була анульована частина шоста статті 244, де йшлося про те, що профспілки мають право законодавчої ініціативи [14]. Одним розчерком пера профспілки були позбавлені права законодавчої ініціативи, на яку вони покладали великі надії, що значно зменшило їхній політичний потенціал.

Наведемо ще декілька прикладів дій з боку уряду та окремих політичних сил щодо обмеження профспілкової діяльності. Серед них, зокрема, затягування прийняття Закону про «Професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999 р.) партіями різного спрямування та самим Президентом. А Закон 1998 р. «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» був спрямований на обмеження профспілок інструментами та свободою дій. Наприклад, положення про те, що на підприємстві різні профспілки можуть провести страйк лише за умови спільної домовленості [15], на нашу думку, спрямоване на виклик конфронтації між профспілковими осередками, що взагалі може поставити під загрозу можливість здійснення страйку.

Проте, ми вважаємо, що урядові заходи та дії політичних сил щодо обмеження профспілкової діяльності ще більше підштовхнули громадські організації до політики, оскільки в період зміни форм власності та формування ринкових відносин, і, звичайно, через недосконалість законодавства, вони вже не могли вирішувати гострі соціальні проблеми традиційними засоба-

українців в XVIII-XIX ст. Це вказує на певний інтерес до процесів допомоги Церкви нужденним в Україні. Проте, через відсутність цілісного доступного до значного масиву джерел, праці науковців не охоплюють усі форми та сфери церковного благодійництва. Крім того, цей напрямок потребує більш детального вивчення та ґрунтовної розробки в загальному контексті дослідження процесів благодійності в Російській імперії.

У зв'язку з цим нагальною потребою є ґрунтовне висвітлення основних сфер, напрямів і форм роботи в галузі просвітництва та доброчинності церковних установ, що потребує дослідження різних сфер діяльності православних церковних установ, визначення вагомості їх внеску в підвищення духовності суспільства, збереження та формування культурно-освітніх традицій та здійснення механізмів допомоги нужденним.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирован историографический массив современных исследователей, связанных с изучением основных направлений, форм и масштабов благотворительной деятельности церковных учреждений, раскрытием механизма управления и финансирования благотворительных учреждений Русской Православной церкви, выявлением уровня взаимодействия духовного ведомства и светских учреждений в осуществлении благотворительных инициатив, исследованием роли монастырей в предоставлении помощи отдельным слоям населения. Анализ новейшей историографии свидетельствует об усилении интереса к деятельности Православной церкви как социального института.

Ключевые слова: Православная Церковь, благотворительность, помощь нуждающимся, историография.

SUMMARY

The article analyses the works of the contemporary researchers who touch the questions of eleemosynary processes in Ukrainian lands, which relate to the activities of the Orthodox Church. The author makes an attempt to systematize and analyze an array of research works related to the basic directions, forms and extent of charity religious institutions, discloses the management and financing mechanism of the charitable institutions of the Russian Orthodox Church, identifying the level of co-operation of spiritual and secular institutions in the realization of charitable initiatives, researching the role of monasteries in the provision of assistance for needy. The analysis of contemporary historiography shows an increasing interest to the activities of the Orthodox Church as a social institution.

Key words: Orthodox Church, charity, assistance for needy, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравченко Е. В. Благотворительная деятельность Православной Церкви в Харьковской епархии (1799 – 1917 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Е. В. Кравченко. – Харьков, 2003. – С. 7.
2. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.) / Т. М. Курінна: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01. – Черкаси, 2004. – С. 3.

дослідження: історії вітчизняної регіональної благодійності та історії Православної церкви в Україні.

Роботи Г. О. Полієнка присвячені вирішенню важливої наукової проблеми – з'ясуванню процесу трансформації благодійництва та доброчинності Православної церкви в умовах соціально-економічних і політичних реформ, модернізаційних процесів і розвитку ринкових відносин, що відбувалися у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор присвячує своє дослідження історії благодійництва та доброчинної діяльності Православної церкви в Чернігівській єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. У роботі розглядаються особливості, напрямки і форми благодійництва Православної церкви в єпархії, динаміка розвитку церковнопарафіяльних опікунств та православних братств, визначається специфіка функціонування й фінансування благодійних товариств та установ Православної церкви під час війни та лихоліття, внесок православного відомства в розвиток освіти в регіоні [9].

Третій напрямок представлений узагальнюючими працями з цієї тематики. В. Г. Меша у своєму дослідженні комплексно розглядає стан, основні етапи й тенденції розвитку РПЦ в Україні останньої чверті XIX століття. Проаналізовано, зокрема, особливості еволюції адміністративно-територіальної структури й системи управління православної церкви в Україні. Автором виявлена специфіка кадрового забезпечення єпархій, яка полягала в урахуванні національного чинника.

Автор доводить, що під впливом ліберальних реформаційних процесів, що розгорнулись у суспільстві на етапі 1861 – 1874 рр., православна церква зазнала не лише внутрішніх змін ліберального (до початку 80-х рр.) і консервативного (до 1905 р.) спрямування, але й значно активізувала свою участь у суспільних та національних процесах. Вона проявилась, зокрема, в залученні православного духовенства до системи місцевого самоуправління й суперечливій реакції на процеси українського національного відродження [10].

На сучасному етапі з'являються перші історіографічні праці, присвячені діяльності церковних установ у сфері благодійності. Зокрема, І. Б. Тимочко у своїй праці «Історіографія просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) у працях сучасних вітчизняних дослідників» проаналізувала просвітницько-громадську діяльність православних братств Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Автором було досліджено головні теоретико-методологічні засади просвітницько-громадської діяльності братств, визначено головні передумови й організаційні характеристики здійснення просвітницько-громадської діяльності братств в означений період, подано характеристику провідних видів громадсько-просвітницької діяльності православних братств на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: організаторської, професійно-педагогічної, опікунської, благодійної, видавничої та дослідницької. Крім того, у роботі було визначено головні форми та методи просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині в цей період, а саме культурно-освітню, просвітницько-виховну, місіонерську, краєзнавчо-дослідницьку, благодійно-меценатську діяльність [11].

Таким чином, аналіз наукового доробку сучасних дослідників свідчить, що сутність такого суспільного явища, як церковна благодійність, розкривається в багатьох працях, що торкаються суспільного та духовного життя

ми. Про це свідчить профспілкова активність та рішучість під час виборчих кампаній 1994, 1998 та 2002 років. Профспілки застосовували такі засоби діяльності, як висування в депутати профспілкових кандидатів, блокування з політичними партіями та, навіть, утворення профспілкової партії.

Водночас слід наголосити й на тому, що прагнення вступити у велику політику профспілкових угруповань сприяло їх поляризації і навіть наростанню подальшої конфронтації. Про це свідчить хоча б те, що з самого початку виборчої «кар'єри» у 1994 р. ФПУ мала на меті створення профспілкової фракції в парламенті, а в майбутньому – і політичної партії профспілок [16].

У 1997 році під час підготовки до виборів для профспілок, об'єднаних у Федерацію, відбулася значуща подія. Була створена власна політична партія – Всеукраїнська партія трудящих, в основу діяльності якої було покладено програму дій та платформу Федерації профспілок України. «Всеукраїнська партія трудящих ставить за мету виборювати загальнонародські цінності, закріплені Конституцією України: право на працю, житло, ... здійснення економічного курсу в інтересах громадян України ...» [17].

Передвиборча тактика ФПУ включала підтримку профспілкової партії трудящих. Запорукою їх тісної співпраці був Соціальний контракт, який підписали більшість організацій, що входять до складу ФПУ. Не відмовлялась ФПУ й від підтримки інших політичних партій та блоків, передвиборчі платформи яких солідаризувались із платформою ФПУ та в списках яких були профспілкові працівники [18].

Результати виборів 1998 р. для профспілок не можна назвати втішними. Найголовніше те, що Всеукраїнська партія трудящих не виправдала сподівань ФПУ. Вона отримала тільки 0,792 відсотка голосів виборців, що не дало змоги ФПУ створити профспілкову фракцію в парламенті. Проте професійні спілки зберегли своє лобі в парламенті через сімох кандидатів, які були обрані у Верховну Раду в одномандатних виборчих округах [19].

На нашу думку, поразку першої профспілкової партії на виборах не можна розцінювати як «неспроможність» політичної діяльності профспілок. Очевидно, українські профспілки, які тільки-но відійшли від «школи комунізму», виявилися ще не готовими за один рік створити таку вагому структуру, як власна політична партія.

На думку ряду профспілкознавців, для створення профспілкової партії спочатку було необхідне чітке розмежування політичної функції партії та функції соціального захисту членів профспілок. Безперечно, відчувався і брак кваліфікованих лідерів. Також при цьому неабияке значення мала б думка виборчого електорату, який би забезпечував партії популярність. Давалася взнаки й «відсутність єдності й солідарності членських організацій у рамках Федерації професійних спілок України» та «відсутність стратегії політичної діяльності» [20]. І, як зазначає дослідник та учасник цього процесу М. Л. Головка, «керівництво партії й ФПУ, попри високий ентузіазм профспілкових активістів усіх регіонів держави, не спромоглося зміцнити авторитет партії, наповнити її життя ефективними діями, надати їм соціального та політичного змісту» [21].

Тому, з нашої точки зору, правомірніше говорити про непрофесійність передвиборчої кампанії ВПГ, а не про недоцільність політичної діяльності профспілок взагалі. А перша невдача на виборах не дає підстав для того,

щоб визнати такий вид політичної діяльності профспілок безпідставним. Міжнародний досвід це повністю підтверджує. Співпраця Лейбористської партії та тред-юніонів – яскравий тому приклад.

Підводячи підсумки наукового дослідження зазначимо, що професійні спілки України впродовж 90-х років XX ст. розкрили значний політичний потенціал завдяки різним формам їх участі у політиці, що перетворило їх на реальну політичну силу. На користь цього свідчать наступні обставини.

По-перше, спроможність профспілок взяти під свій контроль організацію страйкового руху на початку 90-х років та стати реалізатором політичних ідей робітників. Оскільки цей період характеризувався піднесенням страйкової активності, а інколи й з превалюванням політичного аспекту, профспілкам вдавалось приборкати та утримати робітничу стихію, за право панування над якою боролися опозиційні і провладні політичні сили, у межах чинного на той час законодавства.

По-друге, виникнення політичної конфронтації в самому профспілковому русі, що призвело до розвитку багатопартійної системи. Це, у свою чергу, змусило профспілки вдосконалювати свої методи політичної діяльності, а саме шукати гідного партнера в політичних колах країни, формувати взаємовідносини з політичними партіями на партнерських умовах, розширювати методи участі у виборчих кампаніях тощо.

По-третє, участь профспілок у виборчих кампаніях розкрила їх значний політичний потенціал через методи ведення передвиборчої боротьби та спробу створення власної політичної партії.

Спираючись на загальний аналіз проблеми, можна також дійти висновку про доцільність політичної діяльності профспілок. У цьому аспекті зазначимо, що використання професійними спілками політичних методів боротьби в 90-ті рр. XX століття було цілком виправданим та доцільним кроком. Головним аргументом цього є те, що цей вид діяльності значно розширив можливість громадської організації у сфері захисту та представництва інтересів робітників.

У практиці профспілкового життя України політична діяльність як «незалежної», так і «традиційної» течії профспілок все більше перетворюється у даність, що лише підтверджує далекосяжні політичні плани, які в перспективі можуть бути реалізованими в більшому обсязі. Ступінь же подальшої активізації політичної діяльності, на нашу думку, буде залежати від загальнодержавних чинників соціально-економічного та політичного характеру.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується політичний потенціал професійних союзів України на протязі 1990 – 2002 гг. В контексті участія профсоюзів в політичних процесах государства исследуются возможности самой массовой общественной организации осуществлять политическую деятельность. Автор обращает внимание на дискуссионность проблемы целесообразности политизации профсоюзов.

Ключевые слова: забастовка, независимость, политическая деятельность, политическое партии, потенциал, профсоюзы.

цього напрямку об'єднують і хронологічні межі з кінця XVIII ст. до початку XX ст. Вибір таких хронологічних меж зумовлений наявністю достатньої кількості джерел, їх доступністю, оскільки в Україні відсутні спеціалізовані архіви церковних інституцій (частина знищена, а решта зберігається в державних архівосховищах загальнодержавного та місцевого рівня), наразі складно вибудувати структуру джерел з цієї теми та оцінити рівень повноти джерельної бази [4].

Період XVII-XVIII ст. представлений окремими працями, що описують досвід благодійної діяльності певних установ чи осіб та на їх прикладі дають оцінку процесам суспільної допомоги нужденним. Так, О. Ільченко у своїй праці «Історія благодійності в Україні: досвід церковного діяча та проповідника Данила Туптала (Димитрія Ростовського)» вивчає досвід благодійної діяльності одного з відомих церковних та суспільних діячів того часу. Автор аналізує розвиток благодійності як соціокультурного явища з періоду Київської Русі та причини, за яких доброчинність стала не окремим проявом допомоги, а постійним джерелом допомоги нужденним. У праці надається тлумачення терміну «благодійність» та різні дефініції цього терміна [5]. Друга частина дослідження присвячена діяльності Данила Туптала, який не лише продовжував благодійну діяльність своєї сім'ї у сфері допомоги утримання Києво-Могилянської академії та Кирилівської церкви, а й заснував у 1702 році школи для священнослужителів. Автор зазначає, що Димитрій Ростовський не лише сам займався благодійністю, а й за допомогою проповідей поширював серед церковних діячів ідеї допомоги нужденним. Про велику жертвовність, милосердя, людинолюбство митрополита Димитрія Ростовського свідчить той факт, що у своїй духовній грамоті він просить не шукати ні золота, ні срібла, оскільки не залишив нічого крім книг святих. Відомим є історичний факт, коли взимку 1697 р. в Україні стався голод, Димитрій, архієпископ Чернігівського Елецького Успенського монастиря, на власні пожертвування надавав допомогу усім хворим і нужденним [6].

Другий напрямок – церковна благодійність XIX ст. – представлений низкою праць, що висвітлюють процеси благодійної діяльності Православної Церкви в певному регіоні. О. В. Кравченко, досліджуючи благодійну діяльність православної церкви в Харківській єпархії, ввела до обігу нові наукові архівні джерела та вперше в вітчизняній історіографії зробила спробу комплексно вивчити благодійну діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії [7]. Дослідження підтвердило, що основними напрямками церковної доброчинності в Харківській єпархії, як і в цілому в Російській імперії, були допомога найбіднішому духовенству та мирянам, підтримка православних місіонерських товариств. Благодійна діяльність Православної Церкви з точки зору фінансування мала державно-церковний, церковно-громадський та приватний характер. Церковнопарафіяльні опікунства та православні братства відігравали важливу роль у здійсненні одноразової та постійної допомоги на місцях, у парафіях. Внесок Православної Церкви в підтримку народної освіти полягав у заснуванні й фінансуванні, переважно на місцеві кошти та кошти приватних благодійників, духовних училищ, церковнопарафіяльних шкіл, відкритті товариств взаємодопомоги та заснуванні духовенством іменних стипендій [8]. Таким чином, автором було здійснене багаторівневе дослідження теми, що знаходиться на межі двох перспективних напрямів

Метою цієї статті є здійснення аналізу праць сучасних науковців, присвячених ролі Православної Церкви в питаннях допомоги населенню Російської імперії. Це дозволить з'ясувати важливість діяльності церковних установ у сфері благодійності та провести паралелі з сучасними механізмами здійснення допомоги нужденним.

Історія благодійності має історичні корені, які пов'язані зі становленням і розвитком Русі, як стабільного державного утворення. Можна сказати, що благодійність як суспільна система піклування на Русі почала складатися з прийняттям християнства і формувалася на ідеях християнства, саме тому найбільш простою і давньою формою філантропічної діяльності в Росії була роздача милостині жебракам і пожертви на церкву. Поступово окремі акти допомоги знедоленим та нужденним трансформувалися в постійно діючий механізм надання суспільної підтримки, що призвело до того, що згодом Православна Церква стає одним із основних інститутів благодійності в Російській державі. Тому в полі зору науковців опинилась діяльність Православної церкви як органу допомоги різним верствам населення, що потребували цього, та зміни, що супроводжували цю діяльність в залежності від державної політики.

Як окремий напрямок дослідження, історія церковної благодійності була виділена відносно недавно. Спочатку меценатська діяльність Православної церкви висвітлювалася в контексті загального експерсу розвитку благодійності як суспільно значущого явища. Дослідник Т. М. Курінна у своєму дослідженні «Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – поч. XX ст.)» наголошує, що історія благодійництва на Середньому Подніпров'ї фактично є невіддільною від історії християнства. Вивчення діяльності православної Церкви, монастирів у сфері благодійності в досліджуваній період допомагає з'ясувати весь спектр її впливу на суспільно-духовне життя в цьому регіоні України, визначити механізми, які сприятимуть фінансовій самостійності церкви та реалізації нею різних соціальних програм в умовах сьогодення при вивченні досвіду попередніх століть [2].

Ф. Я. Ступак у своїй роботі, присвяченій благодійності та суспільній опіці в Україні кінця XVIII – початку XX ст., комплексно осмислює соціальну допомогу у вітчизняній культурно-історичній перспективі, аналізує історичний досвід добродійності та суспільної підтримки в соціальній історії України. Об'єктом його дисертаційного дослідження є феномен благодійності та соціальної підтримки в процесі його історичного розвитку з врахуванням при цьому еволюції від особистої потреби в акті благодіяння до усвідомленого громадянського обов'язку. У контексті цього напрямку дослідження автор висвітлює такі особливості благодійної діяльності Православної церкви в сфері суспільної опіки та освіти, як збір коштів на утримання убогих, створення спеціальних установ для забезпечення нужденних, навчання ремеслам дітей малозабезпечених сімей, роздавання милостині [3].

Здійснення православним духовенством актів благодійності знайшло висвітлення в наукових працях цілої низки вчених, що зацікавилися питаннями механізмів допомоги нужденним. У цьому колі досліджень можна виділити кілька напрямків.

Перший напрямок висвітлює загальні тенденції допомоги різним суспільним групам, що здійснювалася церковними установами. Більшість праць

SUMMARY

The article deals with the political potential of Ukrainian trade unions in 1990-2002. The author analyzes the possibilities of the most mass organization to carry out its political activity and pays attention to the problem of expediency of trade unions' politicization.

Key words: strike, independence, political activity, political parties, potential, trade unions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Гол. редактор О. М. Стоян; керівник авторського колективу О. П. Реєнт. – Київ, 2002. – 732 с.
2. Осовий Г. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку / Г. Осовий // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 1. – С. 3-9.
3. Головка М. Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні / М. Головка // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 41-44.
4. Докашенко В. М. Профспілки України в контексті програмних документів сучасних політичних партій / В. М. Докашенко // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1 (9). – С. 245-252.
5. Тупиця О. Профспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні / О. Тупиця // Сучасні українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – № 10. – С. 343-352.
6. Про деякі тенденції розвитку профспілкового руху на Україні. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од.зб. 2966. – Арк. 23.
7. Стенограма II Всесоюзного съезда шахтеров СССР 27. 10. 90 г. Донецк // Архів Донецького робітничого страйкового комітету.
8. Докашенко В. М. Профспілки України в контексті програмних документів сучасних політичних партій / В. М. Докашенко // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1 (9). – С. 250.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 9. – Од. зб. 1851. – Арк. 30.
10. Статут незалежної профспілки гірників України. – К., 1991. – С. 2.
11. Статут Федерації професійних спілок України // Профспілки України. – 1993. – № 1. – С. 27.
12. Програма дій Незалежних профспілок України в умовах переходу до ринкової економіки // Профспілкова газета. – 1992. – 14 листопада. – С. 3.
13. Матеріали по забастовке. 1993 – 1994. Требования трудовых коллективов предприятий, организаций и учреждений г. Горловки Донецкой области (июнь 1993 г.) // Поточний архів профспілкового комітету в/о «Артемвугілля».
14. Закон України № 3694-12 від 15. 12. 93 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 3. – Ст. 10.
15. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 7.
16. Стоян О. М. Наш вибір – вибори // Профспілкова газета. – 1994. – 10 березня.

17. Звернення до членів профспілок, профспілкового активу Федерації профспілок України // Поточний архів Федерації профспілок України (м. Київ).
18. Постанова Президії ФПУ від 14. 11. 97 «Про участь Федерації профспілок України у виборах народних депутатів України» // Поточний архів Федерації профспілок України (м. Київ).
19. Постанова ФПУ від 15.04.98 р. «Про підсумки участі ФПУ у виборах до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування» // Поточний архів Федерації профспілок України (м. Київ).
20. Постанова Ради ФПУ від 15. 04. 98 «Про підсумки участі ФПУ в виборах до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування» // Поточний архів Федерації профспілок України (м. Київ).
21. Головки М. Л. Історіографія, періодизація, проблеми еволюції професійних спілок України: пошук істини // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Спецвипуск. До V з'їзду Федерації професійних спілок України. – 2006. – № 1 (34). – С. 34.

ББК Ф66.72(4 Укр)

Спішова А. О.

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ І СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ПІД ЧАС «ВІДЛИГИ»

У статті розглядається роль профспілок України у сфері медичного обслуговування працівників та службовців. На підставі аналізу Положення про комісію з соціального страхування та архівних матеріалів автор доводить, що робота громадської організації у цьому напрямку проводилась, у першу чергу, задля утвердження «відлиги» як різновиду радянського тоталітаризму.

У багатогранній діяльності Федерації профспілок України важливе місце посідають питання, пов'язані з охороною здоров'я працівників. Для їх успішного вирішення необхідно враховувати весь попередній досвід. Найбільш цікавим, на нашу думку, є період «відлиги», коли радянська влада, намагаючись приховати свою тоталітарну сутність, демонструє посилену увагу до соціальної політики, важливою складовою якої було турботливе ставлення до здоров'я робочої людини.

Історіографія радянського періоду щодо заявленої проблеми досить широка. Проблема діяльності профспілок у галузі охорони здоров'я розглядалась в роботах «Радянська держава і профспілки» під редакцією Н. Г. Александрова, «Профспілковому активісту України. Організаційні і правові питання роботи первинних профспілкових організацій» під редакцією І. М. Разнатовського, «Розвиток органів охорони праці в системі радянських профспілок» Ю. П. Смірнова тощо [1-3]. Пропагандистський підхід до викладу інформації зумовлює використання цих джерел лише як фактичного матеріалу.

Щодо пострадянського періоду, то питання охорони здоров'я працівників у 50-х-60-х рр. не знайшло широкого висвітлення, але є самотинкою праці, що принципово торкаються досліджуваної нами проблеми. Зокрема, йдеться про «Нариси історії професійних спілок України», підготовлені колективом

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

ББК ТЗ(4УКР)5-725г

Зирянова О. О.

РОЛЬ ЦЕРКОВНИХ УСТАНОВ У БЛАГОДІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано історіографічний доробок сучасних дослідників, пов'язаний з вивченням основних напрямів, форм та масштабу благодійної діяльності церковних установ, розкриттям механізму управління та фінансування добродійних установ Російської Православної церкви, виявленням рівня взаємодії духовного відомства та світських установ у здійсненні благодійних ініціатив, дослідженням ролі монастирів у наданні благодійницької допомоги окремим верствам населення. Аналіз новітньої історіографії свідчить про посилення інтересу до діяльності Православної церкви як соціального інституту.

Відродження ідей благодійності в незалежній Україні викликає певний інтерес до її історії в дореволюційний період і спонукає науковців до переосмислення соціальної діяльності не лише державних установ, громадськості, приватних осіб, а й Православної Церкви. Церква є насамперед інституцією духовною, діяльність якої спрямована на вирішення духовних проблем людського буття. Церковні установи не зникають за жодних обставин: чи то зміни політичного устрою, чи то розвитку науки, може змінитися їх статус або ступінь впливу в суспільстві. Одночасно вони є і соціальним організмом, що підпорядковується законам держави.

Духовне відродження України доби її державної незалежності відкрило нові можливості для розвитку релігійних громад, удосконалення органів церковного управління. У сучасній Україні відбувається справжній ренесанс, небувалий розвиток релігійно-церковного комплексу, зокрема і православного. Інтерес до цієї теми пояснюється тим, що в радянський період зі зміною суспільно-політичної ситуації в країні після Жовтневої революції змінився статус Російської Православної Церкви. Усі прояви суспільно значущої діяльності Церкви були зведені до мінімуму, незважаючи на те, що протягом попередніх століть Церква, як суспільний інститут, була надійною опорою держави. Крім того, новостворена держава проголошувала повну відповідальність за вирішення соціальних проблем, тому інститут благодійництва та меценатства перестає функціонувати, оскільки «благодійність була визнана соціальним явищем класового, перш за все буржуазного, суспільства. У системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедії, ні в суспільному житті» [1].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблемним залишається питання щодо підтримки тих, хто через об'єктивні чи суб'єктивні чинники не може подбати про своє матеріальне та духовне забезпечення. І тому відновлення інститутів допомоги нужденним є важливим аспектом державної політики незалежної України. Для більш ефективного функціонування організацій подібного типу потрібно звернутися до витоків цього суспільно значущого акту допомоги тим, хто цього потребує.

10. Karbalewicz W., Białoruś w tonacji moll, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 2 (XVI) 2011, Wrocław 2011.
11. Kłysiński K., Białoruś, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 3-4 (XVII-XVIII) 2011, Wrocław 2011.
12. Kłysiński K., Białoruś, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 2 (XVI) 2011, Wrocław 2011.
13. Labeledzka A., Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004.
14. Litwina Ż., Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004.
15. Stanisławski W., Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004.
16. Stanisławski W., Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004.
17. Wiaczorka W., Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004.
18. Zmierczak M., Totalitarni wodzowie – problem metodologiczne [in:] Totalitaryzmy XX wieku. Idee. Instytucje. Interpretacje, W. Kozub-Ciembroniewicz (ed.), H. Kowalska-Stus (ed.), B. Szlachta (ed.), M. Kiwior-Filo (ed.), Kraków 2010.
19. Энциклапедыя гісторыі Беларусі, т. I, Мінск 1993.
20. Internet materials:
21. Czarnobyl 1986. O katastrofie w Elektrowni Atomowej w Czarnobylu , <http://www.czarnobyl1986.pl/fakty-o-czarnobylu/katastrofa-czarnobylska>, [access: 8.02.2012].
22. Goliński C., Białoruś grozi partiom politycznym delegalizacją za demonstracje uliczne, <http://wyborcza.pl/1,75248,1517561.html>, [access: 14.02.2012].
23. Kołakowski A., Kuropaty- Katyń – Smoleńsk, http://www.andrzejkolakowski.yoyo.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=63:kuropaty&catid=6:podroe&Itemid=3, [access: 6.02.2012].
24. Łukaszenko broni niepodległości, http://archiwum.rp.pl/artykul/662027_Lukaszenko_broni_niepodleglosci.html, [access: 17.02.2012].
25. Obywatelska Białoruś, <http://www.strasburgre.polemb.net/index.php?document=50>, [access: 18.02.2012].
26. Sannikov S., Belarusian Totalitarianism is a Reality, <http://charter97.org/eng/news/2003/07/28/sannikov>, [access: 9.02.2012].
27. Wydarzenia z 19 grudnia 2010 roku – Raport Komitetu Międzynarodowej Kontroli, <http://www.korespondent-wschodni.org/informacje/wydarzenia-z-19-grudnia-2010-roku-raport-komitetu-miedzynarodowej-kontroli>, [access: 10.02.2012].

autorów pod керівництвом О. П. Реєнта. [4]. Значний науковий інтерес викликають роботи П. Чернеги, у яких автор, досліджуючи на широкому фактичному та історіографічному матеріалі діяльність профспілок України у сфері медичного обслуговування в роки Другої Світової війни, доходить висновку про подальшу формалізацію їхніх прав та можливостей у цій сфері діяльності [5]. Але при цьому зауважимо, що в жодній із зазначених праць проблема участі профспілок у вирішенні питань охорони здоров'я працівників України під час «відлиги» не розглядалася.

Метою цієї статті є визначення місця та ролі профспілок у вирішенні проблеми охорони здоров'я працівників на підставі аналізу документів того часу, архівних матеріалів.

У період трансформації тоталітарної системи в епоху «відлиги» питання охорони здоров'я працівників відводилося важливе місце у соціальній політиці радянського уряду. Таке турботливе ставлення до стану здоров'я робочої людини з боку держави не було самоціллю. З одного боку, зниження рівня захворюваності попереджало втрату робочих днів та коштів, які виділялися на оплату лікарняних листів. З іншого, пильна увага уряду до цього питання сприяла зростанню авторитету «народної» влади серед населення. Водночас провідну роль у вирішенні цієї проблеми повинні були відігравати профспілки.

Практична реалізація участі профспілок у зазначеній сфері покладалася на комісії з соціального страхування, повноваження яких були визначені в спеціальних Положеннях, затверджених Президією ВЦРПС. На початку «відлиги» діяло Положення від 1951 р., у якому на профспілки у зазначеній сфері покладалося призначення та визначення розмірів допомоги з тимчасової непрацездатності, боротьба за зниження захворюваності та травматизму, організація товариської допомоги та перевірка дотримання хворими лікарняного режиму, перевірка правильності видачі лікарняних листків, участь у роботі лікарняно-консультаційних комісій [6, с. 9].

З посиленням процесу десталінізації, після XX з'їзду КПРС, приймається нове Положення (1957 р.), у якому зберігається право профспілок на призначення та визначення розмірів допомоги з тимчасової непрацездатності [7, с. 422]. Розміри цієї допомоги, у першу чергу, залежали від профспілкового членства, а потім уже від трудового стажу, розміру заробітку, причини втрати тимчасової непрацездатності. Так, працівникам, які були членами профспілок, допомога з тимчасової непрацездатності через загальне захворювання при безперервному стажі роботи призначалася в таких розмірах: до 3-х р. – 50%; від 3-х р. до 5-ти р. – 60%; від 5-ти р. до 8 р. – 80%; від 8 р. і більше – 100%. Працівники, які не досягли 18 років отримували 60% заробітку. Допомогу в розмірі 100% заробітку, незалежно від тривалості безперервного стажу, отримували також робітники і службовці, які мали на утриманні трьох або більше дітей до 16 років, якщо ж робітники та службовці не були членами профспілок, допомога їм виплачувалася у половинному розмірі норм, встановлених членам профспілки. У всіх випадках розміри допомоги при тимчасовій непрацездатності не могли бути меншими 30 карбованців на місяць у містах і робітничих селищах і 27 карбованців у сільській місцевості [8, с. 20-21].

Таким чином, перевага в оплаті лікарняних листів членам профспілок мала стати одним із внутрішніх факторів мотивації для вступу до профе-

сійних організацій. На нашу думку, такий, фактично примусовий, варіант вступу до лав профспілок не збігався із задекларованими М. Хрущовим гуманістичними ідеалами, що свідчить про збереження модернізованого тоталітаризму.

Пункт Положення щодо боротьби за зниження захворюваності та травматизму зазнав серйозної метаморфози у бік його деталізації. Тут йдеться вже не просто про боротьбу за зниження травматизму, а, по суті, викладається ціла програма її реалізації, яка включала шість напрямів діяльності: поліпшення роботи лікарняних установ; участь в укладанні плану оздоровчих заходів, контроль за його виконанням; сприяння лікарняним установам у проведенні заходів, спрямованих на зниження захворювань та травматизму; перевірка правильності видачі лікарняних, розгляд скарг з питань медичного обслуговування, – кожний із яких для пересічного працівника мав принципове значення [9, с. 422-423]. Погодимось, одна справа декларувати боротьбу з травматизмом на виробництві, і зовсім інша – деталізувати її від поліпшення роботи лікарняних установ до розгляду скарг щодо їх діяльності. Саме ця деталізація створювала уяву про підвищення ролі названої комісії, а значить і зростання ролі профспілок, як того вимагав грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС. У той же час треба пам'ятати, що діяльність у цьому напрямку, перш за все, проводилася з метою покращення виробництва, а проблеми людської особистості знову відходили на другий план. Так, у новому Положенні від 1962 р. зазначалося, що причини захворювання та заходи по їх усуненню проводяться з метою зниження витрат робочого часу через тимчасову непрацездатність [10, с. 29].

У новому Положенні, на відміну від попереднього, право комісії з соціального страхування перевіряти наскільки правильно видаються лікарняні та розглядаються скарги з питань медичного обслуговування піднялося на другу позицію з п'ятої. Тим самим було зроблено спробу посилити враження про широкі захисні права профспілкових органів у цій сфері. Проте необхідно пам'ятати, що згадані повноваження першочергово були спрямовані на захист інтересів держави, яка почала боротися не з причинами захворюваності, а з їхніми наслідками – лікарняними листками.

З метою покращення перевірки правильності видачі лікарняних листів передбачалося залучення до цього напрямку роботи, окрім інструкторів ревізійного апарату, профспілкових активістів, шляхом їхнього преміювання за кошти із бюджету соціального страхування. Так, у довідці про організаційно-масову роботу із соціального страхування наголошувалося на необхідності поліпшити справу з винагородою активу грошовими преміями та грамотами, які необхідно вручати на зборах страхового активу, «використовуючи трибуну зборів для поширення передового досвіду із соціального страхування». Зокрема, протягом 1961 р. на преміювання страхових активістів у справі перевірки правильності видачі лікарняних було витрачено 32,8 тис. рублів [11, с. 21].

Безпосередній контроль за видачею лікарняних листів здійснювали цехові комісії та делегати з соціального страхування. Ними були виявлені чисельні порушення та серйозні помилки, що допускалися лікарями при визначенні ступеня, характеру і тривалості втрати непрацездатності. У матеріалах про результати перевірки роботи Дніпропетровської обласної ради профспі-

lying much closer to us, in Europe – it's Belarus, where the regime of Alexander Lukashenko still wields a heavy hand, not counting at all with the human rights. To this day there are disputes about the existence of totalitarianism in Belarus. The purpose of this paper is to clarify whether the case of Lukashenko's regime comes to totalitarianism and is associated with Hitler and Stalin, or a particular form of authoritarianism? Does the existence of a totalitarian leader is a sine qua non condition to qualify as a totalitarian system? Do striving for the concentration of power through the media, is a method for the political survival of the current head of state in Belarus? What scenarios will be able to be expected by the Belarusians if democratic reforms are still blocked? It's hard to give specific arguments to answer these questions, but the fact is that Belarus is a young democracy, but a totalitarian state, which would have made a lot of changes inside the country, to change anything.

РЕЗЮМЕ

Авторка розглядає полеміку про тоталітаризм та впровадження ґрунтовних змін щодо демократизації Білорусії – план політичних реформ, економічних та соціальних інтеграційних перспектив Білорусії щодо Європейського Союзу.

Ключові слова: тоталітаризм, демократизація, Білорусія, Європейський Союз.

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает полеміку о тоталитаризме и введении существенных изменений в сфере демократизации Белоруссии – план политических реформ, экономических и социальных интеграционных перспектив Белорусии относительно Европейского Союза.

Ключевые слова: тоталитаризм, демократизация, Белоруссия, Европейский Союз.

BIBLIOGRAPHY

1. Białoruś scenariusze reform, R. Vainiene (ed.), E. Królikowska (ed.), J. Płoskonki (ed.), V. Remanowa (ed.), Warszawa 2003.
2. Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, Warszawa 2004..
3. Białoruś: trudna droga do demokracji, M. Iwanowa (Ed.), Wrocław 2006.
4. Bubko A., Polityka medialna [in:] Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś, J. Bernard (ed.), A. W. Baluk (ed.), Wrocław 2004.
5. Clegg N., Białoruś: wstydliva tajemnica Europy, „Gazeta Wyborcza”, 2011, 227.7349/2011.
6. Friedrich C. J., The Unique Character of Totalitarian Society, w: Totalitarianism, C. H. Friedrich (ed.), New York 1964.
7. Iwanow M., Białoruś. Trudna droga do demokracji, M. Iwanowa (ed.), Wrocław 2006.
8. Jaskiernia J., Rada Europy a przemiany demokratyczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 – 2009, Warszawa 2010.
9. Kaciewicz M., Po zamachach w mińskim metrze upadł mit o skromnym, ale bezpiecznym życiu pod rządami Łukaszenki, „Newsweek”, 2011, 16/2011.

Belarus with the European Union, what is more, this state will grow along with the deterioration of the country's social and economic situation. The choice of Europe, may contribute to a compromise on a number of discrepancies for democratic reforms and establishes a logical possibility for Lukashenka's model, which is most likely to support the Belarusian society⁴⁰. What can the Union do, to effectively put pressure on the Belarusian regime? In the entire history of its existence, the European Parliament has not adopted such a harsh resolution on Belarus as it is now. It contains a simple call: hold new elections. One might conclude that the West does not recognize as president Alexander Lukashenko of Belarus and the European Union clearly reduces the dialogue with Minsk, as long as the current president remains in power. Lukashenko's characteristics position both within – the country is poor, a significant proportion of the population believes his authority to be unlawful, as well as in relations with Russia and the West. This shows the strong limitation for reforms. Any changes in the market are painful for society. There is a principle that “unpopular reforms can only perform a popular and powerful authority” – and the power of this type already does not exist in Belarus. The regime enters the minefield in which each successive step threatens to fail, and it is all the more and more do not fit into one another miserable project of national development and re-design behavior of power by one man⁴¹.

Ideals of democracy and anarchism, not to mention their historical realizations, are not inherently completely opposed totalitarianism. There is no perfect solution to the political system, as Aristotle already knew, but in the XXI century isn't there anyone strong on tyranny? Today, Belarus is the only and probably the last European country ruled by autocratic regime, with lots of characteristic features of a dictatorship. Despite appearances, the position of President Lukashenko characteristics is strong and does not seem to indicate that something or someone could really threaten him. But if anyone expected that the days of the Soviet Union and the omnipotent Communist Party in the late '80s are numbered? Belarusian road to freedom and democratic reforms is difficult and tedious⁴², but it is not impossible. Europe's shameful secret about Belarusian trapped in the past, encourages her to reinforce the pressure on this regime. Lukashenko knows that the tide turns against him – his popularity is the lowest for years, coming to vote the young and educated, and growing source of dissatisfaction is the economy. Europe will not allow Belarus to pull the dark times – became too much to let that happen.

ABSTRACT

Unfortunately, in today's world, there are also countries where intimidation and torture they journey often. Where harassing journalists demonstrating their free thought and where the protesting people in a peaceful way are arrested and sent to a penal colony with maximum security. Where the president, even though that has led the economy to collapse can still manipulate the next election. Where most people are too intimidated to express their own opinion, and where the death penalty still applies. Not talking about North Korea, Iran or Zimbabwe. It is a country

⁴⁰ *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, op. cit., p. 14.

⁴¹ W. Karbalewicz, *Białoruś w tonacji moll*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 2 (XVI) 2011, Wrocław 2011, p. 165-166.

⁴² M. Iwanow, *Białoruś. Trudna droga do demokracji*, M. Iwanowa (ed.), Wrocław 2006, p. 9.

лок із державного соціального страхування і поліпшення медичного обслуговування працівників зафіксовано чимало випадків, коли лікарняні листки видавалися особам, які не втрачали працездатності. Наприклад, МСЧ ДЗМО видала П. С. Ханенко лікарняний на 10 днів з діагнозом «ускладнене прорізування зубів мудрості зліва знизу». Друга міська лікарня м. Нікополь звільнила від роботи В. Р. Алімова на 2 дні з діагнозом «здоровий». Лікарем другої дитячої лікарні був виданий лікарняний лист робітниці В. А. Чихиревій по догляду за хворою дитиною з 1.12.1960 р. по 12.12.1960 р. – на 11 днів замість 3-х днів відповідно до інструкції. У цілому вищі партійні та профспілкові органи були незадоволені роботою профспілок у цьому напрямку. Так, заступник завідуючого соціальним страхуванням обласної ради профспілок М. Жданов у грудні 1961 р. зауважив, що контроль за правильною видачею лікарняних листів з боку професійних організацій проводиться вкрай незадовільно, а контроль за дотриманням працівниками лікувального режиму є слабким [12, с. 25]. Зокрема зазначалося, що на фабриці ім. Володарського цехові комісії із соціального страхування не дотримуються встановленого порядку призначення допомоги за лікарняними листами, не вказують у рішеннях кількість днів, що підлягають оплаті [13, с. 26].

Проте, були поодинокі випадки, коли профспілки справді вставали на захист інтересів працівників. Зокрема, під час перевірки скарги працівника ремонтно-будівельної бригади О. В. Завгороднюка (Вінницька область) комісією з соціального страхування було встановлено, що відмова у виплаті допомоги із непрацездатності протягом 13-31 березня 1960 р. та звільнення з роботи під час перебування працівника на лікарняному із профзахворювання на підставі порушення медичною установою порядку оформлення лікарняного було незаконним. За вимогою відділу соцстраху республіканської ради профспілок О. В. Завгороднюк у зв'язку із професійним захворюванням був переведений на легку роботу з виплатою допомоги за той час, коли він знаходився на лікарняному [14, с. 1-2].

Пункт про організацію допомоги хворим удома та про перевірку дотримання хворими лікарняного режиму залишився без змін. На нашу думку, його деталізація була неможлива через серйозні фінансові витрати. Зокрема, допомога хворим, очевидно, повинна була включати особливе висококалорійне харчування, яким, звичайно, ніхто не міг їх забезпечити. Відповідно, деталізувати цей пункт було просто не в інтересах держави. Водночас, згідно з цим пунктом, профспілки залишалися основним контролером стану хворої людини, яка перебувала на лікарняному: чи не є вона симулянт, чи дотримується лікарняного режиму, чи не прикривають лікарі прогульника.

Так, у звіті комісії з соціального страхування при фабриці Кіровоградської швейної фабрики від 12.05.1961 р. зазначалося, що страхделегат першого цеху т. Вербицька під час перевірки дотримання хворими працівниками лікарняного режиму встановила, що тов. Крець облудним шляхом оформила лікарняний лист і виїхала на весілля. Комісія з соціального страхування позбавила т. Крець допомоги за лікарняним [15, с. 22].

У Положенні за 1957 р. на комісії із соціального страхування покладалися нові обов'язки, згідно з якими профспілки зобов'язані висувати до адміністрації підприємства вимоги про відшкодування витрат на допомогу з тимчасової непрацездатності, яка настала внаслідок трудового каліцтва чи

професійного захворювання, та здійснювати контроль за перерахуванням сум відшкодування [16, с. 423].

На наш погляд, зазначені заходи були неефективними та несправедливими, адже високій рівень травматизму й захворюваності можна пояснити застарілістю обладнання та невиконанням вимог техніки безпеки. Придбання техніки, застосування нових технологій, які призвели б до поліпшення умов праці, не можна було вирішити на рівні окремого підприємства в умовах командно-адміністративної системи. Так, у довідці про наслідки перевірки роботи Дніпропетровської облпрофради з державного соціального страхування відзначається вкрай незадовільний стан повернення коштів, які були виплачені через травматизм та профзахворювання з вини адміністрацій. У цілому по області по травматизму й профзахворюванню було виплачено 896,1 тис. руб.; а повернено бюджету соціального страхування лише 368,2 тис. руб., або 41,4%. По обкому профспілки сільського господарства і заготівель виплачено по травматизму 137 тис. руб., а повернено лише 1,7 тис. руб., обкому профспілки робітників будівництва і промисловості будматеріалів було виплачено 113,9 тис. руб., а повернено лише 16 тис. руб. [17, с. 27].

Про декларативно-формальний характер діяльності профспілок щодо покращення медичного обслуговування та охорони здоров'я працівників яскраво свідчать архівні матеріали. Згідно довідці про медичне обслуговування підземних робітників Криворізького басейну у 1957 р. для Криворізького міського працівників металургійної промисловості був встановлений ліміт на тимчасову непрацездатність у кількості 845 днів, а фактично було використано 981 день, що становило перевищення на 136 дні. У цілому зріс рівень захворювань із нежиті, силікозу. Невтішною була ситуація з травматизму, наслідками якого, тільки за двома трестами, стало 68 випадків із летальним кінцем та 449 випадки, які призвели до інвалідності працівників. У цілому смертність через отримані травми на виробництві займала четверте місце після онкології, туберкульозу, кардіосклерозу [18, с. 2].

Серед основних причин зростання рівня захворювань серед працівників металургійної промисловості, окрім порушення охорони праці, техніки безпеки та санітарно-гігієнічних умов, можна виокремити незадовільний стан медичного обслуговування. Під час перевірки органами соціального страхування пунктів охорони здоров'я, було з'ясовано, що вони не підготовлені для надання швидкої медичної допомоги. Так, на наземних та підземних пунктах шахт «Гігант», «Валявка», руднику ім. Ілліча не було виявлено необхідних засобів для надання швидкої допомоги: шприців, роторозширювачів, кисневі подушки були відсутні взагалі, або не накачані киснем. Окрім того, чергова медсестра не мала можливості спуститися в шахту для надання необхідної допомоги через відсутність спеціального одягу. Майже на всіх шахтах Криворізького басейну не було спеціальних носилок для вивозу постраждалих із под. землі. Звертає на себе увагу недостатнє забезпечення медичних установ медикаментами, матеріалом для перев'язок, термометрами, м'яким інвентарем, транспортом.

Після вивчення ситуації у сфері медичного обслуговування, інструктор відділу соціального страхування республіканської ради А. Дерка відзначав, що профспілкові органи Криворізького басейну недостатньо приділя-

were located in the hierarchy in the state of other people. It is true that the existing regime in Belarus has several external characteristics, selectable characteristic of democracy, but impossible to carry out the end of fair elections, which could lead to a change of power³². An excellent example of this, were on the president elections held on December 19th in Belarus, which traditionally ended in accordance to standard scheme: surgery puissant against political opponents. That was in 2006, so it was now³³. Is it possible to reform Belarus? Of course, yes, even need, and as soon as possible³⁴, but the vision of reform in collaboration with Alexander Lukashenko, seems unlikely. Suggested by the numerous views lying in the nature of the Belarusian regime and of Lukashenko characteristics as a man who for power can do literally everything³⁵. Why then bother and seek the reforms? The answer is simple: for a knockdown to change the stereotypes and mentality of society. Approximately 66% of Belarusians voted against Lukashenko and against the continuation of his presidency for another term, so it shows that the decisive majority of the society wants changes. Even though it is not possible to carry out lawful demonstrations in Belarus, because of the passed reform in 2004, "the law on assemblies, rallies, marches, demonstrations and pickets"³⁶. In unavoidably talks comes the question about Belarus: Are the reforms in Belarus necessary to preserve its independence? Probably this question in general was not taken into account because it was the independence of the *conditio sine qua non* of reform. Conducted in 2004, studies suggest that a significant predominance of Belarusians, as much as nearly 89% definitely wants independence³⁷. Due to the vast majority of supporters of independent Belarus, Lukashenko changed the paradigm in his propagandistic language and decided to use the word "independence". It is therefore necessary to overthrow Lukashenko characteristics to carry out reforms in independent Belarus? Do some of the current behaviors of the President of Belarus do not indicate his imminent transformation and defend the independence of his country? Even in an interview for "Die Welt" President of Belarus Alexander Lukashenko said: "I've never accept the absorption of Belarus by Russia," adding also that "it was not for the president to erase his country from the map of Europe." Intimated that he wants union with Russia, but on equal terms³⁸. But not enough to talk about independence, while at the same time he leads the reprisals against the society, culture, language, schools, as evidence by the elimination of the humanistic belarusian-language school named Jakub Kołasa in Minsk. Students continue their activities under the supervision of the police in private homes, just like the days of Nazi occupation in Warsaw³⁹. There is no doubt that certain social groups are interested in reforms that would connect

³² Ibidem, p. 14.

³³ W. Karbalewicz, *Białoruś w tonacji moll*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 2 (XVI) 2011, p. 163-164.

³⁴ W. Wiaczorka, op.cit., p. 62.

³⁵ A. Labeledzka, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p. 60.

³⁶ C. Goliński, *Białoruś grozi partiom politycznym delegalizacją za demonstracje uliczne*, <http://wyborcza.pl/1,75248,1517561.html>, [access: 14.02.2012].

³⁷ W. Wiaczorka, op. cit., s. 63.

³⁸ *Lukaszewko broni niepodległości*, http://archiwum.rp.pl/artikul/662027_Lukaszewko-broni-niepodleglosci.html, [access: 17.02.2012].

³⁹ *Obywatelska Białoruś*, <http://www.strasburgre.polemb.net/index.php?document=50>, [access: 18.02.2012].

Belarus recently said goodbye with the myth of a peaceful oasis and security. On 11 April 2011, during the afternoon rush broke out in the Minsk subway, which killed a dozen people, and over a hundred were injured from the explosion. Investigating authorities have determined that, it was intentionally prepared as a terrorist attack. The conviction definitely collapsed which was associated with Alexander Lukashenko about Belarus free and safe. The attack in Minsk is a serious blow to the authority of the president. The act of terror in the center of Minsk showed the weakness of the regime – someone with a bomb in the second refuted the myth, in which Lukashenko has built his unlimited power – the myth of a stable and secure country²⁷. Not waiting too long, the regime decided to use this event to make even greater than before by reducing the freedoms and strengthen control over the citizens Belarus. Despite appearances, this state of affairs may, in conditions of growing economic crisis, rising prices and a chronic lack of currency prove very useful move²⁸.

Exercised by Lukashenko autocratic governments often caused that Belarus isolated itself from Europe²⁹. Belarus, the only European country is not a member of the Council of Europe. European Union (EU) relations with Minsk since 1997 are virtually frozen. It is true that the European Union signed an Agreement on Partnership and Cooperation Agreement with Belarus in 1995, but has not entered into force because of the notoriously broken by the President of Belarus the democratic principles. Even the pressure from the Council of Europe, Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and the European Union not to be suspended for Lukashenko. Nothing will change the fact that Belarus belongs to Europe, but formally will become a part of it only after the necessary democratic changes³⁰.

More and more clearly can be felt the need to reform the Belarusian political system, economic and social welfare. If democratic reforms will be still blocked, then what kind of scenarios the Belarus can expect? This nation is gradually losing control over power, and the whole country becomes the property of a specific group of people. Increasing corruption and nepotism due to the low efficiency of the administrative apparatus and the lack of institutionalized decision-making procedures. In addition, the deteriorating condition of state finances and the chronic lack of currency to society. Characterizing the regime in Belarus it can be called as recreation, tied to the Soviet-style dictatorship in power with strong totalitarian tendencies. Conscious efforts to prevent at all costs of development and democratization process in a modified form of the rebirth of the essential elements of the Soviet system, is an integral feature of ideological dictatorship. “Formally, Belarus is a classic pattern of a president’s constitutional democracy. In practice, this super presidential republic, which has turned into a dictatorship”³¹. All of the power is concentrated in the hands of the president, and what more from his support depends who will be

²⁷ M. Kaciewicz, *Po zamachach w mińskim metrze upadł mit o skromnym, ale bezpiecznym życiu pod rządami Łukaszenki*, „Newsweek”, 2011, 16/2011, p.86.

²⁸ K. Klysiński, *Białoruś*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 3-4 (XVII-XVIII) 2011, p.8-9.

²⁹ J. Jaskiernia, *Rada Europy a przemiany demokratyczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 – 2009*, Warszawa 2010, p. 13.

³⁰ W. Wiaczkorka, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p.64.

³¹ *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p. 14.

ють увагу питанням медичного обслуговування шахтарів, комплексні плани з даного питання не конкретні і їх виконання ніким не контролюється, не відбувається аналізу причин захворювання. Комісії із соціального страхування обмежують свою роботу тим, що призначають допомогу із тимчасової непрацездатності та розподіляють путівки до санаторіїв та будинків відпочинку [19, с. 10-11].

У зв'язку з зазначеним вище, відділ республіканської ради профспілок зобов'язав Криворізький міськком профспілок працівників металургійної промисловості:

- посилити контроль за роботою медичних установ;
- провести спільне засідання із міськкомом профспілок медичних працівників з питання «Про стан та заходи щодо зниження рівня захворювання та травматизму на підприємствах Криворізького металургійного басейну»;
- організувати роботу профспілок щодо поліпшення медичного обслуговування працівників під контролем міськкомів профспілок [20, с. 14].

Усі зазначені заходи були неконкретними, не були розроблені механізми їхньої реалізації, тому не дивно, що питання про покращення медичного обслуговування та охорони здоров'я працівників із часом не втратило своєї актуальності. Наприклад, під час перевірки роботи комісій із соціального страхування Вінницької області було зафіксовано зростання рівня захворювань за 1960 р. у порівнянні із 1958 р. Так, на 1960 р. по області на виплати із тимчасової непрацездатності було асигновано 20064 тис. руб., а фактично використано 22453,2 тис. руб., що становило перебільшення коштів на 11,9 % (2389,2 рублів). Значна сума із виділених коштів була витрачена на допомогу із травматизму та профзахворювань [21, с. 30].

Отже, профспілки не мали реальної можливості впливати на завершеність багатьох заходів щодо удосконалення медичного обслуговування працівників упродовж зазначеного періоду. Зокрема, актуальною залишалася проблема нестачі медичних кадрів. Так, секретар ЦК КПУ О. Кириченко у листі до секретаря ЦК КПРС М. Хрущова (грудень 1955 р.) повідомляв, що Міністерство охорони здоров'я СРСР, вважаючи УРСР найбільш забезпеченою медичними кадрами, кожного року подає пропозицію до ЦК КПРС щодо відкомандирування значної кількості лікарів та провізорів, які закінчують українські вузи за межі республіки. Тільки за останні 5 років за межі республіки було направлено 5164 лікарів та провізорів, або 32% від загальної кількості студентів, які закінчили за цей період медичні та фармацевтичні інститути УРСР, а у 1956 р. Міністерство охорони здоров'я СРСР планує направити за межі республіки 902 лікарі та провізори – випускників медичних та фармацевтичних інститутів УРСР [22, с. 30].

У зв'язку з таким нерівномірним розподілом випускників між союзними республіками показник забезпеченості лікарськими кадрами в УРСР був значно нижчим ніж в ряді інших союзних республік та загальносоюзного показника. Так, за станом на 1 липня 1955 р. В УРСР на 10.000 осіб приходилося 12,6 лікарів, в РСФСР – 13,7, Латвійській – 16,5, в Грузинській – 25,2 тощо.

Внаслідок такого стану речей у багатьох районах Ворошиловградської, Сталінської, західних областях республіки була відсутня значна кількість лікарів основного фаху (терапевтів, хірургів, педіатрів), а на одного лікаря при-

ходилося дві й більше посади. У ряді дільничних медичних установ лікарів не було зовсім, що впливало на якість медичного обслуговування, створювало великі черги при прийомі хворих та сприяло відмовам у наданні медичної допомоги. Зокрема, у поліклініці № 1 м. Житомира щодня відмовляли у прийомі 30-40 хворим. Подібне становище спостерігалось по всій республіці.

Кадрова проблема в зазначеній сфері поєднувалася з нестачею ліжок у стаціонарах. Наприклад, до Четвертого Управління (м. Київ) Міністерства охорони здоров'я УРСР на медичне обслуговування було прикріплено 9835 осіб. Існуючий стаціонар на 80 ліжок був не в змозі забезпечити своєчасною стаціонарною медичною допомогою всіх тих, хто потребував госпіталізації. Багатьом хворим доводилося чекати черги 3-4 тижні перш ніж вони отримували можливість потрапляти на лікування. Крім того, відсутність у стаціонарі урологічного, неврологічного відділення негативно відображалося на якості лікування відповідних хвороб. Питання про розширення стаціонару Четвертого Управління та відкриття в ньому необхідних відділень обговорювалося в Міністерстві охорони здоров'я УРСР протягом кількох років, але вирішити це питання так і не вдалося [23, с. 87].

Отже, навіть побіжний аналіз діяльності профспілок у сфері медичного обслуговування працівників України під час «відлиги» дає підстави стверджувати, що уряд здебільшого прагнув лише створити уявлення про розширення прав профспілок у зазначеній сфері задля того, щоб засвідчити відхід від сталінської тоталітарної системи. Неспроможність профспілок впливати на рівень захворювань та якість медичного обслуговування можна пояснити хибною економічною політикою держави, спрямованою не на задоволення потреб людини праці, а на розвиток виробництва заради виробництва. На професійні спілки було фактично покладено державні функції щодо медичного обслуговування і ці громадські за своїм змістом організації просто не мали важелів і були не в змозі організувати виконання такої відповідальної ділянки роботи в повному обсязі.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль советских профсоюзов в сфере медицинского обслуживания работников и служащих. На основе анализа Положения о комиссии по социальному страхованию и архивных материалов автор доказывает, что работа общественной организации в этом направлении проводилась, в первую очередь, ради утверждения «оттепели» как разновидности тоталитаризма.

Ключевые слова: профсоюзы, «оттепель», тоталитаризм, медицинское обслуживание трудящихся.

SUMMARY

The role of Soviet trade unions in the sphere of medical care of working people is considered in the present article. On the basis of the analysis of the statute of the commission on social insurance and archival materials the author proves that the work of the public organization in this direction was carried out to assert «the Thaw» as a version of totalitarianism.

Key words: trade unions, «the Thaw», totalitarianism, medical care of working people.

records. Further, the belarusian authorities announced that in 2011-2015 the level of foreign direct investments should increase seven times, and began to deter potential investors. Lukashenko set on Jan. 3 a state management of private wood processing plant Pinskdraw, and in February he threatened to Russian-French dairy company Unimilk ejection from Belarus for delays in the implementation of investment commitments. Minsk credit policy also leaves much to be desired. On January 18th, Lukashenko called on his ministers to stop expansion of external debt and there would be nothing strange in this, if not the fact, that a day later they released the information about seven year euro bond emitted by Belarus for the sum of eight hundred million dollars – Belarusian external debt after this loan exceed fifty percent of GDP. The above contradictions do not arise from poor coordination among the state apparatus, or the president's lack of control over subordinates, but with less compatibility with the current economic model to economic realities. Due to the negative record trade balance the state financial situation is getting worse, including a chronic lack of currency. Authorities did not give up the old methods of management and the temptation to retain control over most of the economy, resulting in little real vision for the transformation of the economy²⁴.

A wave of repression against the Belarusian opposition, independent media and social organizations, initiated the event of the 19th December 2010, when the belarusian security forces suppressed the demonstrations, which took place shortly after the presidential election²⁵ of Lukashenko's opponents, who thanks to the overwhelming number of votes won again (almost eighty percent). Hundreds went to arrests from the opposition supporters, and about forty other candidates of the current president put forward an accusation from the article 293 of the Criminal Code about the organization of mass social unrest, as in Belarus it is punishable by imprisonment of up to fifteen years. Regime, thus clearly broke with the policy of limited democratization and political liberalization. The Belarusian president has apparently decided, that this symbolic liberalization may be the reason for his opposition threatening and returned to the policy of repression. Linked to this is also a need to obtain financial and political support, and full of tension relations with Russia, which pointed to a continuation of «playing to democracy», as intended to affect the mutual relations of Moscow and Brussels, and their interest in the implementation of its interests in the Belarus. These radical tightening of internal policies outraged Western politicians who have decided to introduce visa sanctions against representatives of the regime. What's more, 31 January 2011, at the meeting of European Union foreign ministers of member states banned the entry of fifty-eight hundred representatives of the Belarusian authorities, police authorities, electoral commissions and the judiciary. This can result in serious restriction of dialogue between Minsk and Brussels if there is no apparent willingness on the part of the regime to make concessions. For this reason, as well as errors committed earlier in the policy towards Belarus – The European Union will be more rigorous and demanding in their expectations for the enforcement to return to cooperation²⁶.

²⁴ K. Kłysiński, *Białoruś*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 2 (XVI) 2011, Wrocław 2011, p.9-10.

²⁵ *Wydarzenia z 19 grudnia 2010 roku – Raport Komitetu Międzynarodowej Kontroli*, <http://www.korespondent-wschodni.org/informacje/wydarzenia-z-19-grudnia-2010-roku-raport-komitetu-miedzynarodowej-kontroli>, [access: 10.02.2012].

²⁶ K. Kłysiński, op. cit., p. 10-11.

from external sources. It all meant that the pride of propaganda or low foreign debt, has become a historical fact.

Thanks to the disclosed by the central bank, on January 1 this year, the level of Belarus' foreign debt amounted to more than 28 billion dollars, which is up about 52 percent of GDP, but bearing in mind the dynamics of growth, which clearly indicated along with the debt repayment schedule, that Belarus fell into the so-called classical spiral of debt, which further loans are mainly devoted to the repayment as soon as possible and handle all contracted earlier²¹.

In all this a serious problem was the fact that the decline in foreign reserves, which only within the first quarter of the current year decreased to \$ 1.3 billion, or up to 27 percent. In January of this year were introduced a number of restrictions on the purchase of currency for legal entities, which resulted in heavy losses among many importers. This was preceded by the fact that a steep increase in the demand for currency traders and citizens fear the devaluation of the currency caused a washout of the market so as forcing the central bank mentioned earlier to multiple interventions, which in recent months did not bring the expected results. The Belarusian authorities have reached for the appropriate at this time, administrative methods and ordered to make restrictions²².

As time went it turned out that the people responsible for the economy in the country are not able to inhibit the above-mentioned processes and the Belarusian state led to an even deeper instability. In the following months it became clear that there are considerable difficulties in purchasing of foreign currency, as evidenced was the endless queue at bureaux de change. The problem was intensified by the fact that there were several courses of the ruble, which led to a gradual devaluation of the ruble out of control and decision of state authorities. With a lot of difficulties arising in the currency market, many owners of Belarusian enterprises were forced to limit its activities, and their foreign partners and potential investors automatically suspended business. Belarus stood on the brink of crisis, and the citizens of this country have to contend with a progressive increase in the price.

All of the identified negative macroeconomic processes in Belarus was the first such big and serious problem for the economy of this country. Both the global crisis and the reduction of Russian subsidies threatened the continued stability of this specific business model. It may seem that no additional loans proposed in Belarus, or even the next administration will not be able to reduce and permanently protect this country from economic meltdown. "From the statements of the authorities Minsk is beginning to realize the inevitability of far-reaching reforms. But the question remains open to what extent Lukashenko is ready for self-correction of the authoritarian regime"²³.

Currently, apart from the increase of political tension, economic policy of the Belarusian government is still torn by contradictions. In December 2010, Alexander Lukashenko, signed a directive number four on economic liberalization. It was a long awaited document, which according to official reports, had cause enterprising "liberation" of Belarusians. Unexpectedly, in unknown circumstances some great business solutions, disappeared and worse the deadlines of individual

²¹ K. Klysiński, *Białoruś*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, 3-4 (XVII-XVIII) 2011, Wrocław 2011, p. 8-9.

²² K. Klysiński, *ibidem*, p. 9.

²³ K. Klysiński, *ibidem*, p. 10.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Профспілковому активісту України. Організаційні і правові питання роботи первинних профспілкових організацій / Під ред. І. М. Разнатовського. – К. : Наукова думка, 1964. – 319 с.
2. Советское государство и профсоюзы / Под ред. Н. Г. Александрова. – М. : Изд-во Московского университета, 1965. – 294 с.
3. Смирнов Ю. П. Развитие органов охраны труда в системе советских профсоюзов / Ю. П. Смирнов. – Минск, 1959. – 48 с.
4. Нариси історії професійних спілок України / Федерація професійних спілок України. [головний редактор О. М. Стоян, керівник авторського колективу О. П. Реєнт]. – Київ, 2002. – 261 с.
5. Чернега П. М. Охорона праці та соціальне страхування трудівників Української РСР у роки Другої Світової війни (1939-1945) / М. П. Чернега // Історія України. – 2009. – № 19. – С. 7–11.
6. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 8 февраля 1951 г. // Краткий справочник по государственному социальному страхованию. – М. : Профиздат, 1957. – 151 с.
7. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 20 декабря 1957 г. // Справочник профсоюзного работника. – М. : Профиздат, 1960. – 608 с.
8. Александров. І.С. Державне соціальне страхування робітників і службовців / І. С. Александров. – К., 1977. – 32 с.
9. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 20 декабря 1957 г. // Справочник профсоюзного работника. – М. : Профиздат, 1960. – 608 с.
10. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 5 января 1962 г. // Краткий справочник по государственному социальному страхованию. – М. : Профиздат, 1974. – С. 28-29.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 – Об организации массовой работы по социальному страхованию. – Арк. 21.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 – Довідка про наслідки перевірки Дніпропетровської облпрофради по державному соціальному страхуванню. – Арк. 25.
13. Там само. – Арк. 26.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 2672 – Справки и проверки состояния работы по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся Винницкой области за 1960 г. – Арк. 1–2.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 Об организации массовой работы по социальному страхованию. – Арк. 22.
16. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС от 20 декабря 1957 г. // Справочник профсоюзного работника. – М. : Профиздат, 1960. – 608 с.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 – Довідка про наслідки перевірки Дніпропетровської облпрофради по державному соціальному страхуванню. – Арк. 27.

18. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 – Справка о медицинском обслуживании подземных работников Криворожского бассейна. – Арк. 2.
19. Там само. – Арк. 10-11.
20. Там само. – Арк. 14.
21. ЦДАВОУ Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 3041 – Справка о результатах проверки профессиональных организаций Винницкой области по социальному страхованию. – Арк. 30
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4304 – Особливий сектор ЦК КПУ (секретна частина). Секретарю ЦК КПРС М. Хрущову. – Арк. 30.
23. Там само. – Арк. 87.

ББК Т63.3 (4УКР – 4ДОН)625

Захарова Л. М.

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ПРОЦЕСУ ВІДБУДОВИ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Стаття присвячена висвітленню проблем відбудови вугільної промисловості Донбасу в повоєнний період. На основі архівних джерел, партійних документів, опублікованої літератури проаналізовані процеси, які відбувалися у вугільній галузі, та суперечливий характер досягнутих результатів.

На всіх етапах функціонування суспільства ефективний розвиток економіки мав значний вплив на суспільно-політичні процеси. Так само, як і діяльність державних структур впливала на економічний розвиток. У зв'язку з цим необхідно простежити взаємодію цих факторів. Складний і суперечливий процес розвитку економіки на сучасному етапі потребує більш детального дослідження проблем відродження вугільної промисловості Донбасу як паливної бази енергетики в повоєнний період.

В основу джерельної бази покладені матеріали Донецького [1-4], Луганського [5-6] державних архівів, резолюції пленумів ЦК ВКП(б) [7], ЦК КП(б)У [8], опубліковані документи і матеріали щодо діяльності Донецької й Луганської партійних організацій з питань відродження Донбасу [9]. Багатий статистичний і фактичний матеріал містять видання інституту історії АН УРСР [10-12].

Проблеми відбудови вугільної промисловості Донбасу в радянській і сучасній історіографії висвітлені недостатньо. Значна кількість праць присвячена діяльності Комуністичної партії [13-15]. Ряд публікацій стосується безпосередньо Донбасу [16-17]. Окремі факти відбудови вугільної галузі знайшли своє відображення в мемуарній літературі, газетних публікаціях.

Історично Донбас склався як могутній промисловий комплекс, в якому велику роль відіграла вугільна галузь. У довоєнні роки Донбас давав 60 % всесоюзного видобутку вугілля, більше 70% коксованого вугілля. Друга світова війна принесла чисельні людські жертви, величезні руйнації й пограбування тимчасово окупованих районів. Прямі збитки, завдані народному господарству республіки, склали 285 млрд., по Донбасу – 50 млрд. (у дово-

Belarusians – it's simply a totalitarian system¹⁸. Media demonize it very cleverly and often ridicule the democratic camp, referring the same time to inconsistent with the market, anti-Western and contrary to the reforms fears and, more importantly, also influence on showing quite often the Belarusian people longing for Soviet-era stagnation and social state. It is interesting that more than in Russia itself these fears and longings have been widespread in Belarus¹⁹.

Paradoxes of the economic policy of the Belarusian society by 2004 stemmed Russia, which invariably remained interested in keeping Belarus in its orbit of influence, especially in view of the overall reorientation of the former Baltic republics admitted to NATO, and an May 1, 2004 the European Union. Russia effectively achieves its goals. Close cooperation with Moscow to Minsk recently was the sine qua non for the stability of the country such as “energy blackmail” in February 2004. Moscow’s support for Lukashenko’s discussion of legitimacy and recognition celebrated by his government, is the only chance to retain for themselves the functions of the president and forcing the recognition in the international arena²⁰.

Belarusian economy, despite the passage of time has retained the features of the Soviet system called the command and the distribution. Whether any action and sphere of activity covered in the plan, and the state is still the main owner. The Belarusian authorities should not insist on fundamental reforms and artificially maintain inefficient sectors of the economy, fearing the outbreak of social discontent and the possible loss of control over the economy. What's more trying to also maintain an extensive system of social care, which constituted one of the main guarantors of social stability. It is largely thanks to Russian subsidies that are granted by the preferential supply of oil and gas, and easier access to market outlets located in Russia, – which is also a particular importance for contemporary Belarusian food establishments and machine – infrastructure an outdated and energy intensive economy brought billions of dollars in profits annually. These included the profits earned through the sale of petroleum products that were manufactured with cheap Russian oil.

A large group of foreign observers were shocked by this situation so well led by Alexander Lukashenko’s economic interests. In the newspapers, many journalists have written about the “economic miracle”, but the end of 2006 Russia was dissatisfied with the lack of concessions from Lukashenko, has joined the progressive reduction of subsidies, which over time significantly reflected on the condition of the economy.

This deteriorating situation has also been dominated by contemporary world economic crisis that hit the focused largely on the export of Belarusian industry. Then all those responsible for the Belarusian economy faced a real big problem. To be able to lead the country with such a difficult situation, the Belarusian government had to choose between adapting their economies to market conditions through comprehensive reform, putting under control by Russia in exchange for restoring the preferences and maintaining the existing terrible situation in the country. Alexander Lukashenko has decided to maintain the situation in the country, as ineffectual in terms of obtaining the credit of the economy require support

¹⁸. Ż. Litwina, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p. 58.

¹⁹. S. Sannikov, *Belarusian Totalitarianism is a Reality*, <http://charter97.org/eng/news/2003/07/28/sannikov>, [access: 9.02.2012].

²⁰. W. Stanisławski, op. cit., p. 44-45.

later, an 10th of July 1994 he was elected in the general elections for president of Belarus. How to explain this paradox that exists in Belarus? Do multiple manipulation of democratic procedures and public opinion, by Lukashenko induces for public awareness of belonging to a democratic country? If Lukashenko in the autumn of 1996, did not hesitate even before the amendment to its advantage, in flagrant violation of the law, the constitution of the republic, extending his own presidential term, which in fact should end on 20th July 1999, and that keeps him the same for each term absolute “dictator”. But there is so called. the other side of the medal, namely the fact that the president of Belarus expanded the security apparatus and violence, against which the first organized opposition killed the independent media¹³. Lukashenko ensures that he wants all the best for his country but that is tedious – Hitler and Stalin also wanted well – did not work out. Is the existence of a totalitarian leader is a sine qua non condition to qualify as a totalitarian system? It is a question that imposes itself on the investigator of any totalitarianism. You might recognize this delicate question, even though: Is the lack of such a leader is a proof that the system is not totalitarian? Leaving aside the differences and the variety of accents in other studies and theoretical attempts to approach the phenomenon of which are¹⁴ “manifestations of totalitarianism in Belarus”, can be seen that both the personality and the role of the Belarusian leader is the answer to that question. Indeed, the essential elements of totalitarian systems Carl Joachim Friedrich decided, inter alia, the official ideology, stressing that it covers all aspects of human existence, and is at least passively accepted by society, as well as the existence of a mass party, which includes small, because only up to ten percent of the population, hierarchically organized and oligarchically, usually with a single leader at the head¹⁵.

The media policy of Belarus is a complicated phenomenon, due to the constitutional convention and presidential decrees, which are very often mutually exclusive, and yet quite clear, because the Belarusian legislation clearly separates the activity state and private media, while creating the appearance democracy – the independence and freedom of speech. The first independent government of Belarus after the collapse of the Soviet Union shaped the legislation forming the basis of the free market, but soon after Alexander Lukashenko came to power there was a regression in the development of democracy in Belarus¹⁶. Control over all levels of business, social and cultural power took over. Unfortunately, democracy is a term often occurring only in the records of the Constitution, and not in reality¹⁷. Currently, the Belarusian media are almost one hundred percent subordinated to the president, which means that he has more manipulation capabilities and more propaganda impact on the society. This kind of desire to the concentration of power, is a method for the survival of the political current head of state. Controlling the consciousness of millions

¹³. W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, op. cit., p. 43.

¹⁴. M. Zmierczak, *Totalitarni wodzowie – problem metodologiczne* [in:] *Totalitaryzm XX wieku. Idee. Instytucje. Interpretacje*, W. Kozub-Ciembroniewicz (ed.), H. Kowalska-Stus (ed.), B. Szlachta (ed.), M. Kiwior-Filo (ed.), Kraków 2010, p. 53.

¹⁵. C. J. Friedrich, *The Unique Character of Totalitarian Society*, w: *Totalitarianism*, C. H. Friedrich (ed.), New York 1964, p. 52-53.

¹⁶. A. Bubko, *Polityka medialna* [in:] *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś*, J. Bernard (ed.), A. W. Baluk (ed.), Wrocław 2004, p. 245.

¹⁷. *Białoruś scenariusze reform*, R. Vainiene (ed.), E. Królikowska (ed.), J. Płoskonki (ed.), V. Remanowa (ed.), Warszawa 2003.

енних цінах) [9]. З 1341 підприємств, які діяли в Донецькій області до війни, придатними до експлуатації було 61. Вони давали 0,6% довоєнної продукції [12, с. 56]. Людські втрати УРСР (загиблі військові та цивільні) склали 7 млн. (16,7% втрат всього населення) [18, с. 252], втрати серед цивільного населення та військовополонених – 5 515 000 [19, с. 303], загальна цифра людських втрат – 10 млн. осіб [20, с. 402]. Населення Донбасу скоротилося. Якщо у 1939 р. у Донецькій області проживало 3 099 810 осіб, у Ворошиловградській – 1 837 тис., то на 1 січня 1944 р. у Донецькій області – 1 699 325 осіб, у Ворошиловградській на початок 1945 р. – 1 961 тис. [1, арк. 10; 2, спр. 126 арк. 10; 5, арк. 39].

Після визволення окупованих територій постали складні завдання з відбудови народного господарства. В умовах повоєнного тоталітаризму ведучою силою залишалася компартія. Партійне керівництво могло би стати ефективним засобом свідомої творчої праці, адже Велика Вітчизняна війна змінила соціально-психологічну атмосферу, породила так званий «демократичний імпульс». Умови екстремальної ситуації на фронті і в тилу змушували людей діяти самостійно. Перемога у війні викликала в людей сподівання на послаблення партійного диктату. «Демократичний імпульс», однак, не проявився в масовому масштабі. Більшість народу сприйняла перемогу Радянського Союзу як перемогу соціалістичної системи.

Вважалося, що необхідно умовою відбудови господарства має бути партійне керівництво. Тому ЦК КП(б)У приділяв велику увагу кількісному зростанню партійних лав, посиленню ідеологічної, масово-політичної роботи. На це націлювала постанова ЦК ВКП(б) та РНКРСР від 21 серпня 1943 року «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» та постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про утворення парторганізацій в визволених від німецької окупації районах України та покращення керівництва ними». Остання, зокрема, зобов'язала обкоми, міськкоми, райкоми партії систематично проводити засідання, на яких повинні обговорюватися важливі питання партійної, радянської і господарської діяльності [8, с. 39].

Відродження Донбасу стало важливим завданням партійних організацій. Труднощі полягали в тому, що вони були малочисельні. У лютому 1943 р. поновив роботу Сталінський (Донецький) обком партії. У вересні 1943 р. у Донецькій обласній парторганізації на облік стояло майже 200 членів та кандидатів у члени партії. Протягом вересня-жовтня поновили роботу 44 райкоми та міськкоми партії. На 1 квітня обласна парторганізація нараховувала вже 14 752 члени та кандидати в члени партії, які були об'єднані в 908 первинних парторганізацій. Причому, 108 з них працювали в вугільній промисловості, 120 – у металургійній [1, с. 75]. У 1944 р. у республіці відновили свою діяльність усі довоєнні обласні партійні організації. Зростає кількісний склад компартії України. На 1 січня 1945 р. в її рядах налічувалося близько 165 тис. членів і кандидатів, на 1 січня 1946 р. – понад 320 тис., у 1949 р. – 684 тис. комуністів [11, с. 25].

У травні 1944 р. Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання «Про партійно-масову роботу в Сталінській та Харківській областях» і запропонував спрямувати роботу на досягнення ще вищих темпів відбудовчих робіт [8, с. 79-80]. Ця постанова активізувала діяльність Донецького і Луганського (Вороши-

ловградського) обкомів партії. За період з грудня 1944 р. – січень 1945 р. були проведені вибори керівних органів у первинних, районних, міських та обласних партійних організаціях. На 1 січня 1945 р. у Донецькій обласній партійній організації нараховувалося 22 146 комуністів [3, арк. 112], у Ворошиловградській – 10 031 [3, арк. 39]. Кількість комуністів й надалі продовжувала зростати. На 1 січня 1947 р. Ворошиловградська парторганізація налічувала 37 967 комуністів, об'єднаних у 2198 первинних парторганізацій [6, арк. 1]. Якщо на 1 січня 1947 р. у Донецькій обласній парторганізації налічувалося 1589 комуністів, то наприкінці 1949 р. – понад 75 тис. [2, спр. 264, арк. 1-6].

Цей партійний потенціал був спрямований на відбудову господарства, насамперед промисловості, у звільнених від фашистської окупації районах. У Донбас були відряджені партійні, радянські, комсомольські працівники, досвідчені керівники виробництва. У 1943 р. центральний уряд виділив на відбудову господарства УРСР 67 млн. крб. Державний план розвитку народного господарства СРСР на 1944 р. намітив подальші заходи по розгортанню відбудовчих робіт. Із 75 млрд. крб., які держава асигнувала на ці цілі, 18 320 млн. крб. було витрачено на відбудовчу роботу в республіці [10, с. 392].

Особлива увага приділялася відбудові вугільної галузі. Про це свідчать постанови Державного Комітету Оборони від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну», від 18 липня 1944 р. «Про дальші заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу для забезпечення вугіллям чорної металургії, залізничного транспорту, електростанцій, воєнної промисловості». Були створені Центральна комісія по відбудові Донбасу, Головне управління по відбудові й будівництву шахт та підприємств Донбасу. Зокрема, постановою від 26 жовтня 1943 р. намічалася відбудова 170 основних шахт Донбасу [6, с. 57]. ДКО зобов'язав ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР, обласні комітети партії та облвиконкоми Донецької й Ворошиловградської областей використати всі матеріальні й людські ресурси для відбудови шахт.

Одним із складних завдань, яке потребувало негайного вирішення, було забезпечення промисловості робочою силою. На початок 1944 р. кількість робітників та службовців складала 25,5% довоєнної кількості [10, с. 392]. У вересні 1944 р. ДКО і ЦК ВКП(б) прийняли рішення про забезпечення робочою силою підприємств Донбасу. Робітничий клас поповнювався за рахунок непрацюючого міського населення, жінок. Готувалися кадри в ремісничих училищах та школах фабрично-заводського навчання. ЦК ЛКСМУ мобілізував для роботи в вугільній промисловості 42 тис. осіб. У вибоях працювало багато жінок. На кінець 1945 р. чисельність робітників, зайнятих у промисловості області, становила 55% довоєнного рівня [12, с. 56].

Зростання у роки війни свідомості ще певний час давалося взнаки. Зважаючи на це, партія зробила основну ставку на ентузіазм народу. І дійсно, трудівники включилися в роботу по виконанню планів. З ініціативи гірників шахти «Новошкетове» розгорнулося змагання шахтарів Донецької й Луганської областей, Донбасу і Кузбасу. Почин горлівчанки М. С. Гришутіної став початком руху жінок за оволодіння чоловічими професіями.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР у травні 1944 р. прийняли постанову «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу». Реагуючи на цю

point of attachment, however, were disclosed with the truth about the Stalinist terror of the 30s, which symbol is the “killing fields” in Kuropatach. The collapse of the communist government system and taking power in Moscow by Boris Yeltsin in the summer of 1991, led to the fact that the Belarusian democrats have decided (like other “emancypating the” former USSR republics: Lithuania and Ukraine) with a proclamation of independence in the country. August 25, 1991 the Supreme Council of the communist (which soon evolved into a parliament) declared independence. A few weeks later a resolution passed to change the name of the Belarusian state in Soviet Socialist Republic (BSSR) in to the Republic of Belarus, which to this day remains in force, despite the dependence on Moscow and the expansion of the structures of the Union State of Russia and Belarus.

Unfortunately, Belarus was a Soviet and also the most economically and energy-dependent European post-Soviet republic of Russia (perhaps with the exception of Moldova). The control over the lands was not actually communicated to the public, which disappointed with the experiences of transformation, as well as political and media controversy that in comparison with the stagnation of the Soviet times the impression of “chaos”, began to turn away from an incomprehensible “independence” and “modernization” in search of social security and stability. A great advantage of this chance in 1993, used Alexander Lukashenko – not high-ranking member of the nomenclature – deputy to the Supreme Council⁹.

The democratic principles of the civilized world are foreign to President Alexander Lukashenko and the social system is undeniably autocratic and based on the quest to establish complete control over the society¹⁰. Personality of Lukashenko, is often referred as “dictator”, thereby recognizing him as the perpetrator and the culprit of failures of Belarus because of his megalomania, and ways to build the image of the “father of the nation”, the total lack of respect on his part to democratic standards, ready to use violent repression (including the spring of 1996 – the massive beatings of demonstrators by police storm troopers), and strong violence (in Belarus there were killed many democratic activists, journalists and publishers since Lukashenko came to power in the mid-90s)¹¹. On one hand, limited contacts with the citizens of the Western world, stifling economic freedom, persecution of the opposition and suppressing free speech that makes the atmosphere in Belarus not tolerant and was invented against both internal and external enemies. On the other hand, among the many paradoxes of Lukashenko's regime, it is possible to note a steady increase in the level of connection with the perception of himself as a national community of Belarusians and their national consciousness. What's more, from year to year the reduction in the number of supporters is the creation of a common state of Belarus and Russia, in which Belarus would certainly be clearly subordinate. In spite of appearances, an unexpected for Belarusian independence by the majority of Belarusian people perceived as an inseparable part of the nation¹². Please also note that thanks to the use of democratic procedures Lukashenko came to power. He achieved publicity in 1993, referring to the hopes and fears overtired society because of the transformation. He accused the ruling elite for corruption, and a year

⁹ W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p. 41-42.

¹⁰ *Białoruś: trudna droga do demokracji*, M. Iwanowa (Ed.), Wrocław 2006, p. 7.

¹¹ W. Stanisławski, op. cit., p. 42-43.

¹² *Białoruś: trudna droga do demokracji*, op. cit., p. 8.

putes about the existence of totalitarianism in Belarus. The purpose of this paper is to clarify whether the case of Lukashenko's regime comes to totalitarianism and is associated with Hitler and Stalin, or a particular form of authoritarianism? Does the existence of a totalitarian leader is a sine qua non condition to qualify as a totalitarian system? Do striving for the concentration of power through the media, is a method for the political survival of the current head of state in Belarus? What scenarios will be able to be expected by the Belarusians if democratic reforms are still blocked? It is difficult to give specific arguments corresponding to these questions, but it is certain that Belarus is not a young democracy, but totalitarianism in eastern beauty.

Perhaps it sounds unprofessional, but Belarus is "a country which did not prosper well." The lands located on the East European Plain, situated between the river Bug and Desnou for centuries was considered to be located "on east of the Poland" or "west of Russia," because of the lack of clear geographical boundaries. Also, for centuries they were to change the time zone because of influence of Russia, and once the Republic, later reduced to Polish.

The situation in Belarus has changed not until the late the XIX and XX century when there emerged a number of well-educated generation of Belarusians. They wanted to identify with their country and made to take responsibility, but Belarus failed to gain independence for most of the XX century, and even worse at that time it experienced many misfortunes. First, the offensive of the two world wars swept through the lands of Belarus (in the II World War, Belarus suffered the greatest losses of human and material among the republics of the USSR). Then, in the years 1917-1991 the country was part of the Soviet Union⁴ and its inhabitants were deeply experienced by the Russification and the cultural Sovietization⁵. The symbol of terror and violence, became located in the woods on the outskirts of Minsk Kuropaty⁶ cemetery, where NKVD were hiding there, traces of their crimes and where the most likely victims were buried in the so-called. Belorussian Katyń List⁷. In 1986, on April 26th took place the biggest catastrophe in the history of nuclear power, while one of the largest industrial disaster of the twentieth century. Disaster at the Chernobyl Atomic Power Station has made thousands of square kilometers on the border between Belarus and Ukraine, extends the area of radioactive contamination and the incidence of cancer is the highest in Europe⁸. Hope for change brought in the late 80s and 90s disintegration of the USSR and the collapse of the communist system. Relatively weak, because of the repression and the russification Belarusian democratic elite, decided to increase the independence of the country. They exploit the opportunities offered by the beginning of "pierestrojke" and a kind launched by the General Secretary of the CPSU Mikhail Gorbachev's liberalization. The main

⁴ W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Warszawa 2004, p. 40.

⁵ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. I, Мінск 1993, p. 206.

⁶ Kuropaty (Belarusian: *Куропаты*, Russian: *Куропаты*) – sacred spot on the outskirts of Minsk in Belarus, which were discovered mass graves of people executed by the NKVD in the years 1937–1941.

⁷ A. Kołakowski, *Kuropaty- Katyń – Smoleńsk*, http://www.andrzejkolakowski.yoyo.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=63:kuropaty&catid=6:podroe&Itemid=3, [access: 6.02.2012].

⁸ *Czarnobyl 1986. O katastrofie w Elektrowni Atomowej w Czarnobylu*, <http://www.czarnobyl1986.pl/fakty-o-czarnobylu/katastrofa-czarnobylska>, [access: 8.02.2012].

постанову, Донецький, Ворошиловградський обкоми партії й облвиконкоми визначили конкретні шахти і комбінати, над якими брали шефство трудящі республіки. Колосальними зусиллями було досягнуто вагомих результатів. Видобуток вугілля з травня 1943 р. по травень 1944 р. зріс у 7 разів [10, с. 394]. В умовах війни робітники Донецької області відродили 69 основних та понад 350 дрібних шахт. 23 шахти комбінатів «Сталінвугілля» та «Артемвугілля» перевершили довоєнний рівень вуглевидобутку [12, с. 58]. До кінця війни Донбас давав уже майже половину довоєнного видобутку палива. Однак, в умовах війни шахти відновлювалися в довоєнному вигляді. Ця технічна політика, з одного боку, обумовлювалася вимогами воєнного часу, з іншого – консервувала техніку, устаткування, методи організації роботи. Це, у свою чергу, проявилось в протиріччях соціально-економічного розвитку в майбутньому.

Після закінчення війни відновлення промисловості постало основним завданням. У плануванні та управлінні економікою знову запанувала модель надцентралізації. Це означало й повернення до суперечностей та диспропорцій між галузями економіки, що склалися в 30-ті роки.

18 березня 1946 р. Сесія Верховної Ради СРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр.». Було поставлено головне завдання: відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а потім перевищити цей рівень у значних розмірах. Для цього необхідно було забезпечити першочергову відбудову і розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту, без яких було неможливе швидке й успішне відродження і розвиток усього народного господарства СРСР. План передбачав якомога швидшу відбудову і дальший розвиток вугільної промисловості Донбасу, введення в дію вугільних шахт в Донецькій і Ворошиловградській областях загальною потужністю 77,5 млн. т. Введення в дію невеликих вугільних шахт і штолень у Донбасі [12, с. 1; 4; 5].

Завдання по зростанню народного господарства УРСР були викладені в «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.», прийнятому в серпні 1946 року VIII сесією Верховної Ради УРСР. У Донецькій області, зокрема, необхідно було відбудувати 22 основні шахти, ввести в експлуатацію 25 нових шахт. Видобуток вугілля в останньому році п'ятирічки повинен був становити 45,7 млн. т. [1, арк. 142].

Виконувати завдання плану приходилося в несприятливих умовах: не вистачало устаткування, кваліфікованих робітників, житла, продуктів харчування, предметів першої необхідності. Справжнім лихом став голод 1946-1947 рр., який спричинив незворотні соціально-економічні наслідки: масові захворювання, епідемії, смертність. У більшості регіонів справжній голод розпочався наприкінці 1945 р., наростав у 1946 р., піку досяг взимку – навесні 1947 р., у багатьох місцевостях тривав до кінця 1940-х рр., а недоїдання – до середини 1950-х рр. [21, с. 121]. Від цього лиха потерпали також мешканці міст і сіл Донецької і Ворошиловградської областей.

Складне завдання поповнення кадрів для промислових підприємств вирішувалося за рахунок демобілізованих воїнів з лав Радянської Армії, реєвакційованих робітників, селянства, жінок. Важливу роль у цьому напрямку віді-

грали постанови ради Міністрів СРСР від 30 вересня 1946 р. «Про заходи по поліпшенню підготовки трудових резервів і збільшенню кількості робітників, що готувалися в ремісничих училищах та школах ФЗН» і від 27 травня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників». Комсомольці ряду підприємств Донецька і Ворошиловграда безпосередньо переходили на роботу на шахти Донбасу. Цю ініціативу було схвалено ЦК КП(б)У [11, с. 35]. На заклик комсомольців Донецька в 1947-1948 рр. понад 20 тис. молодих працівників перейшли на підземні роботи в шахти [12, с. 63].

Відбудова і розвиток вугільної промисловості Донбасу протікали в складних умовах. Необхідно було викачати воду, налагодити роботу підземного транспорту, виявляти в завалах техніку. Усього із затоплених шахт було викачано 650 млн. кубометрів води. Це дорівнювало озеру площею 70 квадратних кілометрів, глибиною 10 метрів. [11, с. 29].

Подолання повосенної розрухи й відновлення народного господарства вимагали відданої праці громадян. Тому партія приділяла велике значення посиленню агітаційної, масово-політичної роботи, розгортання масового соціалістичного змагання. 27 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр.», а в травні цього ж року – постанову «Про організацію всеосяжного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відродження і розвитку народного господарства СРСР» [9, с. 17-23].

Керуючись цими постановами, партійні організації Донбасу проводили роботу по роз'ясненню основних завдань п'ятирічки, розгортанню соціалістичного змагання. У лютому 1946 р. бюро Донецького обкому КП(б)У схвалило ініціативу врубмашиністів шахт комбінатів «Артемвугілля», «Сталінвугілля» за високу продуктивність праці. Уже в травні 1946 р. шахтарі Донецької області звернулися до всіх гірників організувати соціалістичне змагання з метою перевиконання п'ятирічного плану і розвитку вугільної промисловості. Вони зобов'язалися у першому році п'ятирічки відродити 51 шахту з річним обсягом 17 млн. т. [4, арк. 20].

У жовтні 1946 р. Донецький обком КП(б)У підтримав почин машиніста врубової машини тресту «Сніжнянтрацит» Г. І. Запорожця, який зобов'язався досягти високої продуктивності праці. Ініціатором переходу на графік циклічності став начальник дільниці шахти № 5-6 ім. Димитрова І. І. Бридько, згодом двічі Герой соціалістичної праці [11, с. 39].

Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 28 лютого 1948 р. «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу», партійні організації Донецької області створили на шахтах сотні нових партійних груп. Наприкінці 1948 р. більше половини комуністів області, зайнятих у вугільній промисловості, працювали в підземних виробках [12, с. 63].

Розмах соціалістичного змагання сприяв тому, що багато шахт Донбасу у 1947 р. досягли довоєнного рівня виробництва. Оцінюючи досягнення, Верховна Рада СРСР на відзнаку трудових подвигів шахтарів у вересні 1947 р. встановила медаль «За восстановление угольных шахт Донбасса», а Рада Міністрів СРСР – звання «Почетный шахтер». З цього часу стали відзначати День шахтаря. Гірники Донецької і Ворошиловградської областей взяли на себе зобов'язання: до кінця 1949 р. досягти рівня середньодобового видо-

19. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 23.
20. Crampton R.J. Eastern Europe in the Twentieth Century. – Routledge, 1994. – P. 288.
21. Crampton R.J. Eastern Europe in the Twentieth Century. – Routledge, 1994. – P. 301.
22. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 134.
23. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – PP. 135-138.
24. Crampton R.J. Eastern Europe in the Twentieth Century. – Routledge, 1994. – P. 301.
25. Kenez P. Antisemitism in Post World War II Hungary // Judaism. – 2001. – Vol. 50. – №2. – P. 146.
26. Kenez P. Antisemitism in Post World War II Hungary // Judaism. – 2001. – Vol. 50. – №2. – P. 149.
27. Kenez P. Antisemitism in Post World War II Hungary // Judaism. – 2001. – Vol. 50. – №2. – P. 150.
28. Kenez P. Antisemitism in Post World War II Hungary // Judaism. – 2001. – Vol. 50. – №2. – P. 150.
29. Kenez P. Antisemitism in Post World War II Hungary // Judaism. – 2001. – Vol. 50. – №2. – P. 154.
30. Hidas P. Canada and the Hungarian Jewish Refugees, 1956-57 // East European Jewish Affairs. – 2007. – Vol. 37. – № 1. – P. 75.
31. Hidas P. Canada and the Hungarian Jewish Refugees, 1956-57 // East European Jewish Affairs. – 2007. – Vol. 37. – № 1. – P. 76.
32. Hungary Anti-Semitism: MP Condemned over 'List of Jews': <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-20510648>

ББК Е63.3(2)(4Бен)61

Habas Paulina

**CONTROVERSIES OVER TOTALITARIANISM AND THE
INTRODUCTION OF PROFOUND CHANGES LEADING TO
DEMOCRACY IN BELARUS -PROPOSALS FOR POLITICAL
REFORMS, ECONOMIC AND SOCIAL INTEGRATION
PERSPECTIVES OPENING BELARUS TO THE EUROPEAN UNION**

Imagine a country where intimidation and torture is every weekday. Where harassing journalists demonstrating their free thought and where the protesting people in a peaceful way are arrested and sent to a penal colony with maximum security. Where the president, even though that has led the economy to collapse can still manipulate the next election. Where most people are too intimidated to express their own opinion, and where the death penalty still applies. Not talking about North Korea, Iran or Zimbabwe. It is a country lying much closer to us, in Europe – it's Belarus, where the regime of Alexander Lukashenko still wields a heavy hand, not counting at all with the human rights³. To this day there are dis-

³. N. Clegg, *Białoruś: wstydliva tajemnica Europy*, „Gazeta Wyborcza”, 2011, 227.7349/2011, p. 14.

aspects, this Antisemitic legacy is still an inseparable component of Hungarian contemporary society, which breaks out once in a while on different levels – from ordinary daily encounters to the suggestions and speeches made by the members of Hungarian Parliament [32].

РЕЗЮМЕ

Автор статті розглядає проблему впливу тоталітаризму на положення єврейського населення в Венгрії в 1950-60-х гг.

Ключевые слова: Венгрия, тоталитаризм, еврейское население.

РЕЗЮМЕ

Авторка статті розглядає проблему впливу тоталітаризму на становище єврейського населення Угорщини в 1950-60-х рр.

Ключові слова: Угорщина, тоталитаризм, єврейське населення.

BIBLIOGRAPHY

1. Gross J. The Social Consequences of War: Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in East Central Europe // East European Politics and Societies. – 1989. – №3. – P. 207.
2. Oxford Companion to Politics of the World. – Oxford University Press, 1993. – P. 916.
3. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – P. 76.
4. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – P. 76.
5. Gross J. The Social Consequences of War: Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in East Central Europe // East European Politics and Societies. – 1989. – №3. – P. 206.
6. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 12.
7. Oxford Companion to Politics of the World. – Oxford University Press, 1993. – P. 916.
8. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 15.
9. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 15.
10. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – PP. 22-23.
11. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 18.
12. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – P. 94.
13. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – P. 94.
14. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – Rienner, 2000. – PP. 102-104.
15. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 19.
16. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – P. 19.
17. Crampton R.J. Eastern Europe in the Twentieth Century. – Routledge, 1994. – P. 289.
18. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression 1953-1963. – Longman, 1996. – PP. 16-17.

бутку вугілля, встановленого п'ятирічним планом на 1950 р. У Донбасі за роки п'ятирічки було відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт, закладено 60 нових шахт [11, с. 33].

Треба відзначити, що в перші роки четвертої п'ятирічки на шахтах з'явилася нова техніка, впроваджено металеве кріплення. У 1948 р. було створено й широко запроваджено виробництво вугільного комбайну «Донбас». Це підвищило загальний рівень механізації головних процесів вуглевидобутку до кінця п'ятирічки: видобування і відбій вугледобування – на 99%, доставку з очисних відбоїв – на 100%, відкатуку – на 95%. Як бачимо, зосередження значних фінансових, технічних, кадрових ресурсів дало загальном позитивні результати.

Однак, у виконанні плану було й багато недоліків, які, у свою чергу, поглиблювали суперечливість у розвитку окремих галузей промисловості. І надалі кошти і робоча сила направлялись у промислове будівництво, тому не велось в широких масштабах житлове будівництво, не вистачало техніки і матеріалів, не створювалися необхідні умови для виконання підвищених соціалістичних зобов'язань.

Такий стан у видобувній галузі турбував партійні радянські органи. Так, у вищезгаданій постанові від 28 серпня 1948 р. відмічалися недоліки в організації праці, величезна плінність робочої сили, нестача житла, культурно-побутових установ тощо [7, с. 106-107]. 12 липня 1950 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу». Аналізувалися фактично ті ж самі недоліки: погане використання техніки, низька продуктивність праці, незадовільний стан трудової дисципліни. Наголошувалося, що для виправлення ситуації необхідно шахтам перейти на роботу за циклічним графіком. Тобто, бачимо, що соціальні проблеми майже не вирішувалися. Легка і харчова промисловість фінансувалася за залишковим принципом, і не задовольняла мінімальних потреб населення. Як результат, показники виробництва продукції групи «Б» були нижчими, ніж до війни.

Отже, аналіз змін, які відбулися у вугільній промисловості досліджуваного періоду дає підставу стверджувати наступне:

- у повоєнний період влада була зацікавлена у швидкому відновленні й подальшому розвитку вугільної промисловості;
- в основу прискореної відбудови галузі були покладені директивні начала, централізація, оперативне адміністрування, жорсткий контроль;
- позаекономічні методи управління дозволили домогтися швидких результатів;
- трудящі галузі неймовірними зусиллями і жертвами досягли неможливих економічних результатів;
- партія продемонструвала високі мобілізаційні можливості і живучість директивної моделі економіки.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена освітленню проблем восстановлення угольної промисловості Донбасу. На основі архивних джерел, партійних документів, опублікованої літератури проаналізовані процеси, которые

происходили в угольной отрасли после Второй Мировой войны и противоречивый характер достигнутых результатов.

Ключевые слова: административная система, восстановление, соревнование, контроль, тоталитаризм, централизация.

SUMMARY

The article depicts the problems of mining industry restoration in Donbass. On the basis of archives, party documents and published literature the author analyzes the processes which took place in the mining branch of industry after World War II and contradictive character of the achieved results.

Key words: administrative system, restoration, competition, control, totalitarianism, centralization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 326, оп. 1, спр. 633.
2. ДАДО. – Ф. 326, оп. 70, спр. 126, 264.
3. ДАДО. – Ф. 326, оп. 1, спр. 62.
4. ДАДО. – Ф. 326, оп. 2, спр. 239.
5. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 179, оп. 2, спр. 552.
6. ДАЛО. – Ф. 179, оп. 9, спр. 227.
7. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 8, 1946 – 1955. – 542 с.
8. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. – К. : Политиздат Украины, 1977. – Т. 2, 1941 – 1976. – 1083 с.
9. Восстановление Донбасса (1946 – 1950): документы и материалы / Рук. кол. сост. И. Ф. Курас. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 573 с.
10. Історія Української РСР. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / Відп. ред. В. І. Клоков. – К. : Наукова думка, 1977. – 523 с.
11. Історія Української РСР. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-ті роки). Книга перша / Відп. ред. А. В. Лихолад. – К. : Наукова думка. – 391 с.
12. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область / Голова редколегії тому П. О. Пономарьов. – К. : Інститут історії АН УРСР. 1970. – 992 с.
13. Денисенко П. Комуністична партія – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945 рр.) / П. Денисенко. – К. : Політвидав України, 1968. – 120 с.
14. Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса / Н. Ф. Хорошайлов. – К. : Вища школа, 1973. – 163 с.; Хорошайлов М. Ф. Комуністична партія України – організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу / М. Ф. Хорошайлов. – Харків : ХДУ, 1969. – 156 с.
15. Юрчук В. Борьба Комунистичної партії за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.) / В. Юрчук. – К. : Політвидав України. – 230 с.
16. Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу / Відп. ред. О. В. Щербань]. – Техніка, 1989. – 216 с.

was more manifest than in any other country of the Eastern Soviet Bloc with the most prominent leaders – Erno Gero, Mihaly Farkas, Jozsef Revai (and Matyas Rakosi as mentioned above) – being Jews [28]. This, however, did not prevent Hungarian communists from introducing state-initiated Stalinist-type Antisemitic policies. Although one can potentially see in it a contradiction in terms, it is not, since those Jews who joined the communist party and even more so those who occupied important political positions did not regard themselves as Jews in the full meaning of this word, up to the point of denying their own Jewishness. Being in line with the Soviet attitudes towards nationalities, they did not see their Jewishness as significant, therefore it did not serve as an obstacle in adopting policies that were anti-Jewish in their essence. Therefore, it is important to note that the “Communists did not create antisemitism, but consciously or unconsciously they contributed to it” [29].

Since in the Soviet Union a large portion of accusations against Jews was based on their accusations of Zionism, which was portrayed by the Soviets as the ultimate manifestation of the Jewish conspiracy, similar accusations were also made in Hungary. In 1953 an attempt was made to conduct the so-called Wallenberg show trial, the central point of which was to accuse the Zionists of being guilty of death of Raul Wallenberg, a Swedish diplomat who helped thousands of Jews during World War II to escape extermination by the Nazis. Though with Stalin’s death this attempt of staging a trial came to an end, it was indicative of how unstable the position of Jews was in the post World War II Hungary.

During the Hungarian Revolution there were Antisemitic outbursts as well. Since in the people’s eyes Rakosi was a pro-Soviet and pro-Russian Stalinist and a Jew, the negative attitude towards him was also projected onto Hungarian Jews. Moreover, out of 200,000 emigrants from Hungary in the immediate time after the revolutionary events and their suppression, about 20% were Jews [30]. This was linked to a new wave of the anti-Jewish campaign initiated by Stalin not long before his death in 1953 and to the gradual removal of Jews from important party positions, which started with Rakosi’s resignation and was almost completed by 1956. Thus, emigration was prompted by both spontaneous outbreaks of popular violence against Jews as well as the governmental incentives directed against “Jews who fought on the barricades, Jews who participated in the intellectual ferment between 1953 and 1956 and Jews who feared the Antisemites” [31].

In the end, it should be said that in the immediate aftermath of the tragedy of the Holocaust the newly established communist Soviet-style regime in Hungary failed to uproot or at least discredit anti-Jewish attitudes and Antisemitism. On the contrary, Antisemitism was on the rise, since totalitarian system transplanted from the Soviet Union to Hungarian soil was “successful” in building on the negative image of a Jew, as the image of the enemy is especially potent in totalitarian societies. In other words, Antisemitism became one more tool of antagonizing society with the purpose of totally controlling it. Popularity of Antisemitism grew in 1950s-60s as the consequence of the attempts to shake the totalitarian influence of the Soviet system and by the subsequent suppression of these attempts. Moreover, special attention should be paid to the exceptional presence of Jews in Hungarian party leadership at the crucial stage of the implementation of the Soviet program in Hungarian local conditions. In addition, Hungarian Antisemitism was not weakened by totalitarianism, but even grew stronger as a dimension of anti-Zionism was added to it. In many

that “if the demand for democratic liberties was intense, there was no indication, as there was to be in 1989, of a desire to return to capitalism” [21]. In fact, the main target of the revolutionaries was the totalitarian nature of the regime, which excluded any natural possibilities of development, substituting them with an imposed system, unnatural to Hungary both in political and national terms.

However, what followed the events of 1956 was the period of “reprisal” [22], directed at re-establishing the order under the Soviet patronage as well as suppression of any resistance and opposing political activity, stimulated by the revolutionary environment. Having started with suppressing the armed revolutionaries, the new government under Kadar classified the revolt as “a counter-revolution” and after that moved on to the mass reprisal, which involved trials of the people even indirectly related to the Revolution, with the whole process lasting almost till the mid-1960s [23]. In total, approximately 3,000 Hungarian citizens lost their lives in the revolution, more than 200,000 emigrated from Hungary in the aftermath of the revolutionary events, while there were also deportations organized by the Soviet authorities [24].

With such a picture of the Soviet practice of imposing its practically total control on Hungarian post-war society, it is clear that Soviet attitude to Jews and the Jewish question had to dominate in Hungary as well. During the Civil War in the former Russian Empire in 1917-1921 the Bolsheviks took pride in the fact that they did not allow the anti-Jewish pogroms to happen, which was one of the reasons (but not the only reason) why Jews came to be identified first with Bolshevism and later – with Communism. Ironically, it turned out especially potent in Hungary, where in the aftermath of World War II a large part of the Communist leadership was in fact Jewish, including one of the key leaders of the communist regime in Hungary, Matyas Rakosi. As a result of this, in the post-war Hungary, a two-fold phenomenon was taking place, which “did great damage both to Communists and to Jews” [25]. On the one hand, old anti-Jewish and Antisemitic attitudes, characteristic of Hungarian population since the late 19th century, reinforced people’s dislike towards the communists. On the other hand, dissatisfaction with the Stalinist-style regime added a new dimension to the general Antisemitic feeling of Hungarians.

Moreover, there was an important distinction between the attitudes of Hungarians and of Jews toward the Red Army that drove the Nazis from Hungary in 1945. As it has already been mentioned, in the minds of Hungarians, Soviet, therefore largely Russian troops were rather ambiguous heroes, but for Jews they were undoubtedly liberators, the ones who managed to finally put an end to the Nazi hectic implementation of the “Final Solution” in Hungary. Furthermore, Jews saw in the Soviet internationalism the opposite to the Nazi or Hungarian nationalism, which, as the Jews experienced during the war, resulted in the most tragic consequences of the collaboration of the local population in the cause of mass murder. This favorable (at least initially favorable) attitude of Jews towards the Soviet presence in Hungary played its role in reinforcing antagonisms between Hungarians and the Jews of Hungary [26].

In spite of the fact that the years of Stalin’s dictatorship were characterized by rather vigorous Antisemitism in the Soviet Union, the communist party in the post-war Hungary was eager to admit Jews as its members, for “[n]owhere else could the Party have found so many educated and reliable cadres as among the Jews” [27]. As a result, political presence of Jews in the post-war Hungarian communist government

17. Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національному розвитку Донбасу / Т. Болбат // Схід. – 2004. – № 4. – С. 35-38.
18. Гунчак Т. Україна ХХ століття: Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
19. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 657 с.
20. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / А. Русначенко. – Київ: Генеза, 2002. – 402 с.
21. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: Голод 1946 – 1947 рр. / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98-125.

УДК 378.126(477)

Знак 3. М.

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ У ДРОГОБИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944-1959)

У статті на основі документів і матеріалів із Дрогобицької області досліджено процес добору, розподілу та підготовки кадрів освітньої сфери. Основну увагу автор звернув на чисельний стан кадрів, їхній освітньо-кваліфікаційний рівень. Розкривається процес формування кадрового забезпечення із місцевого населення та прибулих вихідців зі східних районів.

Розбудова незалежної держави вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення досвіду державного управління України, в тому числі в західних областях УРСР. З 1944 року в Західній Україні розпочався процес становлення радянської системи державного управління. Упродовж тривалого часу самі історичні події та їх зміст подавалися тільки в позитивному світлі, тим самим спотворювалася їхня реальна картина.

Важливість досліджуваної проблеми зумовлюється тим, що кадровий аспект був і залишається визначальним у забезпеченні ефективності функціонування будь-якої системи. Окрім цього проблематика визначається потребою наукового узагальнення складного та суперечливого процесу примусової інтеграції західних областей, зокрема Дрогобиччини, в радянську політичну систему. Визначальною складовою цього процесу було проведення жорстко детермінованої ідеологічними постулатами та практичними потребами сталінського тоталітарного режиму кадрової політики [2, с. 190]. Цілком очевидно, що сучасна система української влади перебуває на стадії перманентного пошуку найбільш оптимальної моделі своєї конструкції. У цій ситуації знання історичного досвіду, який набули українці в процесі розбудови освітньої системи управління в західних областях УРСР в повоєнний період, допоможуть уникнути тих помилок та прорахунків, що залишили негативний слід в історичній пам’яті західного регіону. Водночас актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється відсутністю узагальнюючого дослідження з проблем кадрової політики в освітній сфері Дрогобицької області (1944-1954).

Протягом більше ніж чотирьох десятиліть проблеми кадрового забезпечення органів влади та управління Західних областей України висвітлювали-

ся радянською історіографією тенденційно, носили апологетичний характер та були спрямовані на обґрунтування безпомилковості дій тодішнього керівництва СРСР та УРСР [2, с. 190]. Проблеми добору освітніх кадрів, їхній кваліфікаційний рівень та діяльність у цьому регіоні досі не стали предметом окремого наукового дослідження. Певних її аспектів торкаються у своїх дослідженнях такі українські вчені, як В. Баран [1], В. Гулай [2], Б. Ярош [14], А. Савічев [12] та інші. На початку 1960 рр. був виданий збірник під загальною редакцією І. А. Кашеєва, який дотично висвітлює кадрову політику в освіті. Незважаючи на те, що робота була підготовлена за певним політичним замовленням, це не знижує її наукової цінності для усвідомлення загальної картини. Більш детального відображення ця проблема знайшла у працях С. Сворака [13] та Р. Попп [9], [10], [11], які торкаються питання кадрового забезпечення культурно-освітньої сфери в Дрогобицькій області, її реорганізації та науково-педагогічного обґрунтування.

Джерельну базу пропонованої статті становлять як опубліковані, так і неопубліковані архівні матеріали. З останніх особливий інтерес становлять фонди, які зберігаються в Державному архіві Львівської області.

Мета статті – визначити основні джерела поповнення кадрів освітньої сфери в Дрогобицькій області у 1944-1959 роках, проаналізувати чинники, що визначали особливості кадрової політики більшовицької партії в регіоні, охарактеризувати кількісні та якісні показники кадрового потенціалу.

З відновленням радянської влади на західноукраїнських землях відбувається другий етап «радянзації» краю, який передбачав повторну уніфікацію всіх сфер життя відповідно до усталених тоталітарним режимом норм. Особлива увага при цьому надавалася прискореному насажденню нових органів влади та управління із використанням типових для тоталітарного режиму форм та методів політичного тиску [2, с. 194]. Відразу ж після відновлення органів радянської влади, набираючи темпів, розпочиналась відбудова мережі культурно-освітніх закладів та забезпечення їх кадрами, більшість яких прибувала зі східних областей [13, с. 32].

У перші повосенні роки виникало чимало проблем і з освітньо-кваліфікаційним рівнем учителів [11, с. 157]. Місцева інтелігенція була малочисельною та й не викликала у влади політичної довіри [10, с. 402]. Наприкінці 1944 р. в установах народної освіти Дрогобича працювало 226 осіб при потребі 258 [10, с. 402]. Попри труднощі, у Дрогобичі та інших містах області брак вчителів був набагато меншим, ніж у сільській місцевості [10, с. 402]. Проблема із браком кадрів продовжувалася і в наступні роки. Як зазначав Дрогобицький обласний відділ народної освіти і обком КП(б)У України, на січень 1951 р. просили Міністерство освіти прислати не менше 1320 вчителів [6, с. 653]. Останнє пообіцяло відправити 907 вчителів. Однак ця кількість ніяк не могла задовольнити потреби шкіл [6, с. 653]. У січні 1951 р. школам Дрогобицької області потрібно було ще 400 вчителів [10, с. 402]. У таких районах, як Боринський, Нижньо-Устрицький тощо не вистачало по 30-40 вчителів [6, с. 653]. Багато вчителів були вкрай перевантажені, не встигали готуватись до уроків, і тому мали місце непоодинокі факти проведення уроків на низькому рівні [6, с. 653]. Серед учителів, які недостатньо готувалися до уроків, проводили їх на низькому науковому і методичному рівні, не приділяли належної уваги вихованню в учнів марксистсько-ленінського

preceding political establishment in Hungary in the eyes of Hungarian population, which suffered as a result of the war, but which, on the other hand, characterized Hungarian political potential as rather strong and, thus, capable of opposing the newly imposed regime. This was one of the additional reasons why state coercion and purging had to be so insistently implemented on many levels in Hungary, affecting the destinies of hundreds of thousands of people.

Secondly, since one of the most crucial steps in the reorganization of a state according to the Stalinist model is forced industrialization and since the economic development of Hungary had previously followed the pace and model substantially different from those of the Soviet republics even before the creation of the Soviet Union, implementation of the Stalinist model on the economic level turned out to be a serious challenge in Hungary. This significantly contributed to the gradual growth of the general resentment with the regime [18].

The accumulation of this resentment with the regime practically coincided with Stalin's death in 1953 and the so-called *Ottepel'* (the "Thaw") of the Soviet politics. This policy of formally condemning Stalin's legacy was imposed in Hungary as everything Soviet had been imposed previously, but what Moscow did not take into consideration is that these seeds were planted into a very fertile soil. As a result, what was largely treated by Nikita Khrushchev as the formal criticism of Stalin's personality and extremes of his rule transformed in Hungary into a well and readily accepted criticism of the system *per se*, so that "the Hungarian Stalinists were the first to lose their influence in the wake of changes in the Kremlin" [19]. The first wave of changes was in fact initiated by the Soviet leadership, which included resignation of Stalin's ardent follower, Rakosi, and appointment of Imre Nagy, who initiated the so-called "New Course".

This, however, had only been a prelude to what happened in 1956, a revolt in which Moscow had to resort to the armed force. The Soviet leadership was especially concerned with the task of repressing the Hungarian Revolution of October 23, 1956, because this uprising was not only breaking the order of the Soviet Bloc in Eastern Europe, but also damaging the general image of the Soviet system, which was impermissible in the light of the ideological confrontation of the Cold War. Moreover, one thing was to internally criticize the leaders of the party for *over-acting* in the cause of building the communist society, but to allow Hungarians to openly declare dissatisfaction with the system was too dangerous for the Soviet ambitions on the international political arena.

The revolution ignited not only due to the general dissatisfaction with how the pro-Soviet Hungarian communist leaders handled political and economic issues, but also because of the suppression of everything national: "[t]he sense of affronted nationalism underlay everything" [20]. Domination of everything Soviet, which in fact meant domination of everything Russian, was very much resented and compared to the Revolution of 1848-49, when the Habsburgs had to call on the military help of the Russian Empire to suppress the "Spring of Nations". In other words, the regime, based on the Soviet (basically, Russian) model, was seen as an alien imposition, not legitimized by history. Thus, one of the first demands of the revolution was dismantling of Stalin's statue in Budapest, which was perceived as a symbol of the Soviet oppression and suppression of Hungarian nation, especially since the statue itself was made of the re-used bronze from the statues of Hungarian royalty. Importantly, what Crampton emphasizes is

happened to Yozsef Mindszenty, who after having expressed discontent with the policies of the communist government was accused of the forged crimes he had not committed and sent to prison [11].

Probably nothing can be more characteristic of a totalitarian regime than a personality cult that in many ways plays the role of a substitution for a religious cult, which, as mentioned above, is as a rule dismissed as an ideological opponent. The cult of Stalin was transported to Hungary almost untouched with the key Soviet leader portrayed as the Father figure. The cult of Stalin was, in addition, supplemented by the image of the most devoted Stalinists such as Rakosi. As in case with the party itself, the idea of infallibility of these top-rank personas was popularized as an irrefutable truth. Moreover, as it had previously been done with Stalin, who came to be regarded as almost an incarnation of Lenin, so did Rakosi, who, being the leader of the communist establishment, was at that point seen as the Father of Hungarian people.

Importantly, Linz has also pointed out the role of bureaucracy in the institutionalization of a totalitarian regime as well as the fact that “the officeholders in totalitarian systems, in contrast to competitive political systems, are assured their position as long as they enjoy the confidence of the party” [12]. In this manner the whole bureaucratic mechanism turns out to be revolving not just around government, which is normal for the functioning of a state, but around the singular political party. This equation or even domination of the party apparatus over the state one is, as Linz claims, the central feature of a totalitarian system [13].

Two more important features of the totalitarian regime established in Hungary under the guidance of the Soviet Union were constant purging of the state apparatus and the terror. Linz argues that though terror and coercion were and can be used even by non-totalitarian states, the terror administered by a totalitarian regime is particular in the following: in the scale, i.e. in the numbers of victims; in the way terror was employed against large groups of people whose guilt had not been proved or even hinted at; in the way these accusations were purposefully forged for the achievement of certain political goals [14]. “The atmosphere of suspicion” so characteristic a feature of the life in the Soviet Union (especially in the 1930s) penetrated Hungarian society as well [15]. Purging was happening on many levels – starting from the net of officials of lower rank up to the high party members, with “the total number of those [party officials] purged between 1948 and 1956... [at] around 350,000” [16]. Spreading of the total control of the party required immediate action on the smallest notice of disobedience or dissent, not even speaking about any open opposition. The State Protection Authority (abbreviation from Hungarian – AVH), serving as the secret police of the state, gained enormous importance, which is exemplified by the fact that at the time when the major part of Hungarian population experienced economic hardships, AVH officials “were paid anything up to sixteen times the average worker’s wage” [17].

Though a number of Central and Eastern European countries were undergoing similar processes of transformation into a “Stalinist-style” state, Hungary had two major peculiarities, which complicated the course of this transformation as well as the problems that Moscow had to solve with regard to its new “satellite”. First of all, unlike, for instance, Poland and Czechoslovakia, who in fact were among the first to fall victims of the Nazi Germany in World War II, Hungary was the Nazi Germany’s ally. This, on the one hand, did not add to the score in favor of the

світогляду, допускали на уроках аполітичність і перекручування історичних фактів були: Давидович – вчителька III класу Новоміської СШ Добромільського району, Сивомод – класовод Кочогурівської початкової школи Ново-стрілищанського району, викладач хімії Стрийської СШ № 6, Іткін, Алексеєва – вчителька географії СШ № 5 м. Дрогобича, Чумаченко – вчителька обласної школи глухонімих та інші [4, арк. 51]. Відзначалися окремі початкові школи, наприклад, у Нижньо-Устрицькому районі, де працював 1 вчитель на 4 класи і водночас виконував обов’язки завуча школи [6, с. 653]. Неуккомплектованість шкіл вчителями на 1949/50 рр., а також наявність учителів без спеціальної педагогічної освіти призвели до перевантаження та зниження якості їх навчальної роботи про що свідчать такі дані: [4, арк. 46].

Найменування районів	Забезпечення вчителями V – XI кл. в №	Навантаження на вчителів погодинно
Боринський район	34,9	51,6
Крукеницький район	54,1	33,0
Мостиський район	58,1	33,9
Н-Устрицький район	60,9	29,6
Підбужський район	65,4	27,7
Стрільківський район	65,9	27,5
Турківський район	68,1	26,7

В 1949 – 1950 навчальному році V – XI класи були забезпечені вчителями тільки на 79,4 % [4, арк. 45].

Гостра нестача вчительських кадрів супроводжувалась їх вкрай низькою кваліфікацією [13, с. 32]. На кінець 1944/1945 навчального року у Дрогобицькій області нараховувалося 3 162 учителі [11, с. 157]. Із них 162 особи мали вищу освіту, 205 – незакінчену вищу, середню педагогічну – 1 770, а з середньою загальною освітою і незакінченою середньою освітою працювало в області відповідно – 205 і 820 педагогів [11, с. 157]. Подібний стан з кадрами вчителів був і в інших областях. Спробою розв’язати цю проблему були різномісячні курси підготовки і перепідготовки вчителів [13, с. 32]. Випускники таких курсів викладали, як правило, у початковій школі. Так, на 1949 р. у Дрогобицькій області через місячні курси перепідготовки вчителів пройшло 900 осіб [3, арк. 45]. Частими були випадки, коли вчителями працювали особи, які навіть не мали повної середньої освіти [11, с. 157].

Необхідно відзначити, що освітній рівень учителів і керівництва освітою Дрогобицької області з кожним повоєнним роком покращувався [11, с. 159]. У 1945 р. із 6 осіб, що обіймали керівні посади в «народній освіті», не було спеціалістів із вищою освітою [11, с. 159]. Уже в 1947 р. шкільний сектор обласно був укомплектований працівниками, які, як свідчать документи, «відповідали своєму призначенню» [11, с. 159]. Серед 53 шкільних інспекторів області вищу освіту мали 19 осіб, незакінчену вищу – 26 [11, с. 159]. У червні 1947 р. із 4 054 учителів Дрогобицької області вищу освіту мали 291, незакінчену вищу – 874, середньо-педагогічну – 2 445, повну середню – 86, неповну середню – 617 осіб [11, с. 159]. Серед них було 931 осіб вчителів, які заочно

навчалися в університетах, педінститутах, учительських інститутах і педучилищах [11, с. 159]. З роками ситуація покращується, і наприкінці 1956/1957 навчального року у Дрогобицькій області нараховувалося 8 133 учителі, із них 1822 особи мали вищу освіту, 2200 – незакінчену вищу, середню спеціальну – 3 467, а з повною середньою освітою – 644, натомість працівники із неповною середньою освітою зникають [5, с. 179]. Для порівняння, в Українській РСР розподіл спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою в навчальних закладах, загальноосвітніх школах, дошкільних і культосвітніх установах у процентному співвідношенні становив 34,0 %, зокрема з вищою освітою – 45,7 %, з середньою спеціальною освітою – 25,4 % [7, с. 155]. На кінець 60-х років учителі з вищою освітою в кожній із західній областей України становили 60-64 % від їх загальної кількості [13, с. 32].

Не вистачало спочатку і викладачів в учительському інституті, зокрема, історії, фізики, хімії, військової та фізичної підготовки [10, с. 402]. Кадрові проблеми ускладнювалися із переселенням польської інтелігенції [10, с. 402]. З виїздом спеціалістів польської національності, плинність працівників на підприємствах і в установах міста досягала 60% [10, с. 402]. Забезпечити школи, технікуми, інститути регіону вчителями, викладачами мали насамперед випускники Дрогобицького учительського інституту, Самбірського, Стрийського, Бориславського педагогічних училищ [10, с. 402]. Перший випуск спеціалістів Дрогобицького учительського інституту відбувся в лютому 1947 р. Диплом одержали 86 молодих спеціалістів, ще 117 було випущено в червні цього ж року, а всього вчительський інститут за 1947 – 1954 рр. випустив 1 267 осіб стаціонарної форми навчання та 760 – заочної (І. Кошарний зазначає, що вчительський інститут до 1952 р. підготував 2 378 учителів для шкіл області [5, с. 180]) [10, с. 402]. Серед них: 1 116 філологів, 574 істориків, 337 математиків [10, с. 402]. Значна частина випускників залишалася працювати в регіоні. Водночас були й інші, більш глибокі проблеми, про які зазначав секретар Самбірського райкому партії Певко: «...недостатньо здійснюються принципи максимального і переважного відбору студентів за рахунок молоді західних областей України. Ще гірше стоїть справа з розподілом молодих місцевих спеціалістів, що закінчили інститути і технікуми, які направляються на роботу в різні міста Радянського союзу, не враховуючи, що місцеві, добре підготовлені кадри, принесуть велику користь в західних областях, в яких так гостро відчувається нестача...» [6, с. 687-688].

З перших же місяців після відновлення сталінського тоталітарного режиму в регіоні на всі важливі керівні посади призначалися передовсім працівники, які прибули зі східних областей УРСР [2, с. 193-194]. І хоча з високих партійних трибун постійно декларувалася необхідність забезпечення в західних областях широкого висування на керівну роботу місцевих вихідців, відданих радянській владі, насправді кадри з місцевих вихідців призначалися на другорядні посади [9, с. 460].

Усі педагогічні колективи міста й області поповнювалися кадрами зі східних областей України і всього Радянського Союзу, демобілізованих із лав Червоної армії, а також випускниками вищих навчальних закладів, училищ з усієї країни [2, с. 194; 10, с. 402]. У 1944/45 навчальному році всі завідуючі обласними відділами народної освіти та їх заступники були членами ВКП(б) і виключно всі – із східних областей [13, с. 33]. До першого жовтня

the aspects of life through a materialistic/economic prism, it provided that all-encompassing framework that could guarantee the ideology's potency [4].

Furthermore, the major important criterion for the success of the ideology of a totalitarian state is the ideology's homogeneity. In case with Hungary, one of the main manifestations of this ideological approach was aimed at discrediting the preceding regime of Miklos Horthy, building largely on its fascist features and parallels between Horthy and Nazism. Thus, in 1946-47 there was a campaign directed at "the purging of "fascist" literature in Hungary", which implied removal of any mention of Horthy and "horthisms" from library catalogs, with the official justification of such actions by the necessity to remove any trace of the "fascist" propaganda [5]. Moreover, this campaign against Horthy also had a more important goal of eliminating the vestiges of nationalistic feelings, which, as known from the example of the Soviet Union, is incompatible with the cause of building Communism.

In addition to defamation of Horthy, the communists started a systematic campaign with the purpose of neutralizing their real or potential opponents by removing them from the political arena. To get rid of their ideological "enemies", the communists employed the so-called "salami tactics", which meant "slicing up their opponents with the help of allies or agents on the 'left wing' of the coalition parties" [6]. The peak of this process was reached by the official establishment of the Hungarian Workers' Party (MDP) in mid-1948 and by the adoption of the Hungarian Constitution in 1949, which very much resembled, if not constituted a copy of the Soviet Constitution of 1936. Thus, transitional years 1947-1949 resulted in the firm inculcation of a one-party system in Hungary and, therefore, in substitution of any existing democratic realities by the dictatorship of one political force.

This sole political force, the communist party, claiming to aspire after the lofty goal of building a just society of equality, thus promised "to change the world according to... [a] utopian ideal" [7]. The ideological basis for this utopia was Marxism-Leninism, which was presented as one ultimate way of conceiving the world and the absolute "guidebook" in administering changes in economy, society, and cultural norms. So, only the party had the prerogative "to determine the criteria by which that perfection was to be defined" [8]. Such approach was a useful tool in continuing eliminating not only rival political forces, but also ideological and cultural rivals, which was done by labeling them as enemies of the people – something that had by then been successfully employed in the Soviet Union for more than one decade and that was part of the system's politics of establishing its total primacy in the society. Schopflin, for example, argues that it is not relevant to apply to the Stalinist communist political formation the term "party", since a party is called for to represent a part of society while the pro-Soviet communists in Hungary after the end of World War II "sought to encompass the entire polity" [9].

A special attention was given to the suppression of the influence of the Roman Catholic Church in Hungary, as it had been done before in the Soviet states. The communist establishment did their best to discredit the Catholic Church, which could have also been regarded as an ideological rival of the new system. In other words, religion based on spirituality could not have been allowed to compete with the "political religion" [10], i.e. the party's ideology. Those daring to oppose or even publicly doubt the legitimacy of Stalinism in Hungarian garbs and its approach to religious issues, for instance, religious education, were persecuted. This is what

11. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби. 1929 – 1955. – [Б. м.], 1955. – Ч. 1. – 200 с. – (Бібліотека українського підпільника).
12. Валаханович І. А. Подполье ОУН на территории Беларуси в 1944 – 1952 годах / И. А. Валаханович // Архивы і справаводства. – 1999. – № 1. – С. 16-20.
13. НАРБ. – Фонд 4. – Оп. 28. – Д. 35.
14. ГАБО. – Фонд 7581. – Оп. 3. – Д. 2.
15. Гуленко В. Бандеровцы воевали в Беларуси 11 лет / В. Гуленко // Свободные новости. – 1992. – № 5 (28), март. – С. 4.
16. Сергійчук В. ОУН і УПА на Берестейському терені / В. Сергійчук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 3–4. – С. 117–118.
17. Раманоўскі В. Саўдзельнікі ў злачыствах / В. Раманоўскі. – Мінск : Беларусь, 1964. – 287 с.
18. Борьба с буржуазно-националистическим подпольем в Западных областях Украины и Белоруссии и республиках Прибалтики // История советских органов государственной безопасности [Электронный ресурс]. – М. : Воениздат, 1975. – С. 395–398. – Режим доступа: <http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/KGBhistory.htm>. – Дата доступа: 20.11.2012.

ББК Т63.3(21(4Вен)61

Petrova Olga

TOTALITARIANISM IN HUNGARY AND ITS IMPACT ON THE POSITION OF JEWISH POPULATION IN 1950-60S

Contemporary condition of the Jewish population in Hungary is largely the consequence of what happened to Jews in this country during World War II, which is basically almost total elimination of Jews of rural parts of the country and a significant, if not colossal, damage done to Jewish community of Hungarian capital, Budapest. However, Hungarian Jewish life suffered great losses not only as a result of the war and the Holocaust, but also in their aftermath, during the decades of a new regime, established in Hungary after its liberation by the Soviets in April 1945. The attitude of Hungarians towards this new system can still be demonstrated in the Budapest museum called the House of Terror, which places Nazism and Communism under one roof of a terror regime.

So, after the defeat of the Nazis, “a totalitarian project of society was deployed against East Europeans” [1]. Having gained control over Hungarian administrative system as a result of the end of World War II, the Soviet forces started realizing what is known as one of the main characteristic features of a totalitarian system – the “rule by a single party that tolerates no rival parties/ideologies” [2]. As Juan Linz emphasizes in his book *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, totalitarian regimes are especially dependent on a particular ideology, from which they “derive much of their sense of mission, their legitimation, and often very specific policies” [3]. For the ideology to be potent, it should be elaborate and all-embracing in the sense that it should not be limited to a particular area of life. According to Linz, Marxism was such an ideology and though it was somewhat limited in its tendency to view all

1944 р. в органи народної освіти Дрогобича приїхало працювати 44 спеціалісти [10, с. 402]. Щоб налагодити роботу шкіл у містах і селах західних областей, народний комісаріат освіти УРСР на 19 січня 1945 р. надіслав туди на постійну роботу зі східних областей 7000 учителів [6, с. 242]. У травні 1946 р. тодішній заступник міністра освіти І. Гуленко звертався до директора Краснодарського педучилища з листом, у якому зазначалося: «у зв'язку з тим, що вузи в Західних областях не повністю укомплектовані викладачами, зобов'язуємо Вас після закінчення навчального року відкомандирувати тов. Коцовського І. О. – викладача української мови, в розпорядження Міністерства освіти УРСР для роботи в Дрогобицькому учительському інституті» [10, с. 402], але слід зазначити, що велику увагу з боку владних структур було приділено насамперед кількісному, а не якісному аспекту формування науково-педагогічної інтелігенції. До читання лекцій та проведення практичних занять нерідко залучались люди без достатньої підготовки, кваліфікації та необхідного досвіду роботи [8, с. 182]. У 1947 році з 47 працівників учительського інституту – викладачів, лаборантів, бухгалтерів, бібліотекарів, адміністративно-господарських працівників – лише 5 були місцевими [10, с. 402]. І навіть, незважаючи вже на повоєнні випуски педучилищ і учительського інституту, у 1953 році з 228 учителів Дрогобича місцевих було лише 34 особи [10, с. 402].

Основними джерелами поповнення освітянських кадрів залишалися прибулі з інших областей. Так, до 1 липня 1946 р. у Західні області було скеровано 86 363 особи, з-поміж яких працівники освіти становили 28,4 % [2, с. 198]. За наведеними цифрами стоять долі конкретних людей, багато з яких змушені були залишати свої родини, попередні місця праці та вирушати в Західні області України [2, с. 198]. Значною проблемою залишалися матеріально-побутові умови. Новоприбулі кадри досить часто опинялися на новому місці роботи в складних, передовсім у побутовому відношенні, умовах [2, с. 198]. Про це свідчать численні спецдонесення органів держбезпеки на основі обробки поштової кореспонденції. Так, у своєму листі працівник райкому партії Дрогобицької області Жеребчук писав: «Що мені робити далі, ніж так жити, краще піду в армію. Начальство зовсім не турбується про нас, все тільки для себе» [2, с. 198].

Місцевих спеціалістів, навіть лояльних до радянської влади, призначали винятково на другорядні посади [11, с. 159]. Наприкінці 1952/1953 н. р. лише 2 директори Дрогобицьких шкіл були вихідцями із Західної України [11, с. 159]. Тоді ж лише 2 завучі дев'яти самбірських шкіл були «місцевими українськими кадрами». На Пленумі Дрогобицького обкому КП(б)У, що розглядав питання про дискредитацію місцевих кадрів у західних областях України (червень 1953 р.), секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Костюк наголошував, що «представники партійного апарату в переважній більшості орієнтувалися на кадри, які прибули зі східних областей [11, с. 159], не помічаючи у себе чудових працівників з місцевого населення, у яких почуття патріотизму до своєї області, міста, підприємства, чи установи не менше, ніж у прибулих сюди, можливо, на певний період, людей зі східних областей» [6, с. 687].

У повоєнні роки нестача спеціалістів зумовлювалася й їхньою великою плінністю [11, с. 158]. У переважній більшості шкіл регіону протягом 1950-1953 рр. педагогічні колективи були замінені на 50-100% [11, с. 158]. Якщо в перші повоєнні роки партійно-радянське керівництво вдавалося вибірково

до політичного фільтрування вчительських кадрів, в силу тих чи інших обставин, то на рубежі 1940 – 1950 рр. «перетрушування» вчительських кадрів набуло масового характеру [13, с. 38]. Учителів звільняли з роботи, як правило, з політичних мотивів, але водночас мала місце (з погляду влади) нездатність окремих працівників справлятися з дорученою їм ділянкою роботи та наявність компрометуючих обставин [2, с. 202; 11, с. 158]. Зокрема, у довідці Дрогобицького обласного відділу народної освіти за 1949 р. зазначалося, що директорів Валицької і Черневської школи Мостиського району, Стебницької школи Дрогобицького району та Славської середньої школи знято з роботи, як таких, що не виправдали довіри партії [3, арк. 45]. Знято вчителю Федорів з педагогічної роботи, у Верхньо Рожанській семирічній школі Славського району за розвал піонерської роботи, за демонстративне ходіння до церкви і дотримання релігійних обрядів, за вороже ставлення до вчителів східних областей [3, арк. 45]. У Самбірському районі у Ваньовицькій НСШ звільнено вчителю за розвал комсомольської і піонерської роботи [3, арк. 46]. Звільнено з роботи завідуючого Нижанковицьким Райвно Прокопова за відсутність контролю над роботою шкіл, за аполітичність і бездіяльність в керівництві навчально-виховною роботою шкіл [3, арк. 46]. Звільнено завідуючого Стрийським Міськно Гисяка за недбалість й відсутність контролю за керівництвом шкіл, неправильну розстановку педагогічних і керівних кадрів, недостатню увагу в підвищенні ідейного рівня навчально-виховної роботи [3, арк. 45]. Контроль і перевірку вчительських кадрів здійснювали районні, міські, обласні відділи народної освіти, Міністерство освіти та їхній інспекторський корпус [11, с. 158]. Вказівки на звільнення й переміщення вчителів давали партійні, радянські та комсомольські органи різних рівнів, а заарештовували й піддавали репресіям – органи державної безпеки [11, с. 158]. Зокрема, у 1950 р. підлягали звільненню 77 вчителів Дрогобицької області (за зв'язок із ОУН – 4 педагоги, за релігійні переконання – 20 педагогів, за «іншу діяльність» – 51) [11, с. 158]. У перші повоєнні роки органи НКДБ зобов'язані були подавати інформацію «про компрометуючі дані» на місцевих фахівців і навіть тих, кого надсилали на роботу в Дрогобицьку область [10, с. 403]. У довідці радянських спецслужб на Ольгу Гувович, яка працювала в міському відділі освіти, зазначалося: «Конкретних фактів про націоналістичну діяльність Гувович О. М. у нас немає, однак її робота в Українському комітеті дає підстави підозрювати її у зв'язках з німцями і українськими націоналістами» [10, с. 403]. Слід зазначити, що значна частина вчителів із східних областей України все більше жила з місцевим населенням, виходили з-під партійного впливу, ставали провідниками державницької ідеології, а той на шлях підривної антирадянської діяльності [13, с. 38], відповідно вони також були звільнені, або репресовані радянською владою.

Недовіра до місцевого населення, особливо інтелігенції, стала визначальною рисою сталінської кадрової політики [10, с. 403]. Такий стан справ з висування кадрів з місцевого населення обумовлювався несприйняттям значною частиною учительства західних областей України радянської системи освіти й політичної системи в цілому [13, с. 33].

Певна лібералізація радянського режиму в питаннях кадрової політики відбулася після смерті Й. Сталіна. Однак вона не сприяла помітному зростанню представництва місцевих мешканців в апараті органів влади та управ-

жених бандитизмом, с организацией в них активного войскового поиска банд;

г) высылка войсковых нарядов и отдельных подразделений по бандпроявлениям;

д) облавы в отдельных населенных пунктах и районах;

е) несение гарнизонной службы в областных, районных центрах западных областей БССР (патрулирование, караульная служба).

В 1946 г. проводится реорганизация УПА и ОУН. Начинается качественно новый – «послевоенный» – этап их деятельности, но этот период выходит за хронологические рамки нашего исследования.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається специфіка діяльності українських націоналістів на території Білорусії. Показана доля Полісся на завершальному етапі війни. Розкривається характер взаємовідносин українських націоналістів з населенням Білорусії. Аналізується специфіка боротьби з українськими антирадянськими формуваннями на території Білорусії. Розкрито методи і тактика боротьби радянських органів з українськими антирадянськими формуваннями в 1944-1945 роках.

Ключові слова: ОУН, УПА, НКВС, НКДБ, українські націоналісти.

SUMMARY

The paper deals with the specifics of the Ukrainian nationalists' activity in Belarus. The destiny of Polesie during the final stage of the war is shown. The nature of relations between the population of Belarus and Ukrainian nationalists is under studies. The features of struggle against Ukrainian anti-Soviet forces in Belarus are analyzed. The methods and tactics of Soviet bodies' struggle against Ukrainian anti-Soviet forces in 1944-1945 are revealed.

Key words: OUN, UPA, NKVD, KGB, Ukrainian nationalists.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архив Комитета государственной безопасности Республики Беларусь (далее Архив КГБ РБ). – Фонд 11. – Оп. 1. – Д. 31.
2. Архив КГБ РБ. – Дело № 38. – Т. 3.
3. Архив КГБ РБ. – Дело № 7. – Т. 1.
4. Соловьев А. К. Они действовали под разными псевдонимами / А. К. Соловьев. – Минск : Наука і тэхніка, 1994. – 176 с.
5. ОУН – УПА в Беларуси. 1939 – 1953 гг. : Документы и материалы / сост. В. И. Адамушко [и др.]; редкол. В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : Выш. шк., 2011. – 528 с.
6. Государственный архив Брестской области (далее ГАБО). – Фонд 7. – Оп. 1. – Д. 34.
7. Зональный государственный архив Брестской области в г. Пинске. – Фонд 215. – Оп. 3. – Д. 7.
8. Архив КГБ РБ. – Фонд 3. – Оп. 2. – Д. 78.
9. Зональный государственный архив Брестской области в г. Пинске. – Фонд 215. – Оп. 3. – Д. 19.
10. Национальный архив Республики Беларусь (далее НАРБ). – Фонд 4. – Оп. 42. – Д. 245.

ми было совершено 2384 диверсии и теракта [15, с. 4]. В результате этих акций только в 1945 г. погибли 1012 человек, в том числе 50 сотрудников НКВД, 8 офицеров и 28 солдат и сержантов Красной Армии, 171 советский партийный работник, 298 гражданских лиц [16, с. 118].

На протяжении двух лет после освобождения республики от немецкой оккупации карательные органы провели 4596 операций против националистического подполья, во время которых были убиты 3766 и арестованы 19050 «бандеровцев» [17, с. 118].

Кроме этого, в годы войны белорусскими чекистами в результате агентурных и оперативных мероприятий было ликвидировано «268 бандитских «бандеровских» групп и обезврежено более 7 тысяч их участников» [18, с. 397].

Основу сил, боровшихся с антисоветским украинским движением на заключительном этапе войны, составляли части Красной Армии, НКГБ БССР и партизанские отряды. На 1 января 1945 г. в составе войск округа для оперативно-боевого использования имелось три дивизии четырехполкового состава, отдельный стрелковый полк и, кроме того, были прикомандированы отдельный батальон и три отдельных дивизиона. Общая численность войск составляла 20 910 человек. В семи областях оперативного обслуживания войск был выставлен 91 гарнизон. В течение 1945 г., в связи с оперативной обстановкой, дислокация войск подвергалась значительным изменениям, так, например, в течение года гарнизоны ВВ НКВД были выставлены в 285 пунктах западных областей, из них: ротного состава – 179, батальонного состава – 86.

После произошедших изменений в количественном составе войск, связанных с отзывом отдельных частей в другие округа и соединения (220-й, 105-й погранполки, 267-й сп, прикомандированных отдельного батальона и дивизионов), демобилизации л/с первой очереди, расформирования 6-й сд, в составе войск округа на 1 января 1946 остались две дивизии трехполкового состава (из них: 12-й сп временно находился в оперативном подчинении УВВ НКВД Украинского округа). Численный состав войск – 10 446 человек [5, с. 326-327].

Кроме того, как и в западных областях УССР, на территории БССР НКВД использовало спецотряды, которые действовали под видом отрядов УПА. Так, в 1945 г. небольшой лжеотряд вошел в доверие к «бандеровцам» и полностью уничтожил два отряда УПА, которыми командовали «Тречун» и «Гречко» [15, с. 4].

В целом анализ документов позволяет сделать вывод, что методы и тактика борьбы с украинскими антисоветскими формированиями постоянно менялись. Основными способами были:

а) чекистско-войсковые операции по конкретным оперативным данным органов НКВД.

Методом проведения этих операций являлось последовательное блокирование основных пораженных бандитизмом районов и организация в них активного чекистско-войскового поиска;

б) войсковой поиск при отсутствии конкретных данных, путем высылки войсковых нарядов и разведывательно-поисковых групп, прочески отдельных подозрительных лесных массивов, населенных пунктов;

в) временная дислокация подразделений войск в пунктах, особо пора-

линия западных областей УРСР [2, с. 203]. Зокрема, на кінець 1959 р. частка місцевих мешканців серед партійних працівників і завідувачів відділами освіти становила – 26,2 %.

Отже, кадрова політика тоталітарного режиму в освітній сфері відіграла важливу роль у процесі «радянзації» західних областей УРСР [2, с. 203]. Водночас ця політика носила складний і суперечливий характер. З одного боку, створювалася широка мережа навчальних закладів, роз'язувалися питання кадрового забезпечення та підвищення кваліфікаційного рівня освітніх кадрів, з іншого – тотальне відсторонення кадрів із місцевого населення від керівних посад призводило до панівного управління краєм прибулих кадрів із східних областей. Як результат, останні вели накреслену політику радянського режиму, яка мала згубний вплив на національне самовизначення.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе документов и материалов из Дрогобычской области исследован процесс отбора, распределения и подготовки кадров образовательной сферы. Основное внимание автор обратил на численное состояние кадров, их образовательно-квалификационный уровень. Раскрывается процесс формирования кадрового обеспечения из местного населения и прибывших выходцев из восточных районов.

Ключевые слова: Дрогобычская область, кадровое обеспечение, тоталитарная система, образовательная сфера.

SUMMARY

On the basis of documents and materials from Drohobych region studied the process of selection, distribution and training of educational personnel. The author focuses on numbers of the personnel and their qualification level, reveals the formation of peopleware out of local population and immigrants arrived from eastern districts.

Key words: Drohobych region, peopleware, totalitarian system, the educational sphere.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
2. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в Західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. Гулай // Вісник Львів. ун-ту сер. Істор. – Львів, 2002. – Вип. 37/2. – С. 190-204.
3. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Р. 2022. – Оп. 1. – Спр. 624. – Том 1. – Арк. 208.
4. ДАЛО. – Р. 2022. – Оп. 1. – Спр. 625. – Т. 1. – Арк. 207.
5. Кошарний І. Розквіт соціальної культури радянської Дрогобиччини / І. Кошарний // Радянська Дрогобиччина [Збірник. Ред. колегія: Кашеев та ін.]. – Дрогобич : обл. вид., 1957. – С. 179.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі : документи і матеріали. – Т. 1. – 1939-1953. – К. : Наук. думка, 1995. – 748 с.

7. Народне господарство Дрогобицької області : статистичний збірник. – Дрогобич : Дрогобицьке обласне видавництво, 1958. – 159 с.
8. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).
9. Попп Р. Місто Дрогобич у перші повоєнні роки / Р. Попп // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. X. – Дрогобич : Коло, 2006. – С. 458-466.
10. Попп Р. Освіта в Дрогобичі у повоєнний період / Р. Попп // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XIV-XV. – Дрогобич : Коло, 2011. – С. 400-408.
11. Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області у перші повоєнні роки (1944-1953) // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Випуск 28. Історія. – С. 153-165.
12. Савічев А. В. Кадрова політика в інститутах радянської влади 1950-1980 рр.: історіографія проблеми / А. В. Савічев // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах, 2012. – № 8 (88). Історія. – С. 23-26.
13. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Д. Сворак // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 28-42.
14. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надтир'я, 1995. – 176 с.

ББК 63.3(4УКР-4ДРО)62

Ільницький В. І.

ЗАСТОСУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ФОРМ ПОКАРАННЯ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945-1954)

У статті на основі невідомих і маловідомих архівних та опублікованих матеріалів висвітлюється одна з форм боротьби репресивно-каральної системи проти підпілля у Карпатському краї ОУН. Автор доводить, що саме публічні репресії були чи не найбільш використовуваним методом боротьби з українським визвольним рухом.

Радянська влада багато уваги приділяла пропагандистським акціям, спрямованим на дискредитацію, розкол і знесилення українського національно-визвольного руху. Державна пропаганда докладала величезних зусиль, щоб оформити та пропагувати поняття «українсько-німецькі буржуазні націоналісти». Проте у боротьбі з ОУН та УПА основний акцент ставився на силовому вирішенні конфлікту. У цій стратегії левова частка припадала також на заходи, які повинні були попередити вступ до лав борців українського визвольного руху, змусити їх вийти з підпілля. У першу чергу сюди відносимо публічні форми покарання.

організацій. Райком и обком КП(б)Б считают необходимым установить в отдельных сельсоветах района воинские гарнизоны, в особенности в Хабовичском, Леликовском и Оссовском» [13, с. 26–27].

Летом 1945 г. по всем учреждениям, организациям, сельсоветам, населенным пунктам БССР проводилось обсуждение и подписания письма товарищу Сталину к 3июля 1945 г., в связи с годовщиной освобождения Белоруссии от немецко-фашистских захватчиков. В это же время на территории Дивинского района украинские националисты готовят проведение своего съезда. В район были стянуты крупные вооруженные силы «бандеровцев», а среди населения была развернута агитация, о том, что в Дивине и Дивинском районе советской власти не будет. Предполагалось, что в период работы съезда «бандеровцы» ворвутся в Дивин, уничтожат руководителей района и захватят власть. Особенно активизировались националисты в последней декаде июня.

В результате проведенных в тот период террористических актов и националистической агитации большинство населения Дивинского, да и других районов юга Белоруссии было напугано и от подписи письма товарищу Сталина отказалось.

Озабоченное таким положением дел бюро Пинского обкома КП(б) Белорусии 10 августа 1945 г. проводит заседание. На этом заседании было принято постановление «О мерах по ликвидации бандитских групп», в котором предусматривалось:

1. Обязать начальника областного управления НКВД т. Одинцова и начальника областного управления НКГБ т. Горбачева принять решительные меры по ликвидации появившихся бандитов.

2. Принять предложение зам. начальника гарнизона города Пинска т. Клиноква о посылке двух бронекатеров с вооруженной силой: один на Днепро-Бугский канал в район Кончицы, другой на реку Приять в район Давид-Городка для помощи оперативным группам по уничтожению банд.

3. Обязать секретарей РККП(б)Б. Лунинецкого района т. Лисовича, Ганцевичского – т. Беляй, Ивановского – т. Мироненко в двухдневный срок организовать истребительные батальоны численностью от 60 до 70 человек из партийно-советского районного и сельского актива (бывших партизан) с отрывом от производства и сохранением за ними заработной платы.

4. Поручить начальнику облуправления НКВД товарищу Одинцову скоординировать деятельность создаваемых батальонов с органами НКВД, НКГБ.

5. Учитывая, что областной центр – город Пинск охраняется плохо (нет ни одного контрольно-пропускного пункта, дороги открыты, документы никто не проверяет, патрулирование установлено только по улице им. Ленина), обязать ГК КП(б)Б, председателя горисполкома т. Свитовца в двухдневный срок сформировать истребительный батальон в 200 человек из партийно-советского областного и городского актива (бывших партизан) с отрывом от производства и сохранением за ними зарплаты [14, с. 13-14].

В целом, ситуация на территории Белоруссии напоминает игру в кошки-мышки, украинские националисты проводят террористические или пропагандистские акции, которые сменяются спецоперациями НКВД.

На территории БССР в 1944-1946 гг. украинскими националистическими подпольными группами и нелегальными вооруженными формированиями

группы, убиты 98 и арестованы 3808 человек, а 55 сдались добровольно [12, с. 16–20].

Однако, не смотря на принятые меры, деятельность украинских националистов возобновилась, о чем свидетельствует сводка «О бандитских выступлениях украинских националистов в Дивинском районе за апрель 1945 года».

«...4 апреля банда из 10 человек появилась в деревне Леликово Леликовского сельсовета, разыскивала председателя сельского совета и уполномоченного районного отдела НКВД, которым удалось скрыться, после чего подожгла дома жителей из группы самообороны. После поджога банда ушла.

5 апреля, в 9 часов вечера, банда в количестве 50 человек напала на деревню Ольховка Верховского сельсовета. Находившейся в деревне инструктору РК ЛКСМБ Климовой, за которой банда охотилась, удалось убежать в болото и скрыться, после чего банда ограбила магазин сельпо, избив местного советского активиста и скрылась.

6 апреля 1945 г. банда из 20 человек напала на деревню Борисовка Осовского сельсовета. У депутата сельского совета Зановского Ивана забрали все документы, которые сожгли в печке, а самого Зановского отвели на 300 метров от дома и зверски замучили, нанесли несколько ударов ножом, после чего скрылись.

14 апреля на дороге Дивин – Осса, Осса – Мокраны «бандеровцы» уничтожили телефонно-телеграфную линию связи.

21 апреля группа «бандеровцев» в количестве около 40 человек в 5 часов утра напала на Хабовичский сельсовет. Находившиеся в здании сельсовета плакаты, лозунги и портреты были уничтожены, после чего была открыта изба-читальня, а находившаяся в ней библиотека разграблена. Взломали дверь и ограбили магазин сельпо. Незначительную часть банды воинской части удалось ликвидировать, а остальная часть разбежалась.

24 апреля в 10 часов вечера «бандеровцы» обстреляли деревню Леликово. После обстрела ворвались в деревню, сожгли 3 дома, разбили стекла в крестьянских домах, убили двоих детей Е. Я. Коржа (одному – 10 лет, второму – 10 месяцев), после чего забрали двух лошадей с повозками и ушли в деревню Замостье Леликовского сельсовета. Там у одного крестьянина отобрали корову, и ушли в направлении деревни Самары Ратненского района.

По агентурным данным, хорошо вооруженная группа численностью свыше 50 человек намеревалась напасть 6–7 мая на райцентр Дивин.

Утром 6 мая семь работников милиции, ведя разведку, обнаружили в 2-х километрах от Дивина на хуторе группу «бандеровцев» и завязали с ними бой, в результате которого 2 «бандеровца» были убиты, тяжело ранен милиционер Субботка. Банда ушла в деревню Липово Ягвинского сельсовета, где захватила участкового уполномоченного милиции товарища Середовича. Прибывшее в район подразделение войск НКВД в количестве 11 человек на следующий день напало на след банды и на территории Новоселковского сельсовета завязало бой. Пользуясь численным превосходством, с 5-ю пулеметами, бандиты пытались уничтожить солдат НКВД. В ходе боя были ранены 3 красноармейца и командир Милешин. Не достигнув цели, банда снялась и ушла на территорию УССР.

Факты показывают активизировавшуюся деятельность банд за последнее время, что затрудняет нормальную работу партийных и советских

Проблема використання публічних форм покарання репресивно-каральними органами у Карпатському краї ОУН спеціального висвітлення не мала. Проте епізодично це питання окреслювалося в узагальнюючих працях з історії українського національно-визвольного руху А. Кентія, Ю. Киричука, А. Русначенка [27; 28; 29; 34]. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє висвітлення у праці І. Біласа з історії становлення та функціонування репресивно-каральної системи в Україні. Не залишили поза увагою цю проблему також автори колективної монографії, присвяченої діяльності ОУН і УПА [32].

Мета статті – з'ясувати різні аспекти використання радянськими репресивно-каральними органами публічних форм покарання (відкритих судових процесів, привселюдних страт та виставлення на загальний огляд тіл загиблих) націоналістів у Карпатському краї (1945-1954). Географічно Карпатський край ОУН охоплював колишні Дрогобицьку, Закарпатську, Станіславську (Івано-Франківську), Чернівецьку області УРСР.

Особливістю функціонування радянської системи було те, що для свого утвердження вона використовувала спеціальні форми і методи. Керівництво СРСР і УРСР вважало, що лише шляхом жорстоких репресивних дій, залякування можна було нейтралізувати ОУН та УПА. Перед М. Хрущовим була поставлена вимога остаточно знищити український визвольний рух. Виконуючи вказівки центру, він вирушив у контрольну-інспекційну поїздку по західних областях. За результатами поїздки 15 листопада 1944 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну листа, в якому підкреслював, що перед парторганізаціями в Західній Україні, органами НКВС і НКГБ він поставив завдання ретельно перевірити апарат, особливо склад технічних працівників з місцевого населення. Водночас він запропонував запровадити воєнно-польові суди при внутрішніх військах НКВД: «Вважаю за необхідне ввести військово-польові суди при військах НКВС. Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати. Виконання вироків військово-польових судів здійснювати публічно в селах, по можливості там, де здійснив злочин засуджений» [38, арк. 13; 16-18]. Основну проблему М. Хрущов вбачав у тому, що розгляд справ арештованих учасників антирадянської боротьби невинувато затягується (інколи на 3-4 місяці), тому пропонував заснувати при обласних управліннях НКВС західних областей України тимчасові спеціальні трійки у складі: секретаря обкому партії, начальника обласного відділу НКВС та обласного прокурора. Цим трійкам надавати право розглядати справи «українсько-німецьких націоналістів та їхніх посібників і застосовувати до винних вищу міру покарання – розстріл з виконанням вироку негайно» [38, арк. 14]. Тобто суди були зобов'язані виконувати політичні рішення керівників держави.

2 грудня 1944 р. нарком Л. Берія повідомляв, що «для поліпшення праці органів НКДБ у боротьбі з оунівським і польським націоналістичним підпіллям у містах Львів і Дрогобич нами дана вказівка тт. Рясному і Савченку щодо організації в цих містах самостійних других відділів УНКДБ». Утворення «трійок» нарком сприйняв негативно, але для прискорення судових розправ надіслав дві візні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР з великими повноваженнями. Одна працювала у Львівській, Станіславській,

Дрогобицькій та Чернівецькій областях, інша – у Рівненській, Волинській, Тернопільській областях [38, арк. 92; 37; 92-93].

Практичним результатом діяльності «трійок» НКВС були сфабриковані справи на сотні тисяч людей, звинувачених за різноманітними політичними злочинами (шпигунство, шкідництво, саботаж, антирадянська агітація і пропаганда, таємна підготовка до державного перевороту, тероризм), відтак повішані, розстріляні або відправлені у табори.

До виконання йшли вироків виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР про смертну кару через повішання. Невдовзі прокотилася хвиля прилюдних страт. Одним із перших повідомлень про виконання вказівок ЦК доповів Дрогобицький обком партії за 14 повішаних у різних районах області. Так, у м. Дрогобич 9 січня 1945 р. на ринковій площі публічно, у присутності 8 тис. осіб було повішено 2 особи (Стецика Михайла та Ригуса Івана); 9 січня 1945 р. у Бориславі на очах 5 000 місцевих жителів повісили В. Лисика; у м. Стрий 11 січня 1945 р. – 5 осіб (З. Гойсака, М. Жешковича, П. Гадяка, П. Стефанківа та П. Бабія). За спогадами свідків, страчених зняли вночі з 13 на 14 січня та закопали в невідомому місці; 11 січня 1945 р. у м. Жидачів – 2 особи (Валицького Григорія і Гамзія Василя); Ходорівському 11 січня 1945 р. – 1 (Гесс Йосиф); 19 січня 1945 р. у смт. Дубляни – 2 (Купчика Михайла і Артимовича Василя); Рудківському 19 січня 1945 р. – 1 (Кравця Павла) [4, с. 112; 22, арк. 12зв.; 23, арк. 12, 13, 14, 15; 25, арк. 104; 29, с. 191; 30, с. 29; 31, с. 309; 32, с. 381; 39, арк. 2]. Дрогобицький обком партії у донесенні в ЦК від 11 січня 1945 р. зазначав: «У найближчі дні передбачається в різних містах і районах виконати до 20 вироків страт активних учасників націоналістичних банд через повішання» [31, с. 309]. Необхідно відзначити, що публічні виконання вироків мали місце у попередні роки, ще до офіційних вказівок. Так, у вересні 1944 р. у Самборі за розпорядженнями С. Олексенка і О. Сабурова було повішено двох підпільників, а в Старому Самборі двох розстріляно [2, с. 139-140]. Показові страти тривали й надалі. Навесні 1945 р. відбулись прилюдні страти полонених повстанців у Нових Стрелищах Дрогобицької області (Бабія Володимира, 1914 р. н., ур. с. Чорний Острів Жидачівського р-ну і Головатого Стефана, 1926 р. н., ур. с. Залужжя Яворівського р-ну) [23, арк. 15].

Особливою ініціативою відзначався секретар Станіславського обкому партії М. Слонь, який доповідав М. Хрущову про виконання вироків Виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР у відношенні засуджених до смертної кари через повішання. 23 лютого 1945 р. він зазначав, що водночас з іншими репресивними заходами у ході боротьби з повстанським рухом «в області за останній час засуджено до смертної кари через повішання 28 бандитів, з них 25 бандитів повішено у 18 районах області і три бандити – в Станіславі» [12, арк. 208; 221; 222]. До речі, для того, щоб остаточно залякати місцеве населення й показати, яка страшна кара чекає кожного, хто наважиться схватитися від служби у Червоній армії чи перейти до повстанців, двох ввійманих дезертирів, які переховувалися, засудили до страти через повішання (Михайло Гультайчук із Казанова Коломийського р-ну, Іван Ганущак з Єзуполя Тисменецького р-ну) [33, с. 24-25].

Відповідно до вказівок, страти відбувалися на території всієї Франківщини. Так, фінансово-господарського референта підрайонного проводу

Ее успеху в немалой степени способствовала зависимость националистов от связей с населенными пунктами.

В конце 1944 г. в западных областях БССР, органами НКВД, НКГБ БССР и ВВ Белорусского округа был проведен ряд крупных чекистско-войсковых операций, в результате которых были разгромлены, а в отдельных случаях был нанесен урон основным крупным формированиям АК, УПА и другого антисоветского подполья. Для активизации борьбы с советской властью украинские националисты объединились с поляками и белорусами в единый блок, пополняя свои ряды за счет дезертиров из Красной Армии и уклоняющихся от службы в армии [5, с. 294].

В этих условиях отряды УПА передислоцировались из Ровенской и Волинской областей на Ивановщину, пополняя свои ряды за счет местного населения. В большинстве своем это были те, кто уклонялся от мобилизации в Красную Армию. Немало было и обманутых националистами людей. Бывали случаи, когда националисты заставляли сотрудничать силой, под угрозой оружия. К примеру, так случилось в деревне Баландичи, когда значительную часть молодежи призывного возраста насильно увели в лес [11, с. 2].

В январе 1945 г. только на территорию Дивинского района, с территории Украины перебазировались следующие отряды: «Бас» численностью до 200 человек, «Чердаш» численностью до 150 человек, «Черноморец» – до 200 человек, «Дубовой» – до 150 человек конных, которые в большинстве своем базировались в лесах Черняны и вокруг сел Повитье, Радостово и на побережье реки Припять. В дополнение к ним 13 января на территорию Дивинского района прибыла еще одна группа в количестве до 300 человек [5, с. 255].

В результате происходит активизация деятельности УПА:

1 января 1945 г. в деревне Липово Ягвиновского сельсовета Дивинского района был разбит и разграблен магазин сельпо и школа. В Житковичском районе группа в 13 – 20 человек, вооруженная винтовками и 4 ручными пулеметами, именуемая себя «бульбовцями», ворвалась в деревню Юркевичи, где забрала все документы Юркевичского сельсовета и колхоза «1-е Мая», а также разграбила магазин сельпо и распространяла листовки УПА.

6 января в деревне Повитье националисты схватили и увели с собой активиста сельсовета.

10 января «бандеровцами» в деревне Доропеевичи был убит бывший председатель сельсовета Коренько [5, с. 267; 271].

В ответ на это, в Дивинский район для борьбы с отрядами украинских националистов была командирована оперативная группа в количестве 14 человек во главе с заместителем народного комиссара внутренних дел Иващенко и генерал-майором Капустой. Эта группа организывает создание из числа местных жителей, преданных советской власти, групп самообороны в крупных населенных пунктах района, обеспечив их вооружением, необходимым инструктажем и практической помощью в организации дела вооруженной борьбы с бандами [5, с. 264]. Параллельно с этими мероприятиями была осуществлена чекистско-войсковая операция, которая проводилась с 15 января по 20 февраля 1945 года на территории Брестской и Пинской областей, было окружено 839 населенных пунктов, обыскано 48479 дворов, проверены 165137 человек, прочесано 12000 квадратных километров лесов и болот. В результате были разгромлены 33 нелегальные вооруженные

В это время украинские националисты активно используют провокации и зверства в отношении местного населения. Вот что сообщал в ноябре 1944 г. заведующий оргинструкторским отделом ЦК КП(б)Б В. И. Закурдаев: «Банды бульбовцев по 100 – 200 человек, одетые в красноармейскую форму с погонами и знаками различия, с орденами и медалями Советского Союза систематически нападают на деревни и сельсоветы...»

Банда украинских националистов «Ермака» в количестве 60 человек 25 октября 1944 г. окружила деревню Черняны Чернянского сельсовета Дивинского района и завязала бой с находившимся в это время взводом красноармейцев в количестве 25 человек.

В результате боя бандитами убит один красноармеец, один тяжело ранен и 3 захвачены, среди них: младший лейтенант и два сержанта. Кроме того, бандой были захвачены два активиста сельсовета, бывшие партизаны. Бандиты завели их в лес, в 4 километрах от Чернян, зверски мучили их, выломали руки, долгое время издевались и затем сожгли на костре...

За октябрь – ноябрь месяцы бульбовцы разгромили 5 сельских советов в Антопольском районе, 3 сельсовета в Малоритском районе и 5 сельсоветов в Дивинском районе.

Бандиты с целью срыва мобилизации в ряды РККА стали убивать семьи крестьян только за то, что члены их семей служат в Красной Армии» [10, с. 324; 330].

В ночь на 21 декабря вооруженная банда в количестве 25 человек напала на деревню Замощье Дружиловского сельсовета, избивала до полусмерти депутата совета этой же деревни, при избивании сломали ребро и приказали крестьянам данной деревни не сдавать госзаготовок и не вывозить лес, а если будут выполнять, то сожгут деревню и расстреляют крестьян [5, с. 239].

В это время боевые действия украинских националистов отличались наибольшим масштабом, решительностью и открытостью, подразделение украинских националистов доходило численностью до полков. При этом полк состоял из трех куреней, курень делился на три сотни, а сотня на три четы [1, с. 3]. Но основной боевой единицей оставались либо чета, либо сотня.

В период открытости и решительности действий ОУН – УПА стало возможным проводить против них массированные совместные операции армейских частей и войск НКВД. Операции по зачистке населенных пунктов в тот период осуществлялись по упрощенной схеме, но давали хорошие результаты. Они сводились к тому, что войска окружали село, арестовывали все взрослое мужское население и силами отрядов СМЕРШ производили фильтрацию.

Однако обычным правилом проведения операций по борьбе с отрядами украинских националистов было заблаговременное оцепление районов базирования боевиков, организация заслонов и засад на путях их возможного отступления, стремление окружить обнаруженные группы и полностью их уничтожить. К мероприятиям по ликвидации «бандеровцев» активно привлекалось и местное население. При участковых уполномоченных милиции создавались вооруженные группы содействия из числа членов семей военнослужащих, партийно-советского актива, комсомольцев, а также лиц, пострадавших от террористов. При этом эффективность военных действий непосредственно зависела от кропотливой агентурно-оперативной работы.

ОУН, завідувача комунального відділу Печеніжинського райвиконкому Івана Майданського 20 січня 1945 р. прилюдно повісили на головному майдані в Коломиї, коло входу до центрального ринку, а 31 січня така ж кара спіткала селянина Петра Мимохода за те, що в його хаті влітку 1944 р. розташовувався штаб куреня УПА [33, с. 30].

Прилюдні страти повстанців відбулися й на Чернівеччині. 17 січня 1945 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР у Чернівцях у закритому засіданні засудила до страти через повішання жителів с. Ленківців, що під Чернівцями, Бідняка Василя (1925 р. н.), Городецького Дмитра (1923 р. н.), Гордея Миколу (1911 р. н.) та Воевідка Григорія (1897 р. н.) за напад на дім голови сільради с. Мамаївці, спалення будинку сільради та пограбування магазинів у селах Шубранець і Біла. 18 січня 1945 р. о 17.00 у Мамаївцях були повішені Г. М. Воевідко та М. В. Гордей, а о 17.30 у Шубранці петля обірвала життя В. М. Бідняка і Д. М. Городецького [35, с. 244; 33, с. 106.]. У той же час ще двоє націоналістів повісили на головній дорозі Чернівці-Снятин для остраху місцевого населення [1, арк. 35]. В окремих місцевостях на страти присилали навіть школярів. Свідки тих подій стверджують, що засуджені на смерть повстанці йшли на ешафот з високо піднятою головою та вмирали як герої.

Частим явищем у цей час було покарання осіб, провиня яких не підлягала смертній карі. Так, Володимир Геців (1922 р. н.) із приходом більшовиків влаштувався працювати водієм у райвиконкомі. Під час однієї з поїздок машину, в якій сидів голова Болехівського райвиконкому П. Артеменко, обстріляли повстанці і вбили голову. Сам В. Геців, залишивши машину, втік і з'явився на роботі через три дні. Його одразу заарештували та повезли в тюрму Івано-Франківська. Після тортур у грудні 1944 р. його привезли до Болехова для прилюдної страти, де й повісили, зігнавши на місце видовища учнів старших класів [3, с. 48].

У гонитві для виконання постанов ЦК окремі керівники обласних і районних відділів НКВС втрачали не тільки чуття міри, а й здоровий глузд. Начальник Сторожинецького райвідділу НКВС старший лейтенант В. П. Голубець у вересні 1944 р. видав наказ, в якому попередив націоналістів, що за невихід із лісу до 1 листопада всі будуть розстріляні, і почав цей наказ здійснювати. 17 жовтня на околиці Сторожинця за його наказом прилюдно були розстріляні три жителі цієї околиці – Бортник Іван, Федоряк та Олексюк. Арештованих поставили на коліна, зігнали усіх жінок та дітей, родичів арештованих, і на їх очах вчинили самосуд. Бортник і Федоряк були взяті 13 жовтня із камери попереднього ув'язнення, слідство по їхніх справах не велося. Олексюк взагалі косив для радгоспу сіно, і його затримали випадково. Розстріл був проведений без санкції і участі прокурора. Такі дії призвели до того, що протягом 17 жовтня – 20 листопада 1944 р. із цієї околиці в Румунію втекло 16 сімей [35, с. 244].

Траплялася відверта халатність. Військовий трибунал військ МВС Чернівецької обл. 23 січня 1945 р. засудив до розстрілу П. М. Білана, І. Г. Гордея, Д. І. Тимчука та В. К. Костинюка із Киселева. Президія Верховної Ради СРСР 17 березня 1945 р. замінила їм смертну кару на 20 років каторжних робіт. Проте 30 березня, в результаті помилки і безвідповідальності секретаря трибуналу капітана Курченка, всі четверо були розстріляні. Курченку ж цей

службовий злочин обійшовся переводом із трибуналу у загальновійськовий відділ кадрів [35, с. 246].

Вище партійне керівництво, прагнучи володіти ситуацією, вимагало звітів про виконання прилюдних вироків та реакцію на них населення. Місцеве партійне керівництво з метою вислужитися перед центром давало переважно лише вислови, які позитивно оцінювали виконання смертних вироків. Так, у доповідній «Про реагування населення у зв'язку із повішенням активних учасників ОУН у м. Дрогобич і м. Стрий Дрогобицької області» народному комісару державної безпеки УРСР Савченку писалося, що 9-11 січня 1945 р. у м. Дрогобич і м. Стрий були приведені у виконання вироків виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР на засуджених до ВМП [12, арк. 209]. Зазначаючи, що при виконанні були присутні близько 17 000 осіб, а саме повішення було зустрінуте аплодисментами [12, арк. 209зв.]. Поряд із цим місцевим чиновникам доводилося наводити негативні висловлювання. Так, мешканець м. Стрий Підлевалов говорив: «... Не вірте тому, що вони винуваті, на них люди наговорили, от їх і повісили...» [12, арк. 212]. Переважно після таких висловів цих осіб брали в активну агентурну розробку.

Звіти про ставлення населення до виконання вироків писали керівники інших областей. Зокрема, у спецповідомленні «Про реагування населення Станіславської області на вирок виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР» зазначалося, що 14 січня 1945 р. у м. Станіслав на базарній площі був виконаний вирок виїзної сесії Военної колегії Верховного суду СРСР над 3 активними повстанцями, засудженими до смертної кари через повішення (сходиться місцеві мешканці та селяни, які приїхали на ринок). О 13 годині на площі зібралося близько п'яти тисяч осіб. Відзначалося в основному позитивне сприйняття населенням виконання вироку. Проте інформатор «Олена» зазначала, що після виконання вироку більшість людей, які приїхали із сіл, тримали себе замкнуто та із незнайомими особами на цю тему не розмовляли [12, арк. 217-219].

У підпільному звіті також давався опис цієї події: «у Станіславі ... напроти шпиталю більшовики поставили велику шибеницю (вкопали два стовпи з поперечкою). По цілому місті одним подихом вітру рознеслось, що будуть когось вішати. Коло шибениці через дві години важко було пропахтись через товпу людей. ... О 14 год. на вантажних автах приїхали енкаведисти, а між ними 3 чоловіків, нужденно одітих, обличчя виголоднілі, зарослі, з петлями на шії та зав'язаними ротами, щоб нічого не говорили. Коло шибениці прокурор відчитав вирок Чупренкові (Гонта – провідник окр. боївки), Маланюкові і третьому за те, що брали участь в ОУН. Серед присутніх було дуже багато поляків, які підняли великий шум і оплески» [10, арк. 266].

Потрібно також відзначити, що поряд із відкритими стратами спецоргани практикували такі заходи і без вказівок зверху. Так, 8 березня 1945 р. у с. Зеленів Вашківського (тепер – Кіцманського) р-ну енкаведисти повішали у центрі села станичного Миколайчука Івана-«Меча». 13 березня 1945 р. в с. Карапчів Вишницького району під час облави енкаведисти знайшли в криївці раненого бойовика «Явора», якого цілий день катували, а потім повісили посередині села [1, арк. 37]. Тривали також таємні страти засуджених. Так, 28 серпня 1945 р. на хуторі Коточки Дрогобицького р-ну був взятий у полон Михайло Лютик (1921 р. н., с. Дорожів Дрогобицького р-ну), якого

вском, Леликовском и Хабовичском сельских советах. Они уничтожают советский актив. 22 июля в деревне Повитье убили местного активиста, 1 августа покушались на убийство председателя и секретаря Осовского сельского совета, которые ночью прибежали в Дивин. 2 августа совершили нападения на председателя и секретаря Хабовичского сельского совета, по которым произвели несколько выстрелов.

В настоящее время эти сельсоветы не работают и сельский актив от работы категорически отказывается. Подобранные председатели и секретари Повитьевского и Леликовского сельских советов к работе не приступали, и на территорию этих сельсоветов показываться не имеют никакой возможности» [5, с. 164-165].

В деревне Колодное Радчицкого сельсовета Столинского района 15 августа 1944 г. в 11 часов вечера группой «бульбовцев» в составе 20 человек было совершено нападение на находившихся в этой деревне председателя райисполкома Чеснокова и секретаря РК ЛКСМБ Чумакова. В результате перестрелки Чеснокову и Чумакову удалось отбиться и спрятаться в деревне. На следующий день в 8 часов утра нападение повторилось, нападавшим удалось захватить и увести с собой Чеснокова [7, с. 15].

Ответные меры со стороны органов внутренних дел и государственной безопасности были оперативными и беспощадными.

11 августа 1944 г. Брестской оперативно-войсковой группой на границе с Вольнской областью была обнаружена группа УПА «Орлик» численностью более 100 человек. В результате чекистско-войсковой операции формирование было разгромлено (55 оуновцев были убиты и 5 арестованы). В ходе боя было изъято 4 миномета, 4 пулемета, 5 автоматов, 17 винтовок, 67 гранат, большое количество патронов. Остатки соединения УПА «Орлик» продолжили анти-советскую деятельность под руководством Васюка («Самарина»).

12 сентября 1944 г. в деревне Михалин Любешовского района в ходе оперативно-войсковой операции был уничтожен отряд украинских националистов в количестве 100 человек.

12 октября 1944 г. в районе озера Огнев Дивинского района Брестской области в ходе чекистско-войсковой операции группа Васюка была ликвидирована. В итоге были убиты 26 оуновцев (в том числе «Самарин») и 7 человек арестованы. Кроме того, проведенными засадами и облавами убито еще 60 украинских националистов.

В ходе следствия над оуновцами было установлено, что в августе – сентябре 1944 г. вооруженным подпольным формированием «Орлик» – «Самарина» были убиты 3 красноармейца в деревне Большие Болота Кобринского района, начальник паспортного стола Брестской области Прытков, ранен уполномоченный Брестского РО НКВД Тарновский [8, с. 95–97]. Всего этой группой бандеровцев было совершено около 30 террористических актов [5, с. 364].

18-го октября 1944 г. на хуторе Лука Столинского района националистами был убит лейтенант Красной Армии Жихарев и его возчик. Для расследования убийства Столинским РО НКВД на хутор Лука была послана оперативная группа. В пути следования оперативная группа была встречена этой же бандой, которая завязала с ней бой. В результате боя из числа националистов было убито 10 человек, взято живыми 5 человек, захвачено 6 винтовок, 2 пулемета и документы [9, с. 24].

Имели место и случаи прямых вооруженных столкновений спецгрупп НКГБ БССР с украинскими националистическими формированиями. В сентябре 1943 г. группа «Возрождение» в районе местечка Дивин попала в засаду украинских националистов. В ходе завязавшегося боя бойцы группы убили одного нападавшего и ранили троих. Чекистский отряд потерь не понес [3, с. 452].

В целом в ходе агентурно-оперативной и разведывательной деятельности спецгрупп НКГБ БССР было установлено, что к июлю 1944 г. в Беларуси располагались значительные силы ОУН, объединенные Брестским окружным проводом под кодовым названием «Кричевский», или «№ 100». В его состав входили Брестский, Пинский и Кобринский надрайонные проводы. Возглавлял его Зиновий Савчук («Шварц», «Александр»). Брестский окружной провод входил в состав краевого провода ОУН на северо-западных украинских землях с кодовым названием «Москва», включавшего, помимо территории Белорусского Полесья, Волынскую, Ровенскую, Житомирскую и Винницкую области Украины. Руководили проводом Чупринка («Смок») и Максим Дубовой.

После изгнания немцев с территории СССР, накопленный боевой опыт, большие запасы вооружения и снаряжения, четкая организационная структура, обширная сеть внедренной агентуры позволили ОУН немедленно развернуть боевую и диверсионно-террористическую деятельность против Красной Армии, органов НКВД-НКГБ и органов Советской власти.

В это время отдельные районы почти полностью контролировались националистами, особенно в сельской местности. Отсиживаясь в лесных чащобах, зачастую используя для своих баз бывшие партизанские лагеря, они развернули активную подрывную деятельность.

Так, 9 июня 1944 г. секретарю Полесского обкома КП(б)Б П. А. Левицкому поступила телеграмма. В ней сообщалось, что в Наровлянском районе появились банды, которые распространили свое влияние на весь район, для борьбы с ними требуются воинские части [5, с. 153].

Восстановление Советской власти в Дивинском районе началось 23 июля 1944 г. Немцы оставили этот район 13 июля 1944 г. В течение 10 дней УПА оказалась фактически единственной военной силой в районе. Результаты ее деятельности таковы: в деревне Повить были расстреляны 10 человек, в Дивине – 2 человека, на хуторах Дивинского района – 3 человека [6, с. 5]. Все расстрелянные были связаны с партизанами или советским подпольем.

В августе 1944 г. секретарь Дивинского райкома КП(б)Б Я. У. Индюков сообщил: «В районе оперируют несколько бандитских групп украинских националистов из местного населения, которые имеют связь с националистами Камень-Каширского района».

В особенности засорены украинскими националистами такие сельские советы, как, например, Повитьевский, Леликовский, Осовский, Хабовичский, Дивинский, общая численность которых насчитывается, по не совсем точным данным, до 400 человек, вооружение: станковые и ручные пулеметы, минометы и большинство автоматов.

За последние дни у них имеется большое пополнение. Во-первых, за счет проведенной ими «мобилизации», в деревне Повитье – 30 человек, Леликово – 50 человек и, во-вторых, за счет населения, укрывающегося от мобилизации в Красную Армию. Эти банды открыто появляются в Повитьевском, Осо-

уже 18 вересня 1945 р. було засуджено військовим трибуналом до ВМП – розстрілу [24, арк. 236]. Траплялися і курйозні випадки. Так, засуджений до ВМП – розстрілу Наконечний Василь (1916 р. н., ур. с. Вербиці Жидачівського р-ну) у березні 1947 р. під час виконання вироку втік [18, арк. 27].

Акцент на залякуванні місцевого населення та підпільників робився в ході наради обласних начальників УМВС (відбулася 8 січня 1947 р.) з питань організації ліквідації підпілля у західних областях УРСР: «Проводити судові засідання по справах захоплених підпільників безпосередньо у селах, де вони здійснювали злочини. Не прагнути до створення якихось особливих показових процесів, а проводити публічні суди, публічно оголошувати вироки. Судові засідання повинно тривати не більше 2-3 годин» [11, арк. 53]. Знову таки бачимо, що вироки судів були підпорядковані політичним рішенням.

На завершальному етапі національно-визвольної боротьби репресивно-каральна система намагалася не лише фізично знищити, але й здійснювала морально-психологічний тиск на націоналістів та їхніх симпатиків. У той же час керівники радянської адміністрації продовжували сподіватися, що відкриті судові процеси допоможуть ліквідувати український визвольний рух, відвернуть від його підтримки місцеве населення. Для цього планували організувати відкриті судові процеси в м. Сколе Дрогобицької області, м. Горохів Волинської області, м. Рівне, м. Путила Чернівецької області [32, с. 429].

5 вересня 1949 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про проведення відкритих судових процесів у західних областях Української РСР над окремими учасниками бандитсько-терористичних груп». Перше таке судові засідання було організоване 19 жовтня 1949 р. у м. Сколе, де відбувся відкритий судовий процес над звинуваченими С. Д. Мельником, М. І. Різником, М. І. Негодою, П. В. Левковичом та іншими. У залі встановили радіомікрофони, а в місцях масової концентрації людей – на ринку, вокзалі, МТС – потужні радіорепродуктори. Процес спеціально було організовано у базарний день, його проводили у приміщенні кінотеатру для максимального залучення людей [15, арк. 35-38]. На ньому були присутні більшість мешканців Сколівського, Славського, Боринського і Турківського районів, а також було організовано потужне інформаційне забезпечення перебігу судового процесу на радіо (процес слухало близько 9 000 осіб) [6, арк. 103; 29, с. 284]. Військовий трибунал засудив С. Д. Мельника, М. І. Негоду, М. І. Резника, П. В. Левковича до ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном (ВТТ) на 25 років кожного, а інших 3 до 10 років ВТТ [16, арк. 103].

Відповідно із вказівками ЦК КП(б)У 27 вересня 1949 р. о 12.00 у м. Путиля у приміщенні районного клубу був організований відкритий судовий процес над Мацьопою Іллею Григоровичем. На засіданні були присутні понад 500 місцевих мешканців. Суд виніс вирок І. Мацьопі 25 років ВТТ. Готуючи звітні документи, чекісти відзначали значні переваги відкритого судового процесу [13, арк. 50; 58].

Ще один відкритий трибунал відбувався 28 листопада 1949 р. (із 12.00 до 19.30) у приміщенні районного клубу міста Вишниця. Судовий процес виїзної сесії ВТ військ МВС Львівського округу тривав над колишнім учасником куцього проводу ОУН Юрієм Ткачуком-«Куницею», Юрієм Матіосом-«Зареєм» та їх симпатиками – Василем Софійчуком і Василем Джуряком. На засіданні були присутні понад 600 осіб – мешканців сіл Вишницького

району [13, арк. 253]. Усі підсудні Військовим трибуналом були засуджені до 25 років ВТТ кожний. Із особливим ентузіазмом про цю подію звітував начальник УМДБ Чернівецької області полковник Решетов [13, арк. 254].

Не оминули відкриті судові процеси Івано-Франківщину. Так, 24 грудня (об 11.00) у м. Косів Станіславської (Івано-Франківської) області розпочався суд по справі оунівців Дмитра Рабинюка і Петра Томнюка. Процес транслювався по радіо в райцентрі і селах Соколівка та Старий Косів. У залі на засіданні були присутні 350 мешканців Косівського, Яблонівського, Кутського і Заболотівського районів. Біля репродуктора в райцентрі зібралось понад 600 осіб. На самому засіданні була значна кількість агентів, які ретельно моніторили позицію присутніх, спостерігали за їхньою поведінкою та доносили [14, арк. 362]. Зокрема, інформатор РВ МДБ «Знайомий» повідомив, що невідомий йому громадянин у буфеті із співрозмовником заявив: «Суд – це все дурниця, я сам хотів втікати в підпілля». Невідомий був встановлений, ним виявився мешканець с. Уторопи Яблонівського (тепер – Косівського) р-ну – Дмитро Колодій (1920 р. н.), щодо нього почали проводити оперативні заходи [14, арк. 363].

Попри всі спроби знищити збройне підпілля, боротьба тривала. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У (22 березня 1950 р.) було повністю присвячене проблемі остаточної ліквідації націоналістичного підпілля. «Слід посилити чекістську роботу, – пропонував Кириченко. – Надіслати також із східних областей партійних і радянських працівників. Можливо видати новий наказ МДБ і ще раз попередити тих, хто не вийшов із підпілля. Встановити термін. Слід було би провести ряд відкритих процесів у всіх областях. Частина розстріляти». Мельников вважав, що «оунівці намагаються відновити свій престиж» [40, арк. 143-150].

Відкриті судові процеси над членами підпілля мали місце і в наступні роки. У відповідності із рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від жовтня 1951 р. передбачалося провести відкриті судові процеси над учасниками визвольного руху у Львові (у справі вбивці Я. Галана), а також військові трибунали в Дрогобичі, Миколаєві Дрогобицької області, Чорткові Тернопільської області [36, арк. 65-67]. Вказівки центру втілювалися на місцях миттєво і з особливою точністю. Для відкритих судових процесів підібрали у Дрогобицькій області заарештованих І. М. Піхоцького, І. І. Ванівського, М. М. Гельнера і А. М. Кальченка. Відкрите судове засідання Військового Трибуналу по справі І. Піхоцького та І. Ванівського повинно було відбутися 20 жовтня 1951 р. м. Дрогобич у приміщенні обласного драматичного театру. Після цього 27 жовтня 1951 р. у м. Стрий у приміщенні міського клубу повинен був відбутися відкритий судовий процес Військового Трибуналу по справі М. Гельнера та А. Кальченка [19; 21, арк. 14; 5; 173-174; 32, с. 823].

Відкриті судові процеси ретельно готувалися. Зокрема, перші секретарі МВ і РВ КП(б)У спільно із начальниками МВ та РВ МДБ зобов'язані були підібрати від кожного колгоспу по одному колгоспнику, а з міст Борислав, Стрий, Самбір по 25 осіб і м. Дрогобича 60 осіб робітників, службовців і студентів, забезпечити їх транспортом і доставити на 10 годину ранку в обласний центр 20 жовтня 1951 р. для слухання судового процесу. Для оперативного обслуговування направлених слухачів процесу потрібно було виділити оперативного працівника МВ РВ МДБ, який зобов'язувався весь час

южнеє хутора Замученнича і Гусько возле канала Турского водопровода.

В деревнях Урочицы, Горы і Щедровских хуторах с этими отрядами проводятся строевые занятия. Основной резиденцией руководства, а также рядового состава являются Самаринские хутора Кривая Нива и Бородятино» [2, с. 19-20]. Всего же с октября 1943 г. по апрель 1944 г. чекистская группа «Искра» выявила более 500 украинских националистов, из которых были арестованы и расстреляны 26 человек [2, с. 74].

12 декабря 1943 г. нарком госбезопасности Л. Цанава утвердил план организации и использования в тылу противника оперативно-диверсионной группы «Борцы». Один из пунктов плана предполагал «глубокую агентурную разработку белорусских и украинских националистических организаций и формирований». Для этого группе было необходимо «выявлять и разрабатывать руководящий состав этих организаций, установить и разрабатывать каналы их связей с вышестоящими центрами с тем, чтобы перехватить в свои руки руководство этими организациями с последующим их использованием против немецких оккупантов», а также «устанавливать связь разрабатываемых националистических организаций с немецкой разведкой, выявлять и уничтожать немецкую агентуру, проникшую в состав данных организаций» [3, с. 8].

В ночь с 11 на 12 января 1944 г. группа на самолете была успешно перебросена через линию фронта. «Борцы» должны были дислоцироваться в Березовском районе и действовать в Антопольском, Березовском, Коссовском районах Брестской области и Дрогичинском районе Пинской области. В апреле 1944 г. в Антопольском и Дивинском районах Брестской области спецгруппой была раскрыта крупная националистическая организация украинцев, имевшая в своем распоряжении вооруженный отряд до пяти тысяч человек.

В отчете от 17 сентября 1944 г. о работе, проведенной в тылу противника, сообщалось: «В официальной связи с немецкими властями националисты не были, но власти их поддерживали, как силу, борющуюся с партизанами. В Дивинском районе, например, установлен случай бегства немцев от малочисленного и плохо вооруженного отряда националистов. При этом они оставили большой обоз вооружения и боеприпасов. Не исключена возможность, что это было сделано с целью вооружить националистические отряды» [3, с. 328-329].

Дальнейшая работа спецгруппы по агентурно-оперативной разработке подпольных структур украинских националистов неожиданно прервалась. 23 апреля 1944 г. в бою с карателями у деревни Сычи Дрогичинского района погиб заместитель командира группы «Борцы» Г. И. Гордеев. А 20 мая в Антопольском районе, при выяснении обстоятельств смерти Г. И. Гордеева, в бою с карательным отрядом погиб и командир «Борцов» А. П. Шумилин. Вследствие этих двух происшествий противнику достались важные оперативные документы [1, с. 184; 186; 327-328].

Отдельные разведданные о деятельности подпольных структур ОУН – УПА на территории Брестской области были собраны агентурно-диверсионной группой НКГБ БССР «Неустрасимые». Группа действовала в октябре 1943 – июле 1944 г. в Каменецком, Пружанском и Шерешевском районах [4, с. 176].

репрессивно-карательных органов на территории БССР с украинскими антисоветскими организациями и их вооруженных формирований.

В 1944 году в результате успешного наступления Красной Армии освобождается территория Украины и Белоруссии, в этих условиях основными врагами УПА становятся вооруженные силы и репрессивно-карательные органы СССР.

Осознавая неизбежность этого конфликта, обе стороны активно к нему готовятся. Выступая руководящей силой, ОУН еще на 3-м съезде в 1943 г. поставила своему военному крылу следующие задачи:

- совершать нападения на штабы и подразделения Красной Армии и войск НКВД; истреблять их офицерский состав, сотрудников органов НКВД-НКГБ и партийно-советский актив;
- выводить из строя объекты тыла, уничтожать транспорт, имущество, средства производства;
- готовиться к скоординированному вооруженному выступлению в тылу советских войск (с целью создания Украинской Самостоятельной Соборной Державы). Одной из важнейших задач было уничтожение советских партизан и подпольщиков [1, с. 5].

Почти в это же время, в мае 1943 г. подпольные структуры Организации украинских националистов и Украинской повстанческой армии попали в поле зрения НКГБ БССР.

В 1943 – 1944 гг. НКГБ БССР подготовил и перебросил на территорию Беларуси несколько спецгрупп, перед которыми была поставлена задача и по оперативной разработке подпольных украинских формирований. Так, в ночь с 27 на 28 октября 1943 г. в Дивинский район Брестской области была заброшена межрайонная резидентура «Искра» в количестве трех человек под командованием М. П. Хохлова (псевдоним «Гамов»). Резидентура должна была проводить агентурно-оперативную работу, в том числе по выявлению украинских националистов на территории Антопольского, Брестского, Жабинковского, Кобринского и Малоритского районов.

В отчете по итогам работы от 28 июня 1944 г. командир резидентуры М. П. Хохлов сообщал: «В Дивинском и Антопольском районах нами через агентуру вскрыта украинская националистическая организация, располагающая большими запасами оружия и боеприпасов. Часть членов этой организации сведены в отряды. Через агентуру также установлено, что украинские националисты указанных районов держат тесную связь с националистами Вольнской области УССР, откуда получают директивные указания, литературу, газету». В документе также указывалось, что в деревне Самары Дивинского района и прилегающих к ней хуторах «националисты имеют свою комендатуру и там же находится их разведка численностью 50 – 60 человек вооруженных бандеровцев» [2, с. 73-74].

В докладной записке Л. Цанаве от 20 февраля 1944 г. командир «Искры» сообщал: «В районе деревни Речицы и Щедровицы расположены два националистических отряда, каждый из них примерно по 100 человек, так называемые отряды «Мазепы» и «Еромы», имеющие на вооружении в большинстве своем трехлинейные винтовки, десятизарядки (СВТ), некоторые из командного состава вооружены автоматами, а также имеются на вооружении ручные пулеметы. Штаб и все хозяйство указанных отрядов находится в лесу

перебывати із ними. Начальники міськрайвідділів МДБ повинні були забезпечити осіб, делегованих на судовий процес агентурним наглядом, включаючи в число відраджених перевірену агентуру не менше 4-5 осіб від кожного району. Оперативний працівник був зобов'язаний забезпечити регулярний зв'язок із агентурою як на шляху, так і під час судового процесу. Водночас у ході процесу не менше 2 разів на добу передавати в УМДБ майору Шемарову в письмовому вигляді зведення про настрої і реагування на судовий процес присутніх на ньому осіб. Начальник Дрогобицького обкому КП(б)У Олексенко і начальник УМДБ області полковник Мороз зазначали, що майбутній судовий процес має важливе політичне значення [21, арк. 18].

Для слухання судового процесу у м. Стрий зобов'язували виділити по дві особи від кожного колгоспу Миколаївського, Комарнівського, Меденицького, Стрийського, Журавнівського, Жидачівського, Ходорівського і Ново-стрілищанського районів, забезпечивши їх доставку 27 жовтня 1951 року до 10 годин ранку. Від кожного МВ і РК КП(б)У призначали відповідальних осіб за доставку і забезпечення участі у слуханні судового процесу виділених колгоспників, робочих і службовців. Редактора обласної газети «Радянське слово» Сензюка зобов'язували забезпечити висвітлення судових процесів у обласній і районних газетах. Начальник Обласного УМДБ Мороз забезпечував державну безпеку і громадський порядок на судових процесах [21, арк. 15; 17]. Голови міських рад міст Дрогобича і Стрия забезпечували прибулих на судовий процес осіб гуртожитком на 2 дні. Директор радіотрансляційної сітки Крицин радіофікував залу судового засідання [21, арк. 16].

Практична ситуація виглядала так. На суді по справі Піхоцького і Ванівського виступали 14 свідків [17, арк. 127; 7, арк. 185]. Свідчення давалися у стилі офіційної радянської пропаганди. О 17.30 ВТ оголосив вирок по справі, засудивши їх до смертної кари через повішання. А уже 21 жовтня о 20.00 вирок ВТ був приведенний у виконання у в'язниці УМДБ [21, арк. 1-24; 7, арк. 189; 5, арк. 175-176; 20, арк. 1].

Окремим напрямком політики залякування було прагнення впливати на молодь. З цією метою радянська влада всіляко намагалась відсікти від ОУН західноукраїнську молодь. Через це вироки учасникам молодіжного націоналістичного руху мали жорстокий характер. Так, восени 1950 р. у м. Стрий була викрита підпільна організація «Месники». Вона планувала нелегально переправити через кордон на навчання групу молодих людей в Український вільний університет. За такий «злочин» у Дрогобичі 14-15 грудня військовий трибунал Прикарпатського округу засудив керівників організації Ю. Кременя, Й. Михайловича, І. Мерчука до смертної кари (їх розстріляли у квітні 1951 р.), інші 11 підсудних отримали по 25 років в'язниці [29, с. 294].

Ще однією формою публічних покарань було виставлення на загальний огляд тіл полеглих. Це також робилося як для ідентифікації, так і для залякування місцевих мешканців, родичів націоналістів. Так, 18 січня 1947 р. на стику між верхами Чорногори-Стайки-Підлисіна (Жаб'ївського р-ну) під час бою загинув референт пропаганди окружного проводу ОУН «Доброгост», провідник надрайонного проводу ОУН Іван Скульський-«Артем», організаційний референт надрайонного проводу ОУН «Діоген», машиністка Лідія Німа-«Ксеся», ст. вістун УПА Михайло Дуленчук-«Граб». Тіла вбитих стягнули у райцентр Жаб'є, де виставили на публічне місце. Практику ви-

ставлення тіл загиблих відображають підпільні звіти: «Над трупами вони по-звірськи знущалися, улаштовували з ними різні садистичні видовища, робили над ними мітинги, силою зганяючи дивитись на це все українське населення. Цим способом ці тіла пролежали більше як два тижні. За цей час круки повикльовували їм очі, собаки пошарпали і порозносили кругом шматки їх тіл. Такі жахливі видовища мали мешканці м. Жаб'я (тепер – Верховина) майже безперервно всю зиму 1946/47 р.» [8, арк. 278].

Окремі варварські дії нагадували первісних канібалів. Так, 14 січня 1946 р. у с. Устя Путилів (Путильського р-ну) енкаведисти виявили криївку кущового Мамутки Василя-«Іскри», у якій його застрелили, після чого відрубали голову та принесли до його жінки. Через місяць в іншому районі 16 лютого 1946 р. у с. Глинниця Кіцманського р-ну загинули три повстанці: «Данило», «Хитрий» і «Малий». Тіла вбитих було відвезено до району, де у різний спосіб їх плюндрували [1, арк. 39].

У свідченнях колишнього директора Орявської неповносередньої школи Павла Гаранюка, які записав Григорій Дем'ян, говорилося, що чекіст Курилов зі своєю групою взимку 1947 р. приніс до нього повідрубані голови вісьмох хлопців-повстанців і двох дівчат. Усі загинули в лісі біля села Сможе. Через те, що не було коней, то енкаведисти вирішили полегшити собі справу. «Побачивши вранці голови, поскидані в солдатські плащ-палатки, й закривавлену підлогу під ними в шкільному коридорі, Павло Гаранюк ошелешено глянув на Курилова, а той з цинічною відвертістю пояснив, що за це дадуть добре напитися горілки» [26, с. 26-28].

На Чернівецькій енкаведисти особливо зухвало ставилися до місцевого населення і відповідно здійснювали різноманітні злочини. 13 січня 1945 р. у с. Стара Жадова Сторожинецького району чекісти оточили у хаті двох повстанців «Романа» і «Сулиму», які відхилили пропозицію здатися. У результаті бою всі загинули, чекісти витягнули тіла надвір, обклали їх клоччям і запалили. Того самого дня населення похоронило обвуглілі тіла націоналістів, але наступного чекісти відкопали тіла повстанців і відвезли до міста Чернівці, де повісили на роздоріжжі [1, арк. 35].

28 березня 1945 р. у с. Киселиці Путильського р-ну під час облави чекісти вбили сотенного Карапку Дмитра-«Боярина». Його тіло привезли до м. Путила та розіп'яли на стіні. На цей «захід» зігнали всіх мешканців м. Путила. Після наруги тіло викинули у яр і заборонили ховати, однак не дивлячись на заборону, населення викрало тіло і поховало [10, арк. 37]. 15 квітня 1945 р. у с. Яблоніця Путильського р-ну на полонині Вівчина в сутичці з більшовиками згинув надрайонний есбіст «Берія». Більшовики відрізали голову, завезли у район та кинули її біля входу до приміщення НКВС на острах місцевому населенню [10, арк. 4].

Жорстока політика залякування проводилася навіть і на завершальному етапі діяльності визвольного руху. Так, 22 жовтня 1950 р. спецвідділ біля села Лючки Косівського р-ну виявив криївку. Пропозицію здатися повстанці відхилили, знищили всі наявні документи, цінні речі та пострілялися. Серед загиблих були провідник Яблонівського районного проводу Михайло Васкуль-«Пік», референт пропаганди цього проводу Михайло Басараб-«Лобода», машиністка районного осередку пропаганди «Ліда», техпрацівник районного осередку пропаганди «Юнак», техпрацівник районного осередку

в грудні 2012 року за традиційною методикою серед чотирьох груп осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України та прийняття політичних рішень (працівники органів державної влади й державних аналітичних структур, військова еліта, фахівці неурядових організацій, журналісти). В опитуванні брали участь 42 особи в грудні 2011 та 48 осіб у грудні 2012 року. Збільшення кількості експертів відбулося за рахунок додатково залучених, у порівнянні з попереднім роком, дипломатів. Автор дослідження О. Потехін, збір та обробка інформації – Н. Пархоменко, експерт Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України

ББК 63.3(4Бел)6

Черняк Ю. В.

БОРЬБА С УКРАИНСКИМИ АНТИСОВЕТСКИМИ ФОРМИРОВАНИЯМИ НА ТЕРРИТОРИИ БССР (1944-1945 гг.)

В статье рассматривается специфика деятельности украинских националистов на территории Белоруссии. Показана судьба Полесья на завершающем этапе войны. Раскрывается характер взаимоотношений украинских националистов с населением Белоруссии. Анализируется специфика борьбы с украинскими антисоветскими формированиями на территории Белоруссии. Раскрыты методы и тактика борьбы советских органов с украинскими антисоветскими формированиями в 1944 – 1945 годах.

Почти полвека научная проблема, связанная с деятельностью украинских антисоветских организаций и их вооруженных формирований была закрыта для исследователей в силу своего политического характера. Действия украинских вооруженных формирований долгие годы трактовались только как бандитизм и происки агентов западных спецслужб.

Белорусские советские и современные историки главным образом занимались изучением немецко-фашистского режима на белорусских землях, включенных в состав рейхскомиссариата «Остланд», а украинские коллеги основное внимание уделяли исследованию украинских земель. В результате и сегодня остаются открытыми ряд вопросов, связанных с деятельностью украинских антисоветских организаций и украинских вооруженных формирований.

В белорусской историографии проблема деятельности украинских вооруженных формирований на территории Западной Беларуси изучается с начала 1990-х годов. Опираясь на архивные источники в Беларуси и на современную украинскую историографию, на ряд публикаций в периодической печати и энциклопедических изданиях, белорусские историки В. И. Гуленко, И. А. Валаханович первыми сделали попытку обозначить причины возникновения украинских вооруженных формирований на белорусском Полесье, проанализировать, какие политические и культурно-просветительские организации принимали участие в их создании, определить формы и методы их деятельности.

Признавая заслуги предыдущих исследователей, необходимо отметить, что до настоящего времени остается малоизученной борьба советских

есами (України, як вони запевняють), але й тими політичними орієнтирами, які окреслюють шлях до можливості реалізації нами, громадянами України, громадянських і політичних свобод. Отже, студювання передвиборчих платформ, міжнародних оцінок виборів, експертного виміру їхніх наслідків продемонструвало принципове значення парламентських перегонів для подальшого розвитку України, її геополітичного вибору.

РЕЗЮМЕ

В статье сделан обзор внешнеполитического измирения парламентских выборов 2012 года. Определены внешнеполитические и безопасностные ориентиры в предвыборных платформах политических партий, которые принимали участие в выборах. Рассмотрены международные, прежде всего европейские оценки результатов выборов, проанализованы международные аспекты экспертных оценок украинских выборов отечественными экспертами.

Ключевые слова: парламентские выборы в Украине, Европейский Союз, предвыборные платформы политических партий, европейская интеграция Украины.

SUMMARY

The article gives an overview of the foreign policy aspects of parliamentary elections 2012. Designated foreign and security benchmarks in the election manifestos of the political parties participating in the elections, considered international, and above all, European assessment of the election results, analyzed the international aspects of experts judgments of Ukrainian elections by national experts.

Key words: Parliamentary elections in Ukraine, European Union, election platforms of political parties, European integration of Ukraine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вибори 2012. Незалежний інтернет-рейтинг. Програми партій. Режим доступу: <http://www.parliament2012.com.ua/category/programi-partiy/>
2. Виступ Глави держави під час 9-ї Ялтинської щорічної зустрічі. Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/25344.html>
3. Опозиція вимагає від Януковича «діяти, поки не стало запізно». Сайт інформаційного агентства УНІАН. Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/537173-opozitsiya-vimagae-vid-yanukovicha-diyati-poki-ne-stalo-zapizno.html>
4. Дорожные споры. Официальный Киев запутался во внешнеполитических векторах // Газета «Коммерсантъ Украина». – 2012. – № 190 (1680). – 22 листопада.
5. ЗМІ оприлюднили 19 вимог Євросоюзу до України. Інформаційний портал «Голос України». – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/politika/svit/zmi-opriyudnili-19-vimog-yevrosoyuzu-do-ukrayini/#.UR-1VB2-2So>
6. Опозиція вимагає від Януковича «діяти, поки не стало запізно». Сайт інформаційного агентства УНІАН. Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/537173-opozitsiya-vimagae-vid-yanukovicha-diyati-poki-ne-stalo-zapizno.html>
7. Цей аналіз базується на результатах опитування експертів, проведеного

пропаганди «Морозенко». Тіла загиблих були завезені у райцентр Яблунів. У наступні три дні привозили тіла полеглих та скидали на подвір'ї УМДБ. Над ними здійснювали різноманітну наругу (із тіл виложили зірку, вбитим жінкам попіднімали спідниці та сорочки), при цьому залучали для огляду місцеве населення і військові частини [9, арк. 195].

Таким чином, сталінський режим використовував найжорстокіші заходи для подолання спротиву своїй політиці. Терор над визвольним рухом і місцевим населенням заохочувався найвищим керівництвом держави. Однією з форм боротьби була політика залякування членів ОУН і УПА та місцевого населення. До основних форм залякування потрібно віднести відкриті судові процеси та страти, виставлення тіл загиблих на загальний огляд, руйнування повстанських могил. Особливе місце радянська адміністрація відводила відкритим стратам і судовим процесам над членами ОУН та УПА, оскільки вдало розіграні судові процеси мали на меті дискредитувати діяльність ОУН, створити негативне налаштування проти націоналістів.

Водночас радянські спецслужби ретельно збирали агентурні дані про реагування населення на ці заходи і подавали переважно нібито позитивні відгуки людей, які спостерігали за стратою. Однак публічні страти та інші форми не змогли позбавити український визвольний рух підтримки та допомоги населення, втримати його в страху, чого прагнув режим, та аж ніяк не сприяли формуванню прорадянських настроїв.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе неизвестных и малоизвестных архивных и опубликованных материалов освещается одна из форм борьбы репрессивно-карательной системы против подполья в Карпатском крае ОУН. Автор доказывает, что именно публичные репрессии были едва ли не самым используемым методом борьбы с украинским освободительным движением.

Ключевые слова: Карпатский край, ОУН, украинское освободительное движение, репрессивно-карательная система.

SUMMARY

The article is based on unknown and obscure archival and published materials, it deals with one of the forms of struggle the repressive penal system used against the underground in the Carpathian region OUN. The author proves that public repressions were the most widely used method of struggle with the Ukrainian liberation movement.

Key words: Carpathian region, OUN, Ukrainian liberation movement, repressive penal system.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Лебеда. – 00425. – 56 арк.
2. Біляк С. Біографічна довідка / Степан Біляк // Минуло п'ятдесятліт... Спогади про Самбірську учительську семінарію і Пласт (ВСУМ) 1941 – 1944 рр. – Львів : Арсенал, 1997. – С. 139–140.
3. Борис М. Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 700 с.

4. Воротиленко М. Заповіт Петра І. – К. : ТОВ «Новий друк», 2007. – 272 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 47. – 384 арк.
6. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – 387 арк.
7. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – 319 арк.
8. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 31. – 486 арк.
9. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 72. – 346 арк.
10. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 81. – 355 арк.
11. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 36 (1960). – Спр. 3. – 33 арк.
12. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 54 (1953). – Спр. 3. – Т. 1. – 143 арк.
13. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59 (1953). – Спр. 5. – Т. 5. – 296 арк.
14. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59 (1953). – Спр. 6. – Т. 7. – 393 арк.
15. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 59. – Спр. 1. – Т. 2. – 275 арк.
16. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 61. – Спр. 2 – Т. 1. – 332 арк.
17. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 61. – Спр. 2. – Т. 2. – 302 арк.
18. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 136. – 138 арк.
19. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 245. – 95 арк.
20. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 246. – 116 арк.
21. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 269. – 23 арк.
22. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 35. – 59 арк.
23. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 51. – 53 арк.
24. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 88. – 317 арк.
25. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 55. – 166 арк.
26. Дямян Г. Повстанські могили у Славському / Г. Дямян // Літопис Червоної калини. – С. 26–28.
27. Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
28. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Кентій. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
29. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
30. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. / Підготували Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1997. – С. 29.
31. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ – КДБ. Книга перша: 1943-1945. – Київ – Торонто, 2002. – 598 с.
32. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Авт. кол.: В. Дзьобак, І. Ільюшин, А. Кентій, С. Кульчицький, О. Лисенко, І. Патриляк. – К., 2005. – 496 с.
33. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. У п'яти томах. Том 1. Коломийський і Косівський райони. Ред. кол. Томенчук Б., Лук'яч В., Дорошенко Я. та інші. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 650 с.
34. Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 –

Міністерство Закордонних Справ	2,4%	14,9%
Рада національної безпеки та оборони	12%	0%
Верховна Рада України	0%	4,2%
Незалежні аналітики, експерти, журналісти	0%	0
Регіональні лідери	0%	2,1
Ніхто з перелічених	0%	0%

Таблиця 2.

Якою, на Ваш погляд, є ефективність роботи ВР України щодо питань зовнішньої політики, оборони й національної безпеки?				
1 висока	2 середня	3 низька	4 нульова	5 важко сказати
0 (у грудні 2011 – 0%)	0 (у грудні 2011 – 14,3%)	74,5% (у грудні 2011 – 52,4%)	21,3% (у грудні 2011 – 28,6%)	4,2% (у грудні 2011 – 4,8%)

Вибори до Верховної Ради в жовтні, перебіг і результати яких безпосереднім чином торкалися як міжнародного становища України, так і перспектив реалізації країною європейського вибору, її іміджу, конкурентоспроможності тощо. Експертне товариство виявило надзвичайну незадоволеність виборцями: кількість тих, хто надав їм переважно позитивну оцінку (разом з нейтралами, які заявили, що вибори не змінили становища), близько 10%, негативну та переважно негативну – майже 90 % (табл. 3).

Таблиця 3.

Яким чином на міжнародне становище України вплинули перебіг та результати останніх виборів до Верховної Ради?				
1 позитивно	2 скоріше позитивно, ніж негативно	3 скоріше негативно, ніж позитивно	4 негативно	5 ніяк не впливає
0 %	6,4%	46,8%	42,6%	4,2 %

Отже, вибори до Верховної Ради 2012 року черговий раз довели зорієнтованість вітчизняних політичних сил виключно на хибно зрозумілі інтереси виборців, як і непрогнозованість українського зовнішньополітичного курсу (він чомусь виглядає не як державний, а як чергова забаганка керівництва держави). Власне, ніхто й не сумнівався в тому, що в ході передвиборної кампанії її учасники не будуть спроможні виробити зовнішньополітичних концепцій, як і в тому, що не відбудеться громадського обговорення основ інших складових суспільно-політичного життя України. Єдине, на що хотілося б розраховувати, – щоб українські політичні сили, від яких багато в чому залежить сприйняття нашої країни в світі, просуваючи державу на міжнародній арені, не забували керуватися не тільки економічними інтер-

до засобів масової інформації, проведення повторних виборів в одномандатних виборчих округах, в яких не визначено переможця [5]. Україна ще ніколи не була настільки близькою й одночасно настільки далекою від принципів здобутків на своєму шляху європейської інтеграції. Вона впритул наблизилася до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, оскільки нарешті було завершено тривалий і складний переговорний процес з її підготовки. В українському суспільстві зростає попит на зміни та європейський вибір. Однак підписання Угоди про асоціацію є предметом серйозних дискусій, оскільки діалог між офіційним Києвом та Брюсселем на найвищому рівні перебуває під впливом глибокої кризи довіри. Європейсько орієнтовані громадяни цілком поділяють таке занепокоєння з боку ЄС. Очевидно, що припинення політично мотивованого вибіркового судочинства, виправлення помилок, що вплинули на хід та результати парламентських виборів 2012, та проведення реальних реформ відповідно до Порядку денного асоціації залишаються ключовими питаннями й потребують негайних кроків для їх вирішення [6].

Європейський Союз і країни-члени мають виявити солідарність з українським народом, довести підтримку й продемонструвати далекосяжне мислення, надавши Україні перспективу європейського майбутнього.

Зовнішня політика України в 2012 р., за експертними оцінками [7], практично повністю визначалася Президентом В. Януковичем, звичайно, за підтримки його адміністрації. Деяко неочікуваними є оцінки, згідно з якими зменшилися впливовість вузького неформального кола осіб навколо президента та фінансово-промислових груп, за водночас певного зростання впливу керівництва кабінету міністрів. Мабуть, це відображає прихід на ключові посади в кабінет представників саме цього вузького кола, тобто їх перетворення на формальних дійових осіб, до того ж представників однієї фінансово-промислової групи. Верховна Рада, в якій працювала «машина для голосування» Партії регіонів, не мала впливу в цій сфері (табл. 2). Вплив такого легітимного органу як РНБОУ взагалі визначений як нульовий (вірогідно, через зайнятість його секретаря в передвиборній кампанії). Відсутній також вплив з боку регіональних лідерів та представників громадянського суспільства (табл. 1).

Таблиця 1.

Відповіді експертів на запитання «Які інститути та групи еліт всередині України мають сьогодні найбільший вплив на зовнішню політику України?» (сума відсотків більше 100, оскільки експерти могли обирати до трьох варіантів відповідей):		
	Грудень 2011	Грудень 2012
Президент України та його адміністрація	95,2%	93,6%
Вузьке неформальне коло осіб навколо Президента	90,5%	72,3%
Фінансово-промислові групи	85,7%	74,5%
Керівництво Кабінету Міністрів	4,8%	12,7%

50-х роках / Анатолій Русначенко. – Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 519 с.

35. Фостій І. П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. – Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті», 2004. – С. 247.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10. – 167 арк.
37. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 926. – 98 арк.
38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1060. – 361 арк.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 787. – 196 арк.
40. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 215. – Спр. 1434. – 226 арк.

ББК 65.9(4 УКР=ДОН)42

Ольхін А. Б.

ПРИНЦИПИ РОЗПОДІЛУ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ В МІСТАХ ДОНБАСУ В 1929 – 1935 рр.

Автор аналізує рівень постачання населення міст Донбасу продуктами харчування в період першої – другої п'ятирічок, спираючись на дані архівних матеріалів і офіційних документів тридцятих років ХХ ст.

Рівень споживання населення СРСР у 30-ті роки ХХ століття прийнято розглядати як питання в першу чергу політичне. Багато в чому саме з ним пов'язані аргументи прихильників і супротивників сталінських методів модернізації країни. Дослідники консервативного табору цей період наводять як приклад стрімкого зростання міст, підприємств і суспільної інфраструктури, час порядку, спокою і впевненості населення. У такому ж ключі, як правило, ведуться й дискусії про соціально-політичні процеси 30-х років. При цьому слід звернути увагу на те, що автори, які пропонують інформацію по цьому періоду, нечасто оперують достатньою кількістю джерел для того, щоб переконливо викласти пропоновану читачеві точку зору.

Необхідність досліджень, які просто розкривають факти, не намагаючись надавати їм ідеологічного забарвлення, назріла давно. Для цього необхідно розглянути соціальний зріз Донбасу як одного з провідних центрів індустріалізації, з урахуванням того, які категорії населення існували в ньому, і як вони забезпечувалися у найбільш важкий період, на який припала світова економічна криза 1929-1934 рр.

У ліберальній парадигмі питання забезпечення населення СРСР державою розглядалися в роботах Е. А. Осокіної [1], монографії А. Г. Вишневско-го [2]; монографії С. Г. Кара-Мурзи [3], С. Ю. Рибаса [4]. Економічні процеси в економіці індустріалізації подають як жорстку, нерідко трагічну, але необхідну частину становлення радянського суспільства. З різним ступенем деталізації питання забезпечення населення Донбасу розглядалися в книгах Н. Алфьорова [5], А. М. Міхненка [6], З. Г. Лихолобової [7]; дисертаційних дослідженнях О. І. Кокорської [8], Н. Т. Гогохії [9]. Окремо слід виділити комплексне дослідження соціальної політики радянської держави в Донбасі, здійснюване командою істориків під керівництвом В. М. Нікольського. У монографіях А. С. Бобровського і В. М. Нікольського [10], І. О. Дмитрик і

В. М. Нікольського [11]; дисертації О. В. Шимко [12] соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донецькій і Луганській областях розглядається найбільш послідовно і структуровано. Саме в цих роботах питання розвитку ринку, прибутку і купівельної спроможності населення регіону, забезпеченості його продовольчими товарами розкриваються достатньо повно.

Проте, забезпечення Донбасу в період індустріалізації настільки детально ще не вивчалось. Проблеми розподілу продуктів харчування в містах під час дії карткової системи 1929 – 1935 рр., вивчення підходу держави до різних верств населення в цьому питанні, законодавства щодо розподілу і є завданням цієї публікації.

Забезпечення населення продуктами харчування мало кілька джерел: приватний ринок і кооперація, державні магазини різного підпорядкування (НК Постач, ВРНГ, НКЗ і т.д.), доступ в які був можливий далеко не для всіх категорій громадян, відкриті магазини і робочі кооперативи (ЗПК) [13]. Саме ця форма розподілу продуктів харчування і предметів широкого вжитку виявилася найбільш ефективною в умовах мобілізаційної економіки, необхідної для здійснення індустріалізації країни.

Постановою від 11.12.1928 Політбюро ЦК ВКП(б) дозволило радам депутатів у великих промислових центрах ввести картки на хліб. Метою цього заходу було першочергове забезпечення хлібом робітників. З 14.02.1929 карткова система стала всесоюзнаю. Картки на дефіцитні товари давали можливість окремим групам громадян отримувати продукти в певному магазині за встановленою нормою [14]. При тому в особливий і перший списки потрапляли підземні робітники та співробітники гарячих цехів. Решта категорій належали до другого і третього списків. Існували також окремі норми харчування для інших соціальних прошарків.

Хліб відпускався за спеціальним забірними книжками, в яких вказувался соціальний статус одержувача і склад його сім'ї (кількість душ), забірні книжки підлягали строгому контролю й обліку [15]. У 1931 р., з метою посилення контролю, видача забірних книжок перейшла від споживчої кооперації до виконкомів рад, а після прийняття постанови ЦК і РНК СРСР від 04.12.1932 «Про розширення прав заводоуправлінь в справі забезпечення робітників і поліпшення карткової системи» картки стали видавати безпосередньо підприємства та організації [16].

У Донбасі період функціонування карткової системи співпав з часом стрімкої появи нових і зростання старих міст. На момент початку індустріалізації в Донбасі було всього 8 міст, а в 1939 році – вже більше сорока, і це без урахування селищ, населення яких могло бути прирівняне до міського за своєю кількістю. У цілому, за період, що минув між переписами 1926 і 1939 рр., населення регіону збільшилося більше, ніж у 4 рази [17]. Демографічне зростання, обумовлене зростанням промисловості, при складанні списків забезпечення, поставило міста і робітничі селища Донбасу в один ряд з Москвою і Ленінградом. Так, на 1 січня 1934 року Московська область налічувала 958,8 тис. мешканців, які підлягали централізованому постачанню; Ленінградська – 580,1 тис., а Донецька – 646,4 тис. У порівнянні ж з іншими областями України, чисельність виробничого персоналу в Донбасі, що підлягав централізованому державному забезпеченню, перевищувала квоту будь-якої іншої області і сумарно становила майже половину трудящих в містах і на індустріальних підприємствах.

понує створити Національну програму сприяння розвитку Української діаспори. І далі оригінально: надати допомогу діаспорі зі створення Екопоселень і закупівлі в Україні насіння, його районування, виробництво та продаж посівних матеріалів у своїх країнах, організувати міжнародні торгівельні мережі з постачання екологічно чистих продуктів від українських виробників, створити освітні центри з поширення передового досвіду і стандартів Екокультури в інші країни світу. Екстравагантна **Українська Національна Асамблея** обмежилася бажанням повернути ядерну зброю. Колись впливова **Ліберальна партія** констатувала, що Україна – європейська держава та в більшості європейських країн при владі знаходяться ліберальні партії. Далі містилася утопічна пропозиція ініціативи перед світовим співтовариством щодо отримання Україною статусу «Країни миротворця». Україна має стати «Домом Миру» для всього людства на планеті Земля.

Парламентські вибори 2012 поставили перед владою в Україні два фактично взаємовиключні завдання. По-перше – перемоти з максимально можливим результатом з можливістю сформуванню конституційну більшість. По друге – мінімізувати негативні оцінки з боку іноземних спостерігачів і домогтися якомога швидкого підписання Угоди про асоціацію з ЄС. За великим рахунком обидва завдання виявилися невиконаними. Президент України В. Янукович 14 вересня 2012 р. заявив, що «на даний час у наших партнерів з'явилися певні додаткові питання до України. Але я переконаний, що після нинішніх парламентських виборів усі перестороги зникнуть і шлях до повноцінної асоціації України й ЄС буде пройдений до кінця» [2]. Серйозні занепокоєння наших партнерів лунали під час виборчої кампанії. Держсекретар США Гіллари Клінтон та Верховний представник ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Кетрін Ештон заявили, що відносини ЄС та США з Україною «зможуть насправді рухатися вперед тільки після того, як в країні буде покладено край виборчому переслідуванню та будуть проведені вільні та чесні вибори» [3]. Посол ЄС в Україні Я. Томбінські в листопаді наголосив, що підписання Угоди про асоціацію було «призупинене через питання, пов'язані з виборчим правосуддям, зокрема зі справами Ю. Тимошенко та Ю. Луценка, з незавершенням судової реформи та з нашими сумнівами щодо минулих виборів» [4]. Безумовно, саме вибори вплинули на те, що не було проведено традиційний щорічний XVI саміт «Україна – ЄС». Оцінка українських виборів з боку міжнародної спільноти була досить критичною. Зокрема, як наголошувалося в заключній доповіді ПАРС, парламентські вибори в Україні були затьмарені недостатнім рівнем змагальності, що сприяло домінуванню великих економічних і фінансових груп, використанням адміністративного ресурсу, відсутністю прозорості в фінансуванні виборчої кампанії і партій, дисбалансом у висвітленні в ЗМІ. Утім, якихось помітних практичних наслідків для Києва ця критика не мала. До речі, серед рекомендацій, висунутих Європейським союзом як умов для майбутнього підписання Угоди про Асоціацію, ціла низка була присвячена виборам. Зокрема, йдеться про необхідність виконання рекомендацій, визначених в заключному звіті спостережувальної місії ОБСЄ/БДППЛ щодо парламентських виборів в Україні, подолання зафіксованих недоліків у проведенні парламентських виборів в Україні 28 жовтня 2012 року, схвалення Виборчого кодексу України, забезпечення збалансованого доступу учасників виборів

**Чисельність персоналу (за категоріями) у промисловості
СРСР по республікам і областям на 1 січня 1934 г. (в тис. осіб)**

Області	Робітни- ки	Учні	ІТР	Службов- ці	Молод- ший персонал	Разом
Донецька	529,0	26,5	32,8	27,7	30,8	646,4
Харківська	162,0	10,7	16,7	16,3	12,6	218,3
Дніпропетровська	158,9	9,1	13,9	12,2	12,1	206,2
Київська	101,8	6,7	9,4	11,4	8,2	137,5
Одеська	93,0	7,1	9,9	10,0	6,5	126,5
Вінницька	49,6	1,6	4,2	5,4	4,1	64,9
Чернігівська	23,2	0,8	2,1	2,4	2,4	30,9
МАРСР	5,2	0,5	0,4	0,7	0,5	7,3
По УРСР	1 122,7	63,0	89,4	85,7	77,2	1 438,0
По СРСР	4 951,0	272,0	390,8	434,9	343,7	6 393,2

України мала певною мірою есхатологічну забарвленість («Україна в небезпеці. У небезпеці її громадяни. Втрачаємо нашу Вітчизну. Діди і батьки її створювали, ми – розвивали. Тепер вона не належить нам»). Утім, зовнішньополітичний блок виглядав традиційно, і, навіть, банально: позаблоковий статус, широкомасштабне співробітництво з усіма країнами за умови пріоритетних відносин з Росією, іншими сусідами. Одинадцять, дванадцять та чотирнадцять місце у виборчій гонці посіли екологічні партії, відповідно **Партія Зелених України, Українська партія «Зелена планета» та Політична партія «Зелені»**. Є традиційні згадки про Україну як демократичну європейську державу, необхідність збільшення заробітних плат українців до європейського рівня. Лише ПЗУ, колишня парламентська партія, мала об'ємний та змістовний зовнішньополітичний блок. Зокрема, ця політична сила виступила за активне використання інструментів програми «Східного Партнерства» ЄС задля поглиблення інтеграційних процесів, за співробітництво з країнами Чорноморського регіону, за особливе партнерство України з Єврозоною уже в найближчій перспективі. ПЗУ проголосила необхідність реформування Світової Організації Торгівлі, Міжнародного валютного фонду і Світового банку задля забезпечення постійного врахування природоохоронних та соціальних інтересів у їхній діяльності. Як і раніше, **Партія Зелених** підтримувала здобуття Україною статусу постійного нейтралітету. Традиційно маргінальна політична сила **«Руський блок»** побудувала звою платформу на межі (а може і за межею) закону. В її програмних засадах можна помітити заклики до ліквідації української державності. Стратегічній пріоритет – зближення з дружніми державами, з якими у нас спільні традиції, історія, культура, духовність, і одна країна, яка простягається від Карпат до Камчатки, від Криму до Кольського півострова. Ми – єдине ціле, нероздільна спільнота слов'янських народів, перевірена віками. Поза єдністю з Росією – немає майбутнього! Відповідно, пріоритетом проголошено входження до Митного союзу із Російською Федерацією й іншими державами; спільна з ними побудова Євразійського союзу – єдиного простору культури, науки й освіти, взаємовигідної виробничої кооперації, спільного ринку капіталів, технологій, товарів, послуг, сировинних, енергетичних і трудових ресурсів. Ексклюзивно в якості «антиросійських блоків» трактується не лише НАТО, а й Євросоюз. Відверті аутсайтери парламентських перегонів у більшості ігнорували зовнішньополітичні питання, або пропонували якісь екзотичні пропозиції. **Політична партія «Україна майбутнього»** обмежилася сакраментальним «ми хочемо жити в Європі, не виїжджаючи за межі України. Ми хочемо створити Європу в Україні». **Політичне об'єднання «Рідна Вітчизна»** в якості програмних засад повторює вже давно діючі положення законів щодо європейської інтеграції («за визнання курсу на європейську інтеграцію пріоритетним та визначальним вектором зовнішньої політики України»). **Політична партія Народно-трудовий союз** на кшталт Руського блоку проголошує забезпечення всіх необхідних умов для збереження єдності трьох братських народів – українського, російського та білоруського. **Політична партія «Нова політика»** відповідно до чинного законодавства виступає за рівноправні, взаємовигідні відносини з Російською Федерацією та Співдружністю Незалежних Держав, розвиток стратегічного партнерства з країнами Європейського Союзу та США. **Всеукраїнське об'єднання «Громада»** про-

Аналіз даних, наведених у таблиці, й які відображають постачання Донбасу в порівнянні з іншими областями УРСР, може створити враження, що пріоритетність розвитку «всесоюзної кочегарки» створювала переваги в постачанні харчування через торговельну мережу і ЗРК. Однак документи свідчать про інший стан речей. Так, у резолюції про робітничі постачання Луганської округи читаємо: «...Бюро ОПК констатує надзвичайно важке становище з робітничим постачанням в окрузі. Робітнича кооперація не впоралася з поставленим завданням поліпшення постачання, особливо в частині постачання овочами, молочними продуктами, яйцями, м'ясом і в частині своєчасного та рівномірного розподілу товарів... Робітничими кооперативами не ліквідовані черги, не врегульовано питання про час торгівлі, не виконана директива про підвезення продуктів до робочих домівок і казарм, не проведена раціоналізація торгівлі, не усунуті неподобства з видачею мануфактури, не зжито безвідповідальне ставлення до поліпшення якості випічки хліба» [19].

У брошурі Л. Лібермана «Праця і побут гірників Донбасу раніше і тепер», випущеній у 1929 році для популяризації професії шахтаря, наводилися розрахунки професора Фойта, згідно з якими дорослий робітник при правильному харчуванні повинен був споживати таку кількість харчових продуктів на день: хліба – 426 гр., м'яса – 218 гр., борошна – 106 гр., сала – 21,2 гр., картоплі – 106,5 гр., масла – 42,6 гр., цукру і солі – по 21,3 гр. [20]. Однак, у реальності влада не встигала налагоджувати інфраструктуру для стрімко прибуваючого в регіон населення, і однією з серйозних була якраз проблема нормального функціонування торгової мережі, своєчасного підвезення продуктів, їх реалізації, роботи громадського харчування. По суті, питання постачання Донбасу продуктами харчування через магазини, їдальні та систему споживчої кооперації залишалося актуальним практично весь період індустріалізації.

На момент виникнення максимально сильних перебоїв з постачанням продовольства, пов'язаних із голодом, що охопив територію СРСР в 1932-

1933 рр., спеціалізований розподіл через ЗРК став основним способом забезпечення населення, ринок і відкриті магазини нічого не могли запропонувати споживачеві. У зв'язку з цим має сенс розглянути норми продуктів, що були призначені робітникам в містах України в зазначений період і порівняти їх з нормами для інших верств населення.

У травні 1932 р. категорії громадян, внесені до «особливого списку», отримували від 1 кілограма (підземні робітники) до 400 грамів хліба на добу. Для порівняння, робітники з «першого списку» отримували 800 грамів, а їх діти – 300 грамів щодоби. Максимальна місячна норма крупи за особливим списком становила 3 кілограми, мінімальна – 1,5 кілограма для всіх списків. Олії видавалося 1,2 кілограма, масла – 200 грамів на місяць, цукру – 1,5 кілограма. Для осіб, що були внесені до інших категорій, ці норми були ще меншими. Діти простих робітників, утриманці і службовці отримували лише 400 грамів коров'ячого масла і 800 грамів цукру. Службовці та утриманці, внесені до першого списку, олії і масла не отримували взагалі, виняток становили лише діти, їм було покладено норму у 200 грамів масла на місяць.

Окремим пунктом у харчових списках було м'ясо. У найбільшій кількості його видавали робітникам особливого списку – 4,4 кілограма підземним; 2,2 кілограма – іншим. Робітники першого списку отримували 1,5 кілограма м'яса на місяць, службовці і діти тієї ж категорії не мали такого права взагалі [21]. Варто зауважити, що в усіх списках найгірше положення було у службовців та дорослих утриманців, норми, призначені для них завжди були найменшими. Не набагато кращим було становище дітей, хоча, як уже зазначалось, інколи для них робились винятки. У цілому принцип складання зазначених списків відповідав ідеологічним засадам системи «диктатури пролетаріату». Але скоріше за все, такі принципи забезпечення були продиктовані насамперед бажанням утримати робітника, особливо підземного, на своєму робочому місці, не допустити зростання плинності кадрів, яка на багатьох підприємствах була дуже високою.

З наведених даних стає зрозумілим, що, якщо перераховані продукти розподілити на місяць, то навіть встановлених професором Фойтом норм харчування (зазначені вище) дотриматися було важко. Однак наприкінці 1932 року ситуація стала ще складнішою, і для того, щоб забезпечувати необхідну денну норму хліба для співробітників промислових підприємств, на місцях стали вживати такі заходи:

1. Зняття з хлібного забезпечення немовлят до 8-ми місячного віку за умови заміни їм хліба іншими продуктами (молоко, рис, крупи, кондитерські вироби).

2. Зняття з постачання куркулів і утриманців колгоспників, що мешкали в селах [22].

Незважаючи на ці заходи в середовищі робітників мали місце випадки голодування, невдоволення ситуацією, що склалася. В якості ілюстрації можна навести фрагмент спеціального повідомлення, адресованого заступником голови ГПУ УРСР К. Карлсоном генеральному секретареві ЦК КП(б) У С. В. Косіору: «...Дебальцевський ЗРК «Червоний металіст» видав картки на 4030 утриманців замість 4546. У зв'язку з цим було відмовлено у видачі карток дружинам тих робітників, у яких немає дітей. Виникли сильні невдоволення».

контексті пріоритетним завданням визначено формування сучасної української політичної нації із неповторною національною ідентичністю, власною історією та спільним європейським майбутнім. Дано обіцянку ліквідувати кризу у відносинах із Євросоюзом, забезпечити підписання та ратифікацію Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, досягнути безвізового режиму з країнами Євросоюзу та партнерства з Російською Федерацією. Не випадково, що представник саме цієї політичної сили очолив Комітет з європейської інтеграції в новообраній Верховній Раді.

Союзник ВО «Батьківщина» по об'єднаній опозиції, **політична партія «УДАР»** проголосила потребу якісно нового типу відносин між громадянином і державою. Лише так Україна зможе вирватись із кола зубожілих корумпованих режимів і приєднатися до європейської спільноти. Більш детально, крім європейського вибору, «УДАР» не визначався.

Комуністична партія України традиційно продемонструвала власне бачення змінення державного суверенітету. Передусім – шляхом визначення в якості пріоритету зовнішньої політики – вступу до Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу. З таким «пріоритетом» логічно корегувалося бажання припинення співробітництва із МВФ, перегляд усіх нерівноправних (на погляд КПУ) міжнародних договорів, у першу чергу – в рамках СОТ. КПУ було недостатньо т.зв. «позаблоковості», тому визначалася необхідність конституційного закріплення нейтрального та позаблокового статусу України.

Зовнішньополітична передвиборна програма **Всеукраїнського об'єднання «Свобода»**, останньої партії, що потрапила до парламенту, – доволі лаконічна. Передусім йдеться про вимогу скасувати зрадницькі «Харківські угоди», зауважено на необхідності збереження національної ідентичності та відновлення історичної справедливості замість розгулу українофобії та реваншу радянської імперії.

Перша партія, що не пройшла до парламенту – **партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!»**. Вона майже не мала якихось зовнішньополітичних аспектів, якщо такими вважати «активний захист інтересів українських виробників за кордоном, просування бренду Made in Ukraine та перенесення в Україну високотехнологічних іноземних виробництв». На думку багатьох експертів, **партія «Наша Україна»** виконувала певною мірою функцію технічного учасника перегонів на користь провладних сил. Платформа цієї партії чітко позиціонувала себе як українську національну демократію, що можлива за умов європейського вибору та євроатлантичної безпеки. Саме тому йшлося про вступ до Європейського Союзу та НАТО, денонсацію «харківських угод» та угод з Росією по газу, забезпечення енергетичної незалежності України через диверсифікацію шляхів енергопостачання, альтернативних джерел енергії, енергозбереження. **Радикальна партія Олега Ляшка**, що посіла восьме місце, уникнула зовнішніх вимірів, лише проголосивши «скромне» гасло: «Ми підніmemo Україну з колін і зробимо її світовим економічним і геополітичним лідером!». **Партія Пенсіонерів України** доволі детально розглянула в перевиборчій платформі категорію національної безпеки, що дуже сильно нагадує відповідні державні нормативні акти. Наприкінці завершила гаслом: «Україна має бути й буде серед найрозвиненіших держав світу!!!». Ветеран парламентських перегонів **Соціалістична партія**

Джерелами в реалізації визначених завдань були передвиборчі платформи політичних партій, офіційні документи Європейського союзу, ОБСЄ, Ради Європи, НАТО тощо, результати опитування експертів, проведеного у грудні 2012 року за традиційною методикою серед чотирьох груп осіб, причетних до аналізу, планування, експертизи зовнішньої та безпекової політики України та прийняття політичних рішень (автор дослідження професор О. Потехін).

Хоча в парламентських перегонах взяла участь велика кількість партій, безумовно слід мати на увазі, що більшість із них мали фактичний статус так званих технічних учасників задля забезпечення більш потужного адміністративного впливу. Водночас, звертання до передвиборчих програм має не лише суто академічне значення, бо всі партії, не дивлячись навіть на технічний статус, певною мірою репрезентували строкатий характер сучасного українського суспільства, зокрема, щодо визначення зовнішньополітичних та безпекових пріоритетів. Парламентські вибори 2012 року, після скасування конституційної реформи в 2010 році й повернення до президентсько-парламентської республіки від парламєтсько-президентської, формально не мали визначального значення для подальшого розвитку країни. Утім, в середині терміна перебування на посаді Президента України В. Януковича ці вибори мали стати певним референдумом щодо підтримки т.зв. «покрашення». Отже, 22 політичні партії репрезентували згідно з законодавством власне бачення перспектив розвитку Української держави на найближчі 5 років. Водночас слід зазначити, що одна з політичних сил – Українська платформа «Собор» за декілька днів до голосування зняла свою кандидатуру з виборчих перегонів. Безумовно, що лівова частка програм була присвячена оцінці та перспективам внутрішньополітичного розвитку. Проте, більшість партій не обійшли увагою зовнішньополітичні та безпекові орієнтири. Принцип послідовності розгляду передвиборчих платформ будеться у відповідності за кількістю поданих голосів на виборах 28 жовтня 2012 року [1].

Партія Регіонів виокремила в своїй платформі зовнішньополітичні пріоритети заголовком «Україні – світове визнання». Природно, що ПР виступала за збереження позаблокового статусу України (бо саме ця політична сила ініціювала закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» та ганебне голосування за нього), а також продовження курсу на європейську інтеграцію. Щоправда в цьому контексті проявилася недостатня кваліфікація авторів платформи. У ній йшлося про здобуття асоційованого членства в Євросоюзі, хоча загальновідомим є факт, що в ЄС нема асоційованого членства як такого (а є різноманітні угоди про асоціацію). Показовим є те, що в платформі нема згадки про Митний союз (хоча В. Путін наполегливо тягне туди українську владу з квітня 2011 р.). Є лише посилення економічної співпраці в рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД. В якості країн стратегічних партнерів, крім традиційних Росії та США, названо також Китай (втім, це видається логічним у контексті нової редакції Стратегії національної безпеки, затвердженої президентом В. Януковичем 8 червня 2012 р.). Спираючись на досвід футбольної першості «Євро 2012», ПР виступає за реалізацію конкурентних переваг країни для здобуття права на проведення спортивних та культурних заходів європейського й світового рівнів.

Головна опозиційна сила **ВО «Батьківщина»** в своїй платформі чітко визначило гасло: «Українська самобутність – європейський вибір». У цьому

У ливарному цеху робітник Демідов при отриманні карток на лютий намагався вдарити чорнильницею завідувача конторою за те, що йому не була видана картка на дружину.

На тому ж заводі в ящику для запитань і відповідей вилучена записка:

1. *Яка у нас влада і хто нею керує?*
2. *Для чого нам політзаняття?*
3. *Чи була при старій владі така голодовка як зараз?*
4. *Чи пухли селяни з голоду як зараз?*
5. *Чи можемо ми обійтися без війни, бо селяни і робітники голодні?*
6. *Коли повинен здохнути робітник і селянин?*
7. *Існує у нас Радянська влада, чи ні?*
8. *Як робітникові далі жити, заробляючи від 70 до 100 крб., коли продукти в рабкоопі від 100 до 200 крб.?*
9. *Чи враховані заробітком культурні потреби, всякі відрахування і продукти?*
10. *Чи може жити робочий і справляти все собі, щоб бути одягненим і ситим?*

Риківським міським відділком ГПУ поставлено питання перед ГПК про створення спеціальної комісії з метою обстеження Дебальцевського ЗРК, усунення ненормальностей. Одночасно вжито заходів до встановлення і притягнення до відповідальності винуватців у незаконному знятті дружин робітників з хлібного постачання ...» [23].

Слід також звернути увагу на той факт, що в момент найважчого періоду трагічних подій голоду 1932 – 1933 рр. Донбас, що відігравав провідну роль в індустріалізації СРСР, усе ж мав пріоритет по відношенню до інших областей України. Так, наприклад, тут населенню видавали 200 грамів коров'ячого масла на місяць, у той час як в інших регіонах ця норма складала 400 грамів на квартал і покладалася тільки робітникам і залізничникам [24]. Своєрідним делікатесом став оселедець, що в цей період багатьом замінив м'ясо, і теж видавався у суворо обмеженій кількості. Загальну картину стану робітничого постачання в 1933 році може продемонструвати наступна таблиця.

Таблиця 2 [25]

Норми забезпечення робітників основними продуктами харчування (на II квартал 1933 р., в грамах)

Категорія	Крупа (на місяць)	Олія	Маргарин	Масло кор.	М'ясо	Оселедець	Цукор
ДОНБАС							
Робітники осн. списків вугілля	2 400	200	200	200	3 000	6 000	1 000
Робітники інших списків по вугіллю	2 000	200	200	200	2 000	3 000	1 000
Робітники гарячих цехів металургії	2 000	200	200	200	2 000	3 000	1 000
Інші металурги	2 000	200	200	-	1 000	3 000	1 000

Хімія, транспорт	1 500	200	200	200	2 000	2 400	1 000
Спис. №1 вугілля	1 200	200	200	-	-	2 400	800
Службовці, утриманці	500	-	-	-	-	-	600
ІНШІ ОБЛАСТІ							
Робітники гарячих цехів металургії	2 000	200	200	200	1 000	2 400	800
Робітники основних спецзаводів	1 500	200	200	200	1 000	2 400	800
Робітники списку №1	1 000	-	-	-	-	-	300
Службовці, утриманці	400	-	-	-	-	-	300

Наведені дані ілюструють не стільки пріоритетність у забезпеченні Донецької області в роки великого голоду, скільки недостатність пайків, розрахованих на робітничі родини взагалі, і тим більше – яким жалюгідним було становище службовців і утриманців. Можна стверджувати, що наведені цифри наочно демонструють принцип «диктатури пролетаріату», його перевагу над «нетрудовими» прошарками суспільства. Достатньо переконливо цей факт підтверджує витяг з доповіді «Матеріали про організацію праці і заробітню платню в промисловості і на транспорті», в якому проаналізовано стан інженерно-технічних працівників на заводах: «...по лінії постачання продуктами і промтоварами фахівці поставлені в гірші умови, ніж робітники. Так, наприклад, на заводах Південної металургії майстри деяких цехів ходять в лаптях, рваних сорочках і брюках. У закриті столові заводів ім. Петровського, Дзержинського – директор заводу, його помічники та ІТР не допускаються ...» [26].

У радянському суспільстві існували й інші соціальні групи, які належали до окремих списків забезпечення. Це керівні районні працівники, іноземні робітники та наукові співробітники.

Контингент, що підлягав забезпеченню за нормою керівних районних працівників у 1933 році становив 30 834 особи, з яких основними працівниками були 12847, решта 19 987 – утриманці [27]. Згідно з постановою НК Постачання УРСР від 13.06.1933 р. «Про порядок і фонди постачання районних працівників на III квартал 1933 р.» цій категорії населення встановлювалися такі норми: хліба печеного – 800 грамів на робітника районного апарату і 400 грамів на утриманця; круп на місяць – 2 кілограми для робітника і 500 грамів на утриманця. Макаронів – 1 кілограм і 500 грамів відповідно; оселедця – 2 кілограми і 1 кілограм на місяць; цукру й олії – 1 кілограм незалежно від категорії. До списків забезпечення функціонерів входили і найменшвані, які пролетарям були недоступні: кондитерські вироби, цигарки та мило.

Як видно, пайки, які видавалися середньому керівному складу, були не набагато кращими, ніж забезпечення підземних робітників. Крім усього іншого цей факт побічно демонструє, що політики геноциду, про яку прийнято говорити в деяких наукових колах, в Україні насправді не проводилося. Адже, по суті, харчування міських робітників і партійних функціонерів не мало значних відмін-

19. РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 10-12.
20. РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 1.
21. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 82.
22. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 7.
23. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 6-7.
24. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 11.
25. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 29.
26. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 5-6.
27. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 14.
28. Аксенов П. Женские «батальоны смерти»: последняя надежда Керенского [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2012/06/120621_women_soldiers.shtml]. Доступ – 10.10.2012 г.
29. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 29.
30. Государственный архив Российской Федерации (РГВИА). – Ф. Р-5881. – Оп. 1. – Д. 458. – Л. 45.
31. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 92. – Л. 97.
32. Иванова Ю. Н. Прекраснейшие из храбрых / Ю. Н. Иванова // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 3. – С. 93-96.
33. Васильев А. Женский «батальон смерти» / А. Васильев // Сборник научных работ студентов и аспирантов. – М., 2003. – С. 123-138.
34. РГВИА. – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 177-206.

ББК 66.2 (4 Укр)

Тодоров І., Тодорова Н., Хоменко А.

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ – 2012: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті зроблено огляд зовнішньополітичного виміру парламентських виборів 2012 року. Визначені зовнішньополітичні та безпекові орієнтири в передвиборчих платформах політичних партій, що брали участь у виборах. Розглянуті міжнародні, і передусім, європейські оцінки результатів виборів, проаналізовані міжнародні аспекти експертних оцінок українських виборів вітчизняними експертами.

Найважливішою політичною подією 2012 року в Україні були вибори до Верховної Ради в жовтні, перебіг і результати яких безпосереднім чином зачіпали як міжнародне становище України, так і перспективи реалізації країною європейського вибору, її іміджу, конкурентоспроможності тощо. Парламентські вибори 2012 року були черговим іспитом для українського суспільства. Політичне життя в країні знаходиться під прискіпливим поглядом світового співтовариства. Внутрішньополітичні вади все більше сприяють тенденціям міжнародної ізоляції України.

Метою статті є огляд зовнішньополітичних аспектів виборів до Верховної Ради 2012 року. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання наступних завдань: визначення зовнішньополітичних та безпекових орієнтирів у передвиборчих платформах політичних партій, що брали участь у виборах; розгляд міжнародної, і передусім, європейської реакції на результати виборів; аналіз міжнародного аспекту експертних оцінок українських виборів вітчизняними фахівцями.

death battalion, was the failure of the combat capabilities of the Russian army as a result of defections and mass disobedience of soldiers. Despite the efforts of the army command, female troops failed their primary task – to encourage soldiers to continue fighting in World War I.

Key words: World War I., Volunteer army, women's battalions, Moscow women's death battalion.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сенин А. С. Женские батальоны и военные команды в 1917 году / А. С. Сенин // Вопросы истории. – 1987. – № 10. – С. 177–178.
2. Николаева К. И. Женщина в боях за коммунизм / К. И. Николаева. – Казань, 1941. – 89 с.
3. Игумнова З. Женщины Москвы в годы Гражданской войны / З. Игумнова. – М.: Московский рабочий, 1958. – 92 с.
4. Астрахан А. М. О женском батальоне, защищавшем Зимний дворец / А. М. Астрахан // История СССР. – 1965. – № 5. – С. 93–97.
5. Амиров А. Женщины в шинелях: взгляд на проблему / А. Амиров // Красная звезда. – 1988. – № 10. – С. 76–87.
6. Дроков С. В. Организатор Женского батальона смерти / С. В. Дроков // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 164–169.
7. Бочарникова М. В женском батальоне смерти (1917 – 1918) / М. Бочарникова // Добровольцы. Сборник воспоминаний. – М.: Русский путь, 2001. – С. 173–236.
8. Кобзев И. Женский батальон смерти / И. Кобзев // Памятники Отечества: Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. – 1995. – № 1. – С. 178–185.
9. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860 – 1917) / О. А. Хасбулатова. – Иваново, 1994. – 352 с.
10. Христинин Ю. Н. ...Не ради наград, но ради только родного народа / Ю. Н. Христинин // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 1. – С. 92–93.
11. Бухарова А. Женщина и военное дело / А. Бухарова // Армейский сборник. – 1995. – № 3. – С. 91–92.
12. Устинович Е. С. Женщина и армия: вопросы комплектования / Е. С. Устинович // Военная мысль. – 2003. – № 8. – С. 52–53.
13. Иванова Ю. Н. Женщины России в войнах Отечества / Ю. Н. Иванова. – М.: Мысль, 1993. – 272 с.
14. Романшина В. Русские женщины в Первой мировой и гражданской войнах / В. Романшина // Свободная мысль. – 2008. – № 4. – С. 135–146.
15. Воспоминания М. А. Рычковой. Женское движение в 1917 г. // Альманах Российский Архив. – М., 2001. – 190–195.
16. Жирнов Е. Слухи о ее зверствах доходят даже до Керенского... / Е. Жирнов // Коммерсантъ Власть. – 2007. – № 22. – С. 62–68.
17. Иванов А. Из истории добровольческого движения в Русской Армии [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://cultoboz.ru/np1/318-2011-04-08-21-00-57>]. Доступ – 10.10.2012 г.
18. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 3474. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1.

ностей, і вже тим більше значних переваг на користь партійної номенклатури: на відміну від підземних робітників вони зовсім не отримували м'яса.

Дійсно пільговими категоріями можна вважати тільки іноземних робітників і наукових співробітників. Але ці соціальні групи були дуже невеликими, отже, матеріальна можливість дозволити їм отримувати пільгове забезпечення була. Обидві групи взаємопов'язані одним і тим же процесом: і радянські вчені, і закордонні спеціалісти забезпечували роботу технічної бази індустріалізації і розвиток науки, це були потрібні і цінні співробітники. Відповідними були і ресурси, що їм виділялися.

Назвати точну кількість іноземних фахівців, які працювали в Донбасі й Україні в цілому, складно. А от кількість наукових співробітників відома, вона наводиться в «Довідці з постачання академіків і спецгруп наукових співробітників». Згідно з цим документом, в 1933 році на спеціальному безпосередньому постачанні через НК Постач. знаходилося 1513 академіків і наукових співробітників [28]. В Донбасі всі наукові співробітники були зосереджені у м. Сталіно, кількість їх була незначною – 48 осіб плюс члени родин. У Києві та Харкові забезпечення відбувалося через закриті кооперативи академіків. По інших містах – через систему Торгів.

Місячний перелік продуктів, що призначалися цій категорії, суттєво відрізнявся за своєю якістю та кількістю: можна було отримувати м'яса і виробів з нього – 5 кілограмів, оселедця – 2 кілограми, іншої риби – 3 кілограми, 2 банки консервів, 1,5 кілограма масла, 600 грамів олії, норма круп і муки становила по 3 кілограми на особу. Як і районні партійні робітники, академіки отримували кондитерські вироби, цигарки, мило. Цікаво, що тільки в академічних списках можна знайти згадки про чай, норма якого становила 100 грамів на місяць. У порівнянні з іншими категоріями, розглянутими вище, лише норма академіків, гуманітарної еліти суспільства, наближалась до нормального набору жирів, білків і вуглеводів, необхідних для підтримки працездатного стану людини та її здоров'я.

Але найкращим, безперечно, було забезпечення іноземних спеціалістів. Згідно з вказівкою директора Інпостачу від 14 жовтня 1932 року встановлювалися такі категорії іноземного контингенту, прийнятого на постачання:

а) іноземні спеціалісти й робітники, які приїхали в СРСР за договорами та без договорів;

б) політемігранти;

в) голови іноземних фірм з монтажу та обладнання;

г) іноземці, що приїхали на навчання за домовленістю з урядом СРСР;

д) іноземні робітники, завербовані за кордоном;

е) утриманці зазначених у пунктах а) – д) категорій;

ж) утриманці після смерті голови родини впродовж 3 – 5 місяців [29].

У Донбасі і сьогодні збереглися сліди перебування іноземних робітників. Так, наприклад, одна з вулиць Донецька названа на честь Джона Пінтера, американця, який працював фахівцем з врубових машин на шахті Лідівка. Пінтер був не просто іноземним фахівцем, він очолював шахтарську комуну, що складалася з прибулих з ним однодумців, з 1930 по 1932 роки Пінтер виконував обов'язки заступника начальника шахти, за ударну працю нагороджений власним автомобілем. Забезпечення іноземців було питанням політичним, важливим з точки зору репутації СРСР за кордоном. Забезпечувалися іноземці через

спеціальні відділення Інпостачу, Горту і Торгів. Отримували вони той же перелік продуктів, що й академічні робітники, тільки в ще більшому обсязі. Наприклад, місячна норма м'яса складала 7 кілограмів. Крім цього до їх пайків входило свіже молоко, м'ясні і рибні копченості [30].

Перші кроки зі скасування карткової системи були зроблені в 1934 році, коли ситуація у внутрішній економіці Радянського Союзу відносно стабілізувалася. 26 листопада зазначеного року був прийнятий закон «Про скасування карткової системи по хлібу та деяким іншим продуктам», згідно з яким зазначалося, що з 1 січня 1935 року відновлюється вільний продаж хліба, борошна і крупи. Одночасно вводились суворі заходи боротьби зі спекуляціями хлібом. У преамбулі до закону вказувалося: «...швидке зростання міст та нових промислових районів у зв'язку з величезним розмахом індустріалізації СРСР і неухильне піднесення добробуту робітничих і селянських мас викликали велике зростання попиту на хліб та інші продукти, цей попит особливо почав зростати з першої п'ятирічки ...Тим часом в той період кологоспів і радгоспів було мало, і наше сільське господарство з його відсталою технікою і низькою врожайністю не могло задовольнити зростаючого попиту міст, промислових районів і районів технічних культур. Це викликало запровадження раціонування (карткової системи) в постачанні» [31].

Слід також зауважити, що починаючи з середини 30-х рр. система торгівлі і розподілу товарів постійно вдосконалювалася державою, приймалися відповідні законодавчі акти: 26 вересня 1935 року було прийнято постанову Раднаркому і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю», з 1936 по 1939 роки було прийнято цілу низку законодавчих актів, що підвищували заробітну платню різним верствам населення, і законів, які мали метою зберегти «реальність» заробітної плати, її купівельну спроможність.

Підсумовуючи наведені дані можна зробити декілька висновків:

1. У 1930-х рр. СРСР і всі його суб'єкти пережили період мобілізаційної економіки, основною метою якого було зведення потужного індустріального комплексу, модернізація країни перед обличчям викликів першої половини ХХ століття. У цілому, до кінця другої п'ятирічки (1937 р.) цей процес було успішно завершено, що стало одним із чинників, який дозволив нам здобути перемогу у Великій Вітчизняній Війні.

2. Кризова ситуація, яка охопила систему постачання СРСР в 1929 – 1934 рр. була об'єктивною, оскільки мала безпосередній зв'язок з «великою депресією», світовою кризою 1929 – 1939 рр. Можна також простежити зв'язок між неврожаєм і посиленими хлібозаготівлями в СРСР 1932 – 1933 рр. з одного боку, і вимогою країн заходу, у першу чергу Англії і США, згідно з якою необхідне для індустріалізації Радянського Союзу обладнання продавалося тільки за зерно [32].

3. Карткова система, введена у зв'язку з кризою, мала на меті в першу чергу забезпечити збереження та стабільне зростання великих промислових районів, серед яких Донбас посідав особливе місце.

4. Для Донбасу, України і СРСР в цілому кризові явища у світовій економіці, що стали причиною введення карткової системи закінчилися раніше, ніж для країн Західної Європи чи США, вже у другій половині 30-х рівень споживання населення став зростати.

Результати дослідження дозволяють зробити відповідні висновки. Головною причиною процесу формування воїнських частей із жінок-добровольцев, в особенности Московського женского батальона смерти, стало падение боевой способности русской армии в результате дезертирства и массового неповиновения солдат. Хотя Московский женский батальон смерти так и не смог принять активного участия в боевых действиях на фронтах Первой мировой войны, однако его существование продемонстрировало способность женщин наравне с мужчинами выполнять сложные задачи на войне, а в некоторых случаях даже превосходить их своей дисциплиной, самоотверженностью и желанием бороться до последнего вздоха. Но, не смотря на все усилия армейского командования, женские воинские части не выполнили своего основного назначения – побудить солдат продолжать сражаться на фронтах Первой мировой войны. Годы Первой мировой войны коренным образом изменили большинство стереотипов, сложившихся в обществе, встал вопрос об усилении роли женщины в общественно-политической и военной сферах жизни Российской империи. Первая мировая война вызвала поистине революционные изменения в положении женщин.

Полученные результаты могут быть использованы в гендерных исследованиях и для дальнейшего изучения исторических аспектов привлечения женщин к военной службе и общественно-политической жизни страны. Они позволят эффективно решать социально-правовые проблемы женщин-военнослужащих, вносить коррективы в систему педагогической подготовки офицерских кадров. Проблематика статьи полезна для формирования сознания женщин-современниц на этапе перехода к новым экономическим и военно-политическим отношениям в мире.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі архівних матеріалів розглянута діяльність Московського жіночого батальйону смерті, який так і не зміг взяти активної участі в бойових діях на фронтах Першої світової війни. Проаналізовані причини активної агітаційної роботи серед російських жінок для вступу їх до лав армії. Зроблені висновки про те, що головною причиною процесу формування військових частин із жінок-добровольців, особливо Московського жіночого батальйону смерті, стало падіння бойової спроможності російської армії в результаті дезертирства і масової непокори солдатів. Але, незважаючи на всі зусилля армійського командування, жіночі військові частини не виконали свого основного призначення – спонукати солдатів продовжувати воювати на фронтах Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Добровольча армія, жіночі батальйони, Московський жіночий батальйон смерті.

SUMMARY

The article is based on archival materials, it examines the activity of Moscow women's death battalion, which was unable to participate actively in hostilities of World War I. There were revealed the reasons for active campaign among Russian women to join the army. The conclusion was made that the main reason for the formation of military units of female volunteers, especially the Moscow women's

стал являться главной целью Совета. В связи с ухудшением дисциплины в батальоне были образованы ротные комитеты, члены которых следили за поведением женщин, занимались хозяйственной деятельностью, и дисциплинарные суды, задача которых заключалась в разрешении ссор и споров между участницами батальона [31].

Стало ясно, что обучение батальона затянется на месяцы и девушки не увидят фронта. Ссылались на то, что нужно ждать выпуска женщин-офицеров, на одном из собраний у генерала М. Г. Михеева решено было сформировать санитарные женские отряды. В октябре 1917 года комитет Женского союза устроил в Юридическом собрании многолюдный раут в честь выпуска женщин-офицеров, и Московский женский батальон должен был отбыть на Западный фронт. Но октябрьские события застали их в Москве, где они обороняли Красные казармы в Лефортово [17]. В дни выступления большевиков батальону было воспрещено покидать казармы, женщины все так же занимались канцелярией и учились маршировать [15, с. 193].

Что касается отношения к добровольцам солдат-мужчин, то они вместе с Советами восприняли женские, как впрочем и другие ударные формирования, «в штыки» (солдаты женщин-ударниц иначе, чем «девушками легкого поведения», не именовали). Петроградский Совет в начале июля выступил с заявлением, в котором требовал расформировать женские батальоны как в силу их непригодности для несения фронтовой службы, так и потому, что в их организации можно было, по мнению Совета, усмотреть определенный шаг буржуазии, стремящейся вести войну до победного конца [32, с. 94].

С самого начала скептически смотрело на эти формирования и армейское командование. Поэтому, несмотря на геройское поведение волонтеров, 14 августа 1917 г. появилось предписание Верховного главнокомандующего Л. Г. Корнилова прекратить дальнейшую организацию женских частей боевого назначения. Планировалось воспользоваться ими для охраны дорог и в будущем из волонтерок создавать команды вспомогательного назначения (связь, охрана железных дорог, санитарные организации) [33, с. 125], поэтому от женщин начали поступать заявления с просьбой об увольнении из армии вообще. В сентябре 1917 года большое количество женщин по собственному желанию оправилось на фронт (Румынский, Западный, Юго-Западный), множество добровольцев были зачислены в Запорожский полк Украинского батальона [34].

В ноябре 1917 года распоряжением начальника штаба Верховного главнокомандующего была запрещена отправка женских формирований на позиции, а 30 ноября Военный совет старого Военного министерства утвердил представление о расформировании абсолютно всех женских частей. Любопытно, что при этом военное ведомство издало 19 ноября приказ о производстве причин-военнослужащих добровольческих частей в офицеры за боевые заслуги [28]. 30 ноября 1917 года последовал декрет «О расформировании воинских частей из женщин-добровольцев». Московский женский батальон смерти был окончательно расформирован после 9 декабря 1917 года, так как в соответствии с приказом Верховного главнокомандующего № 979 существование частей «смерти» являлось излишним [20]. Многие участницы женских военных формирований продолжили службу в частях белогвардейских армий.

5. Досвід централізованого розподілу продуктів харчування, отриманий у 1929-1934 рр., виявився корисним радянській державі в наступні періоди її існування, згодом карткова система застосовувалася в 1941 – 1947 рр. під час Великої Вітчизняної Війни.

РЕЗЮМЕ

Автор анализирует уровень снабжения населения городов Донбасса продуктами питания в период первой – второй пятилеток, опираясь на данные архивных материалов и официальных документов тридцатых годов XX ст.

Ключевые слова: социальная политика, Донбасс, советская Украина, СССР, карточная система, уровень потребления.

SUMMARY

The author analyzes the level of food supply of Donbass cities during the 1st-2nd five-year plans, based on archival and official documents of the 30s XX century.

Key words: social policy, Donbass, Soviet Ukraine, USSR, card system, the level of consumption.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 / Е. А. Осокина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 271 с.
2. Вишневский А. Г. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР / А. Г. Вишневский. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с.
3. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация: от начала до наших дней / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с.
4. Рыбас С. Ю. Сталин / С. Ю. Рыбас. – М. : Молодая гвардия, 2012. – 902 с.
5. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939 – 1959 рр.) [Текст] / М. А. Алфьоров; Український культурологічний центр, Донецьке відділення наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : [б. и.], 2008. – 190 с.
6. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна: монография / А. М. Михненко. – Донецк : Сталкер, 1998. – 296 с.
7. Лихолобова З. Г. Вибрані праці / З. Г. Лихолобова. – Донецк : Юго-Восток, 2003. – 496 с.
8. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки XX ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / О. І. Кокорська. – К., 1995. – 179 с.
9. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929 – 1938 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Т. Гогохія; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Далі. – Луганськ, 2003. – 20 с.
10. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: монографія. / А. С. Бобровський, В. М. Нікольський. – Донецьк : Норд – Пресс. – 2008. – 244 с.
11. Дмитрик І. О. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921 – 1928 рр.): монографія / І. О. Дмитрик, В. М. Нікольський. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 172 с.

12. Шимко О. В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у середині 1960-х – середині 1980-х років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Володимирівна Шимко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.
13. ЦДАГО України. Ф.1, Оп. 20, Спр. 5443, Арк. 49.
14. Повсякденне життя шахтарів Донбасу у 1929 – 1938 роки / Н. Гогохія // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 236.
15. Збірник чинних на 1/XI 1929 року обов'язкових постанов Артемівського ОВК [упоряд. Ф. Неізмайлов]. – Артемівськ : Офіційне видання Артемівського ОкрАдмінВідділу, 1929. – С. 41-43.
16. Нейман Г. Я. Внутренняя торговля СССР / Г. Я. Нейман. – М. : Гос. соц. эконом. изд-во, 1935. – С. 292.
17. Лихолобова З. Г., назначена праця, С. 146–147.
18. СССР в цифрах [ЦУНХУ Госплана СССР]. – М. : «Союзгоруҷет», 1935. – С. 178-181.
19. Держархів Луганської обл., Ф. П – 34, Оп. 1., Спр. 863, Арк. 54.
20. Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь / Л. Либерман. – М. : Вопросы труда, 1929. – С. 39.
21. ЦДАГО України, Ф.1, Оп. 20, Спр. 5455, Арк. 72.
22. Там само, Спр. 5467, Арк. 77.
23. Там само, Спр. 6377, Арк. 43.
24. Там само, Арк. 135.
25. Там само, Арк. 146.
26. ЦДАГО України, Ф.1, Оп. 20, Спр. 4306, Арк. 33.
27. Там само, Спр. 6387, Арк. 16 зв.
28. Там само, Арк. 39.
29. ЦДАГО України, Ф.1, Оп. 20, Спр. 6377, Арк. 7.
30. Там само, Спр. 6373, Арк. 15.
31. Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти. т. 1917-1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М. : Политиздат, 1967. – Т.2, 1929 – 1940 гг. – С. 506-509.
32. Стариков Н. В. Кризис: как это делается / Н. В. Стариков. – Санкт-Петербург : «Питер», 2011. – С. 121-131.

ББК С 562.21.621.23

Пахоменко С. П., Подибайло М. Т.

ІДЕНТИЧНІСНІ ДИСКУРСИ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ПАТРІОТИЗМ В ДОНЕЦЬКИХ МЕДІА

*Досліджено медійно-пропагандистське формування й використан-
ня образів «українського націоналізму» та «донецького патріотизму».
З'ясовано, що певна частина медіа Донецької області, виходячи з по-
літичних прагнень регіональної еліти і спираючись при цьому на уста-
новки і цінності населення Донбасу, сприяють збереженню й розвитку
«радянської моделі» пропагандистського образу «українського націона-
лізму». Роль антипода українського націоналізму тепер, замість кон-*

ных. Девушек до 20 лет принимали с письменного разрешения родителей, несмотря на это условие, среди девушек-добровольцев встречались даже подростки, в дальнейшем их родители писали обращения в штаб по поводу возврата их дочерей домой [21]. По желанию одних девушек записывали в тыловую организацию, других – в батальон. Во время отбора иногородним была отведена отдельная комната.

Батальон располагался в Смирновской казарме у Чугунного моста по улице Пятницкой в Москве [22]. Как уже говорилось, задача батальона была исключительно боевая, допускалась принадлежность женщин к любой политической партии, но в целом батальон не должен был поддерживать какую-либо политическую цель, не согласовав ее с Советом солдатских депутатов, который поддерживал Временное правительство [23]. Неспособных девушек, которые не выдерживали тяжелой казарменной жизни, отправляли домой [24], что происходило почти каждый день. Женщины из батальона носили шинели из серого сукна с погонами защитного цвета с желтым трафаретом буквы «М» [25], кавалерийские ремни, патронные сумки образца 1909 года [22]. На правом рукаве был пришит красный круг, в середине которого расположен Андреевский крест из черной ленты. Те доброволицы, которые прошли подготовку в Александровском военном училище, имели привилегии и в тылу носили красные погоны, по краям обшитые черной тесьмой с металлической буквой «М». Кроме этого, разрешалось обшивать погоны трехцветным добровольческим шнурком [25].

В Московском женском батальоне смерти существовал строгий режим, на строевые занятия уходило 6 часов в день, выделялось время для общих и вечерних молитв [26]. На занятиях инструкторы с женщинами отрабатывали вольные движения, стойки и повороты, отдавание чести, изучали устав внутренней службы и т.д. Девушек отпускали домой, но это делалось неохотно, так как были факты возвращения в нетрезвом состоянии и не в назначенное время. Таких немедленно отчисляли [27].

Батальон опекал Женский союз помощи Родине, который также занимался сбором денег, одежды, продуктов в пользу доброволиц. Несмотря на щедрые пожертвования, средств не хватало, и тогда было решено устроить «кружечный сбор» по всей стране, который продолжался три дня. На помощь Союзу во все крупные города России были командированы женщины из батальона, собравшие более двадцати трех тысяч рублей [28]. После оглашения суммы пожертвований среди доброволиц нашлась масса авантюристок. Они являлись с заявлениями о том, что выходят из батальона, и требовали крупные суммы, опираясь на то, что сбор производился в их пользу. Жалобы дошли до Совета солдатских депутатов. Но и Совет ничего не мог возразить на то, что жертвования шли совсем на другие цели, а вовсе не на переодевание из одного костюма в другой [29].

Некоторое время спустя 25 лучших доброволиц были отправлены в военное Александровское училище. Летом 1917 года в Москву приехала М. Бочкарева, которая изъявила желание пополнить свой отряд московскими доброволицами для ведения войны непосредственно на фронте. Она с двумя своими адъютантами – Скрьдловой и Ивановой – отобрала около 200 лучших женщин-солдаток [30]. После ухода этих девушек дисциплина батальона сошла на нет, в нем остались единицы энтузиасток, батальон пере-

ны следующие задачи: выяснить причины и основные тенденции процесса формирования воинских частей из женщин-добровольцев, в особенности Московского женского батальона смерти, исследовать процесс подготовки женщин к военной службе, изучить повседневную жизнь солдаток, а также проанализировать причины расформирования данного батальона.

До весны 1917 года добровольческое движение среди российских женщин было непопулярным, немногочисленным и не имело особого влияния на политическую и моральную обстановку на фронтах. Но весной 1917 года начался процесс разложения армии: массовое дезертирство, неповиновение приказам офицерского корпуса, братание, убийства – весь этот негатив делал армию неспособной к выполнению долга по защите государства от врага, а развал экономики и государственности создавал реальную опасность поражения Российской империи в войне и, конечно же, её существованию как государства. Чувствовалась необходимость в идейной консолидации патриотических сил.

Реакцией на вышеуказанные процессы стало издание Верховным главнокомандующим русской армии генералом А. А. Брусиловым приказа об организации особых батальонов тыла из добровольцев 22 мая 1917 года [14, с. 137]. Уже 27 мая в московской газете «Русское Слово» появилось воззвание М. Бочкаревой «К русской женщине», которое заканчивалось словами: «Когда над матерью занесен нож, то не спрашивают, кто около – дочь или сын, а спешат спасти ее» [15, с. 191]. Это обращение издавалось в прессе по всей стране, велась активная агитационная работа среди женщин.

В итоге в июне 1917 года был образован Женский союз помощи Родине, который возглавила М. А. Рычкова. Его целью была защита России от врагов, а главной задачей – образование женских батальонов смерти, которые дадут присягу и будут воевать на передовой [16, с. 62]. В Симбирске, Москве, Петрограде, Киеве, Полтаве и других городах возникли инициативные группы по созданию женских формирований [17]. Вскоре 28 июня 1917 года в соответствии с приказом по батальону № 1 был сформирован Московский женский батальон смерти [18].

Батальон, чьи задачи имели исключительно боевое значение, формировался по утвержденному 28 ноября 1916 года временному штату Отдельного Туркестанского стрелкового батальона (по военному времени). По означенному штату числилось 19 офицеров, 5 чиновников, 1083 строевых и 85 нестроевых солдат, 127 лошадей и 58 повозок обоза [19], но стоит учитывать, что за время своего существования состав батальона менялся. Вся исполнительная работа по формированию данной войсковой части из женщин-добровольцев (термин «женщины-добровольцы» чаще, чем «женщины-добровольцы» встречается в архивных материалах РГВИА, поэтому использован автором в данной статье – Ж.Т.) была возложена на штаб Московского военного округа под непосредственным наблюдением и руководством командующего войсками этого округа. Все расходы, связанные с формированием батальона из женщин-добровольцев, ложились на военный фонд [19]. Батальон имел свою печать [20].

Согласно с условиями приема, участницей батальона могла стать девушка, которой исполнилось 18 лет, при этом она должна иметь при себе все необходимые документы и пройти медицинскую комиссию в Обществе врачей-специалистов, которая выявляла беременных и отсеивала непригод-

струйованого раніше «радянського інтернаціоналізму», відіграє т.зв. «донбаський патріотизм».

Упродовж понад двадцяти років української державності перед суспільством гостро стоять питання пошуку національної ідеї, моделі розвитку України, певної об'єднувальної системи поглядів на її минуле й майбуття. Тобто, проблема формування національної свідомості як певної інтегративної, узагальненої та взаємоприйнятної суми самосвідомостей індивідів, яка б дозволила сформувати сучасну українську політичну націю – одна з ключових умов того, що основними темами для суспільної дискусії будуть не питання розбіжностей в оцінках минулого, мови, культури, церкви і т.п., а проблеми пошуку моделі майбутнього розвитку й місця України в світі.

Соціокультурному простору України притаманні множинність і амбівалентність ідентифікаційних практик в національно-етнічному вимірі, які на індивідуальному рівні часто створюють неоднорідні (гетерогенні) комплекси самосвідомостей. До того ж, існують регіональні особливості в національно-етнічному самосприйнятті, що створює підґрунтя для продукування декларативного дискурсу «розколу України». Сприятливим тлом для конструювання такого дискурсу служать багато чинників суб'єктивного й об'єктивного походження.

Історіософські засади трансформації національної ідентичності, зокрема, були предметом дискурсу багатьох зарубіжних інтелектуалів й політиків: М. Гібернау, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, З. Бжезинського, Дж. Армстронга, Ж. Моне, Е. Хобсбаума; російських – В. Іноземцева, С. Кара-Мурзи, О. Панаріна, В. Тишкова та ін. У вітчизняній науці проблема хоч і порівняно недавно, проте доволі активно вивчається Т. Воропай, А. Гальчинським, М. Головатим, В. Горбуліним, Л. Нагорною, Ю. Пахомовим тощо.

Проте, на сьогодні недостатню увагу, на наш погляд, було приділено проблемі типологізації української національної та регіональних ідентичностей, чинникам, що впливають на її формування, а також загрозам, можливостям і перспективам, що виникають. Ця актуальність і визначила мету цієї статті – дослідити структуру та змістовно-технологічні прийоми формування ідентичнісних дискурсів, що конструюються в медіапросторі Донеччини.

З огляду на провідну економічну роль Донецької області, часто поняття Донбас у медіа асоціюють насамперед саме з нею. Донбас є одним із найбільш індустріалізованих та урбанізованих регіонів України. Цікавий етнічний склад Донбасу і, зокрема, Донецької області. Це одна з тих областей України, де мешкає найбільша кількість етнічних росіян. Їх чисельність (1 млн. 844 тис. або 38% населення Донеччини) поступається лише чисельності українців (2 744, 56, 9%). Крім того, в регіоні проживають греки (1,61%), білоруси (0,92%), татари, вірмени, євреї, азербайджанці та ін. (загалом – понад сто етносів). Хоча українці чисельно й переважають, проте переважна більшість населення Донеччини є російськомовним (75%) [1].

Історично склалося так, що Донбас має яскраво виражену регіональну специфіку. Її вплив є настільки відчутним, що дозволяє говорити про певну регіональну ідентичність населення Донбасу. У концентрованому вигляді головні маркери цієї ідентичності виглядають таким чином: українськоросійська біетнічність (подвійність ідентифікації, розмитий та нечіткий кордон між українською та російською ідентичностями), домінування ро-

сійської мови, індустріальний тип культури, територіальний патріотизм, щире вшанування радянської минувшини та її символів, компліментарність до російської історії та держави.

Подальше тлумачення та пояснення цих стрижневих особливостей дозволяє виділити три головні культурні дискурси, в межах яких здійснюються спроби пояснити регіональну ідентичність Донбасу та перспективи її розвитку.

1. Регіоноцентричний дискурс.

Донбас – це специфічний регіон України з яскраво вираженою регіональною ідентичністю. Життя в умовах української державності є новою, «стартовою» суспільною практикою, що не має аналогів в історії. Означені вище риси регіональної свідомості треба сприймати не як ворожі, а як природний продукт складного та специфічного розвитку Донбасу. Ігнорувати об'єктивність та природність цих явищ і намагатись з міркувань політичної доцільності звести історію всього суспільства до «спільного знаменника», означає ще надовго створити умови для спекуляцій на історії, що ведуть до розколу українського суспільства. Вирішення проблеми бачиться в обережному ставленні до своєрідності регіону, відмові від спроб розповсюдити тут загальну культурну матрицю, нейтралізації найбільш дратівливих, конфліктогенних маркерів (до яких, до речі, слід віднести героїзацію УПА), пошук об'єднуючих чинників не в минулому, а у сучасності. Вулгаризація специфіки Донбасу призводить до закріплення в регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру в свою першість, незамінність, безпекаційну віру в те, що «Донбас годує всю Україну».

2. Російськоцентричний дискурс.

Донбас – це частина Великого руського світу, насильницьки навернений в українську державницьку оболонку, що назавжди залишиться для нього неприродною. Відповідно, Донбас завжди опиратиметься нав'язуванню чужих цінностей та символів. У тій державі, яка буде утворена в Україні з 1991 р., майбутнього у Донбасу немає, а перспективи вирішення проблеми зіткнення українокультурного та російськокультурного світів полягає в кардинальній зміні вектора української державності в напрямку інтеграції з Росією, рішучій відмові від «українізації» або в автономізації регіону аж до відділення.

3. Україноцентричний дискурс.

Донбас – русифікований край з комплексом рудиментарних радянських, чи то «совкових» уявлень та цінностей. Серед них – радянський погляд на історію, на місце російської мови в суспільному житті, а також такі якості «гомо советікус», як: державний патерналізм, беззаперечна віра в державу, покладання на неї функцій із забезпечення необхідних благ та соціальних гарантій. З іншого боку, Донбас – це регіон, де популярні сепаратистські, проросійські настрої. Регіон, який перешкоджає національному будівництву в Україні, а проукраїнські патріотичні сили являють собою культурно пригноблений маргінес. Вирішення проблеми Донбасу в цьому дискурсі коливається від вимоги жорсткіше проводити українізацію краю, включати його в культурне поле української держави до озвученої деякими представниками української інтелігенції пропозиції надати Донбасу можливість відокремитися від України.

Маючи уявлення про регіональну специфіку та різні варіанти її трактування, можна простежити, яким чином вибудовувалося протистояння двох

Історія знає багато прикладів участя жінок в різних війнах. На протязі тривалого періоду їх участь в воєнних конфліктах носила характер частного, виключного випадку, але в роки Першої світової війни залучення представниць «слабого полу» на воєнну службу стало дуже поширеним явищем. Ярким прикладом жіночих воєнних формувань стали жіночі батальони смерті, створені влітку 1917 року. Не всі вони змогли потрапити на фронт, а прийняти активну участь в бойових діях вдалося тільки Ударному жіночому батальону смерті М. Бочкаревої. Але, тим не менше, жінкам з Московського батальона смерті довелося прожити важку долю солдата на війні.

Ідея створити Московський жіночий батальон смерті, як і всі інші жіночі воєнні частини в складі Добровольчої армії, прийшла на той момент дуже вчасно – російські воєначальники, в першу чергу, Верховний головнокомандуючий російської армією генерал А. А. Брусилов, використовували різні методи агітації для залучення солдат продовжувати воювати на фронтах Першої світової війни.

В російській історіографії питання діяльності Московського батальона смерті не піднімалися, вивчалися тільки деякі аспекти участя жінок в Ударному батальоні смерті М. Бочкаревої і в громадянській війні. Серед істориків цього періоду можна виділити А. С. Сєніна [1], К. І. Ніколаєву [2], З. Ігумнову [3], Х. М. Астрахана [4], О. А. Амірова [5]. Однак більша частина наукових робіт російського періоду була присвячена героїчним подвигам жінок в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Новий етап дослідницького інтересу до теми участя «слабого полу» в воєнних подіях Першої світової війни наступив тільки в 90-і роки ХХ століття, коли в центрі уваги опинилися різні аспекти «жіночого питання». Були проведені дослідження по окремим проблемам діяльності жінок-солдаток в різних формуваннях російської армії в 1917 році, в деяких роботах всього згадувалося про Московський жіночий батальон смерті (С. В. Дроков [6], М. Бочарнікова [7], І. Кобзєв [8], О. А. Хазбулатова [9], Ю. Н. Христинин [10], А. Бухарова [11], Е. С. Устинович [12], Ю. Н. Іванова [13]). Також проведені загальнообшаруючі дослідження об особливостях жіночої воєнної служби і складній жіночій долі на війні. Однак аналіз і систематизація наукової літератури показують, що діяльність Московського жіночого батальона смерті практично не вивчена в російській, а також сучасній російській і українській історіографії.

В нашій роботі особливу роль в якості джерел виступають архівні матеріали Російського державного воєнно-історичного архіву (РГВИА) і згадування учасниць жіночого добровольчого руху в роки Першої світової війни. Фонд 3474 РГВИА повністю присвячений діяльності Московського жіночого батальона смерті, в свою чергу фонд 2003 дає можливість більш широко вивчити жіноче добровольче рух 1914 – 1917 років.

Метою даної статті є освітлення особливостей діяльності Московського жіночого батальона смерті в роки Першої світової війни, який, з огляду на це, був створений не як бойова сила, а як приклад самопожертви служби Рідній для солдат-мужчин. Автором поставле-

- гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского университета, 2002. – Выпуск 1(5). – С. 37.
9. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики / В. Г. Барановский. – М. : Наука, 1983. – С. 104.
  10. Там само. – С. 105.
  11. Европа: проблемы интеграции и развития. Монография в 2-х томах. – Т. 1. История объединения Европы и теория европейской интеграции / под ред. О. А. Колобова. – Нижний Новгород : ФМО/ИСИ ННГУ, 2008. – С. 168.
  12. Арах М. Европейский Союз. Видение политического объединения / М. Арах. – М.: «Экономика», 1998. – С. 128.
  13. Ентін М. Л. Правові основи зовнішньої політики і політики в сфері оборони та безпеки ЄС. Навч. посібник / Ентін М. Л., Баймуратов М. О., Делінський О. А. – К. : ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. – С. 12.
  14. Договор о Европейском Союзе. Европейский Союз. Прошлое, настоящее, будущее. Единый Европейский акт. Договор о Европейском Союзе. – М. : «Право», 1994. – Т. 2. – С. 13.
  15. Conseil de Ministres de l'UEO, Déclaration de Noordwijk 14 novembre 1994. – P. 2. – Режим доступу: <http://www.weu.int/documents/941114fr.pdf>
  16. Plateforme sur les intérêts européens en matière de sécurité. La Haye, 27 octobre 1987 / Web-site de l'Union de l'Europe Occidentale. – Режим доступу: <http://www.weu.int/documents/871027fr.pdf>
  17. Борко Ю. А. Безопасность будущей Европы / Ю. А. Борко, В. М. Кудров, Б. М. Пичугин. – М. : Наука, 1993. – С. 75.
  18. Déclaration de Petersberg, 19 juin 1992. – Режим доступу: <http://www.weu.int/documents/920619peten.pdf>

ББК 63.3(2)53

Титовская Ж. В.

МОСКОВСКИЙ ЖЕНСКИЙ БАТАЛЬОН СМЕРТИ КАК ВОИНСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ АРМИИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье на основе архивных материалов рассмотрена деятельность Московского женского батальона смерти, который так и не смог принять активного участия в боевых действиях на фронтах Первой мировой войны. Проанализированы причины активной агитационной работы среди русских женщин для вступления их в ряды армии. Сделаны выводы о том, что главной причиной процесса формирования воинских частей из женщин-добровольцев, в особенности Московского женского батальона смерти, стало падение боевой способности русской армии в результате дезертирства и массового неповиновения солдат. Но, несмотря на все усилия армейского командования, женские воинские части не выполнили своего основного назначения – побудить солдат продолжать сражаться на фронтах Первой мировой войны.

ідеологічних конструктів – український націоналізм і донбаський патріотизм. Одну з найважливіших ролей в оформленні та популяризації цього ідеологічного протистояння відіграють медіа.

У пострадянській науковій та мовній традиції термін «нація» часто несе на собі «етнічний» смисловий відтінок. Це передбачає інтерпретацію нації не як політичної, а як культурної спільноти, що об'єднана етнічним походженням. Відповідно і «націоналізм» трактується як ідеологія і практика, що передбачає пріоритет однієї етнічної нації над іншими. Це типологічно наближає цей термін до понять «ксенофобія», «шовінізм». Певною мірою таке розуміння нації та націоналізму корениться в наукових та ідеологічних установах радянського періоду.

У Радянській Україні термін «український націоналізм» був центральним у пантеоні ворожих антирадянських образів і використовувався в якості політичного тавра для характеристики не тільки етнонаціональних рухів, але і будь-яких проявів незгоди з політикою комуністичної партії в національному питанні. «Українському націоналізму» протиставлявся пропагандистський образ «радянського інтернаціоналізму».

Протягом першого десятиліття української державності мусування образу «українського націоналізму» в Донбасі відбувалося, здебільшого, на сторінках маргінальних проросійських або комуністичних ЗМІ, які заперечували саму ідею української державності.

По мірі зміцнення донецької регіональної економічної й політичної еліти, образ «українського націоналізму» стає інструментом мобілізації електорату й дискредитації політичних опонентів. Це обумовлює набагато більш широке його використання й вихід на сторінки респектабельних обласних видань, контрольованих місцевим політикумом. В умовах регіонального поділу політичних та ідеологічних сил країни «український націоналізм» не просто реанімується як різко негативний, пов'язаний з етнічною та культурною нетерпимістю образ, а й стає базовим елементом набору поглядів і цінностей Західної України, які чужі (або навіть ворожі) Сходу країни. До їх числа належать україноцентричне трактування історії, героїзація ОУН, УПА, С. Бандери, пріоритет української мови, критика радянської спадщини, дистанціювання від Росії і т.д.

У передвибірчій боротьбі 2004 р. ці маркери націоналізму вперше оформляються у політтехнологічну схему, ланцюг асоціацій, що пов'язують політичного опонента з конкретним регіоном і одночасно неприйнятними для Донбасу образами: Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – Ющенко.

Наведемо декілька цитат того періоду з проросійських медіа регіону: «*Националистическая пропаганда очень хорошо ложится на менталитет галичан, который полуголово не приемлет, а видит все в черно-белом спектре: тут – враги, тут – друзья. Конкретно вот «эти» виноваты в том, что ты плохо живешь, уничтожь их, и ты будешь жить лучше..»*, – пише газета «Донецкий краж» [2]. «*Галичане свою энергию направляют на «национальное воспитание» украинцев. Они хотят видеть всю Украину «большой Галицией»*. Доказывают, что отличительная черта «настоящего украинца» – нелюбовь к москалям. Объясняют «схиднякам», что те такие же украинцы, как и они, только испорченные русификацией» [3].

У донецьких ЗМІ не викликає жодних сумнівів те, що намагання прищепити Донбасу націоналістичний погляд на історію не досягнуть успіху. *«Такова наша страна, что Роман Шухевич не станет героем в Луганске или Донецке, а члены «Молодой Гвардии» – героями во Львове или Ивано-Франковске»*, – пише інформаційний портал «ОстроВ» [4]. *«Это обречено на провал в силу другого формата культуры, в котором существуют, скажем, жители Донбасса и Крыма»*, – пояснює цей факт газета «Салон Дона и Баса» [5]. Простіше та відвертіше висловлює цю думку М. Литвинов на сторінках того ж видання: *«Националисты никак не поймут, что на востоке своя правда»* [6].

Головне, що ставиться в провину націоналістам – це нав'язування свого бачення розвитку країни, нехтування правами російськомовних і культурними особливостями Сходу і Півдня України. У ряді матеріалів така політика «націоналістів» деталізується й обростає новими подробицями. Так, наприклад, «націоналісти» заважають світу почути голос Донбасу, продемонструвати образ «іншої України». Наведемо приклад міркувань, в яких чітко можна простежити технологію конструювання дискурсу розколу й протиставлення: *«Националисты не сидят, сложив руки. Они ежедневно ведут свою работу и делают ее, увь, куда успешнее, чем мы. Пока мы здесь с гордостью рассказываем о Донбасском трудолюбии и чистоте донецких людей (????) Что такое «чистота» донецких людей, напевне, відомо одному автору цієї цитати – С.П., М.П.), они учат английский и, свободно на нем изъяснясь, легко и просто рассказывают зарубежным собеседникам о своей Украине. Пока мы в трех словах и в жестах пытаемся объяснить, что они не правы, они выбивают себе стажировки в иностранные СМИ и иностранные же фонды и структуры, и там на новом уровне рассказывают о своей стране и о том, как ей надо жить. Пока мы работаем, они гуляют по улицам Нью-Йорка и там каждому встречному успевают рассказать то ли в героизме воинов УПА, то ли о голодных годах зверски замученных украинцев»* [7].

Іноді здається що інтерв'ю – лише привід для демонстрації журналістами власної позиції й навіть хизування її категоричністю. Так, відверто нетолерантне висловлювання допускає І. Ребров, беручи інтерв'ю в академіка П. Толочка: *«Западцы действительно другие люди с враждебными нам ценностями. Палачи украинского и белорусского народа, те, кто убивал наших дедов, – для них герои. Советские солдаты-победители, наши предки, уничтожавшие шухевичей, бандер и прочих фюреров как бешеных собак, – для них тупое быдло, которое Сталин гнал на бойню. Бандеровским бандитам, убивавшим православных священников, врачей и учителей, они ставят памятники. Язык наш они запрещают, религию уничтожают. И при этом живут за счет дотаций, которые для них зарабатывают Юг и Восток. Если Украина в результате кризиса – политического, экономического или, не дай Бог, военного – окажется на грани распада, как можно сохранить целостность страны, одна половина которой ненавидит, унижает и грабит другую?»* [8].

На наш погляд, ці цитати є досить промовистими.

Подібна ланка асоціацій Захід України – ОУН-УПА (бандерівці) – український націоналізм – фашизм – політичний опонент, використовується в медіа і в ході наступних передвиборчих кампаній, змінюється лише персона конкретного політичного противника, що таврується «ворожим західниць-

ЕПС проіснувало до підписання Маастрихтської угоди й заклало основу для подальшого розвитку інтеграції західноєвропейських країн у галузі зовнішньої політики й безпеки.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена дослідженню передумок формування об'єднаної зовнішньої політики та політики безпеки країн ЄС в 70 – 80-е рр. ХХ ст. Автор розглядає європейське політичне співробітництво як основу для подальшого розвитку інтеграції західноєвропейських країн в області зовнішньої політики та безпеки.

Ключевые слова: Европейский Союз, общая внешняя политика и политика безопасности.

SUMMARY

The article examines the origins of the common foreign and security policy of European Union countries in the 1970s – 1980s of the XX century. The author analyzes the European political cooperation as the basis for the future integration of the West European countries in the area of foreign policy and security.

Key words: European Union, common foreign and security policy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк Н. Європейський Союз: структура, функції, механізми: навч. посібник / Н. Антонюк. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 176 с.; Бадюков А. Ф. Европейский Союз: учебное пособие / А. Ф. Бадюков. – Гродно : ГрГУ, 1997. – 94 с.; Копійка В. В. Європейський Союз: Заснування і етапи становлення: посібник / В. В. Копійка. – К. : ІН Юре, 2001. – 447 с.; Намазова А. С. История европейской интеграции 1945 – 1994 / А. С. Намазова, Б. Эмерсон. – М. : ИВИ РАН, 1995. – С. 98.
2. Европа: проблемы интеграции и развития. Монография в 2-х томах. – Т. 1. История объединения Европы и теория европейской интеграции / под ред. О. А. Колобова. – Нижний Новгород : ФМО/ИСИ ННГУ, 2008. – С. 128.
3. Журкин В. В. Интеграция, общая внешняя политика и безопасность / В. В. Журкин // Заглядывая в XXI в.: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. – М. : РАН Институт Европы, 1998. – С. 292.
4. Малик Я. Й. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади: Навч. посібник / Я. Й. Малик, М. З. Мальський. – Л. : Видавн. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 88.
5. Европа: проблемы интеграции и развития. Монография в 2-х томах. – Т. 1. История объединения Европы и теория европейской интеграции / под ред. О. А. Колобова. – Нижний Новгород : ФМО/ИСИ ННГУ, 2008. – С. 168.
6. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики / В. Г. Барановский. – М. : Наука, 1983. – С. 89.
7. Там само. – С. 90-91.
8. Кочин И. А. Об источниках и правовой природе европейского политического сотрудничества / И. А. Кочин // Вестник Нижегородского

кретарем мав організувати діяльність Ради, а також підтримувати зв'язки з низкою міжнародних організацій. Парламентська Асамблея була уповноважена розглядати оборонні питання більш самостійно. Першим випробуванням для ЗЄС стала участь у врегулюванні ірансько-іракського конфлікту 1978-1988 рр. Країнам-учасникам ЗЄС вдалося продемонструвати узгодженість дій і позицій і під час конфлікту в Перській затоці 1990 – 1991 рр.

Паралельно з виходом ЗЄС на здійснення військових операцій йшов процес вдосконалення структури самого Союзу та його діяльності. З цього приводу 19 червня 1992 р. в Петербурзі було скликано засідання Ради ЗЄС, на якому була прийнята Петербурзька декларація – документ історичного значення для цієї організації [18].

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що західноєвропейські країни поступово розпочинають інтеграційний процес у зовнішньополітичній та військово-політичній галузі. Не дивлячись на пріоритетне положення економічної інтеграції, можливість формування зовнішньополітичної співпраці в межах західноєвропейської інтеграції також не виключалася. Навпаки, цьому була приділена значна увага, доказом тому є низка проектів, розроблених у 70-х роках – план Давін'йона, Тиндемманса. Усі ці документи стали підтвердженням одного з найважливіших принципів державної політики: військова політика – це інструмент зовнішньої політики, і для проведення спільної військової діяльності країни-члени Європейської спільноти повинні володіти ідентичним зовнішньополітичним сприйняттям конкретної проблемної ситуації, лише тоді стає можливим однакове розуміння завдань та узгодження дій. Інакше кажучи, спочатку необхідно забезпечити справжню зовнішньополітичну єдність і лише потім розбудувати спільні оборону.

Суттєвою перешкодою співпраці у зовнішньополітичній галузі країн Західної Європи стало існування НАТО, до якого зверталися як до гаранту безпеки від нападу з боку Радянського союзу. Присутність НАТО на європейському континенті помітно гальмувала вироблення власних зовнішньополітичних систем та інститутів – ЗЄС опинився під керівництвом натовських командувачів. «Реставрація» цієї організації відбулася в середині 80-х років, а повне функціонування – після підписання Маастрихтських угод. Членство деяких країн Західної Європи в НАТО привело до розколу західноєвропейських країн на табори: проатлантистів на чолі із Великобританією, європоцентристів на чолі з Францією і частина країн не визначилася.

Тривалий час співробітництво країн-учасниць Європейської спільноти в сфері зовнішньої політики й політики безпеки ґрунтувалося на Люксембургському, Копенгагенському і Лондонському докладах, аж доки ЄСА не вніс зовнішню політику до системи європейського політичного співробітництва. Таким чином, маємо співробітництво західноєвропейських країн у таких напрямках:

- у колі ЄПС, де відбувалася координація політичної діяльності країн-учасниць Європейської Спільноти;
- у межах ЗЄС, де здійснювалася співпраця країн Західної Європи в галузі безпеки;
- у рамках НАТО, де існували певні зобов'язання з колективної оборони деяких членів Європейської Спільноти та ЗЄС.

ким тлом». У передвиборчій компанії 2010 р. В. Ющенко замінив образ Ю. Тимошенко, а в 2012 – О. Тягнибока і ВО «Свободи».

Відповідно до схеми «свій-чужий» йде паралельне формування образу-антиподу українського націоналізму, концепції, що є близькою й зрозумілою Донбасу і протистоїть «українському націоналізму». Таким образом став «донбаський регіональний патріотизм». М'який варіант упровадження в суспільну свідомість образу донбаського патріотизму виражається в підкресленні своєрідності регіону, його економічної потужності і спортивних досягнень, критиці спроб поширити тут україноцентричну культурну матрицю: «...*Да, действительно, мы разные, молодые и старые, мужчины и женщины, верующие и атеисты, русскоязычные и украиномовные. Но нас объединяет одно – мы люди из Донбасса. Тут мы родились, тут мы живем. Именно в таком качестве нас воспринимают на всей Украине, в СНГ, во всем мире. Несмотря на все наши успехи, к нам относились пренебрежительно, считая вправде за нас решать, с кем дружить, на каком языке говорить, в какую церковь ходить и кем себя считать. «Мы – дончане, патриоты, у нас донецкий характер и твердая воля. Мы хотим по праву гордиться нашим регионом, который имеет все для того, чтобы стать столицей неформальной культуры»* [9].

Почесний консул Вірменії в Донецькій і Луганській областях Сурен Асатрян підкреслює інтернаціоналізм Донбасу. *«Это замечательный край, где дружно живут представители многих национальностей. Мне кажется, что в Донбассе даже появилась новая нация – донбассовцы. Кстати, я тоже донбассовец, живу здесь уже 27 лет. Украина стала моей второй Родиной»* [10].

Вульгаризація специфіки Донбасу призводить до закріплення в регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру в свою першість, незамінність, в те, що «Донбас годує всю Україну», і, особливо, відсталий «націоналістичний» Захід. *«Нынешний бурный экономический рост (более 10 процентов) обеспечивается именно на Востоке... По официальным данным Министерства финансов, сейчас Ивано-Франковская область тратит на 43,6% больше, чем зарабатывает, Тернопольская- на 41,1% больше, Черновицкая – на 26,7%. Содержат иждивенцев области-доноры: Донецкая, Днепропетровская, Запорожская, Харьковская, Одесская. То есть жители Востока отрывают от себя немалые средства, чтобы помочь пенсионерам и учителям в управляемом «нашистами» западном регионе. А местные пропагандисты направляют эти средства на организацию дорогостоящих провокаций. Может быть, имеет смысл не распределять заработанные тяжким трудом деньги? И тогда зарплата донецкого шахтера будет намного больше, чем у киевского чинуши или у галицкого бездельника»* [11].

Редактор «Донецких новостей» Ріма Філь, підсумовуючи результати «помаранчевого» правління, досить відкрито повторює сучасні донбаські міфологеми. Вона пише, що в очах влади «...*Бандитский Донбасс оставался бандитским. Кормил, правда, всех регулярно и все так же сам оставался у разбитого корыта. Без бюджета, без метро, без доплат. С народом, вымирающим от онкологии и туберкулеза. А в это время переписывали историю, вычеркивали одних и вписывали других героев. Не наших героев... Мы молчали. И теперь на*

уроках истории наши учителя подпольно рассказывают нашим детям правду. О войне, о Сталинграде и блокаде. И просят при тестировании так не отвечать. Правда в образовании сейчас не в чести» [12].

У концентрованому вигляді радикальна програма «донецького патріотизму» виражена в ідеології організації «Донбаська Русь». Ця організація формально не пов'язана з провідними політичними силами і регіональною владою, але має представництво в місцевих органах влади і проявляє серйозно політичну активність, спираючись при цьому на розвинену інформаційну інфраструктуру. Місія організації викладена на її сайті. Тут ми бачимо не тільки, м'яко кажучи, сумнівні акцентування чужості Донбасу Україні, а й патетичне підкреслення його особливої історичної і культурної ролі, що сягає корінням аж у часи «докиївської Русі»: *«Донбасс (как и некоторые другие регионы) – иноприроден Украине, из-за чего все попытки подогнать его под киевско-львовские шаблоны костоломны и губительны.....И поэтом, пока не поздно, обратимся к понятию «Донбасский патриотизм». Что же означает быть сегодня патриотом Донбасса? Прежде всего – это значит жить по правде. А правда в том, что душа у Донбасса – русская. И история – русская. И даже не столько в плане «великоросском», сколько вообще – восходящая к Древней Руси. Донбасс, также как и Крым, включен в состав Украинской ССР исключительно из административных, а никак не исторических и культурных соображений. Это не означает каких-то претензий к Украине, это просто факт. Донбасс – русский край. И это нужно понимать и помнить... Итак, наша цель – восстановление и сохранение исконно русских, исконно Донбасских принципов:*

- *Православие.*
- *Русская культура от докиевской Руси по сей день.*
- *Русский язык как язык общения и культурной жизни.*
- *Экономическая справедливость в отношении доходов региона.*
- *Защита интересов нашей Родины – Донбасса – везде и всегда. Донбасс – навсегда русский! Донбасс – навсегда наш!* [13].

Отже, медіа Донецької області, виходячи з політичних прагнень регіональної еліти і спираючись при цьому на певні установки й цінності населення Донбасу, сприяють збереженню й розвитку «радянської моделі» ідеолого-пропагандистської образу «українського націоналізму». Реанімуються не тільки основні елементи цього образу – ксенофобія і нетерпимість, але також тенденція таврувати як націоналістичні, так і деякі прояви національної свідомості, не пов'язані з радикальними етнонаціоналістичними поглядами (як, наприклад, визнання Голодомору геноцидом українського народу). Новим явищем, що не мало місця в радянській час, стало підкреслення асоціації націоналізму з регіоном Західної України. Роль антипода українського націоналізму тепер, замість конструйованого раніше «радянського інтернаціоналізму», відіграє т.зв. «донецький патріотизм».

РЕЗЮМЕ

Исследовано медійно-пропагандистское формирование и использование образов «украинского национализма» и «донецкого патриотизма». Выяснено, что определенная часть медиа Донецкой области, исходя из политических устремлений региональной элиты и опираясь при этом на определен-

У цілому, слід зазначити, що підписання ЄСА мало певне значення. Перш за все, ЄПС офіційно було включено в систему договорів, які створювали Європейський Союз. По-друге, вперше питання зовнішньої політики країн-учасниць було так повно розглянуто у межах одного документа. Автори ЄСА передбачили п'ятирічний термін, розуміючи подальшу інтеграцію в цій галузі, після чого положення Розділу III мали бути переглянуті (ст. 30, п. 12).

Увесь цей період ЗЄС поступово втрачав свою активність. Через розвиток системи ЄПС його політична значимість зменшувалася, з 1973 р. керівний орган цієї організації – Рада міністрів, не мав жодного скликання. У лютому 1984 р. Франція та Бельгія запропонували реабілітувати ЗЄС. Діяльності ЗЄС було надано нового імпульсу з метою розвитку власне європейської системи спільної оборони на основі співпраці його членів у галузі безпеки й зміцнення європейської опори НАТО. Восени того ж року в Римі була скликана зустріч міністрів закордонних справ і оборони країн-учасниць ЗЄС. У результаті переговорів була прийнята Римська декларація по відновленню життєздатності ЗЄС, мета якої полягала в наступному: зміцнення миру і безпеки, сприяння єдності та заохочення інтеграції Європи, посилення співробітництва, як серед країн-членів, так і з іншими європейськими організаціями [15].

Відтепер Рада ЗЄС мала проводити зустрічі двічі на рік із залученням міністрів оборони і закордонних справ країн-учасниць з метою визначення ролі ЗЄС в урегулюванні криз за межами європейського простору. Предметом консультації між країнами-учасницями стали питання оборони, розвитку відносин між Західною і Східною Європою в галузі безпеки, європейського внеску до зміцнення Північноатлантичного альянсу, контролю за озброєнням.

27 жовтня 1987 р. в Гаазі Рада міністрів ЗЄС прийняла «Платформу європейських інтересів у галузі безпеки». Це стало своєрідною основою для подальшого функціонування ЗЄС. Платформа змалювала перед країнами-учасницями ЗЄС новий курс, згідно з яким вважалося необхідним одночасно розвивати європейський вимір безпеки і зміцнювати атлантичну солідарність [16]. Було дано старт формуванню Європейської оборонної ідентичності, яка б передбачала більш ефективне здійснення солідарних зобов'язань, прийнятих країнами-учасницями ЗЄС в модифікованому Брюссельському і Північноатлантичному договорах.

1984-1989 роки можна вважати етапом інституційного зміцнення ЗЄС, а межу 80-90-х рр. – новим періодом активізації практичної діяльності ЗЄС на полі європейської політики [17]. На цей раз діяльність ЗЄС не обмежилася лише засіданнями, вона сягнула значно далі. Більш розгалуженою стала організаційна структура Союзу і ширшими стали функції керівних органів. Рада ЗЄС, яка займалася розглядом усіх питань, пов'язаних із застосуванням норм статутного договору, його протоколів та доповнень, а також питань безпеки і оборони, у своїй праці почала спиратися на Раду міністрів, сформовану з міністрів закордонних справ та оборони і Постійну Раду. Остання посіла центральне місце в оперативному управлінні Союзом, адже підпорядкувала собі декілька робочих груп: військово-політичну, робочу групу Ради, групу військових делегатів, космічну групу, комітет бюджету й організації, комітет безпеки. У свою чергу, Генеральний секретаріат на чолі з Генеральним се-

- розширення та посилення контактів з третіми державами;
- включення до компетенції НАТО військових та оборонних аспектів [12].

Уперше було офіційно проголошено, що зовнішньополітична співпраця є також важливим напрямом розвитку Європейського Союзу, як і економічна інтеграція, а отримання «єдиного голосу» в зовнішній політиці буде сприяти зростанню ролі Західної Європи в миротворчому процесі. Вкотре декларація зазначила готовність європейських країн сформувані єдині позиції відносно політичних та економічних аспектів безпеки і вперше офіційно підкреслила не меншу значимість зовнішньополітичної співпраці відносно економічної. Слід зазначити, що було відкинуто питання про участь міністрів оборони у питаннях зовнішньої політики на наднаціональному рівні, при цьому чітко розмежувалися компетенції Європейського Союзу і НАТО.

У червні 1985 р. у Мілані був репрезентований доклад Комісії з інституціональних справ Європейського Союзу, створеної за підтримки президента Франції Ф. Міттерана. Головною ідеєю цієї доповіді стала пропозиція щодо змін процедури прийняття рішень з метою посилення ролі в цьому Європейського парламенту. На наступній зимовій зустрічі в Люксембурзі європейські лідери країн-учасниць ЄС вирішили поєднати свої пропозиції – реформувати Європейські спільноти і впорядкувати ЄПС, в єдиний документ. Так, 17 лютого 1986 р. було підписано новий договір – ЄСА, який з 1 липня 1987 вступив в силу [13].

Відповідно до ЄСА, Розділ III «Положення про Європейську співпрацю у сфері зовнішньої політики» офіційно вносив ЄПС до системи договорів, які створювали Європейський Союз. У договорі зазначалося, що країни-члени «для зближення позицій і вироблення спільних дій зобов'язуються інформувати і консультувати один одного з будь-якого питання зовнішньої політики, що становить спільний інтерес» (ст. 30, п. 2а) [14]. Розробляючи національну позицію, країни-учасниці мали повною мірою враховувати інтереси решти партнерів і належним чином брати до уваги загальноєвропейські рішення.

Основна мета європейської співпраці в галузі зовнішньої політики згідно ЄСА – це визначення спільних позицій в якості відправної точки для політики Високих Договірних Сторін (ст. 30, п. 2с). Керівними органами були призначені головуюча в Раді Європейських спільнот держава і Комісія, які мали узгоджувати зовнішню політику Європейського співтовариства і політику, погоджену в системі з політикою європейської політичної співпраці (ст. 30, п. 5). На головуючу державу покладалися завдання щодо висування ініціатив, координації і представлення позицій країн-учасниць у межах відносин із третіми країнами (ст. 30, п. 10а). Додатково створювалася Європейська група зв'язку, яка підпорядковувалася Політичному комітету і мала спостерігати за європейською політичною співпрацею та вивчати загальні організаційні проблеми (ст. 30, п. 10е).

Політичний комітет, у свою чергу, повинен проводити регулярні засідання політичних директорів з метою надання необхідної динаміки, забезпечення безперервності й наступності європейської політичної співпраці і підготовки обговорення на рівні міністрів (ст. 30, п. 10с). Також була збільшена кількість щорічних зустрічей міністрів закордонних справ до чотирьох на рік (ст. 30, п. 3а).

них установках и ценностях населения Донбасса, способствует сохранению и развитию «советской модели» идеолого-пропагандистского образа украинского национализма. Роль антипода украинского национализма теперь вместо «советского интернационализма» играет «донбасский патриотизм».

Ключевые слова: идентичность, дискурс, «украинский национализм», Донбасс, «донбасский патриотизм», медиа-образ, СМИ.

SUMMARY

The author researches media and propaganda formation and the usage of the images of «Ukrainian nationalism» and «Donbass patriotism». It is found out that the part of Donetsk region media, basing on the political intentions of the regional elite and relying on values of people of Donbass, contributes to the preservation and development of the «Soviet model» propaganda image of «Ukrainian nationalism». The role of antipode to «Ukrainian nationalism» is now played by «Donbass patriotism».

Key words: identity, discourse, «Ukrainian nationalism», Donbass, «Donbass patriotism», media image, mass media.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник / Відповідальні за випуск В. Шабанова, С. Нарушевич / В. Шабанова, С. Нарушевич. – Донецьк : Донецьке обласне управління статистики. – С. 8.
2. Иванов А. «Галицийский вариант «демократии» (Интервью с жителем Львова Андреем Никоновым) / А. Иванов // Донецкий краж. – 2004. – 19 -25 ноября.
3. Никитин Н. Особенности галицкого мессианства / Н. Никитин // Приазовский рабочий. – 2004. – 9 ноября.
4. Гусаков В. В Луганске прошла презентация «Очерков истории Украины»: Добро пожаловать в Малороссию? / В. Гусаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ostro.org/articles/article-123786/> – Название с экрана.
5. Миркин С. Исторические сказки апельсинового режима / С. Миркин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.salon_donetsk.ua/rubrics/8643.php – Название с экрана.
6. Литвинов В. «Свобода» без инакомыслия / В. Литвинов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – http://www.salon_donetsk.ua/rubrics/5068.php – Название с экрана.
7. Противный В. Почему они нас когда-нибудь победят, или Исключительно субъективный взгляд на украинский национализм / В. Противный [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zadonbass.org/news/hot/message_110?sphrase_id=22773 – Название с экрана.
8. Ребров И. Петр Толочко: Из Украины делают Великую Галичину / И. Ребров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=14085>. – Название с экрана.
9. Иванов А. Не подведем Донбасс / А. Иванов // Донецкий краж. – 2004. – 19-25 ноября.

10. Корец Я. Сурен Асатрян: Все любят коньяк «Арагат», а вот аму гору мало кто видел. (Интервью с почетным консулом Республики Армения в Донецкой и Луганской областях Суреном Асатряном) / Я. Корец // Жизнь. – 2004. – С. 2.
11. Ребров И. Берег левый, берег правый / И. Ребров // Донецкий кряж. – 2004. – 12-18 января.
12. Филь Р. Моя особиста «опінія» или Когда так сильно хочется власти/ Р. Филь [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://dnews.donetsk.ua/blogs/16/2010/02/12/89.html> – Название с экрана.
13. Официальный сайт общественной организации «Донбасская Русь». <http://donbassrus.dn.ua/about.php>

ББК Ч612.(4УКР)6

Попова О. Ю.

**В МАСТЕРСКОЙ ПО СОЗДАНИЮ ОБРАЗА ВРАГА:
ИЗ ИСТОРИИ ГАЗЕТНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ СОВЕТСКОЙ
УКРАИНЫ (конец 1920-х – 1930-е гг.)**

Статья посвящена некоторым проблемам истории создания образа внутреннего врага в газетной периодической печати Советской Украины конца 1920-х – 1930-х гг. В фокусе исследовательского интереса задачи, которые ставились перед работниками газет по созданию образа врага, источники представлений газетчиков о врагах и роль газет в кампаниях по разоблачению «врагов народа».

В период довоенного сталинизма (конец 1920-х – 1930-е гг.) именно газетная периодическая печать была ведущим средством информации в Советском Союзе. Несмотря на то, что количество радиостанций во второй пятилетке достигла 93 [1], радиофикация еще не могла соперничать с сетью периодики, которая стремительно росла за счет появления новых типов изданий. А телевидение только находилось на стадии своего становления и не было общедоступным. Таким образом, именно газетную периодическую печать (наряду с кинофильмами и литературой) по праву можно считать одним из основных трансляторов советского образа внутреннего и внешнего врага в 30-е гг. В этом аспекте изучение периодической печати приобретает новое значение.

Увеличивающееся с каждым годом количество работ (научных статей, диссертационных исследований, монографий), посвященных советскому образу врага, свидетельствует о растущем интересе со стороны исследователей. Но рассматривая образ внутреннего/внешнего врага в периодической печати, ученые, как правило, акцентируют внимание на анализе сущностного наполнения образа врага в динамике, а также языковых средствах его создания [2].

В результате, нивелируется сам процесс создания образа врага до появления в газетных материалах и его авторство: изучается только конечный результат (образ врага), а предварительная работа над ним в «мастерской» (от идеи до создания текста о внутренних врагах) остается вне фокуса исследовательского интереса. Поэтому, цель этой работы – заглянуть в «ма-

укрепления безопасности страны-члены мали узгоджувати свої дії. Крім цього знову пропонувалися інституціональні трансформації – для обговорення певних проблем до складу Ради міністрів мали залучатися міністри оборони країн-членів спільноти. Проект містив у собі далекоглядні пропозиції щодо політичної консолідації Європейської спільноти і зміцнення її інститутів [10].

У листопаді 1981 р. Е. Коломбо і Г.-Д. Геншер оприлюднили спільний проект «Європейського Акту», в якому були деталізовані основні принципи «Європейського Союзу» та засоби його створення: по-перше, поєднання «структур прийняття рішень» у межах спільноти і ЄПС під егідою Європейського Союзу; по-друге, проведення спільних дій у галузі політики забезпечення безпеки країн НАТО і включення питань цієї політики до галузі зовнішньополітичної співпраці; по-третє, активізація консультацій у межах ЄПС і надання їм більш обов'язкового характеру з метою досягнення єдності дій під час обговорення всіх питань міжнародної політики, які мають спільну зацікавленість; по-четверте, розширення повноважень Європейського парламенту та визначення його ролі в процесі створення політичного союзу; по-п'яте, розширення сфер дії організаційного принципу прийняття рішень більшістю голосів в Раді міністрів Європейського Союзу [11].

Знову постала стара проблема – стурбованість перспективою передачі національних повноважень у галузі оборони на наднаціональний рівень, яка викликала нові суперечки. Зокрема, найбільшими противниками таких змін стали Ірландія, адже під загрозою опинилися принципові засади ірландської зовнішньої політики – військова позаблоковість і прихильність політиці не-приєднання; Великобританія, яка негативно поставилася до принципу прийняття голосів більшістю та піддала критиці ідею розширення повноважень Європейського Союзу. До них приєдналися Данія разом з Нідерландами, які не погодилися зі створенням нового військово-політичного союзу, аргументуючи тим, що включення військових питань до компетенції інститутів Європейського Союзу не повинно зачіпати повноважень НАТО в цій галузі. Не залишилася осторонь і Франція, яка в свою чергу, прагнула розширення діяльності в економічній сфері, наполягаючи при цьому на активізації військово-політичної діяльності ЗЄС замість поширення компетенції інститутів спільноти в галузі оборони.

Завершенням півторарічних дискусій стало прийняття урочистої декларації про Європейський Союз 19 червня 1983 р. в Штутгарті на нараді голів держав і урядів країн Європейської спільноти. За цим документом, посилити ефективність ЄПС ставало можливим при здійсненні наступних кроків:

- проведення інтенсивних консультацій з формування і прийняття спільних поглядів на спільну діяльність у галузі зовнішньої політики;
- організація регулярних зустрічей для забезпечення своєчасної спільної діяльності у всіх зовнішньополітичних питаннях;
- формування загальних принципів і цілей ЄПС, виходячи зі спільних інтересів, для проведення спільної діяльності в галузі зовнішньої політики;
- посилення ролі Європейського парламенту в розвитку зовнішньої політики країн-учасниць;
- вироблення спільної позиції на міжнародних конференціях з питань політичної співпраці, на якій присутні одна або декілька країн-учасниць;

Враховуючи тогочасні умови, коли в самій спільноті виникали серйозні зіткнення між її учасниками з приводу вирішення економічних питань, а на міжнародній арені продовжувався розвиток процесу розрядки, переорієнтувати західноєвропейську інтеграцію в русло військових приготувань було досить складно. Усвідомлюючи це, бельгійський прем'єр надав дві конкретні пропозиції. Перш за все, мова йшла про налагодження регулярного обміну думками «зі специфічних проблем у галузі оборони», а також «з європейських аспектів різноманітних переговорів про безпеку». У документі підкреслювалося, що спільнота не повинна зупинятися на мінімальному рівні взаємного узгодження в галузі безпеки, а цей процес дозволить країнам-учасникам здійснювати спільний аналіз оборонних проблем і враховувати при цьому позицію кожного з членів. Тобто інформаційний обмін мав би сприяти розробці спільного підходу у визначенні військової політики. Друга пропозиція стосувалася організації співпраці з виробництва озброєнь в Західній Європі, про що мова велася ще з середини 60-х років [7].

Тим не менше, «Доклад Тиндемаса» викликав суперечки між країнами-учасниками Європейської спільноти. Перш за все, питання про створення європейського агентства озброєнь було насторожено сприйняте Великобританією, Данією, Ірландією, Нідерландами та Францією. Критиці також піддали й пропозицію про посилення елементів наднаціональності в діяльності інститутів спільноти. Тому, з огляду на це в квітні 1976 р. в Люксембурзі за цієї доповіддю не прийняли жодного рішення.

Наступний етап розвитку ЄПС можна пов'язати із зустріччю міністрів закордонних справ дев'яти країн-членів Європейської спільноти (в 1973 р. до «шістки» приєдналися Великобританія, Данія, Ірландія, в 1981 р. – Греція), яка відбулася в жовтні 1981 р. у Лондоні. «Лондонський доклад» поклав початок процесу інституціоналізації системи ЄПС. Так, Політичний Комітет мав не лише розподіляти питання між робочими групами, а й відповідати за підготовку обговорень на міністерському рівні. До того ж на майбутнє він також зобов'язувався готувати результати досліджень конфіденційного характеру [8]. До функцій робочих груп додавався аналіз потенційних кризових ситуацій та розробка пропозицій з подолання кризових явищ.

Важливим моментом згідно «Лондонського докладу» стала можливість уперше у межах ЄПС обговорювати аспекти зовнішньої політики, які стосувалися політичної площини безпеки. Як зазначає російський науковець В. Г. Барановський, «у жодній з двох попередніх доповідей про зовнішньополітичне співробітництво (Люксембурзькій 1970 р. і Копенгагенській 1973 р.) проблематика безпеки як предмета консультацій Європейського Союзу не згадувалася» [9].

Наступним важливим кроком в інтеграційному процесі західноєвропейських країн став проект Європейського Акту міністрів закордонних справ Італії та Федеративної Республіки Німеччини, відомий під назвою «план Геншера-Коломбо». Основною ідеєю італійсько-західнонімецького проекту було узгодження політики з питань безпеки й визначення єдиної європейської позиції в цій сфері. План передбачав злиття систем ЄПС і спільноти з метою формування спільної зовнішньої політики учасників інтеграції, що дозволило б їм, у свою чергу, відігравати на міжнародній арені роль, відповідну їхній економічній потужності. Для захисту своїх життєво важливих інтересів та

стерскую» на прикладі газетної періодическої печати Советской Украины (в географических рамках до осени 1939 г.) периода довоенного сталинизма. Учитывая, что эта тема заслуживает изучения в объеме полноценного исследования, здесь мы попытаемся ответить лишь на отдельные, наиболее важные, на наш взгляд, вопросы: какие задачи ставились перед работниками газет, авторов материалов о врагах; каковы источники представлений газетчиков о врагах; откуда черпалась информация для материалов; журналисты – кто они: «охотники на ведьм» или, быть может, объекты этой «охоты».

Актуальность поставленной проблемы определяется новизной и междисциплинарным значением: ее раскрытие заполняет пробелы в истории украинской журналистики советского периода и способствует дальнейшему изучению феномена образа внутреннего врага, который является одним из неотъемлемых факторов для понимания сталинской эпохи.

Прежде всего, нужно отметить, что глобальная дезинформация населения, коей была газетная информация об «орудовавших» в стране различных внутренних врагах (неоспоримым фактом является сфабрикованность судебных процессов над «врагами народа»), стала возможной благодаря проводимой советской властью политике относительно средств массовой информации и печати в частности. Ее результатами стали такие определяющие особенности функционирования газетной периодики Советской Украины в 1930-е гг., как соответствие принципам партийности, централизации и подцензурности, постепенное усиление многоуровневого контроля со стороны партии-государства, быстрый количественный рост сети газет и, как следствие, – нехватка квалифицированных журналистских кадров и однообразие газетных изданий. Фактически это означало полную подконтрольность газет партии (ее комитетам на различных уровнях) и отсутствие возможности появления альтернативных официальному идеологическому курсу точек зрения на страницах газет.

В контексте создания образа врага «сверху» перед газетчиками ставилось две задачи. Первая – информировать о «разоблаченных» врагах – публиковать заметки о судебных процессах, стенограммы судебных заседаний над «врагами народа», письма и резолюции производственных совещаний, в которых население высказывалось в поддержку высшей меры наказания, а также статьи теоретического характера о вражеских целях, задачах и действиях. Во время таких громких открытых процессов, как, например, дело Союза освобождения Украины (1930) или, так называемые, I, II и III Московские процессы (1936, 1937, 1938), подобные материалы занимали целые развороты газет.

Второй обязанностью газет было сигнализировать о «подозрительных» людях – проявлять инициативу в поиске врагов, называя таковыми еще официально не осужденных лиц. Об этом прямо говорили указания «сверху» с конца 20-х гг. Так, в 1928 г. под грифом «секретно» от имени секретаря ЦК КП(б)У А. В. Медведова и заведующего отделом печати А. А. Хвыли всем редакциям украинских газет давалась «главная установка»: «выявити і виставити на громадське осудовисько осіб, конкретні причини, конкретних носіїв того «благополуччя», завдяки якому темп хлібозаготівель став катастрофічно падати» [3].

Снова звучал призыв к газетам вскрывать врагов на Всеукраинском совещании редакторов газет весной 1932 г. Секретарь ЦК КП(б)У П. П. Любчен-

ко настаивал, что «пресса повинна не тільки вміти показати промпартію, СВУ і інші контрреволюційні організації... треба навчити на низах, і це стосується в першу чергу районної преси, боротися зі шкідливими елементами» [4]. К инициативности в деле «вскрытия» врагов во время проведения коллективизации призывал также и секретарь ЦК КП(б)У М. М. Хатаевич. В письме ко всем редакциям областных и районных газет он подчеркивал, что «газеты должны не только регистрировать факты кулацкого саботажа, ...но и уметь...вовремя сигнализировать партийным организациям об отрицательных явлениях» [5].

Газетные издания, недостаточно активно публикующие материалы о врагах, подвергались жесткой критике со стороны партии и вышестоящих по иерархии центральных газет, которая могла иметь далеко идущие последствия для ее редактора и корреспондентского корпуса. Примеры такой критики – упрек в адрес районных газет, которые «не всегда» умели «выявлять и бити по конкретным носителям правої практики і лівачьких заскоках» [6], или замечание в адрес районного издания «Лениновим шляхом» о том, что якобы «газета майже зовсім забула про клясового ворога... Лише з другої половини липня зустрічаємо... в комплектах газети матеріали та дописи про куркульську роботу» [7].

Вопрос о том, насколько верили в то, что пишут журналисты-авторы материалов о врагах, и что было источником их представлений о внутренних врагах, достаточно сложный. Можно предположить, что, сами, будучи составляющей системы советской пропаганды, они повергались массивной идеологическому воздействию.

Прежде всего, газетные работники получали конкретные практические указания относительно вскрытия врагов в газетных материалах. Например, редакциям газет указывалось, что неудачи следует объяснять происками врагов.

Также, не только источником формирования представлений о врагах, но и образцом при подготовке газетных материалов для журналистов были публикуемые стенограммы открытых процессов над «врагами народа», выступления, речи и статьи первых функционеров партии (особенно генерального секретаря И. В. Сталина), постановления Пленумов ЦК ВКП(б) и другие идеологические тексты, которые транслировали идеологему врага [8]. Тем более что они прорабатывались в образовательных заведениях, которые готовили газетных работников, на курсах повышения квалификации. Например, согласно программе учебных курсов для газетчиков, наибольшее количество часов уделялось дисциплине «Политэкономия» – 95, в то время как профильным предметам «Публицистика» – 65, «Информация и фото-репортаж» – 75 [9].

Кроме того, после громких судебных процессов над «врагами народа» выпускались брошюры, разъясняющие в публицистическом стиле с конкретными примерами, кто такие враги, каковы их цели и деятельность: «Лицо классового врага» (1928) Л. Колесникова, «Итоги и уроки шахтинского дела» А. Вышинского (1928), «Классовая борьба в советской деревне» А. Ангарова (1929) или «Уметь распознавать врага. В помощь пропагандисту и агитатору» (1936) [10] и т. п. Журналисты моли быть знакомы с этими или подобными изданиями.

Тем более что, как выяснилось в результате анализа авторства материалов о врагах, их писали газетчики партийные. А они на уровне партийной

Новим імпульсом політичного співробітництва в Європі стала зустріч міністрів закордонних справ у жовтні 1970 р. в Люксембурзі, на якій було заслухано доповідь бельгійського дипломата Е. Давін'йона («Люксембурзький доклад»). У документі йшлося про проведення регулярних консультацій з обміну інформацією між західноєвропейськими державами з актуальних міжнародних питань, а також узгодження своїх позицій та проведення спільних дій з метою наблизити підходи і діяльність країн-членів у зовнішньополітичній галузі [2].

Так була створена система Європейського політичного співробітництва (ЄПС), на чолі з Політичним Комітетом, який мав сфокусуватися на проблемах міждержавних стосунків. У межах ЄПС також передбачалося проведення зустрічей міністрів закордонних справ один раз на рік і засідання директорів політичних департаментів щоквартально. Результатом діяльності ЄПС передбачалася розробка спільної позиції та проведення спільних дій з певної проблеми, проте ці рішення мали рекомендаційний характер і не були обов'язковими для виконання, що, в свою чергу, надавало декларативного характеру політичній співпраці західноєвропейських країн.

Європейське політичне співробітництво стало прикладом міждержавної співпраці країн-членів Європейської спільноти на міжурядовому рівні без наднаціональних структур, західноєвропейські країни серйозно прагнули політичної єдності й шукали спільні рішення політичних проблем. Російський вчений В. В. Журкін зазначив, що це був переломний момент у стратегії Спільноти, який у майбутньому призвів до «прагматичного підходу в координації дій та розробці спільних позицій» у зовнішній політиці [3]. Люксембурзька декларація створила сприятливі умови для поживлення зовнішньополітичних консультацій між країнами Західної Європи.

У 1973 р. Франція ініціювала обговорення проблеми оборони Західної Європи, адже це питання до компетенції ЄПС не ввійшло. На Копенгагенській зустрічі західноєвропейські лідери дійшли згоди поживити діяльність ЗЄС як організаційного центру військово-політичної співпраці Європейської спільноти. До цього часу ЗЄС виправдовував своє існування активною участю у вирішенні Саарської проблеми, налагодженні консультацій між державами Європейської спільноти і Великобританією, інтеграції Західної Німеччини до НАТО [4]. Проте з розвитком ЄПС політична значущість ЗЄС поступово втрачалась. «Копенгагенський доклад» (або другий доклад Давін'йона) конкретизував основні принципи процесу політичної співпраці та суттєво розширив інститути функціонування ЄПС. Керівна структура ставала досить розгалуженою: на допомогу Політичному Комітету було створено «групу кореспондентів» з представників міністерств закордонних справ, «робочі відділення» з високих чиновників міністерств закордонних справ, а також було відведено особливу роль посольствам країн-учасниць [5]. Звертає на себе увагу пропозиція авторів документа розглядати всі дії в галузі зовнішньополітичної співпраці у перспективі створення Європейського Союзу.

Підготувати доповідь про шляхи перетворення Спільноти в Європейський Союз було доручено Прем'єр-міністру Бельгії Л. Тиндемансу. Серцевиною «Докладу Тиндеманса» (1975 р.) була ідея перетворити інтеграційну спільноту в «єдиний центр» прийняття рішень з найголовніших економічних і політичних питань, у тому числі й питань щодо забезпечення безпеки [6].

**ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ Й ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СОЮЗУ у 70-80-х рр. ХХ ст.**

Стаття присвячена дослідженню передумов формування спільної зовнішньої політики й політики безпеки країн ЄС у 70-80-ті рр. ХХ ст. Автор розглядає Європейське політичне співробітництво в якості основи для подальшого розвитку інтеграції західноєвропейських країн у галузі зовнішньої політики й безпеки.

Розробка спільного зовнішньополітичного курсу і створення спільної оборони стали одними з головних завдань Європейської спільноти фактично з самого початку її заснування, а практична реалізація співпраці в цих галузях виявляється доволі складною й нашоухується на певні проблеми. Перебуваючи у складі Європейської спільноти, країни-учасниці усвідомлюють усю необхідність проведення подібного курсу задля набуття статусу повноправного суб'єкта міжнародної політики, однак це не позбавляє їх побоювань щодо втрати свого національного суверенітету та деяких зовнішньополітичних пріоритетів, притаманних через будь-то географічне розташування, або економічні чи військово-політичні властивості держави. Це певною мірою пояснює всю складність пошуку консенсусу між західноєвропейськими країнами в галузі спільної зовнішньої політики й політики безпеки.

Першочергово інтеграційний процес в Європі був зорієнтований на економічну галузь співпраці, тому більшість наукових досліджень присвячена саме проблемам економічної інтеграції [1]. Згодом країни-учасниці розгорнули співробітництво в політичній сфері, яке відбувалося за двома напрямками: по-перше, проведення скоординованої зовнішньої політики і, по-друге, забезпечення спільної політики в галузі безпеки з перспективою формування спільної оборони.

Успіхи економічної інтеграції почали висувати проблеми зовнішньополітичної співпраці. Цьому сприяло те, що, по-перше, на кінець 60-70 рр. ХХ ст. відбулося пом'якшення міжнародних відносин. Для країн Західної Європи зменшилася вірогідність нападу з боку Радянського Союзу, а отже послабшала і роль США на європейському континенті як гаранта безпеки. По-друге, подолавши післявоєнні економічні труднощі, Західна Європа поступово перетворювалася на світового промислового гіганта, якому необхідні були нові ринки збуту, а у зв'язку з цим і розвиток зовнішньополітичного співробітництва з перспективою здійснення спільних дій. У цих умовах починали активізуватися багатосторонні зустрічі країн-учасниць Європейських спільнот з приводу зовнішньополітичних питань. По-перше, слід було розробити такий проект, який би влаштував усіх його учасників; по-друге, співпраця у військово-політичній сфері мала бути компромісною, адже передбачала часткову передачу державних функцій у військовій та оборонній галузі на наднаціональний рівень, до чого більшість західноєвропейських держав на той час була неготова; по-третє, нове військово-політичне співробітництво вимагало перегляду стосунків з Північноатлантичним альянсом.

ячейки редакції/видавництва попадали під ідеологічний пресинг. Местным парторганам поручалось проводити «агітаційно-масову роботу» середі работников редакції газети с целью разъяснения информации о врагах народа.

Протоколы заседаний редакционных парторганизаций свидетельствуют, что в разгар кампаний по борьбе с очередными врагами тема «врагов народа» становилась ведущей. Так, например, на повестке дня общего собрания парторганизации издательства «Социалистический Донбасс» (далее – «СД») в ноябре 1934 г. стоял доклад о контрреволюционной работе «остатков националистов и троцкистов и пособничестве им со стороны гнилых либеральствующих элементов». В прениях приняло участие 10 человек со следующими темами выступлений: «О различных формах кулацкой агитации: базарные частушки, анекдоты, надписи на заборах и стенах», «О классовой борьбе на селе в период хлебосдачи и хлебозакупок», «О разоблачении троцкистских и националистических элементов в Донбассе», «О новых формах классовой борьбы и притуплении революционной бдительности в ряде организаций», «О партийном воспитании газетчиков», «О классовой борьбе на угольном фронте», «О хулиганстве как проявлении классовой борьбы» и т. п. [11].

Это заседание не было исключением, стенограммы партсобраний пестрят выступлениями членов редакции, в которых они высказываются за необходимость бдительности и осуждают вражеские практики, используя распространенные идеологические языковые штампы. Типичными являлись заявления члена редакции «СД» Будинова: «Мы должны на страницах печати... разоблачать малейшую попытку классового врага, направленную против вынесенных пленумом решений» [12] или партийного сотрудника газеты «Новый Донбасс» Литвинова: «нашим членам партии и комсомольцам нужно поднять большевистскую революционную бдительность, научиться распознавать врагов» [13].

Итак, газетчики не только информировали читателей о врагах, но и непосредственно участвовали в их «разоблачении» посредством «сигнализирующих» материалов. В них «намекалось» на принадлежность к «вражескому стану» лиц, официально не осужденных. И, как правило, после такой публикации возможными врагами заинтересовывались органы НКВД.

Масштаб газетного разоблачительства врагов народа в Советской Украине можно представить, учитывая, что, по нашим подсчетам, только во всеукраинской республиканской газете «Вісті ВУЦВК» (с 1938 г. – «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР») в разгар «охоты на ведьм» за несколько лет так называемого Большого террора (1936 – 1938 гг.) было опубликовано более 10 таких сигнализирующих материалов: 5 материалов в 1936 г., 7 – в 1937 г., 1 – в 1938 г [14]. А подобные материалы публиковались во всех изданиях-органах партийных комитетов КП(б)У центрального, областного и районного уровней.

Сложно также назвать количество инициированных газетами судебных дел над «врагами», которое бы иллюстрировало масштаб участия редакций в репрессивных мероприятиях, но отрицать его нельзя. Автору стали доступны архивные документы партийных комитетов редакций, которые дают фрагментарные сведения об этом. Например, об участии во «вскрытии врагов» (1937 – 1938 гг.) сообщалось в отчете парткома константиновского из-

дательства «Прапор індустріалізації»: «Так при помощи газеты «П[рапор] И[ндустріализации]» разоблачено ряд врагов на цинковом заводе «Метал-сырьё» им. Фрунзе и др. По сигналам нашей газеты был снят с работы помощник директора хлебозавода Омельченко и технорук Кузин. Снят и отдан под суд председатель Ивановпольского колхоза Долгих... Снят с работы за вредительство агроном и механик Мироненко» [15].

Но опубликованные на страницах газет сигнализирующие статьи не показывают в полной мере разоблачительной работы журналистов. Ведь многие поступающие в редакцию письма-доносы и компрометирующие материалы корреспондентов не публиковались, а расследовались и/или направлялись в органы НКВД.

Следует отметить, что советские газетчики были не только лишь разоблачителями врагов и активными участниками репрессивных акций. Сами они неоднократно на протяжении периода 1930-х гг. оказывались в роли врагов. Еще в начале 30-х гг. был заменен состав работников центральных и местных редакций республики. Как считает специалист по истории украинской журналистики В. Владимиров, среди социальных групп, подвергнутых жесточайшим репрессиям, были партийные журналисты, и прежде всего, публицисты ленинской школы [16]. Этот переворот в журналистике произошел тихо, без открытых процессов, которые могли бы стать причиной подорыва доверия советских граждан к газетному слову. Как вспоминала ветеран советской журналистики Г. М. Васюшина, корреспондент константиновской газеты «Знамя индустрии», в которой за 1930-1935 гг. сменилось 5 редакторов: «приходили утром на работу, а помещения вскрыты, в столах все перевернуто, и ... назначен новый редактор. О судьбе прежнего оставалось только догадываться» [17].

Но пик поиска врагов в среде газетчиков пришелся на годы Большого террора. Сохранившиеся в архивах протоколы заседаний партийных организаций того времени свидетельствуют о накаленной атмосфере поиска врагов внутри редакций/издательств газет. На партсобраниях газетчики не только активно осуждали врагов народа общесоюзного (Л. Д. Троцкого, Н. И. Бухарина, Л. Б. Каменева и т. п.) и местного значения (как правило, осужденных секретарей партийных комитетов), но и указывали на врагов среди коллег. Так, например, корреспондент газеты «СД», автор многочисленных сигнализирующих статей докладывал на собрании (январь 1936 г.) о «нездоровых настроениях среди отдельных беспартийных сотрудников газеты», таких как корректор Вишневецкая, которая, якобы, высказала «чувство сожаления к троцкистско-зиновьевской банде» [18].

Чтобы не быть заклейменным как враг народа, газетчикам приходилось всячески объяснять свои отношения с лицами, уже признанными врагами. Так, в сентябре 1936 г. на партсобрании сотрудник редакции того же «СД» вынужден был оправдывать свои отношения с осужденной троцкистской Вольпе: «Некоторое время (очень короткое) завязалась интимная связь. Это была ошибка: факт в том, что я не смог разглядеть врага, не был бдительным» [19]. А его коллега Будинский сообщал: «Контрреволюционерка-троцкистка Соколова дошла до того, что пустилась в интимную связь с отдельными работниками редакции и этим самым пыталась... втянуть в свою подлую контрреволюционную работу» [20].

20. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998. – 337 с.
21. Куценко О. Тенденції формування і структура регіональної еліти на Україні / О. Куценко // Етнічні та регіональні конфлікти в Європі. Росія, Україна, Білорусія / Общ.ред. А. Зверев, Б. Коппирес, Д. Тренин. – М. : Весь Мир, Кн. 2. – 1997. – 224 с.
22. Перепелица Г. М. Росія в зовнішньополітичній стратегії України // Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. – К. : Знання України, 2008. – 320 с.
23. Пирожков С. І. Політичний вимір сучасного стану українсько-російських відносин: від двостороннього співробітництва до реалізації багатосторонніх інтеграційних проєктів / С. І. Пирожков // Україна – Росія: пошук оптимальної моделі відносин: Матеріали міжнар. конф., Київ, 19-20 квіт. 2004 р. / Представництво Фонду ім. Ф. Берта в Україні, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; Ред.кол.: В. І. Андрійко та ін.. – Київ : Заповіт, 2004. – С. 11.
24. Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика. – Київ : «Либідь», 2003. – 178 с.
25. Полищук В. В. Проблеми етики в доктрині Д. Донцова / В. В. Полищук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poliszczuk.info/poliszczyk-donzov.html>.
26. Рудич Ф. Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаимо-відносин / Ф. Рудич // Україна в сучасному геополітичному просторі. – К., 2000. – № 2. – С. 12.
27. Де Ружемон Дені. Відкритий лист до європейців. / Дені Де Ружемон // Всесвіт. – Ч. 2. – С. 131.
28. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики / М. Томенко. – К., 1998.
29. Украинская государственность в XX веке. – К., 1996. – 377 с.
30. Україна – Росія: пошук оптимальної моделі відносин: Матеріали між нар.конф., Київ, 19-20 квіт.2004 р. / Представництво Фонду ім. Ф. Берта в Україні, Нац. ін-т пробл.міжнар.безпеки // Ред.код.: В. І. Андрійко та ін.. – Київ : Заповіт, 2004. – С. 47.
31. Хорват Б. Дух католицизму / Б. Хорват // Українські проблеми. – 1995. – Ч. 1.
32. Чекаленко-Васильєва Л. Влияние регионализма на формирование внешней политики Украины / Л. Чекаленко-Васильєва // Етнічні та регіональні конфлікти в Європі. Росія, Україна, Білорусія / Общ.ред. А. Зверев, Б. Коппирес, Д. Тренин. – М. : Весь мир, Кн. 2. – 1997. – 224 с.
33. Ярмиш Г. Від протистояння до співробітництва / Г. Ярмиш // Політика і час. – 2006. – № 11. – С. 17-29.

Gothic, Roman Catholicism and Greek Catholicism and provides an explanation of the difference in historical interpretation of such concepts as chauvinism and nationalism in Europe and Ukraine. It reveals different and similar features of the world-view paradigms of Russians and Ukrainians.

Key words: Gothic, martyr, Catholicism, nationalism, chauvinism, Greek Catholicism, Ukrainian integral nationalism.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баган О. Українська культура: звідки і куди / О. Баган // Українські проблеми. – 1995, ч. 2. – С. 39-43.
2. Баган О. Готика – як стиль і настрої. До джерел художнього стилю Леоніда Мосендза / О. Баган // Українські проблеми – 1998, ч. 2. – С. 124.
3. Белицер Н., Бодрук О. Крім как регіон потенціального конфлікту / Н. Белицер, О. Бодрук // Етнічні та регіональні конфлікти в Євразії. Росія, Україна, Білорусія / Общ.ред. А. Зверев, Б. Коппінтерс, Д. Тренін. – М. : Весь мир. – Кн. 2. – 1997. – 224 с.
4. Гайзинга Й. Осень Середньовіччя / Й. Гайзинга. – Москва. : 1998 – С. 170; 300.
5. Гнатенко П. І. Український національний характер / П.І. Гнатенко. – К. : Док-н, 1997. – 116 с.
6. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнопсихологічний аналіз) / Гринів О. – Львів, 2006.
7. Дергачев В. Україна в сучасних геополітичних трансформаціях / В. Дергачев // Політичні дослідження. – 1998. – № 3. – С. 127-133.
8. Діак І. В. Україна – Росія: Історія та сучасність / І. В. Діак. – К., 2001. – 221 с.
9. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов // Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів. : Кальварія, 2001. – С. 284-285.
10. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон : Укр. Вид. Спілка. Торонто : Ліга Визвол. України, 1966. – 363 с.
11. Донцов Д. Федір Достоєвський. / Д. Донцов. – Львів : ЛНВ 1931. – Ч. 6. – С. 524-529.
12. Донцов Д. До старого спору / Д. Донцов. – Львів : ЛНВ, 1926. – Ч. 4. – С. 359-365.
13. Донцов Д. Наша доба і література / Д. Донцов. – Львів : Вістник, 1936. – 175 с.
14. Евзеров Р. Я. Україна: з Росією разом чи роз'їждеться? – М. : Весь Мир, 2000. – 160 с.
15. Ісаїв П. Католицький патріотизм і модерний націоналізм / П. Ісаїв. – Дзвони. – 1935, Ч. 8–9. – С. 79; 84.
16. Іванішин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванішин. – Дрогобич, 1990. – С. 67.
17. Квіт С. М. В межах, поза межами і на межі / С. М. Квіт. – Київ, 1999. – С. 5-75.
18. Квіт С. М. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. / С. Квіт. – К. : Київськ. Ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000 – С. 417.
19. Кириленко В. Доктрина Донцова сьогодні / В. Кириленко // Українські проблеми. – 1995. – Ч.1. – С. 14-15.

Но разоблаченными оказывались даже ярые борцы с врагами. Так, на майском заседании партячейки «СД» выяснилось, что сотрудник редакции Гранберг, разоблачивший контрреволюционера троцкиста Радкова, скрыл от парторганизации, что работал с ним в 1928 – 1929 гг. в качестве заместителя Радкова [21].

А в декабре 1937 года сам редактор «СД» 34-летний Б. Товаровский был арестован как участник троцкистской организации и приговорен к расстрелу [22].

Взаимные обвинения, доносы и поиск внутренних врагов зафиксировали протоколы партсобраний редакции газеты «Новый Донбасс» (органа Постышевского районного комитета КП(б)У). На протяжении 1937 г. председатель собрания партийной группы Козел неоднократно сигнализировал о врагах в стане сотрудников: «У нас в редакции есть антисоветские разговоры. Вот, например, Семенов – заведующий угольным отделом говорил, что при Бухарине, когда он был редактором «Известий», газета технически оформлялась лучше. И второе: Семенов редактору доказывал, что профсоюзы уже отмирают» [23]. На другом заседании, говоря о вскрытых в обкоме партии «подлейших врагах народа», Козел подытожил результаты борьбы с врагами-газетчиками: «Недавно мы выгнали из типографии печатника Согуру – сын кулака, у которого во время работы были неоднократные поломки машины и много брака в работе... В редакции заведующий сельхозотделом Тищенко работал более года, когда проверили его, он оказался с темным прошлым, исключен из партии, сейчас Тищенко уволен с работы» [24].

Любопытно, что позже на закрытом партсобрании газеты «Новый Донбасс» в марте 1938 г. выяснилось, что отец того самого председателя-разоблачителя был церковным старостой, а старший брат и зять были мобилизованы белыми, что сигнализировало уже о «враждебности» самого Козла [25].

Учитывая, что газеты были органами партийных комитетов, а сотрудники газет состояли в КП(б)У, закономерно, что многие из них стали жертвами репрессивных кампаний. Исключением не стала и редакция центрального республиканского издания «Комуніст», сотрудники которого были разоблачены как враги народа. Согласно посвященной этому событию брошюре «Про методи ворожої роботи в пресі» (1937 г.) враги-газетчики печатали ошибки (антисоветского характера), отгораживали газету от читателей, глушили самокритику, сознательно хвалили известных им врагов народа и разглашали военные тайны [26].

Уже в 1938 г. во время «отката» кампании по разоблачению врагов журналисты признавали случаи неправильного исключения коллег из партии по поступавшим в редакцию письмам, вспоминали, как исключенные выходили после заседания и их арестовывали сотрудники НКВД, как часто им самим приходилось быть жертвами клеветы [27].

Сворачивание активной разоблачительной работы газет в начале 1938 г. было ознаменовано требованиями «сверху» тщательно проверять информацию, прежде чем называть кого-либо «врагом народа», не допускать случаев незаслуженного «шельмования» людей [28]. В некоторых изданиях даже были опубликованы материалы, осуждающие чрезмерное усердие газетчиков в деле вскрытия врагов и допущенных ими ошибок. В результате, с 1938 г. материалы о врагах народа сигнализирующего характера постепенно исчезли со страниц газетных изданий Советской Украины.

Итак, образ врага конструировался и транслировался газетами посредством реализации поставленных перед ними советской властью задач. В-первых, информировать читателей о врагах, публикуя материалы судебных заседаний над «врагами народа» и заметки о них, письма/обращения/резюлюции индивидуальные и коллективные в поддержку мер наказания осужденных, и общие теоретические статьи о врагах внутренних и внешних. Во-вторых, «сигнализировать» о «вражеских» практиках лиц официально не осужденных как враги. При этом, на сегодня известны лишь краткие конкретные указания «сверху» о том, как это делать. «Косвенным» источником такой информации становились официальные идеологические тексты (постановления/решения Пленумов/Съездов компартии, речи/статьи ведущих партийных функционеров), стенограммы судебных заседаний по делам врагов народа, пропагандистские брошюры, образовательные программы. Кроме того, дополнительным фактором идеологического воздействия на газетных работников, состоящих в партии, были партийные заседания, на которых активно обсуждались/разъяснялись вопросы, связанные с разоблачением врагов. В результате, газеты не только создавали и транслировали образ врага, но и непосредственно принимали участие в репрессивных акциях, которые проводились под лозунгом борьбы с внутренними врагами. При этом редакции газет выступали и как субъекты, и как объекты репрессий.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі створення образу внутрішнього ворога в газетній періодичній пресі Радянської України кінця 1920-х – 1930-х рр. У фокусі дослідницького інтересу завдання, які ставилися перед працівниками газет зі створення образу ворога, джерела уявлень газетярів про ворогів і роль газет у кампаніях з викриття «ворогів народу».

Ключові слова: «ворог народу», образ внутрішнього ворога, газети Радянської України, кореспонденти.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of creating an image of the internal enemy in the newspaper periodicals of the Soviet Ukraine at the end of the 1920s – 1930 s. The author focuses on the tasks which were assigned to the newspapers employees to create an enemy image, the sources of newsmen's imaginations about enemies and the role of newspapers in the campaign aimed to expose «the enemies of nation».

Key words: «the enemies of nation», the image of the internal enemy, the newspaper of the Soviet Ukraine, correspondents.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Овсепян Р. П. История новейшей отечественной журналистики: февраль 1917 – начало XXI в.: учеб. пособие / Р. П. Овсепян; Под ред. Я. Н. Засурского. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во МГУ; Наука, 2005. – 349 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text/55.htm>.
2. Еремин С. В. Образ внешнего врага в материалах газеты «Известия» в 1933 – 1941 гг. (на примере «германского фашизма») / С. В. Еремин // Социально-экономические проблемы регионального развития: Тезисы региональной научно-практической конференции. – Нижневартовск,

лося. Идеология Донцова была тесно переплетена с добою, коли «над світом сляв хрест меча». І для боротьби з ворожою силою треба було гартувати волю, а не інтелект, діло, а не слово» [16, с. 84], було головним для Донцова і для його інтегрального націоналізму.

Таким чином, готичний світогляд, ідеологія Д. Донцова невіддільні від його романтизму і політичної практики українського націоналізму. Західно-українська середа і життя створили справжній «вибуховий» феномен духовного виживання нації [15, с. 42], напередодні другої світової війни донцовська воля є тією правдою і тією живою істотою «фаустівської» культури, яку він бачив у волі і хотів пояснити своїм сучасникам [12, с. 368].

Дмитро Донцов романтично розкриває модернізм: «Мистецтво для мистецтва? – Ні, мистецтво для митців» [13, с. 169]. Тобто для тих, хто прагне. У нього модернізм поєднується з національно-релігійним екзистенціалізмом, інтуїтивізмом та романтизмом.

Зробимо наголос на тому, що найбільша кількість послідовників Донцова мешкала в Галичині, Буковині, Волині та прилеглих до них територіях України, тобто в тих регіонах, де католицизм та греко-католицизм найбільш поширені. Саме тому історичні погляди Донцова отримали в цих регіонах найбільшу підтримку, бо вони вже були підготовлені релігійно до сприйняття таких ідеалів.

Підкреслимо ще раз, що сила католицизму полягала не тільки у фанатичній вірі, але також у всебічній переконаності у своїй правоті. У загальній тенденції розвитку християнства на Заході, віра не заперечувала знання, а сприяла його розвитку й підкріплювалась ним.

Д. Донцов не заперечує українського православ'я, однак його звернення до Бога має католицький характер. На його думку, традиція української православної церкви зазнала відчутного удару за роки московського панування. Московський дух колективного фаталізму не співпадає з духом героїзму й індивідуалізму Д. Донцова, а також тих позицій, які є головними в католицизмі. Католицизм твердить, що кожна людина виступає творцем свого майбутнього.

Таким чином, викладений матеріал переконує, що ми тільки незначною мірою торкнулися цієї глобальної проблеми. Вона потребує більш вдосконаленого, комплексного аналізу й вивчення. Дуже сподіваюсь, що подальші наукові розвідки допоможуть дати відповіді на множинні запитання в цьому напрямку.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные направления исторического развития Европы, Украины и России. Анализируются особенности европейской религиозности: готики, католицизма и греко-католицизма. Разъясняется различие в историческом толковании таких понятий как шовинизм, национализм в Европе и на Украине. В статье подчеркиваются особенности и расхождения в мироощущениях украинцев и русских.

Ключевые слова: готика, герой, мученик, католицизм, национализм, шовинизм, греко-католицизм, украинский интегральный национализм.

SUMMARY

The article highlights the main trends of historical development Europe, Ukraine and Russia. It examines the peculiarities of European religiosity such as

Незважаючи на дискусію між ними, католицьке й націоналістичне середовище було спільним в точці національного романтизму й розходилося у розумінні ментальних питань.

Націоналісти типу Донцова вважають, що вирішальним абсолютотом у людських вчинках є власне «я», власне «хочу», одиничне чи збірне у формі раси, нації, держави, а католики всецілком опираються на признання одного надприродного Абсолюту і Його волі, що всім управляє [18, с. 417].

Націоналізм Донцова можна визначити як різновид інтегрального націоналізму, з його ексклюзивністю, визначеністю та ідеалізмом. Інтегральний націоналізм Дм. Донцова був дуже близький за своєю ментальністю з католицизмом і греко-католицизмом. Їх ідеологічні прийоми й робота з масами були майже тотожні. Таким чином, українські католики та греко-католики напередодні другої світової війни стояли найближче до ідеологічних та філософських позицій українських націоналістів. Така позиція була спрямована на військову, духовну та ідейну мобілізацію нації.

Отже, готика поєднує в собі визначеність і суперечливість – головні характеристики феномену Європи. За словами Дені Ружемана, Європа це «батьківщина творчої незгоди» [27, с. 131]. У свою чергу, ці означення, заперечують думку про засадничий тоталітаризм Дмитра Донцова. Адже він хотів бачити Україну не в уніфікованій, а в багатолікій Європі.

Історична думка лише тоді вплине на людину й націю, коли вона буде належним чином оформлена. Цій вимозі найбільше відповідає сам Д. Донцов, його творчість, тому зміст його праць цілком відповідає формі вислову (і навпаки). Завдяки Д. Донцову в українському інтелектуальному житті поширюється мода на інтерпретацію, а не опис різноманітного фактажу; головне при цьому наявність яскравої авторської особистості. Таким чином, Донцов віддає перевагу синтетичному, чи, радше маргінальному жанру, який вимагає особливої моди на есеїстику. Мішель де Монтень вважається родоначальником есеїстики. Есеїстика являє собою надзвичайно суб'єктивний жанр. На думку Мішеля де Монтеня, есеїстка, перш за все, вимагає від автора цільної натури й оригінальної думки, що в свою чергу є відповідальним самовираженням самого автора. Сам Монтень нагромаджував сотні окремих фактів, матеріалів і лише після цього намагався осмислити своє світовідчуття. Причому він не опрацьовував жодної обраної галузі знань і не розробляв ніякої системи, але знаходились несподівані зв'язки та сполуки, споріднені, які не можна було виявити, використовуючи якийсь інший метод. Метод Монтеня має в світі думки свою вартість, бо служить відкриттю несподіваних тенденцій і перспектив [19].

Розгляд цього питання підводить нас до висновку про спорідненість творчості Монтеня і Донцова.

З духовного фарватеру Росії прагнув вивести Донцов українське мислення. Саме готика, на його думку, показувала природну й нерозривну єдність українського націоналізму з традиціями й ідеалами Європи [11, с. 527].

З методологічного боку секрет ідеології Д. Донцова полягає в його акцентуації на певних моментах і повного відкидання інших. Ідеологія Донцова набагато ширше того процесу, про який він пише, тому що «його ідеологічна, ширше – історіософська концепція» [16, с. 79], базується на самому житті, яке в повному об'ємі навіть геніальним літераторам ніколи не вдава-

2006. – С. 181-188; Костылев Ю. С. Образ японца в советской массовой печати / Ю. С. Костылев // Политическая лингвистика. – 2007. – № 1(21). – С. 39-46; Вайс Д. Паразиты, падаль, мусор. Образ врага в советской пропаганде / Д. Вайс // Политическая лингвистика. – 2008. – № 1(24). – С. 16-22; Амиров В. М. Образ японца в российской журналистском дискурсе разных войн. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0062\(03_01_022009\)&xsl=showArticle.xslt&id=a21&doc=](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0062(03_01_022009)&xsl=showArticle.xslt&id=a21&doc=); Асташкин Д. Ю. Образ немецко-фашистских оккупантов в послевоенной новгородской печати / Д. Ю. Асташкин // Вестник Новгородского государственного университета. – 2009. – № 52. – С. 4-6; Ложкина А. С. Образ Японии в советском общественном сознании: 1931 – 1939: дисс. ... к. и. н.: 07.00.02 / Ложкина Анастасия Сергеевна // Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2009. – 258 с.; Арнаутов Н. Б. Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект: декабрь 1934 г. – ноябрь 1938 г.: дисс. ... к. и. н.: 07.00.02 / Арнаутов Никита Борисович // Том. гос. ун-т. – Томск, 2010. – 223 с.; Костылев Ю. С. Языковые средства создания образа врага в советской отраслевой кинематографической печати 1930-х гг. / Ю. С. Костылев // Политическая лингвистика. – 2012. – №2. – С. 88-92.

3. Центральный государственный архив гражданских объединений Украины (далее – ЦГАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 2697. – Л. 2.
4. ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 6215. – Л. 210.
5. ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 5298. – Л. 9.
6. ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 4183. – Л. 4.
7. ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 4184. – Л. 163.
8. Подробнее о формировании идеологемы врага: Попова О. «Враг народа»: от ленинской риторики к сталинской идеологеме // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2012. – № 4 (26). – С. 100-109. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bg.sutr.ru/journals_n/1356460411.pdf.
9. ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Д. 2699. – Л. 114.
10. Колесников Л. Лицо классового врага / Л. Колесников. – М. : Молодая гвардия, 1928. – 112 с.; Вышинский А. Итоги и уроки шахтинского дела / А. Вышинский. – М.–Л. : Красный пролетарий, 1928. – 104 с.; Ангаров А. Классовая борьба в советской деревне / А. Ангаров. – М. : Изд-во Коммунистической академии, 1929. – 96 с.; Уметь распознать врага. в помощь пропагандисту и агитатору / Отв. за вып. И. Фомин. – Саратов : Саратовское краевое издательство, 1936. – 64 с.
11. Государственный архив донецкой области (далее – ГАДО). – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 17-18.
12. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 20-21.
13. ГАДО. – Ф. 454. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 2.
14. Віноградов Б. Троцькісти і їх пособники у Харківській міській раді / Б. Віноградов // Вісті ВУЦВК. – 1936. – № 191. – С. 2; Про підсобників контрреволюційних троцькістів і гнілий лібералізм // Вісті ВУЦВК. – 1936. – № 194. – С. 4; Віноградов Б. Троцькісти і їх пособники в харківській міській раді / Б. Віноградов // Вісті ВУЦВК. – 1936. – № 194. – С. 5; Барановський Ю. Дворушник Любімов і його прикривателі / Ю. Бара-

- новський // Вісті ВУЦВК. – 1936. – № 197. – С. 2; Під гостинним крилом гнілих лібералів // Вісті ВУЦВК. – 1936. – № 201. – С. 5; Одеський обласний комітет ще не очищений від ворогів народу // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 171. – С. 3; Генін П. Розплутати чугуївський клубок / П. Генін // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 172. – С. 3; Парецький, Виноградов, Гершанік. Очистити радянський апарат від скверни // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 174. – С. 2; До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 217. – С. 2; Стверський Н. Покровителі буржуазних націоналістів / Н. Стверський // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 219. – С. 3; Осадченко Н. Кубло шкідництва і шахрайства / Н. Осадченко // Вісті ВУЦВК. – 1937. – № 229. – С. 2; Цодіков Б., Борисов Б. Більшовики Дніпропетровська в боротьбі за ліквідацію наслідків шкідництва / Б. Цодіков, Б. Борисов // Вісті ВУЦВК. – 1938. – № 165. – С. 3.
15. ГАДО. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 25.
  16. Владимиров В. М. Історія української журналістики (1917–1991): навч. посібник. – К. : МАУП, 2007. – 174 с.
  17. Слово, що творить добро. Журналісти Костянтинівки про себе, про свою професію, про зустрічі з цікавими людьми. – Донецьк: Алан, 2004. – 440 с. – С. 84.
  18. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 27.
  19. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 33.
  20. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 34-35.
  21. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 11. – Л. 46.
  22. Эпоха газетной строкой. Статьи, документы, воспоминания, очерки, интервью, хроника, фотоиллюстрации. – Донецк: Редакция газеты «Донбасс», 2007. – 304 с. – С. 41-42.
  23. ГАДО. – Ф. 454. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 10.
  24. ГАДО. – Ф. 454. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 24.
  25. ГАДО. – Ф. 454. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 5.
  26. Винокуров П. Про методи ворожої роботи в пресі / П. Винокуров. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1937. – 24 с.
  27. ГАДО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 5; ГАДО. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 6-7.
  28. ГАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Д. 1329. – Л. 51; ГАДО. – Ф. 4763. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 6.

ББК Т.3 (4Ук) 622-1

Шабельніков В. І.

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МІСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. XX ст.)

У статті досліджується політика радянської влади з питань розвитку населених пунктів України, формування структури міських поселень, становлення нової системи управління містами відповідно до реформ адміністративно-територіального устрою 1920-1930-х рр.

У 1920-1930-х рр. відбувався інтенсивний розвиток міських населених пунктів на території України, який зазнав значних змін. З одного боку, це

масі ніколи не прийняв українського націоналізму, відкидає його і сьогодні, та засуджує його діяльність під час II світової війни» [10, с. 5].

Засновник українського націоналізму Д. Донцов, хоч народився на Сході України і був вихований у православної традиції, «але це ... не завадило побачити і збагнути велич активізуючого духу католицизму» [31, с. 34].

Бачачи завойовницький і войовничий характер католиків і уніатів, Донцов тому і підтримує католицизм.

Католицькі автори не відмовлялися від націоналізму, більше того, вони були справжніми націоналістами, але відмежувалися від «варваризмів» Донцова, не приймаючи його відверто висловлюваної ненависті до ворогів. «Платон поділив людську душу на три частини з іншими місцями осідку: розум міститься в голові, почуття й етичні засади в грудях, а пристрасті й інстинкти – в животі. Коли ми хочемо, щоб керуючим чинником в громадсько-політичному житті були груди і голова, то Донцов хоче, щоб ним був живіт. Саме в цьому криється та засаднича і суттєва різниця між донцовською ідеологією й національно-католицькою, саме тут і суперечності між обома ідеологіями. Ми віддаємо гегемонію вищій часті душі, Донцов – нижчій. Ми є патріотами з любові до Української землі, донцовські патріоти з ненависті до чужинців. Ми підходимо до справ з боку позитивного, творчого, будучого, Донцов з негативних...» [25, с. 148–149].

Є свідчення про те, що греко-католицький митрополит Андрій Щептицький прихильно і з розумінням ставився до діяльності автора «Націоналізму».

Василь Іванишин з цього приводу писав: «ОУН була дітищем греко-католицької церкви, але дітищем, якому стало затісно в рамках політики митрополита» [15, с. 67]. Дітьми священиків було багато провідників націоналістичного руху, зокрема Степан Бандера та Ярослав Стецько.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) крім того, що була ідеологічним натхненником, стала в той же час прапором боротьби. Свідомість українського революціонера (націоналіста) була патріотичною і, разом з тим, релігійною. Ці два поняття були пов'язані нерозривно. Вони створювали серед націоналістів атмосферу розуміння жорстокої національно-визвольної війни як святої справи. Відтак за Україну вони відповідають перед нащадками і перед Богом. Усі процеси були передбачені Дмитром Донцовим задовго до початку другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Говорячи про ідеологічне формування українського суспільства, він веде мову про релігійну та ідеологічну війну, а не просто про нову світову війну. «Фашизм, більшовизм, безглузді ідеології мали б допровадити до релігійної війни? І то в двадцятому віці? Та ж ми стали скептиками. Релігія вже не грає ролі у нас. Ми ж думали, що наступить моральне відпряження, що в світі запанує царство розуму» [10, с. 55]. Ці погляди Д. Донцова не втратили значення і в наш час.

Для Донцова і націоналістів особливе місце займала дискусія з католиками, яку сам Донцов характеризував як різницю в ідеологіях. «Для католиків позитивний твір – це згідний з католицьким світоглядом, а для націоналістів – з націоналістичним, більш чи менш спертий на ніцизм» [17, с. 75].

Раніше Донцов закидалось ніцшеанство, як різновид атеїзму, та аморальність. Але тут ми бачимо синтетичну багатоаспектність донцовського націоналізму. Ця ідеологія виступала в ролі цементу, який об'єднував українських інтелектуалів в стан хоч якої-небудь еліти.

стані між земним і духовним [4, с. 170]. Для людини тієї доби «відчуття прекрасного стало безпосередньо релігійним переживанням» [4, с. 300].

На Заході і сьогодні готику, католицизм, націоналізм розуміють в сенсі зростання національної свідомості, і в такому трактуванні в Італії, Франції ці феномени дійсно є явищем прогресивним. Однак потрібно чітко розуміти, що в саме поняття «націоналізм» можна вкладати різний зміст. Тому, на думку П. І. Гнатенка, неправомірною є абстрактна постановка питання про націоналізм – прогресивне це явище чи консервативне?

Націоналістичне дуже часто і швидко непомітно може переростати в шовіністичне, а шовінізм, як суспільне явище, засуджується у всьому світі. Шовінізм ігнорує розмаїття факторів, що визначають життєдіяльність етносу і саме в цьому проявляється його ушкодження і однобічність. Наприклад, німецький фашизм розпочинався з проголошення націоналістичних гасел. На рівні масової свідомості вони були підтримані населенням, тому що психологічно йому імпонували. Проте логіка історичного процесу є такою, що крайні форми націоналізму переростають у фашизм [5, с. 58].

На рівні буденної свідомості у свідомість мас впроваджуються думки про те, що винуватцями злигоднів, які переживає населення, є представники іншого етносу (євреї, французи, англійці, росіяни і т.д.).

На рівні теоретичної свідомості обґрунтовується ідея національної зверхності, необхідності виконання певним народом особливої історичної місії [5, с. 59].

При чому робляться спроби розв'язати економічні, територіальні та інші проблеми свого етносу за рахунок інших. Нерідко деформовані таким чином цінності свого народу протипоставляються іншим народам. Таким чином, подібний націоналізм проводить ідею зверхності «свого» народу на «чужим» [5, с. 58], і саме це й є шовінізмом.

Український інтегральний націоналізм – ідеологія і політичний, вождівського типу, рух, який ставить собі за мету будь-якими методами, в тому числі й аморальними, злочинними, зокрема індивідуальним і масовим терором, скерованим проти всіх, хто противиться йому, в тому числі й проти українців – побудувати на всіх етнічних територіях українську державу, яка шляхом експансії («Прагнути величності своєї нації, це значить прагнути нещастя своїм сусідам...») [9, с. 284], скерованої проти сусідніх народів, має поширювати свою територію до досягнення статусу української імперії («Агресія... іманентна кожній... національній ідеї») [9, с. 285], в якій пануватиме націократія (авторитарний устрій, в якому «вождь» матиме першорядне значення), яка спиратиметься на націоналістичну касту «кращих людей» або на «ініціативну меншість». У такій державі національній меншості не матимуть гарантованих громадянських прав, можливо, що до них може застосовуватися політика «остаточної розв'язки» [10, с. 117].

Український націоналізм надалі становить велику й реальну небезпеку як для українського народу, «так і для інших народів Європи», хоча б у тому, що в його суті є перегляд на сьогодні існуючих кордонів, національна ненависть і в подальшому – імперіалістична експансія.

Невиправдано ототожнювати «український націоналізм з українським народом, це – дві різні речі, два різні поняття. Український народ у своїй

був період глибокої реорганізації системи адміністративно-територіального устрою (АТУ), з іншого, – уся сфера управління, а також населення країни перебували під пресом тоталітарного режиму. Ці обставини наклали свій відбиток на характер і особливості розвитку населених пунктів та стан їх середовища.

В історичній літературі проблема розвитку населених пунктів України в зазначений період поки що не привернула увагу широкого кола дослідників. Втім, існують наукові праці, автори яких опосередковано торкалися цього питання. Зокрема, в докторській дисертації А. В. Гончаря [1], кандидатських дисертаціях О. В. Гребеннікової [2], Н. І. Коцур [3] зосереджено увагу на діяльності міських рад і місцевих органів влади у 1920-1930-х роках. Різні аспекти історії міст, їх соціального розвитку знаходили висвітлення у працях О. І. Кокорської [4], М. Борисенко [5], В. І. Шабельнікова [6]. Однак питання становлення й розвитку міських населених пунктів, їх середовища в новій системі АТУ в зазначений період не стали предметом окремого дослідження істориків, що і зумовило вибір автором теми статті.

Отже, метою нашого дослідження є аналіз змін у мережі та середовищі міських населених пунктів України, формування системи управління ними у відповідності з реформуванням АТУ республіки в 1920-1930 рр.

В економічних, соціально-культурних перетвореннях країни радянське керівництво надавало вагомому значенню розвитку міст і населених пунктів. Одним із важливих етапів їх розвитку є 20-30-ті рр. XX ст., коли формувалася нова система управління територіями. Тоді в УСРР було проведено перегляд мережі міст і містечок у зв'язку з їх економічним характером, що фактично визначило перспективи їх розвитку на наступні роки.

Правовою основою для цієї діяльності стала «Інструкція про порядок зарахування залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень», затверджена постановою ВУЦВК і РНК УСРР 16 квітня 1924 р. [7, с. 187], згідно з якою встановлювався поділ населених пунктів на міські і сільські. Крім міст, введено категорію так званих селищ міського типу (с.м.т.), які ділилися на офіційні (мали права міст) і неофіційні, що підпорядковувалися сільрадам.

Інструкція визначала кількість населення для міст не менше як 10 тис. мешканців, для селищ міського типу – не менше 3 тис., якщо більшість із них не була зайнята в сільському господарстві. У зв'язку з цим майже 40% давніх міст втратили статус міста, зате містами стали ряд містечок і сіл.

Наприклад, згідно з постановою ВУЦВК і Раднаркому від 13 березня 1925 р. про списки міст і селищ міського типу, до розряду міст в УСРР було віднесено 80 міст, 96 офіційних і 226 неофіційних селищ міського типу [8, с. 195, 196]. Для порівняння: в 1923 р. до міст і поселень міського типу на території УСРР було віднесено 195 населених пунктів, з них 65 міст [9, арк. 26].

Згідно з Конституцією УСРР 1919 р. вищим органом влади на території міст була міська рада. Діяти міські ради почали відразу ж після виборів 1920 р. Чисельність їх депутатів відрізнялася по різних містах, в різні роки й залежала від кількості населення міст і норм представництва. Так, в 1924 р. Сталінська міська рада мала 446 осіб, Артемівська – тільки 132 особи [10, с. 149].

Залежно від політичної ситуації та потреб господарського розвитку міське самоврядування або розширювалось, або урізалось. Деякі труднощі

в роботі міських рад України багато в чому спричинилися невдалим законодавством. Перше «Положення про міські і селищні ради УСРР» було затверджено ВУЦВК лише в жовтні 1925 р. [11, с. 774], і від самого початку не відповідало новим умовам діяльності міськрад. Як і раніше, чітко не розрізнялися функції виконавчих комітетів і міськрад. Останні не мали права розпоряджатися власними коштами, недостатньо були регламентовані й їх функції. Зберігалася залежність міськрад від виконавчих комітетів. Тому міські ради створювали свій власний апарат, добивалися відокремлення міського бюджету й управління міським господарством, вирішення питань благоустрою на своїй території.

У процесі створення нового адміністративно-територіального устрою України проводилася робота з перегляду усієї сітки населених пунктів з метою їх правильного юридичного оформлення. За короткий термін у правові положення значної кількості населених пунктів були внесені зміни про переведення ряду крупних сіл, які мали промисловий характер, у розряд міст і селищ міського типу. Багато колишніх сіл, які були перетворені в міста або селища, стали районними або окружними центрами, а деякі з них у майбутньому перетворилися в адміністративні центри областей.

Особлива увага щодо організації адміністративних центрів у містах та промислових пунктах приділялась у постанові третьої сесії ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату». У цьому документі ставилося завдання про поступовий перехід від дореволюційної чотириступеневої системи АТУ (губернія – повіт – волость – село) до триступеневої (округ – район – місто, село) [12, с. 792-793].

Центрами найважливіших адміністративно-територіальних одиниць – округів – стали великі населені пункти, які мали промисловий характер. Значна увага приділялась також вибору районних центрів. У циркулярі Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії ВУЦВК від 24 жовтня 1922 р. зазначалося, що центром району повинен бути «...найбільш розвинутий в економічному, промисловому і культурному відношенні пункт» [13, с. 108].

Велике значення в той час мала постанова Раднаркому УРСР від 13 липня 1923 р. про оголошення Харкова столицею Радянської України. Слід зазначити, що доти офіційно не було визначено столиці республіки. Столицями УСРР вважалися міста Київ і Харків, в яких на різних етапах, після проголошення України Радянською Республікою, перебував Радянський уряд. 18 липня 1923 р. Президія ВУЦВК затвердила рішення Раднаркому УСРР про столицю. У зв'язку з постановами про визначення м. Харкова столицею УСРР, ВУЦВК і Раднарком України проголосили урочистий акт [14, арк. 12].

З середини 1920-х рр. почалося масове перейменування населених пунктів на честь діячів комуністичної партії й радянської держави, присвоєння їм нових назв, утворених від слів, що мали приналежність до суспільно-політичної лексики: селище Октябрське (Донецька, Дніпропетровська області), Комінтернівське (Одеська область), Комсомольське (Донецька, Полтавська, Харківська області) та ін. Особлива увага приділялась зміні назв великих промислових центрів. Так, в 1924 р. м. Юзівка було перейменовано в м. Сталіно [15, арк. 17], м. Бахмут (Донецька область) – в м. Артемівськ [16, арк. 78], в 1926 р. м. Катеринослав – в м. Дніпропетровськ [17, с. 250];

Метою цієї наукової розвідки є аналіз європейських історичних цінностей, їхнього співвідношення з українськими та російськими цінностями. Дослідницький погляд допоможе краще зрозуміти глибинні історичні глобальні процеси в Європі, Україні та Росії і подальші перспективи їх розвитку.

Для досягнення мети цієї наукової статті необхідно розглянути такі задачі як:

- історичні основи європейського світорозуміння;
- співвідношення в історії ідеології та націоналізму;
- зрозуміти сутність інтегрального українського націоналізму і його вплив на україно-російські стосунки;

В основі середньовічного світорозуміння Європи, як певний закон лежала думка про *ordo* – устрій, порядок світобудови, встановлений Богом, що розвивалась у творах Отців Церкви.

У Середньовіччі франки, сильне німецьке плем'я, збройною силою захопило Галію і на її теренах потім збудувало таку цивілізацію, як французька. Англи і сакси, інші героїчні та войовничі німецькі племена, аналогічно до франків, захопили Британію. Інший німецький народ, нормани, захопив Велику Британію у 1066 році і створив англійську націю, яка була основою для створення північно-американської. Наріжним каменем складання цих націй, на думку Дмитра Донцова, була саме Німеччина.

Готика як стиль, як світосприйняття стала символікою католицизму, який вимагав від своїх вірних не лише фанатичної віри, але також повної внутрішньої переконаності у власній правоті.

Готичні ідеї для Європи, згідно з О. Шпенглером, є невмирущі. Кажучи словами Олега Багана, стиль, що готика виформувала «про основи європейського естетичного світовідчуження» і саме цей стиль «був його домінантою». О. Шпенглер підкреслював, що «романіка, готика, ренесанс, бароко є лише ступенями одного і того стилю».

Тепер підсумуємо ознаки готики з точки зору історичної науки. Аналіз цих ознак легше за все проілюструвати на прикладах з «Присмерків Європи» О. Шпенглера. На думку Шпенглера, справжнім істориком є той, у кого домінуючою темою є оспівування культу лицарства та героїки, вічного пошуку і вічного самоствердження, для якого життя – це трагедія, туга за Ідеалом, за Гармонією, це вічна боротьба за його вдосконалення, сповнена глибокого драматизму, великих пристрастей і падінь; колосальний самоаналіз і співвідношення себе до Вищого Імперативу; він – великий індивідуаліст, він постійно сам складає гімн великим Індивідуумом, Героєм та Мучеником, творчість є невгамовним устремлінням Духу і Волі і т.д. Отже, виходить, що для європейця матеріальний світ є примарним, він інтерпретує його через абстракцію, через трансцендентний порив в безсмертя, він розчиняє його в безсмертному» [2, с. 124].

У готиці складалось європейське історичне світосприйняття, що концентрувало всі прояви інтелектуального й духовного життя епохи. У ньому ідеальні уявлення Середньовіччя про Всесвіт, історію та людство нерозривно були пов'язані з простими і конкретними вимірами щоденної реальності, в ньому об'єднувалися всі надії, устремління та ідеали доби, а саме в цьому проявляється універсальність історичного мислення.

Йоган Гайзинга пише про те, що середньовічне «життя було пронизане релігією до такого ступеня, що виникала постійна загроза зникнення від-

На сьогодні в історії двох країн немає більш актуальної проблеми, ніж взаємовідносини між Україною та Росією. Для президента України В. Ф. Януковича і для країни в цілому, проблема ціни на російський газ – це проблема виживання економіки й населення в умовах світової рецесії. Для президента Росії В. В. Путіна вступ України до Митного Союзу – це більше, ніж приєднання ще однієї країни. Бо Україна – це Чорноморський флот Росії в м. Севастополь, в українському Криму; контроль над газотранспортною системою України; цілковитий контроль Азовського і більшої половини Чорного морів і т.д. Але найголовніше полягає в тому, що приєднання мільйонів освічених по-європейськи людей для Росії велика перспектива для майбутнього. А найродючіші в світі українські землі, а мільйони українців, які за часів СРСР стали росіянами. Отже, стає очевидним, що українсько-російські відносини – це не лише стосунки між двома країнами, а по-суті, це найглобальніша проблема Європи.

Серед фундаментальних праць слід виділити таку роботу, як «Українська державність в XX столітті» [29]. Колектив авторів складається з науковців Національного університету «Києво-Могилянської академії», Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України та американських вчених.

Інтерес представляє праця М. Томенко «Самозатвердження України від історії до політики» [28], де розглядаються проблеми етнонаціональних зв'язків в Україні, досліджуються принципи української політики.

Вагоме місце займає праця В. Кременя і В. Ткаченко, де показаний історичний шлях сучасної України й її взаємини з Росією та іншими країнами [20].

Велика кількість українських дослідників вважає, що Росія до сьогодні не позбулася у взаєминах з Україною диктату, силових рішень. До цієї низки авторів відносяться О. Гринів [6], І. Діак [8].

В основу досліджень Р. Євзорова покладений зовсім інший прагматичний підхід, де головну роль відіграє економічне співробітництво [14].

У дослідження О. Бодрука і М. Беліцер при аналізі українсько-російських стосунків наголос робиться на значенні кримського фактора [3].

О. Куценко, В. Поповкін, Л. Чекаленко-Васильєва і С. Власова при дослідженні україно-російських стосунків розглядають вплив на них регіональних еліт та регіоналізму [32, с. 21].

Заслужують на увагу наукові пошуки таких дослідників як: Г. Ярмаша [33], С. Пирожкова [23], В. Мадіссона і В. Шахова [24], Г. Перепелиці [22], Л. Дергачова [36].

Що стосується нашої тематики, то найближче до розв'язання цієї проблеми підходить праця Ф. Рудича, де він обґрунтовує важливість україно-російських стосунків в європейському вимірі [26]. В. Чалий [30] підкреслює, що українсько-російські стосунки носять виключно декларативний характер тому, що політичне керівництво країн не бажає його вирішувати по суті.

Таким чином, проведений нами короткий історіографічний огляд приводить до висновку, що проблемі європейських історичних цінностей у контексті українсько-російських стосунків дослідники поки що не приділили належної уваги. І саме тому наша стаття, хоч деякою мірою, заповнить існуючу порожнечу.

в 1928 р. м. Єнакієво – в м. Риково (до 1935 р.), м. Дмитріївськ (Донецька область) – в м. Олександрівськ, м. Дніпровськ (Херсонська область) – в м. Цюрупинськ [18].

На розвиток міст України впливали особливості промислових регіонів, зокрема, Донбасу, в якому доля міського населення була найвищою в Україні. У 1926 р. міське населення складало 33% населення Донбасу (960 тис. осіб), проте міське населення України складало лише 18,5% (5374 тис. осіб). У Донбасі на той час налічувалося 8 міст з 91 в республіці: Артемівськ, Дмитріївськ, Єнакієво, Луганськ, Маріуполь, Слов'янськ, Сталіно, Старобільськ; 10 селищ міського типу і 147 поселень, населення яких належало до міських жителів. Найбільшим містом Донбасу було Сталіно, де мешкало 106 тис. осіб [19, с. 56–57].

Аналіз динаміки темпів урбанізації дозволяє зробити висновок, що пік росту чисельності міського населення в республіці, особливо в Донбасі, припадає на роки першої і початок другої п'ятирічки, коли, з одного боку, відбувалось інтенсивне промислове будівництво, а з другого – усуспільнення сільськогосподарського виробництва і зубожіння селян, які подавалися на заробітки в індустріальні центри. Якщо в 1926 – 1932 рр. чисельність усього населення України збільшилася на 10%, а міського – на 34,5%, то у 1933 – 1939 рр., не дивлячись на загальне скорочення населення республіки на 3%, міське населення збільшилося на 55% [20].

Найбільш урбанізованим регіоном України був Донбас. Протягом 1920 – 1930-х у регіоні, біля реконструйованих старих і новостворених підприємств, виникли робітничі поселення, які згодом стали великими індустріальними центрами. Дуже швидко розросталися міста. Якщо на території сучасної Донецької області до революції 1917 р. було лише 4 міста: Бахмут, Слов'янськ, Маріуполь, Юзівка, то до 1939 р. на карті краю з'явилися ще 12. Згідно з переписом 1939 р. населення області зросло в 2 рази проти 1926 р., три чверті його мешкало в містах. Щорічно темпи приросту міського населення в промисловому Донбасі були в 2,4 рази вищими, ніж загалом по Україні [21, с. 49].

Станом на 1939 р. в Україні у містах мешкало 29% всього населення, тобто менше ніж у переважній частині країн Європи. У великих містах, які мали понад сто тисяч мешканців, в Україні мешкало 13%, в Польщі – 13,3%, Франції – 15,9%, Італії – 18,4%, Німеччині – 30,3%, Англії – 39,8%. У 1939 р. Україна мала 23 міста із населенням понад 100 тис. мешканців [22, с. 133].

У другій половині 1930-х рр., у результаті значного розширення території міст, місцеві органи влади порушили питання про утворення міських районних рад. Президія ЦВК УРСР 2 вересня 1937 р. задовольнила клопотання Донецького обласного виконавчого комітету про утворення в містах Сталіно та Ворошиловграді міських районних рад, а в 1938 р. міські районні ради з'явилися у Макіївці, в 1939 р. – у Маріуполі, а в 1941 р. – у Горлівці [23].

Великими індустріальними центрами стали колишні дрібні робітничі селища: Кривий Ріг, населення якого в 1939 р. збільшилось в порівнянні з 1926 р. у 16 разів. Дніпродзержинськ – більше ніж у 6 разів, Лисичанськ – у 17 разів [24, с. 28]. Значно зросла кількість адміністративних одиниць міського типу в цілому по Україні.

Таблиця 1
Зростання кількості міст і селищ міського типу в Україні
(в межах до 1939 р.) [25]

	1913 р.	1926 р.	1939 р.
Кількість міст (одиниць)	103	80	264
Кількість селищ міського типу (одиниць)	-	322	469
Питома вага міського населення (відсотків)	19	22	29

Наведені дані є результатом того, що, у зв'язку з поширенням індустріалізації, швидкими темпами зростала кількість міст і селищ міського типу. У 1939 р. чисельність міст порівняно з 1926 р. збільшилася майже втричі, а селищ міського типу – на 43%. Якщо в 1926 р. у міському середовищі перебував один із кожних п'яти жителів України, то в 1939 р. – один із трьох.

Особливо швидко зросла чисельність найбільших міст України, де було багато промислових підприємств, які стали привабливими для сільського населення, яке активно поповнювало чисельність індустріальних робітників.

Таблиця 2
Розвиток найбільших міст України (в тис. чол.) [26, с.1607]

Роки	1897	1926	1939
Київ	248	514	847
Харків	174	417	833
Сталіно	28	106	466
Одеса	404	421	602
Дніпропетровськ	120	234	527
Запоріжжя	19	56	282
Львів	160	310	340
Луганськ	20	72	215

Як бачимо, міста Харків, Дніпропетровськ з 1926 по 1939 роки зросли майже вдвічі, а міста Сталіно, Запоріжжя, Луганськ – в 3-5 разів.

Важливе значення в системі АТП мали міста обласного підпорядкування. Їх відносили до середньої ланки. Критеріями для виділення міст обласного підпорядкування стали, окрім чисельності населення (понад 50 тис. ос.), рівень розвитку промисловості, комунального господарства, ознаки економічного та культурного центру для навколишніх населених пунктів, а також потреба в управлінні цими містами – обласними центрами влади.

На відміну від міст республіканського підпорядкування, мережа міст обласного підпорядкування розвивалася динамічно. Тільки за один рік, з 1939 по 1940 рік їх кількість зросла з 67 до 77 [6, с. 218]. Практика виділення міст

рий лиц как материально малообеспеченные бывшие подданные Российской империи, граждане Советского Союза и Болгарии. Политэмигранты тоже входят в данную категорию, так как выехали из Болгарии по политическим мотивам, но остались в СССР на ПМЖ уже по экономическим соображениям. Таким образом, в период 1950-1960-х годов в миграционном настроении доминирующим стал экономический мотив.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються нехарактерні приклади міграцій із Болгарії до СРСР тенденційного характеру в ракурсі міграційних відносин між СРСР і Болгарією в період «хрущовської відлиги».

Ключові слова: ПМП, колишні піддані Російської імперії, громадяни СРСР, нелегали, політемігранти.

SUMMARY

The article depicts some uncharacteristic migration examples of tendentious character from Bulgaria to the USSR through the migratory relations between the USSR and Bulgaria during the period of «Khrushchev's Thaw».

Key words: permanent residence, former citizens of the Russian Empire, citizens of the USSR, illegal immigrants, political emigrants.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственный архив Донецкой области (далее – ГАДО), ф. Р – 3619, оп. 1, д. 1.
2. ГАДО, ф. Р – 3619, оп. 1, д. 17.
3. ГАДО, ф. Р – 5465, оп. 2, д. 10.
4. Государственный архив Краснодарского края, ф. 1625, оп. 1, д. 27.
5. Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней / Институт славяноведения и балканистики АН СССР; Под ред. Г. Г. Литаврина. – М.: «Наука», 1987.
6. Советско-болгарские отношения (1948 – 1970): Документы и материалы. Москва: Издательство политической литературы, 1974.

ББК 66.3 (4 Укр)+84(Укр=Рос)6

Полуденко С. В.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЦІННОСТІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті розглядаються основні напрямки історичного розвитку Європи, України та Росії. Аналізуються особливості європейської релігійності: готики, католицизму та греко-католицизму. Пояснюється різне історичне трактування понять шовінізм, націоналізм в Європі та в Україні. У статті підкреслюються особливості й розбіжності у сприйнятті українців та росіян.

Стосунки між Україною та Росією завжди виходять за рамки двосторонніх відносин, бо історично вони органічно пов'язані з Європою. Українсько-російські стосунки в цьому аспекті мають геостратегічне та геополітичне значення.

жителство и сдал их в Областное УМВД, так что тот был вынужден жить без документов, и работу нигде не мог найти. Руководством болгарских рабочих даже рассматривался вариант принудительной высылки из страны органами внутренних дел болгарских граждан, но этот шаг был категорически отвергнут руководством комбината «Сталинуголь» с апелляцией к советским законам, так как милиция не имела права и оснований применить к болгарским гражданам высылку, и решение этого вопроса возлагалось только на дипломатические каналы. Отметим тот факт, что согласно соглашению между СССР и НРБ болгарские рабочие имели «право по истечении срока работы на советском предприятии по своему желанию либо вернуться на родину, либо продолжить работу в Советском Союзе» [6, с. 105]. А в постановлении № 17 СНХ от 3 июля 1957 года данная статья была упущена [1, с. 29-32].

Администрация комбината не знала, как поступать с оставшимися болгарскими и неоднократно обращалась за помощью в Москву к руководителям болгарских рабочих в СССР с просьбами приехать в г. Сталино и на месте, побеседовав с рабочими, решить ситуацию. Но руководство в течение нескольких месяцев оттягивало решение этого вопроса, пока 6 января 1961 года не покинуло Москву, уехав в Болгарию. Проблема самовольно оставшихся болгарских рабочих так и осталась нерешенной. Со временем, так как Болгария не настаивала на их возвращении на родину, болгарские рабочие остались в Донецкой области. Инциденты такого рода с болгарскими гражданами, работавшими по трудовым договорам, имели место и в других районах СССР [2, с. 30].

Согласно социалистическому принципу построения общества Советский Союз также активно принимал иностранных политэмигрантов, в том числе и из Болгарии. В 1950-1960-х гг. на территории СССР проживали болгарские политэмигранты, но самих случаев приема таковых из Болгарии в этот промежуток времени не было зафиксировано. На тот момент времени Болгария негласно считалась шестнадцатой республикой СССР, и у власти стояла дружественная Болгарская коммунистическая партия, а политэмигрантами считались лица, бежавшие в СССР от преследований в своих странах, по политическим мотивам, обычно за приверженность или лояльность к коммунистическим взглядам. Но при этом в отчетной документации по работе с политэмигрантами встречаются и болгарские фамилии. Среди политэмигрантов, проживающих в Донецкой области, по состоянию на 20 июня 1963 года значится некий Динев Владимир Жельевич, болгарин, принявший гражданство СССР. Этот факт объясняется тем, что гражданин Динев считался политэмигрантом еще с 1932 года, бежавши из Болгарии через Турцию в СССР, будучи 22 летним студентом, который активно принимал участие в политических собраниях и митингах, что в обстановке политической нестабильности преследовалось [3, с. 15]. В Донецке Диневу была предоставлена квартира с удобствами, со временем он обзавелся семьей и работой шофера в таксомоторном парке.

Итак, между СССР и Болгарией был подписан ряд международных соглашений о сотрудничестве, которые предусматривали возможность миграции из Болгарии в СССР на определенный период с целью обучения или трудоустройства. Выехать могли только граждане Болгарии, и данные соглашения никоим образом не предусматривали возможности остаться в Советском Союзе на ПМЖ. Но ряд примеров миграции из Болгарии в СССР свидетельствует о складывающейся тенденции к выезду среди таких катего-

у эту категорию себе виправдала. Вона вписувалася в систему управління, сприяла зміцненню обласної ланки, покращенню керованості територіями.

Проте підхід до виділення міст в обласне підпорядкування, виходячи з чисельності населення й рівня економічного розвитку, призвів до великої диспропорції в їх кількості по областях. Якщо в Сталінській області в 1940 р. нараховувалося 12 таких міст, то в Миколаївській, Чернівецькій, Тернопільській і Ровенській областях – лише по одному. У 21 області кількість міст обласного підпорядкування не перевищувала п'яти [27, с. 149]. Безумовно, такі диспропорції не були бажані. На наш погляд, уніфікований підхід до формування мережі міст обласного підпорядкування недостатньо врахував регіональні особливості, потреби областей у розвитку своїх населених пунктів, створенні умов для підвищення їх економічного і культурного рівня.

У довоєнний період сформувалася досить численна мережа міст районного підпорядкування. Такі міста не мали значного економічного і соціально-культурного потенціалу, за своїм правовим статусом залишалися відокремленими і слабо впливали на розвиток навколишніх сільських територій.

Якщо врахувати, що кількість таких міст постійно збільшувалася, і в 1940 р. досягла 191, а масштаби відокремленості території з їх виробничими потужностями і трудовими ресурсами від сільського господарства зростали, то можна зробити висновок, що такі процеси ще більше ускладнювали проблеми села. Адже виходить, що село, витративши чимало зусиль і коштів на розвиток населених пунктів, і довівши їх до певного рівня, передавало ці населені пункти в категорію міст, не одержуючи за це будь-якої компенсації.

Зрозуміло, що процес зростання кількості міст є об'єктивним і закономірним. Проте цього не можна сказати про відрив їх від сільського господарства, відсутність єдиної системи органів влади й управління у рамках районних, міських і сільських територій, що могло б сприяти комплексному розвитку регіону, зміцненню села, його зв'язків із містом.

Водночас, політичне керівництво, виходячи з ідеологічних мотивів, продовжувало розпочаті ще в 1920-х рр. адміністративні перетворення, пов'язанні з перейменуванням міст та інших населених пунктів, яке мало комуністичний ідеологічний зміст, із застосуванням засобів радянської топоніміки. Але, на відміну від попереднього періоду перейменувань, 1930-ті рр. відзначалися не тільки своєю масштабністю, а й поверненням в окремих випадках колишніх назв населеним пунктам, що було пов'язано з репресіями у країні. В якості найбільш відомих перейменувань слід відзначити такі: у 1934 р. м. Єлісаветград (Кіровоградська область) – перейменовано в м. Кіров (з 1939 р. – м. Кіровоград), у 1935 р. м. Луганськ – у м. Ворошиловград, м. Сновськ (Чернігівська область) – у м. Щорс, в 1936 р. м. Кам'янське (Дніпропетровська область) – у м. Дніпрозвержинськ, у 1938 р. селище Шапрапкіне (Луганська обл.) – у м. Свердловськ [17, с. 181; 250; 276].

Процес змін назв населених пунктів республіки набув настільки широкого розмаху, що ЦВК СРСР 27 травня 1936 р. видав постанову про припинення перейменувань міст, районних центрів, містечок. Після цієї постанови масові зміни назв адміністративних одиниць тимчасово припинилися. Однак, були й винятки. Вони пов'язані в основному з тим, що в період політичних репресій їх жертвами стали численні діячі комуністичної партії й радянської держави, на честь яких ще зовсім недавно перейменовували

населені пункти. Тепер їх імена намагалися усунути з географічної карти. Так, наприклад, постановами Донецького облвиконкому від 27 травня 1936 р. м. Снакієве (назву повернуто в 1935 р.) перейменовано в м. Ордженікідзе, від 4 березня 1938 р. м. Постишево – у м. Красноармійськ [28, арк. 158].

Отже, аналіз динаміки змін у середовищі та структурі міських населених пунктів в окремих регіонах і загалом по Україні дає підстави констатувати чітку тенденцію значного зростання кількості адміністративних одиниць міського типу. Водночас слід зауважити на наявності відмінностей у темпах зростання населення по різних населених пунктах. Головною причиною урбанізації була привабливість промислових підприємств міст і містечок для селян, які поповнювали чисельність робітничого класу.

Друга тенденція у процесі створення нового адміністративно-територіального устрою полягала в тому, що влада прагнула максимально політизувати питання назв великих робітничих центрів, міст і міських селищ, що наочно демонструє політику перейменування населених пунктів, яка мала сформувати в суспільстві певні політичні орієнтири та цінності. Це була своєрідна епідемія, яка стерла з мапи України більше топонімів, ніж їх зникло за всю попередню історію країни.

Але, незважаючи на недоліки в політиці формування мережі і середовища міських населених пунктів, у нових економічних умовах усі вони повинні були стати спроможними самостійно господарювати, повніше задовольняти потреби своїх мешканців.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется политика советской власти по вопросам развития населенных пунктов Украины, формирования структуры городских поселений, становления новой системы управления городами в соответствии с реформами административно-территориального устройства 1920 – 1930-х гг.

Ключевые слова: города, населенные пункты, поселки городского типа, административно-территориальное устройство, переименование населенных пунктов, численность городов, городское самоуправление.

SUMMARY

The article deals with the policy of the Soviet power concerning the development of Ukrainian cities and settlements, city settlements' structure formation, new control system's formation in accordance to reforms of the administrative-territorial system in 1920 – 1930.

Key words: cities, settlements, settlements of city type, the administrative-territorial system, renaming of settlements, number of cities, city self-management.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончар А. В. Городские советы Украины: История становления и развития (1920 – 30-е годы) : автореф. дис. ...докт. ист. наук: 07.00.02 / А. В. Гончар. – К., 1991. – 88 с.
2. Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Гребеннікова. – Донецьк : ДонГУ, 1997. – 24 с.

отказало семье Криштоп в их просьбе о въезде в РСФСР на постоянное жительство. Как стало позже известно, семья Криштоп прибыла в Адлер на основании разрешения и пропуска, выданного пунктом регистрации репатрированных советских граждан города Унгены и справки консульства на въезд в СССР на постоянное жительство [4, с. 312]. В результате несогласованности действий между министерствами и ведомствами перед Министерством иностранных дел СССР жестко ставился вопрос о прекращении подобной практики направления из-за границы семей на постоянное жительство.

Отмечались случаи, когда болгарские граждане, работавшие в СССР по трудовому договору, отказывались покинуть пределы страны, оставаясь в Советском Союзе фактически нелегально. Согласно «Соглашению между правительством СССР и правительством НРБ о направлении в Советский Союз болгарских рабочих для работы на предприятиях, стройках и в совхозах СССР» от 18 мая 1957 года на предприятия Донецкой области с целью обучения горному делу прибыло более 3 тысяч болгарских граждан. По окончании договоров некоторые болгары категорически отказались выехать из Донецкой области на родину (архивное подтверждение нашли 13 подобных случаев в регионе). Свой отказ выехать на родину они мотивировали необходимостью закончить обучение в СССР (так как их не предусмотрели в списках учащихся вузов и техникумов) и экономическими факторами. Каладжиев Михаил Костадинов заявил, что он просит дать ему работу и возможность окончить второй курс Харьковского автодорожного института (автомобильное отделение), после чего он поедет домой и будет продолжать учебу в Софии. Но, в то же время все оставшиеся в области болгары были студентами учебных заведений, и практически все из них студентами второго курса, поступление датируется сентябрем 1959 года, практически за год до окончания трудовых договоров. Как видно из бесед, проводимых с оставшимися болгарскими гражданами, обучение в Советском Союзе стало лишь официальной возможностью остаться в Донецкой области. Вот несколько выдержек из беседы инструктора отдела угольной промышленности Сталинского Обкома КП Украины Вотина с болгарскими гражданами – бывшими рабочими шахт треста «Горловскуголь», самовольно оставшимися проживать в СССР (беседа была проведена 22 марта 1961 г.): «Кръстев Кръстю Христов не выехал на родину в Болгарию потому, что 1.09.1959 года он поступил в Киевский институт народного хозяйства на отделение «Экономика производства». Дома на родине у него отец – член БКП с 1932 года, мать и сестра, но они живут бедно и ему помочь не могут (село Воробьевка, Терновской). Просит, чтобы ему разрешили работать и заочно учиться, он объяснил, что в Болгарии ему будет очень тяжело получить образование. В заключении он сказал: «Пусть меня судят, но я не уеду» [2, с. 46-47].

Вопрос о самовольно оставшихся болгарях решался в самых высоких инстанциях. С целью заставить болгарских граждан покинуть Донецкую область к ним были применены меры административного и экономического характера. Например, БКП настаивало на том, чтобы руководство комбината «Сталинуголь» никакой работы, даже поденной, оставшимся самовольно болгарским рабочим не предоставляло [2, с. 47-48].

Заместитель руководителя болгарских рабочих Бояджиев отобрал у Каладжиева Михаила Костадинова национальный паспорт и советский вид на

Демократической республики Вьетнам и Федеративной республики Югославии, а также властями, действовавшими ранее на территории перечисленных республик. Граждане Болгарии, принявшие советское гражданство, и реэмигранты пенсионного возраста, постоянно проживающие в СССР, оформляли пенсии наравне с рядовыми советскими гражданами. Например, в станице Ново-Щербиновская проживал реэмигрант Агафонов Тихон Тарасович, который прибыл из Болгарии в 1956 в возрасте 73 лет, пенсию получал в районном отделе социального обеспечения [4, с. 43].

Документы из всех других стран подлежали легализации. Например, только за 4 квартал 1959 года в города и районы Краснодарского края на постоянное жительство из-за границы прибыло 8 граждан, 5 из которых нуждались в легализации документов, так как прибыли из стран не социалистического лагеря (Австралия, Иран, Канада, Бельгия). Эти граждане должны были присылать документы с соответствующим заявлением в Консульское Управление МИД СССР, которое направляло их в посольство, миссии или консульства СССР за границу для легализации иностранными властями, а затем в посольства, миссии или консульства СССР. Естественно, что на пересылку документов и на их легализацию у иностранных властей требовалось какое-то время, иногда несколько месяцев. В это время семьи находились в очень бедственном положении и неоднократно обращались за материальной помощью к властям.

Итак, уполномоченные органы власти СССР в большинстве случаев принимали положительное решение о выдаче разрешения на въезд на территорию СССР бывшим поданным Российской империи и гражданам СССР, имевшим родственников в СССР, которые были готовы предоставить мигрантам материальную помощь и жилплощадь в случае необходимости.

Зафиксированы случаи, когда болгарские граждане, которые не имели близких родственников в Советском Союзе и не попадали под действие международных советско-болгарских трудовых соглашений, изъявляли желание выехать в СССР на постоянное место жительство. В большинстве случаев такие решения принимались под влиянием положительных впечатлений, произведенных рассказами родственников или знакомых, работавших какое-то время в СССР. Трансграничная миграция рабочей силы осуществлялась преимущественно по экономическим мотивам.

Чуркин Иван Николаевич родился в 1932 году в Софии, до 1957 года работал слесарем в Промкомбинате. Состоит членом Димитровского союза народной молодежи. Его жена – Р. А. Чуркина 1936 г. р., гражданка Болгарии, работала счетоводом в Управлении городской торговли. Семья Чуркиных не имела родственников в Советском Союзе, но изъявила желание выехать в СССР на постоянное место жительство, предположительно в город Новороссийск или Таганрог [4, с. 137]. Прежде чем Министерство иностранных дел выдаст подобное разрешение, Краснодарский краевой исполком обязан был сначала рассмотреть вопрос о возможности трудоустройства семьи Чуркиных, а также предоставить жилплощадь.

Семья Криштоп в составе трёх человек: мужа Владимира Кондратьевича 1895 г. р., жены 1924 г. р. и сына школьного возраста, прибыла в город Адлер Краснодарского края из Болгарии несмотря на то, что Главное управление переселения и организованного набора рабочих при Совете Министров РСФСР

3. Коцур Н. І. Соціальне становище міського населення в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / Н. І. Коцур. – К., 1997. – 27 с.
4. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга пол. 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / О. І. Кокорська. – К., 1995. – 24 с.
5. Борисенко М. Соціальне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2007. – № 4-5. – С. 70-78.
6. Шабельніков В. І. Міста і населені пункти України в радянській системі адміністративно-територіального устрою (1920-1930-ті роки) / В. І. Шабельніков // Історичні записки: зб. наук. праць. – Вип. 30. – Луганськ, 2011. – С. 213-220.
7. Советское строительство. Сборник II-III. – М., 1925. – 225 с.
8. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (ЗУ УРСР). – 1925. – № 12. – С. 91.
9. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф.р. 5800, оп.2, спр.294.
10. Гребеннікова О. В. Міста Донбасу в 20-х роках ХХ ст. / О. В. Гребеннікова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – Вип. 18. – Донецьк, 2001. – С. 148-153.
11. ЗУ УРСР. – 1925. – № 66. – С. 371.
12. ЗУ УРСР. – 1922. – № 45. – С. 668.
13. Алампиєв П. М. Экономическое районирование СССР / П. М. Алампиєв. – М.: Политиздат, 1959. – 203 с.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф.р.203, оп.203, спр. 2122.
15. ДАДО. Ф.р. 1162, оп.2, спр.86 а.
16. ДАДО. Ф.р. 1146, оп.2, спр.89.
17. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
18. ДАДО. Ф. 279, оп.1, спр.1, арк.27; Ф.1146, оп.2, спр.89, арк. 78; Ф.р. 2, оп.1, спр.1253, арк. 337; Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – С. 251.
19. Лихолобова З. Г. Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1939 гг.) / З. Г. Лихолобова, О. Коваленко // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк, 1994. – Кн. 3. – С. 56-73.
20. Райони УСРР. Статистичний довідник. Т.1. – Харків. Народне госп. і обл. лік, 1936. – С. 10; Итоги Всесоюзной переписи населения Украинской ССР. – К.: Госстатиздат, 1963. – С. 16.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область / гол. Ред. колегія Тронько П. Т. (голова). – К.: Інститут історії АН УСРР, 1970. – 992 с.
22. Kubijowytsch W. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine Beiträge zur Ukrainekunde UKR Wiss institute, Heft. – Berlin, 1936. – 187 p.
23. ДАДО. Ф.р.-2794, оп.2, спр.13, арк. 158; Фонд мікрофільмів, № 1501; Ф.р.-2794, оп.1, спр.5, арк. 64; Ф.р.-2794, оп.1, спр.19, арк.41; Ф.р.-2794, оп.1, спр.84, арк.6.
24. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967): стат. довідник. – К.: Політична література, 1967. – 272 с.

25. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967): стат. довідник. –К. : Політична література, 1967. – С.28; Ведомости Верховного Совета РСФСР. – М., 1939. – С. 62.
26. Голубничий В. М. Місто / В. М. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5.
27. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій: досвід і уроки / П.Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5-7. – С. 141-151.
28. ДАДО. Фонд мікрофільмів, № 1504; Социалистический Донбасс. – 1936. – 28 мая.

ББК У9 (4Укр) 30

Шевченко О. М.

ОСОБЛИВОСТІ Й ХАРАКТЕР ЗРУШЕНЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЦІ В ПЕРІОД 1991 – 2004 рр. І ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються сутність, особливості й характер зрушень у вітчизняній економіці в період 1991 – 2004 рр., їх вплив на становлення інвестиційної моделі розвитку України. Запропоновані категорії, які відбивають характер інвестиційної моделі, що склалася в країні.

Забезпечення конкурентоспроможності економіки України на світовому ринку можливе лише на основі переходу її на інноваційний шлях розвитку, для чого необхідно сформувати відповідну інвестиційну модель розвитку країни.

Поняття «інвестиційна модель розвитку» широко використовується як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками [1; 6]. Це поняття є одним з центральних при аналізі економічного стану країни й розробленні шляхів переходу її до стійкого економічного зростання. Серед вітчизняних дослідників є різні трактування щодо його розуміння. В одних випадках поняття «інвестиційна модель розвитку» використовується як тотожне поняттю «інноваційний розвиток» [6], в інших – вони розрізняються, і перше використовується як більш універсальна категорія [1].

Проблема аналізу особливостей інвестиційної моделі розвитку України висвітлена в роботах вітчизняних дослідників. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій щодо сучасних проблем і заходів з формування ефективної інвестиційної моделі розвитку України, продовжує залишатися відкритою проблема характеру інвестиційної моделі, що склалася в країні.

Мета дослідження – розгляд специфічних особливостей і характеру інвестиційної моделі розвитку України, яка найбільш рельєфно проявилася в період економічного зростання 1999 – 2004 рр. Під впливом зрушень у вітчизняній економіці.

Характер і особливості інвестиційної моделі, що склалася в Україні на той час, визначаються значною мірою особливостями економіки України, що дісталася в спадок від СРСР, а також тими змінами, яких вона зазнала в умовах трансформаційної кризи.

Економіці, успадкованій від СРСР, були притаманні такі риси: перевантаженість екологічно небезпечними енергоємними базовими галузями;

дом и предоставляет брату жилплощадь, к тому же гражданин Боярко, согласно своему предыдущему опыту (до 1953 года начальник животноводческого отдела в совхозе Дрен Плевенской околии, а с 1953 года агроном-паркостроитель), будет устроен на работу в совхоз «Гигант» города Славянск [4, с. 311].

Часть военнослужащих царской, а позднее белой армии, боясь преследований, также предпочла мигрировать за границу. Ляхов Тимофей Лукич с 1914 по 1917 год служил в царской армии, в 1918 г. был призван в белую армию, с которой в 1920 году эвакуировался в Болгарию. В Болгарии занимался частной торговлей и принял болгарское гражданство. В 1949 году вышел на пенсию. Его жена Анна Алексеевна в 1932 году выехала из СССР в Румынию, откуда переехала в Болгарию, где в 1936 году вышла замуж за Т. Л. Ляхова. При этом в СССР в станице Отрадное Отраденского района Краснодарского края остался их на то время несовершеннолетний сын, который по каким-то причинам не эмигрировал с матерью. Таким образом, А. А. Ляхова проживала в браке с Т. Л. Ляховым, когда тот еще жил в Российской империи, и предположительно данная чета была скреплена церковным союзом, так как Ляховы официально зарегистрировались в загсе, будучи уже в Болгарии. В 1959 году чета Ляховых возвращается в СССР к сыну Ляхову Ивану Тимофеевичу, инвалиду Великой Отечественной войны [4, с. 283].

Представленные примеры относятся к категории лиц, имеющих подданство Российской империи, а позднее принявшие подданство Болгарии. Были также зафиксированы случаи, когда в 1920-1930-х годах в Болгарию мигрировали граждане СССР. Толстик Арсений Семенович 1894 г. р. в 1957 году обратился с ходатайством о выезде из Болгарии в СССР на постоянное проживание к сыну. В таком случае консульское управление Министерства иностранных дел передавало Главному управлению переселения и оргнабора рабочих при Совете Министров РСФСР, а то в свою очередь – исполкому области или края (а в данном случае председателю исполкома Краснодарского краевого Совета депутатов трудящихся) запрос о возможности и согласии принимающей стороны (Толстика Ивана Арсентьевича – сына) взять на иждивение родственника [4, с. 60].

Проанализировав эти случаи миграции в Советский Союз, можно заметить тенденцию, что во многих случаях возрастная категория переселенцев составляет 55-70 лет, т.е. пенсионный или предпенсионный возраст. Таким образом, кроме предоставления жилплощади и работы в случаях, если переселенцы трудоспособного возраста, возникал также вопрос о начислении пенсионных выплат. Согласно законодательной базе СССР иностранные граждане, постоянно проживающие в СССР, имеют право на получение пособий, пенсий и на другие формы социального обеспечения на общих основаниях с гражданами СССР. Частично этот вопрос регулировался Министерством иностранных дел, которое установило, что документы, подтверждающие трудовой стаж, или другие документы, относящиеся к назначению пенсий, не требуют легализации. Это постановление распространялось только на документы, выданные властями Китайской, Монгольской, Венгерской, Польской и Румынской народных республик, Чехословацкой республики, Народных республик Албании и Болгарии, Корейской народной-демократической республики, Германской демократической республики,

государства, но и класса, а также отдельного индивида. В предложенной статье мы хотели бы обратиться к нехарактерным примерам миграций из Болгарии в СССР тенденциозного характера в ракурсе миграционных отношений между СССР и Болгарией в период «хрущевской оттепели».

Как таковой общей концепции административно-правового регулирования миграционных отношений в СССР не существовало. Следовательно, между СССР и Болгарией не было предусмотрено развития международных отношений в плоскости миграционного права. Но, несмотря на это, наиболее тесные внешние миграционные отношения у СССР сложились именно с Болгарией. Страны социалистического блока с главенствующими коммунистическими режимами всесторонне поддерживались Коммунистической партией Советского Союза. Апрельский Пленум 1956 г. ЦК Коммунистической партии Болгарии утвердил решение относительно возвращения к «ленинским методам руководства массами» [5, с. 546]. В контексте мирового противостояния «социализм – капитализм» такое положение давало выгодные условия для советско-болгарского сотрудничества.

На законодательном уровне нормы, регулирующие сферу международной миграции населения, были прописаны в ряде международных документов политического и экономического характера в виде соглашений. Наиболее важными документами являются соглашение между правительством СССР и правительством НРБ «Об обучении граждан НРБ в высших учебных заведениях СССР» и соглашение «О направлении в Советский Союз болгарских рабочих для работы на предприятиях, стройках и в совхозах СССР», согласно которым проходила трансграничная миграция рабочей силы и студенческая миграция. Соглашения предусматривали временную миграцию болгарских граждан на территорию Советского Союза с целью освоения новых специальностей, обучения и обмена опытом. К таким примерам можно отнести миграцию болгар на угольные предприятия Донбасса в период 1957-1960 гг., освоение болгарскими рабочими леспромпхоза Коми АССР в 1970-1980 гг., участие в строительстве газопровода «Союз» и другие.

Но также были нетипичные случаи миграции из Болгарии в СССР, которые не регламентировались советско-болгарскими соглашениями. В середине 1950-х годов из Болгарии в СССР стали возвращаться бывшие подданные царской России.

После Октябрьской революции часть подданных Российской империи по ряду причин экономического характера, вследствие политической нестабильности и в целях самосохранения, предпочла уехать за границу. В этом отношении один из наиболее распространенных миграционных путей проходил через Францию, а далее в другие страны. Боярко Фотий Андреевич 1898 г. р. до 1917 года проживал в станице Петровской Славянского района Краснодарского края, занимался земледелием и садоводством. В 1917 году выехал во Францию, откуда переехал в Болгарию. В 1958 году Боярко обратился в Посольство СССР в НР Болгарии с ходатайством о въезде в СССР на постоянное место жительства к родственникам – сестре Диденко Анне Андреевне [4, с. 282]. Краснодарский краевой исполком рассмотрел вопрос о возможности приема гражданина Ф. А. Боярко на постоянное жительство, и сообщил Главному управлению переселения и оргнабора рабочих при Совете Министров РСФСР, что сестра Боярко Ф. А. имеет собственный

значна питома вага галузей, що виробляють проміжний продукт; надмірно розвинений ВПК; недорозвиненість соціальної сфери і галузей, які визначають НТП; технологічна відсталість кінцевих виробництв і нездатність задовольняти повною мірою внутрішній споживчий попит; недорозвинена інфраструктура: транспортна, енергетична, інформаційна, комунальна, соціальна [2].

У період отримання Україною державної незалежності й демонтажу централізованої системи управління економікою країни, що супроводжувалося глибокою трансформаційною кризою, відбувалася інтенсивна структурна ломка на рівні промислових галузей і особливо секторів господарства. Внаслідок цього структурні диспропорції в економіці України значно посилювалися. Так, у 1991 р. на базові галузі приходилося 25,6% виробництва, а в 2000 р. їх частка зросла до 58%, машинобудування представлене відповідними показниками – 30,7 і 13,2%. Диспропорції між групами А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво предметів споживання) збільшилося, відповідно, 62,9 і 37,1% у 1991 р., 78,3 і 21,7% – у 1995 р. Зросла частка найбільш енергоємних – енергетичного і металургійного комплексів (53,4% у 1999 р. проти 21,1% – у 1990 р.), при стрімкому скороченні частки легкої промисловості [2].

Ці зміни пов'язані із затвердженням високого рівня низькотехнологічних капіталомістких видів діяльності, які створили дефіцит інвестицій в інших секторах економіки, стали фундаментальними. Вони визначили подальший розвиток країни й природу економічного зростання, що спостерігалось після спаду з 1999 р. Без їх урахування не можна зрозуміти характер інвестиційної моделі розвитку, що склалася в країні і діє дотепер.

Економічне зростання 1999-2004 рр. за своїм характером не було однорідним. На початковому етапі 1999-2002 рр. природа його не викликала сумнівів у вітчизняних дослідників як відновлюваного зростання (коли його джерелами були екстенсивні чинники: нарощування економіки за рахунок завантаження вільних виробничих потужностей, використання наслідків глибокої девальвації гривні у 1997-1998 рр., погашення боргів по заробітній платі та пенсіям, високий урожай у сільському господарстві, частка якого у ВВП складала 15–16%, а також значне зростання сфери послуг. Зростання продукції промислового виробництва у цей період сталося за рахунок металургійного і паливно-енергетичного комплексів [5]. Природа ж економічного зростання 2003-2004 рр. викликала розбіжності в його трактуванні.

Серед вітчизняних фахівців на той період склалася оптимістична точка зору щодо визначення характеру економічного зростання цього періоду. Представники оптимістичної оцінки відстоювали тезу про затвердження нової якості зростання, про становлення в Україні інвестиційної моделі, здатної забезпечити не лише стійке (тривале) зростання, але і в перспективі, структурно-інноваційне оновлення економіки [6].

Основою для такого ствердження була теза про вичерпання можливостей відновлюваного типу економічного зростання, що мало місце у 2002 р., коли сталося уповільнення темпів приросту реального ВВП з 9,2% до 5,2%. Результатом чого стало майже подвійне зменшення приросту промислового виробництва, зниження прибутковості підприємств і рівня рентабельності економіки, що, у свою чергу, було першопричиною істотного уповільнення темпів інвестицій.

Іншим аргументом було зростання інвестицій у 2003 р. в основний капітал за рахунок власних грошових коштів підприємств і організацій, зміна їх технологічної структури, яка була пов'язана із зростанням витрат на придбання машин, устаткування для заново побудованих об'єктів і реконструкції й технічного переоснащення діючих підприємств.

Проте основним фактом економічної ситуації, на думку «оптимістів», було подвійне зростання обсягів виробництва в машинобудуванні за чотирирічний період, досягнення у 2003 р. зростання обсягів виробництва в машинобудуванні на 35%, а також зростання на 39% об'ємів імпорту машин і устаткування. До цього варто додати активізацію інноваційної активності суб'єктів господарської діяльності, коли кількість підприємств, які впроваджували інновації в 2003 р. склала 1120. У 2003 р., у порівнянні з 1999 р., кількість освоєних нових машин, устаткування, апаратів і приладів збільшилася в 1,5 рази і склала 710 найменувань. Загальний об'єм виробленої інноваційної продукції склав 11,2 млрд. грн. [6].

На протипагу представникам цього напрямку, вітчизняними дослідниками було зауважено, що ресурс відновлюваного зростання на той момент не був вичерпаний. З урахуванням зростання ВВП, навіть за 2004 р., його обсяг усе ще складав 60 % від обсягу 1990 р. Зниження темпів розвитку спричинили низький урожай у сільському господарстві, викликаний погодними умовами, і скорочення прибутків від зовнішньоекономічних операцій, обумовлене падінням світових цін на продукцію металургійного комплексу. Головні внутрішні показники національної економіки, що знаходиться на стадії становлення, як у 2002 р., так і в 2005 р. залежали від непередбачуваного впливу кон'юнктури міжнародних ринків, цін на енергоносії і загальних тенденцій розвитку світової економіки [5].

Що ж до характеру інвестиційної моделі, яка найповніше відбилася у післякризовий період 2000 – 2004 рр., то, оцінюючи її, треба виходити з того, що визначальним чинником розвитку економіки й суспільства в цілому є технологічний спосіб виробництва [3]. І якщо спробувати подивитися з цієї точки зору і з'ясувати, чи забезпечували здійснювані в економіку інвестиції пріоритетний розвиток вищих технологічних укладів, то відповідь виявиться негативною.

За даними Інституту економічного прогнозування НАНУ, підприємства третього технологічного укладу виробляють 58 % загального об'єму продукції промисловості, а їх частка в інвестиціях складає 75%. І навпаки, підприємства четвертого, вищого технологічного укладу, виробляють 38% продукції, а їх частка в інвестиціях – 20%. З тієї частини інвестицій, яка безпосередньо спрямована на вдосконалення техніки й технології виробництва, на частку підприємств третього технологічного укладу доводиться 83% капіталовкладень, а четвертого – тільки 10% [3].

Отже, інвестиційній моделі розвитку, що склалася в Україні, притаманний «зворотний» (інверсійний) тип розподілу інвестицій, коли інвестиції розподіляються в більш застарілі технологічні устрої і не забезпечують їх поетапну, органічну заміну більш передовими, як це відбувається у промислово розвинених країнах.

Високотехнологічні й наукомісткі галузі практично не мають доступу до фінансових ресурсів для забезпечення інновацій. Це пояснюється тим, що

11. Питання культурних зв'язків за кордоном // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 4. – Справа 7620.
12. Питання культурних зв'язків з закордоном // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 4. – Справа 8435.
13. Наукове співробітництво, навчальні та освітні питання // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 4. – Справа 8398.
14. Освіта, наука, культура // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 4. – Справа 9647.
15. Освіта, наука, культура // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 5. – Справа 12264.
16. «Стипендія Леонарда Сйлера – політехнікам» // Київський політехнік. – 2003. – № 36.
17. Macht E., Rempe A., Wiedemann A. Charkiw: Nürnbergs ukrainische Partnerschaft / E. Macht, A. Rempe, A. Wiedemann. – Nürnberg : Rumpel-Druck, 2000. – 31 s.
18. Освіта, наука, культура // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 5. – Справа 10648.
19. ВНЗ «Київський університет ринкових відносин» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.gotostudy.com.ua/catalog/52-1.html>
20. Левицькі Л. Два дипломи – реальність // Голос України. – 2008. – 12 березня. – С. 8.
21. Internationale Kooperationen [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.hochschulkompass.de/>

ББК: Т 63.3(2=Болг)

Комар Я. В.

ИЗ БОЛГАРИИ В СССР НА ПМЖ (НЕТИПИЧНЫЕ ПРИМЕРЫ ПЕРИОДА «ХРУЩЕВСКОЙ ОТТЕПЕЛИ»)

В статье рассматриваются нехарактерные примеры миграций из Болгарии в СССР на постоянное место жительства тенденциозного характера в ракурсе миграционных отношений между СССР и Болгарией в период «хрущевской оттепели».

Миграция – это нормальный повседневный процесс, который мы часто не замечаем. А в то же время сами постоянно перемещаемся: на работу и учебу в другой город, выезжаем на отдых, женимся и выходим замуж и уезжаем, тем самым мы решаем свои собственные жизненные проблемы. Все это примеры миграционного движения, что нормально и неизбежно для любого общества.

Все вопросы, которые связаны с темой «миграции», сейчас очень популярны в социальной, экономической и исторической науке. Приоритетным направлением является исследование современных миграционных процессов, что немаловажно для понимания и формирования социально-экономической политики государства на будущее, но значимым будет и изучение миграционных процессов в историческом срезе. Ошибки и положительный опыт прошлого во многом определяют линию поведения не только

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок може стати детальне дослідження договірно-правової бази співробітництва, а особливо проблеми двостороннього визнання дипломів.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена українсько-німецькому співробітництву в області вищого образования в 90-е гг. XX в. – в начале XXI в., проанализированы основные формы сотрудничества, деятельность общих украинско-немецких факультетов.

Ключевые слова: Украина, Германия, высшие учебные заведения, общие факультеты, стипендии, гранты.

SUMMARY

The article is devoted to Ukrainian-German cooperation in the sphere of Higher Education in the 90s of XX century – early XXI century. The author analyzes the main forms of cooperation, the activity of joint Ukrainian-German faculties.

Key words: Ukraine, Germany, institutions of higher education, joint faculties, scholarships, grants.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яцишин М. М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – 90-х років XX століття / М. М. Яцишин. – Луцьк : Вежа, 1999. – 204с. – (Книгозбірня студента).
2. Солошенко В. В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках XX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. В. Солошенко, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 217 с.
3. Wilfried Gilje Dialog mit Defiziten. Die deutsch- ukrainischen Kulturbeziehungen Bestandsaufnahme und Empfehlungen. Stuttgart : ifa 2001. – 120 s.
4. Питання культурних зв'язків з закордоном // Галузевий державний архів МЗС України. – Фонд 1. – Опис 4. – Справа 8388.
5. Deutsch-ukrainische Abkommen über Hochschulzusammenarbeit (HRK – VRUN), 27 April 1998. – Äquivalenzen und Anerkennung: Abkommen der HRK über Hochschulzusammenarbeit mit ausländischen Partnerinstitutionen und Dokumente. Ukraine.
6. Europäische Kommission: Tacis-Programm Jahresbericht 1995. – Europäische Kommission: Brüssel. – 1996. – 48 s.
7. Німецький технічний факультет // Донецький політехнік. – 2007. – Вип. 1-2. – січень.
8. Калашников В. И. Концепция интеграции украинских инженеров в европейский рынок труда. Сборник работ семинара стипендиатов ДААД // Глобализация международного рынка труда: роль та задачи вищої школи. – Донецьк : Об'єднання колишніх стипендіатів ДААД Донецького регіону. 2006. – С. 34-39
9. Німецький технічний факультет Донецького національного технічного університету відсвяткував своє 20-річчя [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://vnz.org.ua/novyny/podiyi/2857-ntf-donntu-vidsvjatkuvav-20-richchja>
10. Вивиан Н. А хотел бы учиться в Германии? / Н. Вивиан // Время. – 1994. – 15 июня.

приватний капітал прагне до швидкого отримання максимального прибутку з мінімальними витратами, тому він більш охоче прямує у торговельно-посередницьку сферу і сферу фінансових спекуляцій. Він не прямує у високотехнологічні наукомісткі галузі виробництва, що вимагають значних капіталовкладень у науковий пошук і розробки, а віддачу від вкладених грошових коштів доводиться чекати достатньо довго. Іноземний капітал так само не зацікавлений у капіталовкладеннях у ці галузі, оскільки для нього головна проблема полягає не в створенні собі конкурента, а збуті в Україні свого власного кінцевого продукту.

Серед основних перешкод на шляху створення механізмів фінансового забезпечення інноваційної моделі економічного розвитку можна назвати: 1) збереження можливостей отримувати високі прибутки від традиційних видів економічної діяльності; 2) слабкість і неліквідність внутрішнього фондового ринку; 3) відсутність небанківських фінансових інститутів (інституціональних інвесторів); 4) складнощі з ефективним розміщенням фінансових ресурсів у банківській системі [4].

Аналіз характеру інвестиційної моделі розвитку України припускає також урахування особливостей процесу мобілізації інвестиційних ресурсів, які здійснюються фінансовими посередниками. Особливий інтерес представляє та складова частина інвестиційного процесу, де відбувається трансформація заощаджень домашніх господарств в інвестиції. Оскільки залишається незагребуваним наявний потужний і реальний фінансовий потенціал, зосереджений у населення.

Так, у промислово розвинених країнах, акумулюючи за допомогою фінансових операцій велику кількість різних за об'ємом заощаджень населення, інститути фінансового посередництва здійснюють їх кількісну й якісну трансформацію, створюючи колосальні додаткові фінансові ресурси для розвитку економіки.

На межі XX – XXI тисячоліть вкладення банків в економіку у вигляді внутрішніх кредитів у нефінансовий сектор склали: в Японії – більше 190% ВВП, США – близько 120%, ФРН – більше 110%, Англії – близько 130%, Гонконзі – більше 170%, Таїланді й Південній Кореї – близько 150% ВВП [8].

Фінансові посередники контрактно-ощадного типу – страхові компанії й пенсійні фонди – своєю діяльністю стимулюють зростання фінансових активів домашніх господарств у формі страхових і пенсійних резервів. Так, у США в 2005 році вони склали 23 % усіх фінансових активів населення.

Фінансові посередники інвестиційного типу забезпечують залучення до інвестиційного процесу навіть невеликі заощадження консервативних інвесторів. У США в програмах взаємних фондів бере участь більше ніж 60% домашніх господарств.

В Україні внутрішні кредити всього фінансового сектора в період з початку інвестиційного зростання 2000 р. у багато разів були менше, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою. Так, відношення наданих в економіку країни кредитів до ВВП усього фінансового сектора України склало усього лише 60,17% [7]. Цей показник був менший, ніж у Японії, майже у три рази і майже в два рази менше, ніж у США.

Це при тому, що технічне переозброєння національної економіки вимагає інвестицій, об'єм яких для реального сектора економіки оцінюється ек-

пертами приблизно в 40–60 млрд. грн. Україна направляє майже 30% свого ВВП на заощадження. Такий рівень норми заощаджень свідчить про високий внутрішній потенціал інвестиційного розвитку економіки [6].

Незначним також був показник відношення інвестицій в основний капітал до заощаджень населення. І це не випадково, оскільки має місце істотний розрив між упорядкованими і неупорядкованими заощадженнями населення. Під упорядкованими формами заощаджень маються на увазі банківські депозити, акції, облігації, паї в інвестиційних фондах, накопичувальні страхові поліси. До неупорядкованих заощаджень належать готівкові грошові кошти в національній та іноземній валюті, грошові кошти, вкладені домашніми господарствами в матеріальні активи: коштовні камені й метали, антикваріат, картини, квартири й інші матеріальні об'єкти, вкладення в які досить ліквідні, оскільки дозволяють зберегти заощадження від знецінення або отримати додатковий прибуток.

Якщо характеризувати динаміку розриву між зазначеними формами заощаджень у період з 1998 по 2004 рік, то частка готівки в сукупних засобах фізичних осіб коливалася в межах 40–70% [9].

Така асиметрія між готівковим потенціалом інвестиційних ресурсів і рівнем їх фактичної мобілізації є фактом, що відбиває характер інвестиційного процесу в Україні. Цей факт свідчить про неефективність функціонування системи інститутів фінансового посередництва, пов'язаного з акумуляцією й інвестуванням заощаджень домашніх господарств. Про неефективність його роботи свідчить і факт зростання відпливу капіталу за кордон, а також тенденції, що спостерігаються в міжгалузевому русі фінансових потоків на стадії перерозподілу тимчасово вільних засобів.

Проведене дослідження доводить, що особливості та характер зрушень у вітчизняній економіці в період 1991 – 2004 рр. спричинили формування такої структури національної економіки, в якій, на відміну від передових промислово розвинених країн, інвестиційно активними є галузі застарілих укладів.

Виходячи з цього, характер інвестиційної моделі, що склалася в країні, можна визначити як інверсійну модель інвестиційного розвитку, тобто таку, для якої, на відміну від органічної моделі, не властивий ефективний механізм перерозподілу інвестицій, що склався з галузей третього і четвертого технологічних укладів, у сучасній п'ятій і шостій технологічні уклади, що формуються.

В Україні, на відміну від передових промислово розвинених країн, нині інвестиційно активними є галузі застарілих укладів. Характерною рисою також є наявність значних диспропорцій між готівковим потенціалом інвестиційних ресурсів і рівнем їх фактичної мобілізації.

У сукупності ці чинники можна визначити як «інвестиційний парадокс», тобто як таку ситуацію, коли, при зіставленні інвестиційного процесу в частині розподілу інвестицій між технологічними укладами, а також мобілізації і трансформації заощаджень домашніх господарств у промислово розвинених країнах і деяких країнах з перехідною економікою, зокрема в Україні, спостерігається їх невідповідність, а саме: в останній – неупорядковані заощадження населення значно перевищують упорядковані в умовах значного дефіциту інвестиційних ресурсів.

«Інвестиційний парадокс» відбиває сутність інвестиційного процесу й інвестиційної моделі розвитку, що склалася в Україні.

було вдосконалення системи підготовки та перепідготовки спеціалістів з вищою освітою і задоволення потреб підприємств України у спеціалістах, які б опанували новітні технології проектування й експлуатації виробничих машин і механізмів. Випускники НТФ також добре повинні володіти німецькою технічною мовою для участі в міжнародному науково-технічному співробітництві.

У листопаді 2003 року з міністерством освіти ФРН було підписано угоду про співпрацю в сфері підготовки фахівців сучасного рівня, за якою Тернопільський національний економічний університет отримав право утворити українсько-німецький факультет, випускники якого можуть отримати два дипломи – Української та Німецької держав. Він уже давно співпрацював з Дрезденським технічним університетом, готуючи фахівців з міжнародної економіки. Факультет об'єднав переваги німецької та української систем підготовки. Німецькі викладачі почали приїжджати до Тернополя читати лекції, здійснювати контрольні заміри знань студентів, відбирати найкращих для семестрового навчання у Дрезденському університеті. Тернопільські студенти отримали можливість навчатися в різних університетах Німеччини, а також Австрії та Швейцарії. Практику вони повинні проходити на провідних підприємствах у Німеччині, і на спільних з німецьким капіталом підприємствах в Україні. Отже, випускники цього факультету отримували раніше лише український диплом, а з 2003 року вони змогли одержати ще й диплом державного зразка Дрезденського технічного університету. З метою подальшого поглиблення співпраці у навчальному процесі німецька сторона запропонувала українським партнерам вилучити з навчальних програм математику, історію України та фізкультуру, щоб навчальний план відповідав вимогам Болонського процесу. Але ця пропозиція не могла бути прийнята керівництвом цього ВНЗ, тому що протирічила українському законодавству в галузі освіти [20, с. 8]. Такі моменти у двосторонньому співробітництві викликають певні непорозуміння сторін.

На кінець 2007 року було підписано 135 партнерських договорів про співробітництво між вищими навчальними закладами України і Німеччини. Найактивніше здійснювалася співпраця в галузі інженерних наук – діяло 58 договорів між ВНЗ країн, в галузі математики – 39; аграрних наук – 15; музики – 2; медицини – 4; соціальних наук – 46; філології – 26. Найбільша частина договорів приходить на ВНЗ Києва, Львова, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Одеси [21]. Отже, основна концентрація співпраці між ВНЗ України і ФРН приходить на великі міста нашої держави.

Таким чином, двостороння співпраця між ВНЗ Німеччини та України розвивалася досить активно: у 90-ті роки ХХ століття університети України та Німеччини, з одного боку, намагались зберегти вже існуючі зв'язки і почали домовлятися про налагодження співпраці, укладати нові договори, розширювати стажування студентів, аспірантів, викладачів. На початку 2000-х рр. з'явилася нова форма стосунків: створення спільних українсько-німецьких факультетів і навчально-тренувального банку «Україна-Німеччина». Випускники спільних факультетів можуть отримати два дипломи – Української та Німецької держав.

Крім того реалізуються і традиційні форми співробітництва: обмін студентами, викладачами, науковцями, інформацією, літературою; проведення конференцій, семінарів, симпозіумів; участь у спільних наукових проектах.

ських контактів, подальшого розвитку співробітництва і вдосконалення його форм сторони домовились про створення спільного українсько-німецького факультету машинобудування, випускники якого будуть отримувати подвійний диплом – диплом двох університетів-фундаторів. Мета створення спільного факультету – удосконалення підготовки фахівців для задоволення потреб економіки України та спільних українсько-німецьких підприємств [15]. З боку України в роботі спільного факультету брали участь механіко-машинобудівний інститут, інженерно-фізичний та зварювальний факультети НТУУ «КПІ». Спільний факультет запропонував німецьким колегам з університету м. Магдебург разом взяти участь у стипендіальній програмі ім. Леонарда Ейлера DAAD. Ця стипендія надавалася для поглиблення контактів українських молодих науковців із німецькими вищими навчальними закладами. Передбачалося, що під час наукової роботи (підготовка атестаційної роботи, дисертації тощо) учасники програми залишаються навчатись та працювати в українських вищих закладах освіти і їм надається 9-місячна стипендія за місцем навчання. Після цього їм забезпечується фінансування на місячне стажування у німецькому вищому закладі освіти, на машинобудівному підприємстві тощо. Неодмінна умова – в Україні стипендіати мають досконало оволодіти німецькою мовою для науково-технічного спілкування [16].

З 1996 року до Нюрнберга в рамках співробітництва міст-побратимів щороку направлялися по п'ять студентів ВНЗ Харкова на один місяць, щоб знайомитись і вивчати європейську культуру на прикладі Нюрнберга. Цей проект був ініційований Баварським міністерством культури [17].

Важливим напрямом стала співпраця вищих навчальних закладів у рамках багатосторонніх освітянських міжнародних проектів. Так, 9 серпня 2000 року відбулася зустріч Посла України в Німеччині з Президентом (ректором) університету м. Гессен, у результаті якої була висунута пропозиція спільної участі німецького університету з українськими партнерами у програмі «Темпус-Таціс». За цим проектом Університет м. Гессен та КНУ ім. Т. Г. Шевченка виступили як головні партнери з правом залучення українських та німецьких вищих навчальних закладів до конкретних проектів, пріоритетними напрямками співпраці були визнані славістика, фізика, сільськогосподарські науки та зооветеринарія [18].

За спільним проектом з Боннською Академією в Київському університеті ринкових відносин в 2001 році було відкрито перший в Києві навчально-тренувальний банк «Україна-Німеччина». Активну участь в організації проекту взяли Національний банк України, Міністерство освіти і науки України, а також фінансові і наукові структури ФРН. Призначення навчального банку полягало в розширенні можливостей професійної підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів для банківської сфери за рахунок імітації роботи справжнього банку. У банку використовуються передові банківські технології, тут навчаються та проходять практику студенти університету, учні середніх навчальних закладів, слухачі курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, учасники науково-методичних конференцій, науково-практичних семінарів [19].

У 2003 році в Харківському національному політехнічному університеті було створено Німецький технічний факультет (НТФ). Появі НТФ сприяв Середньо-східно-європейський інститут м. Магдебурга. Метою діяльності

Основу такої інвестиційної моделі складає інституційна система, яку слід охарактеризувати як асиметричну, тобто таку, яка розглядається в структурному плані як диспропорційна, незбалансована, а у функціональному – як система, що не забезпечує переливання капіталу із застарілих у нові технологічні уклади й види діяльності, таку, яка не виконує прогресивної селективної функції.

Для подолання її негативного впливу й забезпечення мобілізації інвестиційних ресурсів потрібна зміна якості державного регулювання інституціонального середовища, що забезпечує цей процес, а також формування ефективного інвестиційного попиту з боку реального сектора економіки, який стимулював би формування й розвиток системи інститутів фінансового посередництва. При цьому основну увагу слід приділяти створенню організаційно-економічного механізму п'ятого й шостого технологічних укладів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сущность, особенности и характер сдвигов в отечественной экономике в период с 1991 по 2004 гг. И их влияние на становление инвестиционной модели развития Украины. Предложены категории, которые отражают характер инвестиционной модели, которая сложилась в стране.

Ключевые слова: инвестиционные модели, рыночная экономика, демонтаж централизованной системы управления, технологический уклад.

SUMMARY

The article deals with the development of Ukrainian economy from 1991 to 2005, especially with the development of its investment model. The author defines the components of present Ukrainian investment model.

Key words: investment models, market economy, dismantling of the centralized control system, technological structure.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кондратьев В. Особенности инвестиционной модели развития России / В. Кондратьев // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 11. – С. 3-16.
2. Завгородняя Е. Структурна динаміка як чинник інноваційного розвитку національної економіки / Е. Завгородняя // Економіка України. – 2004. – № 11 – С. 34-42.
3. Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 15-23.
4. Зимовець В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку економіки / В. Зимовець // Економіка України. – 2004. – С. 9-17.
5. Завадський І. Вплив регулювання на природу циклічності макросистем / І. Завадський, В. Попова // Економіка України. – 2004. – № 6. – С. 20-24.
6. Гальчинський А. Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України / А. Гальчинський, С. Львовичкин // Економіка України. – 2004. – № 6. – С. 4-11.

7. Колесников А. А. Механизм трансформации сбережений населения в инвестиции : автореф... дис. канд. эк. наук : 08.00.01 / А. А. Колесников. – М., 2007. – 22 с.
8. Міщенко С. Визначення основних фактів розвитку й ефективності функціонування фінансового сектора України / С. Міщенко // Банківська справа. – 2008. – № 4. – С. 31-47.
9. Петренко Я. Неорганизованные накопленные сбережения в механизме трансформации сбережений в инвестиции / Я. Петренко // Экономика Украины. – 2010. – С. 54-59.

УДК 331.107

Шемяков О. Д.

РОЛЬ ПРОФСПЛОК У РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджується роль профспілок в управлінні соціально-трудохими відносинами, їх місце в процесі демократизації стосунків між найманими працівниками й роботодавцями. Автор звертає увагу на взаємозв'язок впливу діяльності профспілок і впровадженням демократичних форм і методів, управління взаємодією суб'єктів СТВ, що забезпечує цивілізований характер їх взаємостосунків та сприяє розвитку виробничої демократії на підприємстві.

Постановка проблеми. Перехід від одних економічних відносин до інших неминує супроводжуватися зміною форм власності, спадом виробництва. Відповідно, змінюються і соціально-трудохи відносини (СТВ) між соціальними групами, які беруть участь у виробництві матеріальних благ.

Для країн, що переживають трансформацію політико-економічного устрою, дуже важливим є наявність фактору стійкої соціально-економічної стабільності. Особливо велике значення фактору стійкої соціально-економічної стабільності, яка залежить від ефективної взаємодії на всіх рівнях системи державного управління суспільством, у тому числі й на виробничому рівні, виявляється для країн, які переживають трансформацію політико-економічного устрою. Взаємодію суб'єктів СТВ слід розглядати як об'єктивну необхідність. Тобто, це реальність, що існує хоча б тому, що зазначені соціальні групи людей приречені на співіснування.

Виробничий рівень управління має велике значення, оскільки саме на цьому рівні відбувається практична взаємодія між працівниками й роботодавцями, які й є головними суб'єктами СТВ. Зауважимо, що інтереси найманих працівників у зазначеному процесі взаємодії представляють профспілки, від дієвості яких залежить досягнення бажаної ефективності.

Проте, як показує національний досвід, ситуація, що склалася у соціально-трудохи сфері, не сприяє ефективній взаємодії сторін соціально-трудохи відносин, що гальмує процес розвитку виробничої демократії [1-3]. Використання загальнонаукових методів пізнання дає можливість комплексного дослідження цього процесу і дозволяє визначити роль, місце профспілок у процесі розвитку виробничої демократії на підприємстві.

Мета статті – визначити роль і місце профспілок в управлінні

госистемах), в 2011 ДНТУ був удостоєний Державної премії в галузі освіти за розвиток міжнародної співпраці. Слід зазначити, що за період двостороннього співробітництва німецький технічний факультет випустив понад 450 осіб, станом на вересень 2012 р. на ньому навчалося більше 300 студентів, підготовка велася за сімома спеціальностями [9].

У червні 1994 р. у Харкові було проведено семінар для вчителів і викладачів ВНЗ «Тестування мовних знань» за сприянням обласного відділення товариства «Україна – Німеччина» і Харківського центру ВНЗ. У семінарі взяли участь керівник інституту ім. Гете графиня Баудізіні і співробітник Київського філіалу доктор Фредерікс Фрювірт. З 1994 року було розпочато стажування у Нюрнберзі викладачів і студентів факультету іноземних мов Харківського державного університету, яке пізніше стало щорічним [10].

З 24 по 26 жовтня 1994 року в м. Бонні відбулося засідання українсько-німецької змішаної комісії, в ході якого відбулося обговорення стану українсько-німецьких стосунків і підготовлені нові пропозиції щодо подальшого їх розвитку. Було вирішено розширювати співробітництво в галузі науки і вищої освіти, заохочувати свої вищі навчальні заклади та інші науково-дослідні установи до налагодження безпосередніх контактів. Керівництво Землі Баварія, здійснюючи обмін науковою інформацією з Міністерством освіти і науки України, стало виділяти щорічно п'ять стипендій для випускників ВНЗ. Пізніше були запропоновані додаткові місця для навчання українським студентам, а також щорічно надавалися стипендії для навчання в Європейському університеті Віадрина у м. Франкфурт-на-Майні та в Котбуському технічному університеті [11]. У 1996 році Посол України у ФРН повідомив міністра освіти і науки України М. З. Згуровського, що німецька сторона запропонувала розглянути можливість залучення України до діяльності Європейського університету у Франкфурті-на-Одері. Цей вищий навчальний заклад представляв собою німецько-польський навчальний заклад у сфері гуманітарних дисциплін, де 50% студентів – поляки [12]. Міністерство освіти і науки України цю пропозицію визнало дуже доцільною й запропонувало визначитись з квотою студентів [13]. 1 серпня 1998 року Міністерство закордонних справ ФРН виділило 10 стипендій для українських студентів при проходженні конкурсного відбору в Європейський університет Віадрина за спеціальністю «Міждисциплінарні європейські студії» правові науки [14].

У рамках домовленостей в 1994-1995 роках до ФРН було відправлено у відрядження за програмами міжуніверситетського співробітництва, для науково-дослідницької роботи, читання лекцій, стажування та навчання 726 фахівців і студентів. 16 навчальних закладів України почали співпрацювати з 22 навчальними закладами ФРН.

З 1995 по 2001 рр. Національний технічний університет України «КПІ» підписав угоди про академічну та науково-технічну співпрацю з 15 технічними університетами ФРН. Найбільш активно і плідно розвивалося співробітництво механіко-машинобудівного, зварювального та інженерно-факультетів «КПІ» з факультетом машинобудування університету Отто-фон-Геріке. На перших кроках співпраці обмежувалась обміном інформаційними, навчально-методичними матеріалами, науковими публікаціями.

У 2001 р. партнерські стосунки між університетами вийшли на якісно новий рівень. У результаті обговорення шляхів розширення міжуніверситет-

Одеська державна академія холоду підписали угоду про співробітництво в галузі теплотехніки, де передбачався обмін спеціалістами, студентами, літературою, проведення спільних досліджень. У тому ж році домовилися про співпрацю Мюнхенський університет ім. Людвіга-Максиміліана та Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Вирішено було співпрацювати у наступних галузях: біологія, педагогіка, теоретична психологія, фізика, соціологія, економічні науки. Співпраця реалізувалась шляхом обміну науковцями, студентами, літературою, навчальними матеріалами; проведенням спільних досліджень. Була підписана угода між Технічним університетом м. Мюнхена і Національним технічним університетом України (КПІ) про співробітництво в галузі електротехніки, машинобудівництва та вимірювальної техніки. Сторони домовилися про проведення спільних досліджень і підготовку навчальних програм, обмін дослідниками. З 1990 року Університет Констанца та Київський національний економічний університет розпочали співпрацювати в галузі права, соціальних наук, економічних наук. Західно-саксонська вища школа Цвіккау та Львівський політехнічний університет стали активно обмінюватись студентами, викладачами, літературою, неакадемічним персоналом, проводити спільні заходи, дослідження.

Поряд з реалізацією традиційних видів співпраці з'являються і принципово нові форми. Так, у Донецькому національному технічному університеті у 1992 р. уперше в Україні було створено німецький технічний факультет (НТФ). Його відкриття базувалося на багаторічному досвіді співробітництва ДНТУ з Магдебурзьким університетом ім. Отто фон Геріке та завдяки підтримці фірми «Сіменс» і німецької служби академічних обмінів (ДААД). Головною метою діяльності НТФ стала інтеграція Донецького національного технічного університету в європейську систему освіти [7]. Університет взяв на себе функцію не тільки підготовки фахівців, а і створив умови для формування молодого спеціаліста на першому етапі (перше робоче місце) його трудової діяльності. Для вирішення цього завдання в Донецькому НТУ була проведена велика робота з погодження навчальних планів з Магдебурзьким університетом, корінним чином змінена система мовної підготовки, вирішені організаційні питання процесу навчання. Усе це дало можливість готувати нове покоління фахівців, які добре обізнані з передовою технікою та технологією, вільно володіють німецькою та англійською мовами, в період роботи за кордоном можуть накопичувати досвід організації роботи в ринкових умовах. В основу підготовки фахівців на НТФ була покладена концепція, згідно з якою загальноінженерна підготовка ведеться рідною мовою, а спеціальна – німецькою. Це дозволяє організувати навчальний процес на факультеті, спираючись на власні сили з максимальним використанням німецької технічної літератури, досвіду провідних професорів Німеччини, а також спільних наукових досліджень у сучасних напрямках розвитку електроенергетичних систем. Усе це створило необхідні умови для включення українських студентів у навчання в Магдебурзькому університеті, а також залучення німецьких професорів до читання лекцій в Донецьку. Кращі студенти факультету можуть навчатися у дворічній магістратурі у вищих навчальних закладах Німеччини в рамках DAAD-проекту з видачею німецького диплома «Master of Science» [8, с. 39]. У 2010 році був створений навчально-методичний центр Smart Grid (інтелектуальне управління в енер-

соціально-трудовими відносинами і показати значення впливу дієвості профспілок на розвиток виробничої демократії.

Результати дослідження. Закладені протиріччя між «трудом» і «капіталом» на різних стадіях розвитку суспільства завжди призводили до виникнення суперечок між суб'єктами соціально-трудових відносин. Зауважимо, що від характеру взаємодії цих відносин залежить досягнення позитивного морально-психологічного клімату в колективі, який в свою чергу сприяє стійкому розвитку бізнесу та зростанню його прибутковості. Збільшення прибутку досягається нині не тільки шляхом збільшення обсягів виробництва із залученням додаткових ресурсів, а й на основі демократизації взаємовідносин між найманими працівниками та роботодавцями у процесі виробництва. Слід зазначити, що демократизація взаємовідносин є найбільш дієвим засобом активізації людського фактору і використання людського потенціалу. При цьому, використання існуючого кваліфікаційного і творчого потенціалу працівників має повністю залежати від наукової обґрунтованості і вибору форм та методів управління стосовно взаємодії між суб'єктами СТВ.

Взаємодія суб'єктів соціально-трудових відносин може відбуватися у вигляді протистояння, яке призводить до виникнення колективно-трудових конфліктів і інших соціальних потрясінь; розуміння суті процесів, що відбуваються, а також духовної конвергенції точок зору й інтеграції їх ментальності, що сприяє досягненню компромісів і соціально-економічної стабільності.

Глибокі зміни у структурі та змісті базисних економічних відносин, еволюція технічного переоснащення виробництва та підходів щодо впровадження стандартів якості життя людини на рівні як держави, так і суб'єктів господарської діяльності, низка інших чинників, дія яких характерна для етапу постіндустріального розвитку економіки, обумовлюють демократизацію соціально-трудових відносин, що забезпечує стійку тенденцію до розвитку виробничої демократії. Ці процеси сприяють становленню економік з «людським обличчям», де на підставі участі найманих працівників в управлінні процесами виробництва та розподілу результатів трудової діяльності здійснюється подолання відчуження персоналу від власності та забезпечується конкурентоспроможність суб'єктів господарювання.

На виробничому рівні, в структурі підприємств і організацій України, в період планової економіки, участь найманих працівників в управлінні процесами виробництва забезпечувалась через такі інституції, як профспілки та їх об'єднання, ради трудових колективів, систему соціалістичного змагання, науково-технічні товариства, систему соціального партнерства тощо (рис. 1) [4]. В умовах планової системи господарювання стан соціально-економічного розвитку держави постійно змушував правлячу партію застосовувати додаткові заходи щодо залучення працівників і їх представницьких органів – профспілок – до управління діяльністю підприємствами. Так, у 1983 році було прийнято Закон СРСР «Про трудові колективи та підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями». Цим законом було передбачено участь найманих працівників у формуванні планів розвитку підприємств, які затверджувалися відповідними органами трудових колективів. До того ж трудовий колектив мав право заслуховувати звіти адміністрації й указувати їй на недоліки в діяльності.

В умовах змін, що відбуваються в соціально-економічному середовищі, для зростання прибутковості бізнесу необхідна не тільки якісна робоча сила й інтенсивність її використання, але й цивілізована система відносин

між працівниками і роботодавцями, які досягаються завдяки впровадженню більш демократичних форм та видів взаємодії між суб'єктами СТВ [4–7].

Сукупність демократичних форм і методів, управління взаємодією суб'єктів соціально-трудових відносин на рівні господарюючих суб'єктів являє собою систему виробничої демократії в умовах трансформації економіки (рис. 2), яка сприяє стабільному розвитку підприємницької діяльності та забезпечує соціальну безпеку як на рівні підприємства, так і в цілому в суспільстві [6].

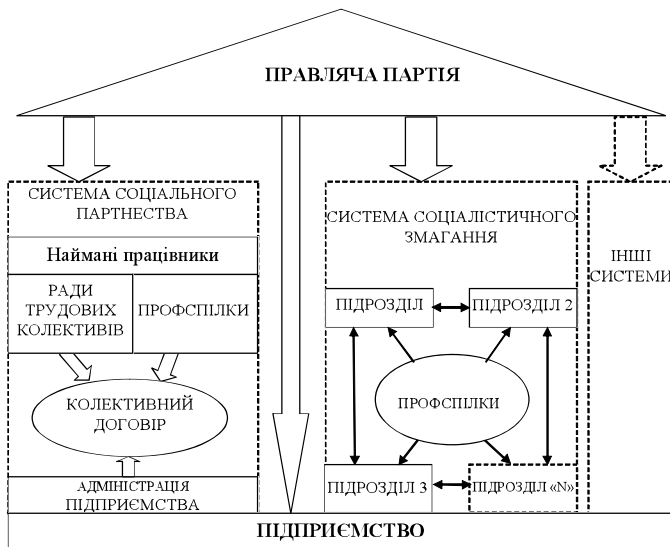

Рис. 1. Модель виробничої демократії в управлінні соціально-трудовими

Рис. 2. Модель виробничої демократії в умовах трансформації економіки України.

Сутністю процесу виробничої демократії є цілеспрямований вплив на управління взаємодією суб'єктів СТВ для досягнення поставленої мети. Не-

досягнення радянського періоду та вибудувати нову міцну базу українсько-німецького співробітництва. Актуальним стало застосування різноманітних форм міжнародного освітянського співробітництва: співпраця з провідними німецькими університетами, реалізація багатосторонніх міжнародних освітніх програм і проектів, здійснення спільної науково-дослідної, видавничої діяльності, організація науково-практичних семінарів і конференцій, обмін викладацькими кадрами і розвиток студентської мобільності.

Одним із найважливіших питань у галузі освітянської співпраці є проблема взаємного визнання дипломів. У 1992 році Секретаріат Спільки ректорів ВНЗ Німеччини (Hochschulrektorenkonferenz HRK (ГРК)) розпочав співпрацю з ВНЗ Східної Європи з метою відновлення та розвитку вищої школи країн [3, с. 69]. Встановлення офіційних відносин між ГРК та загальноукраїнською радою ректорів відбулось у результаті візиту її делегації до ФРН 12-17 листопада 1995 року. Сторони позитивно оцінили намір продовжувати співробітництво між обома органами шляхом проведення спільних семінарів в одно- або дворічному циклі. Було вирішено створити змішану експертну комісію, яка розпочала підготовку відповідного документа про академічну співпрацю на засадах Угоди про культурне співробітництво 1993 року [4].

У 1998 р. Спількою ректорів ВНЗ Німеччини та Радою ректорів ВНЗ України була підписана угода про співпрацю, в якій визначались напрямки розвитку двосторонніх стосунків [5]. Конференція ректорів і президентів ВНЗ ФРН уперше уклала угоду про визнання оцінок і дипломів зі східноєвропейською країною. «Угода про співпрацю між вищими навчальними закладами» з Радою ректорів України покликана спростити обмін студентами та аспірантами. Було вирішено, що визнання документів про отримання освіти залежить від ВНЗ, який самостійно приймає рішення в кожному конкретному випадку. Вищі навчальні заклади, які приєдналися до угоди, могли оцінити документи про освіту за певною схемою. А вже двостороннього визнання таких документів на державному рівні не існувало. В Україні керівним органом освіти є Міністерство освіти й науки, в Німеччині – Конференція ректорів вузів, Конференція міністрів культури федеральних земель та Федеральне міністерство освіти. Отже, рішення про визнання дипломів на державному рівні повинні приймати всі три інстанції спільно з Міністерством закордонних справ України [6, с. 45]. До угоди приєдналися 40 німецьких вищих навчальних закладів із приблизно 200, що входять до Конференції ректорів вузів; з українського боку – всі 150 ВНЗ – члени Ради ректорів ВНЗ. Але проблема взаємного визнання дипломів про освіту на державному рівні так і залишилась не вирішеною.

На початку 90-х рр. XX ст. Україна отримала можливість самостійно обирати партнерів і більш ефективно розвивати зв'язки із навчальними закладами ФРН. Активізація міжнародної співпраці не лише сприяла встановленню двосторонніх зв'язків з вищими навчальними закладами за кордоном, а й надала можливості отримання у складний для нашої держави період позабюджетного фінансування від міжнародних фондів, програм та ініціатив, що діяли в галузі освіти. У цей період вищі навчальні заклади України та Німеччини почали домовлятися про подальшу співпрацю, укладати нові договори, розширювали стажування студентів, аспірантів, викладачів. Так, у 1990 році Ганноверський університет ім. Готфріда Вільгельма Лейбніца та

14. Pika J. A. Maltese J. A., Thomas N. C. The Politics of the Presidency / J. A. Pika, J. A. Maltese, N. C. Thomas // Washington : CQ Press. – 2002. – 458 p.
15. Sciolino E. Christopher, in Latvia, Presses for Russian Pullout / E. Sciolino // The New York Times. – October 28. – 1993.
16. Shevtsova L. Russia – Lost in Transition: The Yeltsin and Putin Legacies / L. Shevtsova // Carnegie Endowment for International Peace. – Washington DC. – 2007. – 388 p.
17. Stent A. Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe / A. Stent // New Jersey: Princeton University Press. – 1999. – 300 p.
18. Talbot S. The Russia Hand. A Memoir of Presidential Diplomacy / S. Talbot. – New York : Random House. – 2003. – 478 p.
19. White S. Communism and its Collapse / S. White. – London : Routledge. – 2001. – 91 p.

УДК[94:37.06](477)(430)

Жихарева Т. Л.

**ОСВІТНЬО-НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УНІВЕРСИТЕТІВ
НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ
(90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)**

Стаття присвячена українсько-німецькій співпраці в галузі вищої освіти у 90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст., проаналізовано основні форми співробітництва, діяльність спільних українсько-німецьких факультетів.

Сучасне суспільство вимагає стрімкого розвитку науки й технологій. Одним із стратегічних векторів розвитку освітньої сфери нашої країни є зростання інноваційного потенціалу вищої школи. Це обумовлює необхідність найтіснішого співробітництва закладів вищої освіти України та Німеччини, що сприятиме успішному розвитку суспільства та досягненню як економічного, так і культурного процвітання.

Вагомий внесок у дослідження процесу формування й розвитку співпраці між вищими навчальними закладами Німеччини та України здійснили вітчизняні історики М. М. Яцишин, В. В. Солошенко. М. М. Яцишин проаналізував становлення та розвиток культурних зв'язків між Україною та ФРН в 1991-1996 рр. [1]. В. В. Солошенко розглянула українсько-німецькі стосунки комплексно, але незначну увагу зосередила на питанні співпраці в галузі освіти, показавши окремі приклади кооперації між університетами [2]. Отже, вітчизняні історики досліджували двосторонні відносини, але майже не звертались до проблеми формування співробітництва між ВНЗ двох країн у 90-х рр. XX ст. – на поч. XXI ст. Авторка вважає необхідним заповнити цю прогалину.

Метою статті є відтворення основних форм, напрямів співпраці вищих навчальних закладів України і Німеччини у 90-х рр. XX ст. – на поч. XXI ст.

На момент проголошення незалежності України й об'єднання Німеччини існувала діюча система двостороннього співробітництва в галузі освіти. Тому не випадково одним із завдань молодій Українській державі було зберегти

обхідність управління впливає з того, що підприємство – це господарський комплекс, в якому постановку мети та її реалізацію здійснюють групи людей – наймані працівники і роботодавці, діяльність яких повинна бути цивілізовано організованою. Слід завжди пам'ятати, що боротьба за надприбуток і надвисокий рівень оплати праці – найбільш безкомпромісне та жорстоке суперництво сторін СТВ – нерідко призводить до соціальних потрясінь у суспільстві. Невипадково особливий інтерес до розвитку виробничої демократії виникає в переломні епохи соціального розвитку, коли реальною стає загроза дестабілізації соціально-економічної та політичної ситуації в державі.

До загальних ознак виробничої демократії можна віднести такі:

- виробнича демократія є особливим видом діяльності суб'єктів соціально-трудових відносин, у ході якої застосовуються демократичні форми і методи, управління їх взаємодією на виробничому рівні;
- виробнича демократія ґрунтується на дотриманні положень і вимог нормативно-правових актів України щодо діяльності суб'єктів соціально-трудових відносин. Іншими словами, управлінська діяльність на виробничому рівні повинна здійснюватися цими суб'єктами лише в межах наданих їм повноважень і компетенції;
- рівень оплати й охорони праці повинен відповідати вимогам міжнародних стандартів якості життя.
- в умовах розвитку виробничої демократії у процесі управління господарюючим суб'єктом залучаються профспілки, які представляють інтереси найманих працівників.

Слід зазначити, що саме за рахунок участі профспілок здійснюється досягнення високого рівня демократизації стосунків між суб'єктами соціально-трудових відносин.

Функція профспілок у нашому випадку зводиться до представлення інтересів працівників у системі управління соціально-трудовими відносинами й передбачає:

- по-перше*, організацію активної участі найманих працівників в управлінській діяльності суб'єктів господарювання;
- по-друге*, впровадження демократичних форм і методів у процесі взаємодії найманих працівників з роботодавцями;
- по-третє*, врегулювання розбіжностей інтересів, що виникають у трудовій діяльності між суб'єктами СТВ;

Оцінюючи стан дієвості представницьких органів найманих працівників, профспілок [1–3], слід відмітити, що ця представницька сторона добре структурована на всіх рівнях переговорного процесу, законодавчо оформлена і, на перший погляд, підготовлена до ефектної взаємодії сторін СТВ. Разом з тим, процеси, що відбуваються у політичній сфері та всередині профспілкового руху України, суттєво вплинули на стан дієвості профспілок, які є одним із впливових елементів розвитку виробничої демократії.

Проведені дослідження [1–3; 8] показали, що в умовах ринкової системи господарювання:

- по-перше*, процес попиту на послуги профспілок починає набувати іншого характеру, близько 59% респондентів, із запропонованих їм для вибору напрямів діяльності профспілок, у цілому, зупинили свій вибір на тому, що профспілка їм потрібна для правового захисту трудових прав;

по-друге, продовжує діяти організаційна структура профспілок, яка була сформована в умовах планової економіки, що негативно позначилося на їх діяльності в частині представництва й захисту інтересів найманих працівників, призвело до виникнення процесу втрати довіри найманих працівників до діючих профспілкових органів (табл. 1).

по-третє, одночасно з падінням довіри громадян до профспілок сформувалася стійка тенденція їх відчуження від найманих працівників, яка суттєво вплинула на мотивацію профспілкового членства, що призвело до скорочення чисельності членів профспілок.

Таблиця 1

Рівень довіри громадян до профспілок

Період часу (рік)	Результати опитування громадян (%)					
	січень	березень	червень	вересень	грудень	Разом за рік
2005					-18,1	-18,1
2006	-19,7			-22,5	-17,1	-19,8
2007		-23,6	-22		-14,5	-20,0
2008					-23,5	-23,5
2009				-29,3	-26,5	-27,9
2010					-23,5	-23,5
2012					-21,3	-21,3

Висновки. Спираючись на проведені дослідження, оцінюючі ситуацію, що склалася у профспілковому русі України, можна зробити наступні висновки:

1. Роль профспілок у розвитку виробничої демократії є вагомим, оскільки від їх дієвості залежить практичне впровадження демократичних форми і методів, управління взаємодією суб'єктів СТВ;

2. До основних чинників, що впливають на стан дієвості профспілкових органів, а відповідно і на розвиток виробничої демократії, можна віднести:

- відчуження працюючого населення від профспілок, яке виражається в неадекватних діях роботодавців щодо найманих працівників, яким нав'язується ідея про непогрішність їхньої влади, її обожнювання й одночасно в необмеженому свавіллі, безправ'ї й рабівстві підданих, заборони свободи на об'єднання працівників в організації для свого захисту;

- надмірна політизація профспілкового руху України;
- розпорошеність профспілок та відсутність єдиної ідеології і солідарних дій;

- у діяльності профспілок ще домінують форми роботи, які використовувалися ВЦРПС в умовах планової економіки;

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются внешнеполитические приоритеты США в отношении России в условиях постбиполярного мироустройства. Анализируются ключевые вопросы двусторонних отношений, решение которых должно было способствовать эффективному привлечению Вашингтона к процессам установления гегемонии в международных отношениях.

Ключевые слова: США, Россия, американско-российские отношения, НАТО, внешняя политика, постбиполярные международные отношения.

SUMMARY

The article defines the foreign policy priorities of the USA towards Russia in the post-bipolar world order. The author analyzes key issues of the bilateral relations, their solution would help to promote the effective involvement of Washington into the processes of hegemony establishment in international relations.

Key words: the USA, Russia, US-Russia relations, NATO, foreign policy, post-Cold War international relations.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балицкий В. Украина и НАТО: сотрудничество или членство? / В. Балицкий // Эконом. часопис. – 2005. – № 3–4. – С. 26-30.
2. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Зб. Бжезинский: Пер. с англ. – М. : Междунар. Отношения. – 2006. – 288 с.
3. Валецкий О. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и ее влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов / О. Валецкий. – М. : Арктика 4Д. – 2008. – 343 с.
4. Камінський С. Україна. США. Світ. / С. Камінський. – К. : Центр вільної преси. – 2012. – 492 с.
5. Клинтон Б. Моя жизнь / Б. Клинтон. – М. : Альпина Бизнес Букс. – 2005. – 1088 с.
6. Крапівін О. В. Політика США щодо України на початку її незалежності / О. В. Крапівін // Вісник Донецького університету. – Сер. Б. Гуманітарні науки. – Донецьк, 2008. – Вип.1. – С. 123-133.
7. Corwin E. S. The President: Office and Powers (fourth edition) / E. S. Corwin // New York University Press. – 1957. – 476 p.
8. Fukuyama F. The End of History and the Last Man / F. Fukuyama. – NY : Free Press. – 2006. – 418 p.
9. Goldgeier J. M., McFaul M. Power and Purpose: U.S. Policy Toward Russia after the Cold War / J. M. Goldgeier, M. McFaul. – Washington, D.C. : Brookings Institution Press. – 2003. – 470 p.
10. Henry B., Nixon J. The Crisis in Russia: Some Initial Observations / B. Henry, J. Nixon // Economic Outlook. – Vol. 23 (1), 1998. – P. 22-29.
11. Horelick A., Graham T. US-Russian Relations at the Turn of the Century / A. Horelick, T. Graham. – Washington DC : Carnegie Endowment for International Peace. – 2000. – 224 p.
12. Mendelson S. E. The View From Above: An Insider's Take on Clinton's Russia Policy / S. E. Mendelson // Foreign Affairs. – July/August 2002. – P. 150-156.
13. Naim M. Clinton's Foreign Policy: A Victim of Globalisation? / M. Naim // Foreign Policy. – Vol. 109. – Winter 1997 – 1998. – P. 34-45.

стало підписання угоди про партнерство між НАТО й Росією у 1997 р. У березні цього ж року, на саміті в Гельсінкі Клінтон особисто обговорював кінцеві положення згаданого договору з Єльциним, що значно зміщило позиції останнього. З цього приводу російський ліберальний прем'єр-міністр Є. Гайдар згадує, що Клінтону вдалося неможливе – продовжити розширення НАТО, не завдаючи непоправної шкоди ні російському політичному істеблішменту, ні відносинам США –РФ [17, с. 227]. Знову ж таки, було доведено, що дипломатичні тонкощі й тісна співпраця президентів – необхідний крок у досягненні консенсусу між лідерами двох країн у випадку, коли їх радники й помічники не могли дійти згоди.

Дейтонські угоди 1995 р. та договір Росії з НАТО щодо інтервенції в Боснію дали імпульс до позитивного вирішення питання розширення Альянсу. Суть домовленостей зводилась до наступного: Росія погоджується виступити під американським командуванням, а не під проводом НАТО. Крім того, компромісу було досягнуто ще й завдяки Договору про звичайні сили в Європі, який кодифікував закінчення «холодної війни» у військовому значенні шляхом введення обмежень на військову присутність у різних регіонах Європи.

Крім того, багато хто наголошує, що Клінтон занадто зблизився з Єльциним, і це сприяло невірному і неповному розумінню стану справ у відносинах з Москвою [11, с. 14]. Звинувачення у використанні подвійних стандартів почали виникати після того, як стали відомі факти подвійної гри з боку Росії, використання Єльциним специфічних тактичних прийомів, а також безпрецедентно впливової виконавчої влади [16, с. 6]. У свою чергу, попередник Клінтона реаліст Дж. Буш-старший наголошував, що Росія втратила своє унікальне місце в списку пріоритетних зовнішньополітичних акцентів США [18, с. 238].

Відомо, що Росія успадкувала від СРСР разом з ракетно-ядерним потенціалом і іншим політичним, економічним і психологічним спадком пріоритетність російсько-американських зв'язків. Курс на партнерство з Заходом було взято першим президентом Росії Б. Єльциним і командою лібералів-західників, що склали основу його уряду [8, с. 6].

Таким чином, багато критиків вважають президента Клінтона зосередженим переважно на внутрішніх проблемах, він зарекомендував себе як харизматична особистість, зацікавлена формуванням основних принципів політики США щодо Росії. Крім того, противники президента наполегливо підкреслюють відсутність у нього далекосяжної доктрини, яка б заповнила політичний вакуум, що з'явився після закінчення «холодної війни» та звинувачують Клінтона і його Адміністрацію в ідеалізації російського вектору зовнішньої політики. До того ж, залишалося чимало нерозв'язаних питань: після відсутнього похолодання у стосунках між США та Росією, у гавані Білого Дому вже не вистачало ані часу, ані достатнього політичного впливу на Москву задля остаточного вирішення проблем ядерного озброєння та питання поставок ракет до Ірану, що продовжувалися з 1995 р. таємно, незважаючи на припинення контракту на продаж.

Гарантування національної безпеки досягається відповідно до американських поглядів, шляхом вироблення й реалізації стратегії національної безпеки, до якої належить принцип необхідності розширення демократії у світі для безпеки США.

– структура профспілок застаріла, що не відповідає сучасним видам економічної діяльності нинішніх суб'єктів підприємницької діяльності, які сформувалися в умовах ринкової економіки, і, яка має бути гнучкою та швидко пристосовуватися до структурних змін в економіці;

– діюча система профспілкового навчання не сприяє підвищенню якості людського персоналу, який планується задіяти у процесах розвитку виробничої демократії на підприємствах.

РЕЗЮМЕ

В статті досліджується роль профсоюзів в управлінні соціально-трудовими відносинами, їх місце в процесі демократизації відносин між наємними працівниками і роботодавцями. Автор звертає увагу на взаємозв'язок діяльності профсоюзів і впровадження демократических форм і методів управління, що забезпечує розвиток виробничої демократії на підприємстві.

Ключевые слова: профсоюз, соціально-трудові відносини, демократизація, підприємство.

SUMMARY

The article reveals the role of trade unions in management of the social and labor relations, their place in the course of democratization of the relations between hired workers and employers. The author pays attention to the interrelation of of trade unions' activity and introduction of democratic forms and methods of management that provides the development of an industrial democracy at an enterprise.

Key words: trade unions, social and labor relations, democratization, enterprise.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Звіт про результати роботи відділення Національної служби посередництва і примирення в Донецькій області за 2011 рік. – Донецьк, 2012. – 24 с. – (Лист / Національної служби посередництва і примирення в Донецькій області, № 05-06-05/01-05).
2. Інформація про результати діяльності Національної служби посередництва і примирення за 2011 рік // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2012. – № 1-2. – С. 45-62.
3. Шемяков О. Д., Братковський М. Л. Державне управління соціальним діалогом: проблеми та шляхи вирішення : Монографія / О. Д. Шемяков, М. Л. Братковський. – Донецьк : «ВІК», 2010. – 205 с.
4. Шемяков О. Д. Становлення сучасного етапу та принципи розвитку виробничої демократії в управлінні соціально-трудовими відносинами / О. Д. Шемяков // Менеджер : Вісник ДонДУУ. – 2012. – № 3.
5. Шемяков О. Д. Періодизація зародження і розвитку виробничої демократії як системи управління соціально-трудовими відносинами на виробничому рівні / О. Д. Шемяков // Механізми підвищення ефективності функціонування регіональної економіки: зб. наук. праць Донецького державного університету управління. – Донецьк, 2011. – Т. XII, вип. 202, серія «Економіка». – С. 378-390.

6. Шемяков О. Д. Особливості виробничої демократії в управлінні соціально-трудовими відносинами в економічно розвинутих країнах / О. Д. Шемяков // Економічний вісник Національного гірничого університету. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2. – С. 12-19.
7. Шемяков О. Д. Проблема розвитку виробничої демократії в управлінні взаємодією суб'єктів соціально-трудових відносин / О. Д. Шемяков // Зб. наук. праць Дон ДУУ, Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: серія «Державне управління», т. XIII, вип. 222. – Донецьк: Дон ДУУ, 2012. – С. 445-460.
8. Звіт про проведення опитування у 20012 році щодо попиту найманих працівників на послуги профспілок в умовах ринкової системи господарювання. – Донецьк, 2012. – 3 с. (Постанова / Комітет Донецької обласної організації профспілки «Радіоелектронмаш» України від 24 квітня 2012 р. – № 7-1).

ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дон)

Шурик Н. Ф.

МОБІЛІЗАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ВІДБУДОВУ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У 1943-1945 рр.

Стаття присвячена дослідженню комплексу проблем, пов'язаних з мобілізацією робочої сили на відбудову промисловості Донбасу у 1943 – 1945 рр. Особливу увагу приділено соціальним умовам, в яких опинилися мобілізовані після приїзду до регіону та боротьби з дезертирством.

Необхідність швидкої відбудови стратегічно важливих підприємств у звільненому від нацистської окупації Донбасі, в умовах гострого дефіциту робочих рук, змусила партійно-державне керівництво у початковий період відбудовчих робіт вдатися до випробуваних у рамках командної економіки мобілізаційних методів залучення робочої сили.

Радянська історіографія містить вкрай скупі відомості про трудові мобілізації одночасно з позитивними оцінками цих заходів як низки необхідних, виправданих з огляду на стратегічний чинник, успішних дій партійно-радянського керівництва. Про героїчну працю мобілізованих в умовах патріотичного піднесення радянського народу зазначено в роботах [1]. Доступ до архівних джерел у пострадянську добу уможливив початок предметного вивчення проблеми. Українські і російські науковці звернули увагу на неоднозначний характер і значення трудових мобілізацій, вказуючи на суперечливі аспекти відбудови важкої промисловості в цілому. Російський дослідник П. Книшевський, вивчаючи рішення Державного комітету оборони стосовно мобілізації трудових ресурсів, зазначив, що потреби військово-промислового виробництва в умовах казарменної економіки вирішувались такими методами, як трудова мобілізація цивільного працездатного населення, мобілізація військовозобов'язаних, залучення демобілізованих, інтернованих, німецьких військовополонених, людських ресурсів ГУЛАГу тощо. Також він відзначив, що для заохочення праці в умовах товарного дефіциту була оформлена система розповсюдження дефіцитних товарів. Звернув увагу на проблемність у здійсненні трудових мобілізацій, пов'язаних з міжре-

справ Росії Г. Мамедовим, так і в 1993 р. спеціальну комісію, яка надала можливість віце-президенту А. Гору провести ряд доволі важливих зустрічей з прем'єр-міністром РФ В. Черномірдіним [18, с. 147].

Одним із першочергових завдань С. Тельбота було врегулювати ситуацію, в якій Росія намагалася виконати зобов'язання радянських часів щодо контрактів на поставки технологій ракетних двигунів на криогенному паливі. Угода, яка порушувала міжнародне законодавство у сфері нерозповсюдження матиме результатом гонку озброєнь між Індією і Пакистаном, американські санкції проти Росії, а також унеможливить американо-російське співробітництво з космічних справ [18, с. 81]. Після перших негараздів, у тому числі й власне опору Єльцина, Тельбот і Мамедов підготували проект угоди, підписаної у Вашингтоні в липні 1993 р. Росія погодилася узгодити з «Великою сімкою» протокол, відомий як Режим контролю за ракетними технологіями шляхом відмови від їх продажу, таким чином унеможливаючи варіант загрози санкцій; у свою чергу, США дали спонсорську обіцянку у розмірі 400 млн. дол. на розвиток російської космічної техніки [8, с. 165].

Після розпаду СРСР близько 170 міжконтинентальних балістичних ракет залишилися на території незалежної України, в країні, якій пророкували неминучий політичний і економічний хаос. Москва наполягала, щоб Київ відправив їх негайно до Росії, але ж патріотично налаштовані кола в Україні вважали, що балістичні ракети мають залишитися, забезпечуючи тим гарантію невтручання, залякування чи агресії з боку Росії. Зрештою, американські чиновники сприяли виробленню такого договору, за положеннями якого США оплачували передачу Росією паливних стрижнів (устаткування для атомних реакторів – ІЖ.) до України в обмін на виведення стратегічних ядерних боеголовок, підписаного в січні 1994 р. разом із низкою інших міжнародних документів, гарантуючих безпеку.

Президент Клінтон відіграв важливу роль у суперечливому виведенні військових з колишніх радянських республік – Латвії, Литви та Естонії. Досягнення згоди по цьому питанню мало досить істотні політичні наслідки. За посередництва президента США було виділено майже 160 млн. дол. на облаштування побуту близько 5000 солдат, які поверталися з Прибалтики до Росії [15], а вже в липні 1994 р. на переговорах з Єльциним було вирішено, що війська вийдуть з Естонії за умови, якщо солдати у відставці залишаться у цій країні [18, с. 129].

Питання щодо пріоритетного членства колишніх соціалістичних країн в НАТО по-різному розглядалося Адміністрацією Клінтона: Державний Департамент наголошував на необхідності прийняти нових членів як можна швидше; натомість Пентагон та військові виступали проти. Націоналістично та комуністично налаштовані лідери вважали, що НАТО є беззаперечною загрозою для світової безпеки і робили все від них залежне, щоб кордони Альянсу були якнайдалі від колишніх радянських територій. Проте, західні дипломати намагалися просувати свої національні інтереси через компромісні рішення: після проведення інтеграційних процесів Росії до Європи через програму Партнерство заради миру (ПЗМ), розширення НАТО буде наступним кроком і вже сприймається не настільки радикально [18, с. 100].

У наступні роки команда Клінтона вдало регулювала бурхливі геополітичні події у зв'язку з питанням розширення Альянсу, кульмінацією яких

приблизно 1,6 млрд. дол. Крім того, в рамках «Великої сімки» Клінтон вносила пропозицію з приводу надання допомоги, що перевищувала суму, яка була встановлена раніше Дж. Бушем-старшим та його колегами, майже в два рази і становила 43 млрд. дол., причому було встановлено лише формальні вимоги щодо конкретних кошторисів витрати даної суми [9, с. 92]. Крім того, С. Тельбот з приводу вимоги президента від своєї Адміністрації «думати ширше» зазначає, що: «як тільки згадувалася певна сфера для потенційного надання допомоги, Клінтон запитував, чому б не зробити більше» [18, с. 52]. Хоча це й може здаватися очевидним, але непохитний ентузіазм Клінтона щодо допомоги Росії зачасти не мав підтримки серед установ виконавчої влади. На початку 1990-х рр. Єльцин мав серйозні політичні проблеми й численні кризові ситуації, одна з яких в жовтні 1993 р. ледве не переросла в громадянську війну. Незважаючи на використання президентом Росії сили для придушення спроби державного перевороту, Адміністрація США все ж таки продовжувала надавати економічну допомогу. Клінтон вважав, що демократичне майбутнє РФ тісно пов'язане й залежить від політичного виживання Єльцина; ось чому його Адміністрація виконувала всі розпорядження всупереч тому, що Єльцина багато хто вважав «недосконалим і обмеженим реформатором» [9, с. 119].

Економічна криза 1998 року в Росії радикально погіршила двосторонні відносини та скоротила економічні програми, і була розцінена США як «кінець певного етапу дружніх відносин» [11, с. 7]. Крім політичної невизначеності, економіка Росії опинилася в «анабіозі», затиснутою між прагненнями повернутися до командного типу радянських часів та поверненням до проведення ліберальних реформ [10, с.22]. Побойовання з приводу фінансового краху ядерної держави сприяли тому, що 13 липня того ж року Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) надав пакет надзвичайних асигнацій у розмірі 22,6 млрд. дол., який мав підтримати послідовність економічних реформ в Росії, які її уряд погодився провести [9, с. 228].

Подальші політичні прорахунки в Москві стосовно позиції американської сторони призвели до небажаних результатів. Російські законодавці представили пакет надзвичайних заходів, які не підтримали ні Адміністрація Клінтона, ні чиновники МВФ [9, с. 231]. У результаті кризи, викликаній різким зрушенням у відносинах США – СРСР, невдоволення Клінтона було багатоаспектним. Американський президент іноді вважав, що Росія, як надійний партнер, може бути втрачена назавжди. До того ж, скандал з М. Левінськи, як і вищезгадані події, назавжди змінили ставлення Клінтона до зовнішньополітичного напрямку своєї політики стосовно Росії [9, с. 241-246].

Поza економічною сферою політика Клінтона була також успішною, особливо в оборонних питаннях: було вирішено проблеми за участі Індії, України та країн Балтії; США і Росія змогли досягти згоди з приводу втручання до конфлікту у Боснії в 1995 р.; делікатне питання щодо розширення НАТО також було врегульовано, а вже у 1997 р. до переговорного процесу щодо членства в Альянсі долучилися нові держави, які раніше мали пряме відношення до організації Варшавського Договору. Крім того, зустрічі Клінтона і Єльцина на найвищому рівні досить часто мали вирішальні результати. Проте, досить успішно функціонували й інші дипломатичні канали: С. Тельбот сформував як тісні робочі стосунки із заступником міністра закордонних

гiональним перемiщенням; репресивний характер законодавчого урегулювання проблеми дезертирства мобiльзованих. Методи мобiльзацiї трудових ресурсiв в Украiнi у 1943-1950 рр. дослiджували у своїх роботах украiнськi науковцi I. Ветров, М. Лобода, Л. Хойнацька. Автори, вивчаючи соцiальний аспект, зазначили наявнiсть примусової мобiльзацiї, вiдсутнiсть нормальних виробничих умов працi, елементарних умов життя, недостатнє харчування й несвоєчасну виплату заробiтної плати, наслiдком чого був високий рiвень плiнностi робочої сили. Л. Хойнацька прийшла до висновку, що повне та цiльове визискування наявної робочої сили, залученого через трудовi мобiльзацiї, призвело до того, що люди залишалися заручниками вiдбудови промисловостi, а не свiдомими й органiзованими виробничниками. Цiкаве дослiдження соцiальних проблем очима робiтників, у тому числi й мобiльзованих, запропоноване в колективнiй монографiї «Повоєнна Украiна: нариси соцiальної iсторiї (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [2].

На рiгiональному рiвнi проблему забезпечення трудовими ресурсами вугiльних пiдприємств комбiнату «Сталiнвугiлля» у 1943-1945 рр. детально розглянув С. Кравченко [3]. Отже, за останнi два десятилiття науковцями зроблено вагомий внесок у вивчення методiв мобiльзацiї робочої сили на вiдбудову пiдприємств стратегiчного значення. Подальше вивчення проблеми потребує детального розгляду здiйснення трудових мобiльзацiй на рiвнi окремих рiгiонiв та галузей, i вiдповiдно залучення дослiдниками широкого кола мiсцевих джерел.

У статтi робитьсi спроба на основi здобуткiв сучасних iсторикiв i залучення широкої джерельної бази розглянути особливостi мобiльзацiї робочої сили на вiдбудову промисловостi Донбасу у 1943 – 1945 рр., зокрема такi питання, як умови життя i працi мобiльзованих працiвникiв, а також органiзацiя боротьби з трудовим дезертирством мобiльзованих.

Джерельну базу дослiдження складають Укази Президiї Верховної Ради СРСР, Постанови Державного комiтету оборони (далi ДКО), доповiднi записки, довiдки, листування партiйних, радянських i господарських органiв про хiд мобiльзацiї робочої сили для роботи в промисловостi, повiдомлення про скарги молодi, мобiльзованої на будiвництво промислових об'єктiв, вiдомостi, довiдки щодо боротьби з дезертирством i плiнностi робочої сили в промисловостi. Важливими для вивчення проблеми є матерiали Бюро облiку та розподiлу робочої сили при РНК УРСР. Зазначене вiдомство надсилало наряди з мобiльзацiї робочої сили в областi її набору для роботи на пiдприємствах певного мiнiстерства. Кiлькiснi показники мобiльзованих у документах цього органу не мiстять загальної iнформацiї про чисельнiсть та географiю мобiльзованих, не вiдбивають їх розподiл по областях прийоми, а мають галузевий зрiз про кiлькiсть вiдiлених осiб для того чи iншого мiнiстерства.

Трудова мобiльзацiя як форма залучення громадян до працi отримала своє законодавче оформлення в Указi Президiї Верховної Ради СРСР вiд 13 лютого 1942 р. Вона поширювалася на працездатне мiське населення – чоловiкiв вiд 16 до 55 рокiв та жiнок вiд 16 до 45 рокiв, якi не працювали в державних установах та на пiдприємствах, а також сiльське населення. Виняток становили матерi, якi мали дiтей до 4-рiчного вiку, за вiдсутностi iнших членiв сiм'ї, здатних забезпечити догляд за ними; вагiтнi, починаючи з 5-го мiсяця вагiтностi [4]; особи, звiльненi медичною комiсiєю; одинаки, мобiльзацiя яких пов'язана

з ліквідацією колгоспного подвір'я, та особи, що мають на своєму утриманні старих батьків, які потребують стороннього догляду [5].

У 1943 р., відразу ж після визволення Донбасу від нацистської окупації, велика частина завдань щодо трудової мобілізації робочої сили на відбудову промислових підприємств регіону, покладалася на його мешканців. Так, постановою ДКО «Про мобілізацію працездатного населення для підприємств Наркомчермету № 4275 та Наркомвугілля № 4433» було заплановано мобілізувати в Сталінській області 83 тис., у Ворошиловградській – 11,3 тис. осіб, що складало разом 57,2 % від загального завдання для 8 звільнених областей. До 1 травня 1944 р. на вугільні підприємства комбінату «Сталінвугілля» у порядку мобілізації прибуло 62,3 тис. осіб, з яких 49,9 тис. осіб (80,1 %) були мешканці Донеччини [6]. У ході визволення республіки мобілізаційними завданнями охоплювалися й інші області України. Так, навесні 1944 р. їх виконували вже 12 українських областей [7].

На тлі мегапотреб Донбасу місцевий працездатний потенціал був дуже швидко поглинений. Уже в грудні 1943 р. в листі до Й. Сталіна М. Хрущов називав 3 області, у яких склалося напружене становище з трудовими ресурсами – Сталінська, Ворошиловградська та Дніпропетровська [8]. У телеграмі від 8 грудня 1943 р. ЦК КП(б)У просив Наркомат оборони СРСР звільнити міське та сільське населення Сталінської і Ворошиловградської областей від подальших мобілізацій, оскільки за планом забезпечення робочою силою сільського господарства, промисловості, транспорту, будівництва з урахуванням кількості працездатного населення, середньорічних сільсько-господарських потреб, мобілізаційних завдань для відбудови промисловості, в школи ФЗН та військкоматами дефіцит робочої сили по Донбасу склав 127,4 тис. осіб [9].

З цього часу й надалі головним джерелом для мобілізацій робочої сили стали інші регіони. Так, із загального завдання для українських областей на III квартал 1944 р. відрядити на комбінати Сталінвугілля, Донбасшахтбуд і тресту Донбасвугіллярозвідка 63,3 тис. осіб. Сталінська і Ворошиловградська області повинні були мобілізувати лише 500 осіб [10].

У 1944 р. лише до вугільних підприємств комбінату «Сталінвугілля» прибуло 57,6 тис. мобілізованих.

З таблиці № 1 можна побачити, що майже всі мобілізовані до вугільних підприємств комбінату «Сталінвугілля» у 1944 р. були вихідцями з Української РСР (98,2%). Найбільша кількість мобілізованих була направлена на шахти комбінату з Вінницької (37,4%), Сталінської (16,7%), Кіровоградської (10,1%). Загальний план направлення робітників на зазначені підприємства було виконано лише на 82,1%, майже повністю за рахунок селян, мобілізованих радянськими органами й по лінії Наркомату оборони.

Зі списку уповноважених з мобілізації й набору робочої сили за договорами комбінату «Ворошиловградвугілля» відомо, що протягом 1944 р. направляли представників для мобілізації робочої сили переважно в українські та молдавські області, для укладання договорів – у російські області [12].

До здійснення мобілізації було залучено широке коло установ і відомств. Державний комітет оборони (далі ДКО) видавав численні постанови про мобілізацію, передусім, до галузей стратегічного значення. Бюро обліку та розподілу робочої сили при РНК УРСР готувало наряди щодо спрямування

світового устрою [8, с. 11]. Уже сьогодні це твердження відносять до типово пропагандистських, які супроводжували розпад СРСР: незважаючи на відсутність об'єктивних обставин для науково обгрунтованих футурологічних прогнозів, західні політологи повсякчас лише проголошували остаточну перемогу над комунізмом.

Однак той факт, що США більше не мали супротивника у вигляді СРСР, свідчить, що сама собою відпала необхідність подальшої трансформації світової системи. Раптове зникнення такого потужного ворога означало, що для США вже не було необхідним виробляти зовнішньополітичний курс, роблячи поправку на конфронтаційний характер міжнародної системи. Дипломати намагалися якомога частіше відходити від ідеологічних прийомів та засобів; натомість, було поставлено за мету перетворити Росію в ринкову економіку, демократичну державу та створити нові партнерські відносини з Заходом [9, с. 278].

Саме такою й була дипломатична атмосфера, коли Б. Клінтон зайняв президентський пост у 1993 р. Він був першим дійсно «постбіполярним» лідером США, а його завданням стало виважене й обгрунтоване формування нової американської зовнішньополітичної доктрини. Чимало критиків звинувачувало Клінтона в тому, що йому за два терміни так і не вдалося повною мірою досягти поставленої мети. Основним аргументом противники президента вважали відсутність послідовної довгострокової стратегії та нездатність до вдалого політичного прогнозування [13, с. 34]. Хоча вищезгадані оцінки можуть бути деякою мірою й справедливими, все ж таки російська складова політики Клінтона з упевненістю характеризується більш послідовною та виваженою.

З самого початку свого правління Клінтон починає створювати умови для плідної взаємовигідної двосторонньої співпраці з Росією і сприяти зародженню в ній демократичного устрою. Він намагався всіляко підтримувати свого російського колегу Б. Єльцина, який позиціонував себе повністю відданим ліберальним реформам [12]. Клінтон об'єднав навколо себе команду експертів-професіоналів, задіяв систему колегіального прийняття рішень, що означало колективне вирішення проблем, командну роботу та спільну відповідальність за наслідки та результати роботи [14, с. 168]. Однак, незважаючи на те, що заступник Державного секретаря справ Струоб Тельбот мав відповідати за стан справ у відносинах з російською стороною, він зазначав, що саме Клінтон взяв на себе роль посередника в російсько-американських стосунках і вдало її виконував упродовж свого дострокового президентства [18, с. 5].

Характерна риса Клінтона брати ініціативу на себе була визначальною з огляду на те, що перед його урядом постало безліч проблем у двосторонніх відносинах: розширення НАТО, багатогранний конфлікт на Балканах, ядерна програма Ірану, контроль над озброєнням, а також нестабільність у процесах економічної та політичної лібералізації в Росії.

Перебуваючи головною фігурою ліберальних реформ у бурхливому політичному середовищі пострадянської Росії, Б. Єльцин часто перебував у центрі уваги зовнішньополітичних пріоритетів Б. Клінтона. Це було підтверджено вже на першій зустрічі лідерів двох держав: у квітні 1993 р. на саміті у Ванкувері Клінтон запропонував пострадянським країнам допомогу у розмірі 2,5 млрд. дол., причому Москва отримувала лівову частку, що становило

поведінка американського президента, погляди й рішення його консультантів та власне позиція Росії. Крім того, у статті поставлено за мету вивчити та проаналізувати роль американського президента у двосторонніх стосунках США та Росії.

Багато західних науковців працювали над проблематикою прийняття президентами політичних рішень. Очевидно, що вказані вище елементи цього дослідження тісно взаємопов'язані, і жоден не може вивчатися окремо від інших [13, с. 3]. Такий підхід дозволяє розглядати й порівнювати конкретні питання на декількох рівнях, зокрема, простежити інституційну напруженість між виконавчою й законодавчою гілками влади. Однак, зважаючи на те, що президент США завжди був «окремим і найважливішим інструментом створення та провадження до життя зовнішньополітичних акцентів» [6, с. 179], ця стаття ставить за мету дослідити виконавчі структури, посадовців, що їх очолюють, а також визначити, чи американська сторона діяла виходячи виключно зі своїх національних пріоритетів у стосунках з Росією, чи в першу чергу була змушена грати за правилами геополітичного гамбіту Кремля.

У центрі уваги американської історіографії зазначеного періоду опинилися особливості формування та розвитку постконфронтаційної системи міжнародних відносин. Розпочалася широкомасштабна дискусія з ключових питань нового світового устрою, в якій активну участь взяли З. Бжезінський [2], Ф. Фукуяма [8] та інші. Вони оцінили закінчення «холодної війни» як безумовну перемогу Заходу, що надавала можливість реалізації ідей цих прихильників концепції «жорсткої» гегемонії.

Окремим джерелом для дослідження проблематики американо-російських стосунків варто виділити мемуари президента США Б. Клінтона [5] та заступника державного секретаря США (1994-2001 рр.) С. Телбота [18].

Українська й російська історіографія проблем російсько-американських відносин у зазначений період є доволі широкою, тому особливий інтерес становлять праці, що містять історіографічний порівняльний аналіз зовнішньополітичних дискусій у Росії і США з актуальних питань і проблем двосторонніх відносин. До цієї групи належать роботи О. Валецького [3], Є. Камінського [4] та О. Крапівіна [6].

Важливою складовою системи міжнародних відносин, що формується, є розвиток американо-російської взаємодії, яка включає як сферу співпраці, так і конкуренції. Концепцію партнерства між Сполученими Штатами й Росією було сформовано й документально оформлено на початку 1990-тих років. Правовою основою американо-російських стосунків стали наступні документи: Кемп-Девідська декларація президентів Буша і Єльцина про нові відносини (1 лютого 1992 року); Хартія російсько-американського партнерства і дружби (17 червня 1992 року); Ванкуверська декларація (квітень 1993 року) і Московська декларація (січень 1994 року) [1, с. 26].

Припинення існування Радянського Союзу було певною мірою несподіванкою як для науковців, так і для світової громади [19, с. 73]. Наприкінці 1989 р., коли «холодна війна» мала неминуче завершитися, американський політолог Ф. Фукуяма спрогнозував так званий «кінець історії» – тобто кінцеву точку ідеологічної еволюції людства та універсалізації ліберальної демократії західного зразка як остаточної і найвищої за розвитком форми

робочої сили на підприємства певного міністерства і надсилало їх в області набору. На обласному рівні діяли обласні бюро обліку та розподілу робочої сили при облвиконкомах. На рівні районів і міст існували мобілізаційні відділи при райміськвиконкомах, що вели ретельний облік міського непрацюючого та сільського працездатного населення, складали щомісячний звіт про наявність зазначених категорій населення, а в подекадний термін – звіт про виконання завдання щодо мобілізації. За умов неявики призованого за повісткою, до мобілізації підключалися органи НКВС. Для районних мобілізаційних відділів списки мобілізованих складали сільради і правління колгоспів. Після перевірки завідувачами відділів мобілізації, списки затверджувалися райвиконкомами. Поряд із працівниками радянських структур влади, відповідальність зачасне виконання мобілізаційних завдань несли партійні керівники. Звіти про виконання мобілізаційних завдань заслуховувалися на засіданнях бюро обкомів партії і облвиконкомів [13]. Наркомати різних галузей повинні були спрямовувати своїх представників у місця призову для відправлення й супроводу їх до місць призначення. Мобілізація повинна була супроводжуватися політико-виховною роботою про значення відбудови народного господарства та їх особистої участі.

Таблиця 1.

Географія областей, які направляли робітників на вугільні підприємства комбінату «Сталінвугілля» [11]

№ п/п	Область	План	Виконано за 1944 р.			
			Всього (осіб)	у %	В т.ч. НКО і мобілізація рад. органами	% області від загальн.
1.	Сталінська	3000	9852	328,4	9652	16,7
2.	Запорізька	-	1861		1861	3,2
3.	Вінницька	22400	21566	96,3	21566	37,4
4.	Сумська	400	2253	563,3	2253	3,9
5.	Харківська	-	135		135	0,2
6.	Кіровоградська	9650	5816	60,3	5816	10,1
7.	Миколаївська	1000	464	46,4	464	0,8
8.	Одеська	9450	3381	35,8	3381	5,9
9.	Кам'янець-Подільська	3500	2131	60,9	2131	3,7
10.	Київська	8750	2814	32,2	2814	4,9
11.	Чернівецька	7900	4977	63,0	4977	8,6
12.	Тернопільська	2000	1328	66,4	1328	2,3

13.	Чернігівська	2250	223	9,9	223	0,4
14.	Всього з Української РСР	70300	56801	80,8	56601	98,2
15.	Курська	1000	986	98,6	986	1,7
16.	Інші	-	716		79	0,1
17.	Всього	71300	58503	82,1	57666	100

Загальну кількість мобілізованих поповнювали військкомати по лінії Наркомату оборони (за рахунок призваних в армію, але не здатних до служби в лавах армії) і комсомольські органи, що мобілізували як комсомольців, так і несоюзню молодь.

Роль кожного відомства у справі мобілізації можливо визначити лише на прикладі окремих мобілізаційних акцій. Так, у першій великій мобілізаційній акції до Донбасу, пов'язаній з рішенням ДКО від 26 жовтня 1943 р. «Про мобілізацію робочої сили для вугільної промисловості Донбасу», було визначено план для обласних радянських організацій – 100 тис. осіб та для наркомату оборони – 48,8 тис. осіб. Станом на 15 січня 1944 р. було мобілізовано 101 тис. осіб. Завдання було майже виконано на 1 квітня 1944 р. По лінії облвиконкомів було мобілізовано 103 тис. осіб, по лінії НКО – 38 тис. осіб і по лінії ЛКСМУ – 2,2 тис. осіб [14]. Подібні дані подає С. Л. Кравченко, проаналізувавши надходження робочої сили до комбінату «Сталінвугілля» станом на 1 травня 1944 р. Всього за мобілізацією прибуло на комбінат 62,3 тис. осіб. З них по лінії НКО – 14,7 тис. осіб, призвано радянськими органами – 47,5 тис. осіб. Крім них, за комсомольськими путівками – 856 осіб. З іншого боку відомо, що станом на 1 травня 1944 р. комсомольськими організаціями України було мобілізовано для вугільної промисловості Донбасу 43,6 тис. осіб, з них 31,9 тис. осіб несоюзної молоді та 11,6 тис. осіб комсомольців [15]. Можна сказати, що найбільшим був внесок радянських органів. Комсомольські організації не відігравали ключової ролі, але поруч з радянськими органами та наркоматом оборони виконували мобілізаційні функції.

Потік мобілізованих трудових мігрантів до Донбасу поповнювали за рахунок колгоспників через залучення їх до відбудови вугільної промисловості на договірних началах. З цією метою укладалися індивідуальні договори. Вугільні трести мали певні зобов'язання перед «договірниками», викладені в другому розділі типового договору з колгоспниками. Зокрема, зазначалося, що «трест зобов'язаний надати прибулим для роботи колгоспникам» обладнаний гуртожиток, постільні речі, встановлений спецодяг, користування культурно-побутовими закладами, оплату праці, продовольче та промислове постачання. За умови виконання до закінчення терміну цього договору підземним робітникам 150 денних норм (при договорі на півроку) і 300 денних (при однорічному) трест зобов'язувався надати право дострокового повернення до колгоспу [16]. Але існування такого договору не гарантувало виконання зобов'язань, крім того, більшість із них була нереальною для трестів. Дехто з місцевих керівників розглядав наявність договору як можливість не посилати людей на відбудову. Так, районні керівники Полтавської області,

- Szpopper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939 / D. Szpopper. – Gdańsk : Arche, 1999. – 358 s.
- Majecki H. Obóz sanacyjny na Bałostoczczyźnie w latach 1926-1939 / H. Majecki // Studia Padlaskie. – t. IV. – Białystok, 1993. – s. 67-90.
- Halbersztad, J. Józef Piłsudski i jego współpracownicy wobec problemu wyborów parlamentarnych w latach 1926–1928. Z badań nad genezą BBWR // Dzieje Najnowsze. – 1984. – № 1. – s. 3-34.
- ГАБО. – Фонд 1.– Оп. 9.– Д. 1246. Сведения о состоянии и деятельности фашистской организации «Беспартийный блок сотрудничества с правительством».
- ГАБО. – Фонд 2001.– Оп. 4.– Д. 2636. Циркуляры МВД, генерального комиссара о подготовке и проведении выборов в сейм и сенат 1927–1928 г.
- Deklaracja Bepartyjnego Bloku współpracy z rządem // Chojnowski, A. Piłsudzczy u władzy. Dzieje BBWR / A. Chojnowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków : wyd-wo Ossolineum, 1986. – s. 253–255.
- Ogólne zasady państwowego i społecznego ustroju w Polsce: podręcznik szkolny do potrzeb szkół rzemieślniczych-przemysłowych, zawodowych, kursów technicznych i monterskich / oprac. T. Miaskowski. – Warszawa : Nakład autora, druk. W. Łazarskiego. – 124 s.
- Strzelecki, J. Samorząd terytorjalny / J. Strzelecki // Dzieśięcilecie Polski Odrodzonej 1918–1928. – Wyd. 2. – Kraków–Warszawa : Wyd-wo Ilustrowany Kurjer codzienny, 1933. – s. 198-201.
- AAN. – PRM PKT 56. – T. 1.

ББК 66.4(4/8)+63.3(3)

Желєзняк І. С.

АМЕРИКАНО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Б. КЛІНТОНА

У статті аналізуються зовнішньополітичні пріоритети США стосовно Росії в умовах постбіполярного світового устрою. Аналізуються ключові питання двосторонніх стосунків, вирішення яких мало б сприяти ефективному залученню Вашингтона до процесів встановлення гегемонії в міжнародних відносинах.

Стосунки між США та Росією – як в сучасних умовах, так і за радянських часів – одна з ключових граней геополітики. Протягом приблизно 45-ти років після закінчення Другої Світової війни запеклий конфлікт між ідеологічними світоглядями капіталістичних США та комуністичного СРСР визначав основне напруження міжнародної системи [9, с. 1]. Незважаючи на те, що «холодна війна» закінчилася два десятиріччя тому, її спадщина, особливо у формуванні напруженості стосунків між колишніми блоками, й досі має істотне значення на геополітичній арені.

У статті розглядається трансформація влади та системи прийняття рішень щодо РФ у виконавчих адміністративних структурах за часів правління президента Б. Клінтона. Ключовими моментами дослідження є: особиста

РЕЗЮМЕ

Беспартійний блок співпраці з урядом маршала Ю. Пілсудського (ББСП) – польська урядова політична організація, утворена в 1928 р., і яка проіснувала до 1935 р. Її неможливо розглядати виключно як суспільно-політичний рух. Це елемент режиму влади, механізм взаємодії держави і суспільства, який повинен був привести до централізації польської держави через побудову ієрархічної політичної системи.

Ключові слова: Беспартійний блок співпраці з урядом маршала Ю. Пілсудського (ББСП), Ю. Пілсудський, Західна Білорусь, Річ Посполита Польща, санація, регіональні комітети.

SUMMARY

Nonpartisan block of cooperation with the government of Marshal J. Pilsudski (BBSP) – the Polish government al political organization formed in 1928 and existed till 1935. It cannot be viewed solely as a socio-political movement. This is an element of a power mode, the mechanism of interaction between the state and society, which would lead to the centralization of the Polish state through the construction of a hierarchical political system.

Keywords: Nonpartisan block of cooperation with the government of Marshal J. Pilsudski (BBSP), J. Pilsudski, West Belarus, Poland, the Commonwealth, sanitation, Regional Committees.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Скульский С. Беспартійный блок сотрудничества с правительством (санація) / С. Скульский. – Минск : издательство Белорусской АН, 1935. – 62 с.
2. Багинский Э. А. «Санація» и конституционный вопрос в Польше / Э. А. Багинский // Советское славяноведение. – 1977. – № 3. – С. 16-33.
3. Chojnowski A. Piłsudzczy u władzy. Dzieje BBWR/ A. Chojnowski. – Wrocław-Warszawa, etc. : wyd-wo Ossolineum, 1986. – 294 s.
4. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 880 s.
5. Archiwum Akt Nowych (AAN). – PRM PKT 56. – Т. 3.
6. Государственный архив Брестской области (далее ГАБО). – Фонд 67.– Оп. 1.– Д. 929. Отчеты ДОК IX об общественно-политическом движении на территории корпуса за 1 квартал 1928 г.
7. ГАБО. – Фонд 93.– Оп. 1.– Д. 796. Отчеты Полесского воеводы о ходе предвыборной кампании в сейм и сенат и общественно-политическом движении 1928 г.
8. AAN. – PRM PKT 56. – Т. 7.
9. AAN. – PRM PKT 56. –Т. 6.
10. Rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 19 stycznia 1928 r. o organizacji w zakresie władz administracji ogólnej, poz. 86// Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – № 11.
11. Borkowski, J. Naprawiacze w 1926–1935 / J. Borkowski – Dzieje Najnowsze. – 1985. – № 2. – s. 45-46.
12. ГАБО. – Фонд 1.– Оп. 9.– Д. 2382. Реферат по истории организации и деятельности отделения фашистского Беспартійного блока сотрудничества с правительством в Косово-Полесском повете.

повертаючись з районів, заявляли, що «людей немає, ніхто не бажає їхати в Донбас, люди розбігаються, міліція не допомагає, рішення ЦК КП(б)У і РНК нереальне» [17]. Їх очікували проробітки на бюро обкому, «останні попередження», догани тощо. Таким чином, цей метод, за умов існування контрольних цифр, більше нагадував трудову повинність. Зацікавити колгоспи в направленні робочої сили повинно було зобов'язання шахт передавати їм 15 т вугілля щомісячно.

Майже одночасно започатковується трудовий почин шефства українських областей над шахтами Донбасу. Його організацію виконкомом обкрад і обкомом партії вказівкою згори було запропоновано провести в районах і колгоспах і на підприємствах таким чином, «щоб ініціатива йшла знизу, від колгоспів і підприємств» [18]. Певні вугільні трести були закріплені за районами та областями України. Постановою ДКО від 18 липня 1944 р. спрямування колгоспників на роботу до Донбасу в порядку шефства протягом 1944 – 1945 рр. визначалося обов'язком колгоспів [19].

В умовах хронічного відставання від плану в число мобілізованих зараховували кількість робітників, направлених в порядку допомоги підшефним вугільним трестам і шахтам, тобто звітна статистика, набраних різними, але спорідненими методами, перепліталася. Про значення кожного методу в загальній справі поповнення робочої сили можна скласти уявлення з певних документів. Так, у серпні 1945 р. з Чернігівського обкому доповідали відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У, що з області на шахти було спрямовано: за мобілізацією – 10,1 тис. осіб, добровільно – 372 особи, за договорами – 865 осіб [20]. Отже, за своїми кількісними параметрами найбільш масштабним методом була мобілізація.

Систематичне невиконання плану було проявом неприйняття частиною населення мобілізаційних заходів. Чимало людей шукали шляхи легітимного ухилення від них, або ж підкорялися мобілізаціям без особливого ентузіазму. Так, під час поїздки по областях уповноваженого наркому вугілля СРСР були виявлені випадки звільнення мобілізованих окремими уповноваженими цього ж комісаріату за хабарі [21]. Справи на саботажників передавали до суду. Випадки саботажництва мали місце по всій Україні, навіть у Донбасі. Так, у 1944 р. інформували, що в Макіївці 700 осіб отримали повістки, у них відібрано документи, але на роботу вони не з'явилися [22]. Коли мобілізації були пов'язані з переїздом до іншої області, населення погоджувалося з особливою неохотою. У час, коли чоловіки ще не повернулися з армії, або були забрані до Німеччини, кидати свій дім, руйнуючи тим самим господарство, було вкрай небажано.

Це призводило не тільки до ухилення, але й до випадків опору в західних областях. На відміну від східних і центральних областей, де ставлення до мобілізацій було лояльнішим, населення західних областей не зазнало тривалого впливу мобілізаційної психології. У доповідній записці М. Хрущову з Ровенського обкому повідомлялося, що населення при появі уповноважених цілими селами ховалося в полях або тікало в ліси. При цьому «деякі керівники почали практикувати облави в лісах, залучаючи для цієї справи райвійськкомати та органи НКВС». Облавна мобілізація знайшла в західних областях і своєрідний народний коментар: «Німці нас ловили, прийшли росіяни, теж ловлять». Доручення виконання важливого державного завдання з відбудови промисло-

вості країни сприймалося тамтешніми мешканцями як відправка на каторгу. Так, група мобілізованих із сіл Гошанського району Рівненської області під час відправки кричала: «Нас женуть на каторгу». У західних областях призов на трудовий фронт взагалі відбувався в складних умовах – на тлі бойових дій з формуваннями УПА. У Рівненській області сталися випадки вбивства командированих для проведення мобілізації. Наслідком обласної мобілізації було потрапляння в їх число хворих людей, таких, що не мали при собі продуктів харчування на час слідування або навіть оунівців [23].

На результат здійснення мобілізації впливала робота транспорту. В архівах велика кількість телеграм свідчить про затримку і навіть зрив мобілізацій, пов'язаних з незадовільною роботою залізниці. Типовою в цьому плані є доповідна записка М. С. Хрущову від секретаря Запорізького обкому: «Мобілізовані по декілька днів знаходяться на станції відправлення, за цей час з'їдають запаси харчів, необхідні для шляху слідування, після чого частина за дозволом, частина без нього ідуть до колгоспів за харчами і часом не повертаються» [24].

Зі значними труднощами стикалися при розміщенні мобілізованих. У визволеному Донбасі житловий сектор був дуже зруйнований. У містах з метою максимального розміщення населення була прийнята постанова про ущільнення житлової площі державного сектору та приватного домоволодіння [25]. Побут воєнного і повоєнного часу здобув розхожу назву «окопного побуту». Неможливість придбати найнеобхідніші речі – мило, сірники, взуття, одяг тощо – була повсякденною реальністю [26].

Багатьом мобілізованим, що прибували, не встигали створювати умови. Керівники підприємств стосовно питання влаштування прибулих стверджували, що зроблено все можливе, «не зважаючи на те, що житлофонди шахт зруйновані й не мають обладнання та інвентарю. Гуртожитки обладнано рукомийниками, критами, відрами та меблями, але не в достатній кількості» [27]. Згодом уточнювали, що «для мобілізованих не всюди створені нормальні побутові умови» [28]. Завідувач відділом вугільної промисловості ЦК КП(б)У констатував, що важкі побутові умови, в які потрапляють мобілізовані робітники, є однією з причин дезертирства. Багато робітників за відсутністю на шахтах лавень, пралень, мила не милися та не переодягалися по 1,5 – 2 місяці. При відвідуванні гуртожитку шахти 4/5 Микитівки завідувач відділом виявив, що робітники спали на голих дошках у тому ж одязі, в якому працювали, без постільних речей. У їдальні на цій шахті брудно, недостатньо посадочних місць. Заробітну платню затримували по 2 – 2,5 місяці, були випадки масових обрахунків робітників [29]. Керівні органи нерідко вдавалися до адміністрування через видання директивних вказівок, як то «негайно покращити побутові умови всіх робочих шахт і особливо новоприбулих з тим, щоб у найближчий час повністю ліквідувати плінність робочої сили» [30]. Ряд керівників за нестворення умов для мобілізованих було виключено з партії, знято з роботи. Постає риторичне питання: чи міг окремих керівників щось змінити при загально спрямованій політиці на ігнорування особистих потреб.

Українцям повільно налагоджувалося забезпечення мобілізованих продуктами харчування. У 1944 р. ще не всюди встигали організувати їдальні, а подекуди навіть із відкриттям їдальень, мобілізованих харчували лише один раз на добу.

общественный элемент, представленный в Беспартийном блоке, был зависим от управленческого, выполнял технически-организационную работу по мобилизации и организации польского населения. Он – неотъемлемая часть механизма государства – целостной иерархической системы организаций, учреждений, осуществлявших задачи и функции государства. Его невозможно рассматривать исключительно как общественно-политическое движение. Это элемент режима власти. Фактически создавался механизм взаимодействия государства и общества, который должен был привести к централизации польского государства через построение иерархической политической системы.

В условиях особого политического режима, созданного во время советско-польской войны, с недемократическим способом формирования самоуправления, значительными компетенциями администрации в сфере избирательного законодательства, новые распоряжения создавали полуабсолютистское устройство на западно-белорусских землях, где почти вся полнота власти сосредотачивалась в руках воевод, которые по службе подчинялись министру внутренних дел, а профессионально – премьер-министру или соответствующим министрам.

Контроль Совета министров над обществом был опосредованным, обеспечивался на нескольких уровнях. В организационно-правовой сфере он был предусмотрен, во-первых, в способах формирования некоторых органов (их возглавили воеводы, непосредственно подчиненные Совету министров, а мужи доверия персонально назначались или воеводой, или Советом министров в региональные комитеты), во-вторых, точно задавались цели для каждого элемента системы; в-третьих, были жестко определены направления работы.

Директивы, изданные Советом министров, демонстрируют двойные цели акции правительства. С одной стороны, перед воеводскими региональными комитетами и мужами доверия была поставлена задача привлечь в законодательные органы людей, которые бы обратили особое внимание на хозяйственные проблемы государства, стремились бы к планомерному усилению краевой продукции, повышению производительности на всех полях польской работы. Кроме того они должны были стремиться, чтобы будущий Сейм и Сенат усилили власть президента, осуществили разделение прав исполнительной и законодательной власти и изменили образ государства так, чтобы он гарантировал силу и эффективность в управлении. Таким образом, главная цель для них – выборы. А средством должна была стать консолидация польского общества во имя государственности независимо от классово-принадлежности и политической ориентации избирателей, которая рассматривалась как единственный путь к получению влияния на белорусов и украинцев.

С другой стороны, при анализе всего комплекса распоряжений четко видно, что выборы для самого Совета министров стали не целью деятельности, а лишь средством для формирования организационной структуры правительственного общественного движения, организации представительских органов и самоуправления в необходимом для правительства направлении; а также для управления регионами, так как сами выборы стали критерием успешности деятельности администрации. А вот идея налаживания плодотворного сотрудничества государства и общества для Совета министров становится центральной.

программа их работ также была определена директивой Совета министров. В ней были жестоко заданы направления деятельности воеводских региональных комитетов [21, с. 1-2].

Таким образом, все основные проблемы, стоявшие перед государством и регионами, были охвачены структурно и комплексно. В заданных рамках было предусмотрено создание модели развития региона с единой стратегической общегосударственной целью, а также с учетом индивидуальных особенностей территорий.

Целостность охвата проблем обеспечивалась согласованием целей, методов и форм работы в рамках трех секций. Главными в иерархии стали общехозяйственные проблемы, разработка решения которых была непосредственно связана с государственными интересами, которые являлись стратегической целью для Совета министров. Фактически, данная секция с помощью исследования хозяйственных возможностей региона должна была выработать организационное построение экономических сил воеводства, учитывая государственные интересы. В свою очередь сами исследования в области местного сельского хозяйства, которые являлись средством для деятельности общегосударственной секции, становились целью деятельности другой секции – сельскохозяйственной. Для проведения такого исследования и повышения производительности труда в данной отрасли необходимо было повысить культурно-просветительский и профессиональный уровень сельского населения, что одновременно являлось целью культурно-просветительской секции. Средством работы последней должны были стать товарищества, организации, группы. Таким образом, в проекте Совета министров были четко согласованы цели и методы работы воеводских региональных комитетов, последовательность действий. Степень разработанности проблем отражена в самом названии – очерк, проект, инструкция – подсказывает этапы действий, иерархичность проблем, своеобразные стратегические и тактические направления работы. Наиболее подробно была разработана инструкция культурно-просветительской секции, которая стала руководством для дальнейшей деятельности первых двух. Одной из важнейших ее задач стало выявление существующих проблем и работа над ними с помощью обществ, организаций [21, с. 9-13]. Именно проблема организации «своего вспомогательного аппарата действия» в регионе стала задачей воевод первоочередного значения.

Таким образом, решающую роль в становлении, развитии организационной структуры движения сторонников Ю. Пилсудского сыграли выборы в Сейм и Сенат 1928 г. Их непосредственной целью стало создание представительства пилсудчиков в законодательных органах. Совет министров Речи Посполитой Польши инициировал, назначал, контролировал процесс создания воеводских региональных комитетов во главе с воеводами. Последние, в свою очередь, занимались не только формированием избирательных комитетов Беспартийного блока, но и управляли всей избирательной акцией (разрабатывали избирательную тактику, формировали состав избирательных комитетов, определяли кандидатов в послы) согласно с директивами Совета министров, подчиняя общественные организации своему влиянию. Воеводы, старосты законодательно стали во главе не только администрации, но и самоуправления и общественного движения региона. Таким образом,

Допускались також обрахування робітників при визначенні вартості харчування [31]. Одним із способів вирішення продовольчої проблеми була відправка кількох мобілізованих додому за продуктами для себе і решти людей. Згідно з доповідною запискою управляючого тресту «Кіроввугілля» начальнику комбінату Ворошиловвугілля та заступнику НК вугілля від 5 січня 1944 р. мобілізованим оголосили, «що вони можуть вибрати з-поміж своїх декілька чоловік, які поїдуть додому та дозволили написати листи» [32]. Завдяки цим листам є можливість подивитися на проблему харчування очима мобілізованих. У цих листах, скоріше записках, написаних на клаптиках паперу, – відчай, навіяний відбуванням трудової мобілізації, бажання змінити ситуацію.

Лист № 1. «Просьба к усім нашим матерям і батькам – збирайтеся усі гуртом, ідіть в контору і кажіть, хай требують нас хоч на весну. Тут нас запитують, наскільки вас прислали, а ми не знаємо. Запитайте усі і пропишіть нам в записці і требуйте с голови сільради хай мелять нам муку, а то як їхали, то приказували добувати золото, а ми тут добуваємо болезні і смерті...».

Лист № 2. «...сирой картоплі з десяток, буряків сирих і печених, а то тільки приїхали і не куштували як вони есть. Тут голод сильний і на кого не глянь – самі очі та ніс. Я уже совсем охляла. Если откажут мою просьбу, то не вернусь жива та це не лучше 33 года...» [33].

Проблему забезпечення мобілізованих продуктами харчування фіксували органи Наркомату Держбезпеки і в 1944 р., і в 1945 р. Так, заступником Наркома ДБ УРСР у листопаді 1944 р. до ЦК КП(б)У було направлено спеціальне повідомлення «Про скарги молоді, мобілізованої на будівництво промислових об'єктів Артемівського району, Сталінської області». Військовою цензурою в жовтні було виявлено 15 листів зі скаргами на матеріально-побутові умови і нестачу харчування. У листі робітника Лужанця з Часов-Яру в Кам'янець-Подільську область написано: «...Привезли нас сюди на роботу, розмістили в холодних гуртожитках, роботу дали важку. Доводиться бути на холоді по 12 годин. Кормлять 2 рази на день одним рідким борщем. Своє все поношувалося, продукти закінчилися, не знаю чи доживемо до зими...». Ще один робітник з Часов-Яру пише до Житомирської області: «...вже 3 місяці хворію, лікарі не відпускають, кажуть, працюй, як можеш. Який з мене працівник, роззутий, роздягнений, голодний і хворий...» [34]. У черговому спеціальному повідомленні Наркома Держбезпеки УРСР, датованому 23 червня 1945 р., знову повідомлялось про виявлені при перлюстрації листування скарги мобілізованих у вугільну промисловість на продовольчі труднощі [35].

Чимало мобілізованих намагалися дістати офіційний дозвіл на повернення додому, а в разі відмови тікали. За даними вугільних комбінатів у 1944 р. прибуло на шахти Сталінської і Ворошиловградської області 207,4 тис. осіб, а вибуло з різних причин 128,4 тис. осіб, тобто 61,9% від загальної кількості прибулих через мобілізацію, у тому числі – 27% самовільно [36]. Утікачів з трудового фронту вважали дезертирами. Дезертирство з підприємств військової або прирівняної до неї промисловості каралося згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. ув'язненням терміном від 5 до 8 років [37].

З лютого 1944 р. почала надходити інформація про те, що «самовільне залишення підприємств Донбасу набуло масового характеру». Завідувач відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У повідомляв, що на 10 лютого

1944 р. з 79,2 тис. осіб, що прибули у вугільну промисловість, самовільно пішло 9,7 тис. осіб або 12,2%. При цьому найменший відсоток дезертирів припадав на вихідців зі Сталінської та Ворошиловградської областей [38].

Вищий рівень дезертирства серед вихідців з інших областей [39] давав підстави завідувачам вугільних підприємств звинувачувати у плинності кадрів керівників областей, з яких робітники прибули. На думку керуючого трестом «Кіроввугілля» комбінату Ворошиловградвугілля, такі керівники «не надавали належного значення вугільній промисловості Донбасу, не вели масово-роз'яснювальну роботу при відправленні». Вказували також на безкарність дезертирів при поверненні додому, більше того «мобілізованим, які поверталися додому, надавали роботу» [40]. Уповноважений наркома вугільної промисловості в січні 1944 р. запропонував прийняти закон, за яким дезертири вугільних підприємств, голови колгоспних сілрад та інші особи за приховування дезертирів засуджувалися б до примусових робіт на шахтах Донбасу [41].

Проблема безкарності дезертирів була темою обговорення судовими органами Донбасу. Так, у донесенні Голови військового трибуналу Ворошиловградської області від 2 травня 1944 р. доповідалося, що по шахтоуправлінню Ізваріне за січень-лютий дезертирувало 196 осіб, а до розгляду не було подано жодної справи. Щоправда, при перевірці факту безкарності дезертирів виявилось, що більша частина цих робітників не виходила на роботу через відсутність взуття, а також тому, що окремих дітей цих працівників не прийняли до ясел. У деяких випадках мобілізованим було заявлено, що їх беруть на роботу лише на 3 місяці, а в Чернівецькій області декому навіть видавали мобілізаційні листки на 3-місячний термін. Після закінчення терміну людей не відпускали і вони йшли самі, вважаючи, що мають на те законні підстави. Коли такого роду дезертири потрапляли до суду, вони справедливо заявляли, що стали дезертирами внаслідок обману з боку вербувальників [42].

З метою посилення боротьби з безкарністю трудових дезертирів 29 червня 1944 р. РНК СРСР прийняло Постанову «Про усунення недоліків у практиці застосування указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.». Постановою було затверджене обов'язкове ведення слідства у справах, пов'язаних із порушенням трудової дисципліни. Передбачаючи зростання обсягу роботи органів прокуратури, для ряду промислових областей – Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької – збільшили штат слідчих органів. У листі прокурора УРСР до секретаря ЦК КП(б)У влітку 1944 р. було вказано на необхідність підготовки для цих областей України додатково не менше 100 слідчих [43]. Йшлося про необхідність негайно вжити заходи щодо укомплектування та перекидання до головних промислових регіонів слідчих з інших регіонів та виділення на посаду слідчого працівників від парторганізацій [44]. Для організації роботи на місця у 10 областей України відряджались працівники центрального апарату прокуратури УРСР. У райони з цією ж метою направлялися представники обласних прокуратур. Їхньою діяльністю були охоплені в Сталінській області 22 райони, Ворошиловградській – 12, Чернігівській – 13, Сумській – 9. На ряді підприємств встановлювався безпосередній нагляд органів прокуратури [45].

Для виявлення дезертирів вважалося за необхідне провести суцільну перевірку за мобілізаційними списками тих, хто повернувся, та направити матеріали до прокуратури [46]. До справи було також залучено службу

владам, большой объем власти, которые выражались в возможности воздействия на всю государственную администрацию, на самоуправление через включение воевод и старост в органы территориального самоуправления. [3, с. 92; 5, с. 92]. Они стали пониматься как руководящая общественная сила (получили название общей политической администрации). В дальнейшем, оценка эффективности работы воевод была поставлена в зависимость от уровня развития общественной акции на подвластной территории.

Внимание привлекает 17 заседание кабинета председателя Совета министров, где вице-министр Ярошинский заметил, что нужно обратить внимание на положительную роль самоуправления, которую они ... играют в области национальных дел, будучи территорией, которая позволяет спокойное сближение разных наций ... при одновременном обеспечении государству влияния на их работу через учреждения воевод и старост. Еще раньше об этом же говорил Ю. Понятовский, который считал, что самоуправление ... по природе, объединяя в себя все национальные элементы данной территории, дает гарантии спокойного развития государственных работ, вместе с тем, в целом сглаживают все национальные противоречия [5].

Таким образом, сейм и самоуправление должны были стать формой сотрудничества широких слоев с правительством маршала Ю. Пилсудского.

В результате избирательной кампании 1928 г. появилось представительство ББСУ в сейме и сенате, которое разбилось на региональные посольские группы. Собраны данные о политических симпатиях по каждому воеводству, повіту, гмине, селу, что давало основание для дальнейшей систематической работы правительства. На западно-белорусских землях был создан переходный вариант самоуправления. Принято решение о сохранении избирательных комитетов для последующей акции правительства в обществе.

22 мая 1928 г. председатель Совета министров издал распоряжение № 1 в деле организации воеводских региональных комитетов, которое опиралось на распоряжение воеводам, принятым в ноябре 1927 г. Исходным пунктом обоих документов стала задача провести исследование воеводства как региональной единицы. При этом Комитеты понимались как общественные, совещательные органы при воеводе, которые должны были «доставить государственными властям данные для управления» на территории воеводства. Важнейшей задачей региональных комитетов являлась организационная работа. Они должны были стать вспомогательным воеводским аппаратом. Воеводский региональный комитет должен взять работу по организации общества согласно региональной мысли, или через создание новых общественных организаций, или через оказание влияния на существующие в воеводстве в направлении пропаганды региональной идеи. В первую очередь в обязанности комитета входила разработка проекта методов данных работ на территории воеводства. После чего должен был наступить этап установления общего типа метода действия, в соответствии с принципами региональной организации [21, с. 2].

Согласно уставу, воеводский региональный комитет – это общественное учреждение, но его членов назначал воевода, а в состав правления, кроме него, как председателя, входили руководители некоторых секций, приглашенные лица, секретарь. Функционировал в рамках общехозяйственной, сельскохозяйственной, культурно-просветительской секций. Примерная

производственной способности на всех полях польской работы и, чтобы согласование интересов проводили без предвзятости, партийной вражды. Решено, что данную работу смогут выполнить обычные лица, связанные с работой самоуправления, хозяйственной или общественной, которые мощно укоренились в повседневность реальной жизни, и лучше, чем партийные политики, понимают его потребности.

Именно эти лица должны были стремиться к тому, чтобы будущий Сейм и Сенат усилили власть президента, осуществили разделение прав исполнительной и законодательной власти и изменили образ государства так, чтобы он гарантировал силу и эффективность в управлении, без чего было невозможно продолжать реформу отношений. Без силы государства и правительства ничего не значат все программы и лучшие лозунги, ибо тогда никто не сможет их реализовать. Без хорошего строя государства не будет общего благополучия. Без благосостояния – слабыми, зависимыми и не способными будем в борьбе с коммунизмом и анархией.

В заключении документа подчеркивались достижения правительства за 19 месяцев его работы и постулировалась необходимость сотрудничества широких слоев с правительством маршала Ю. Пилсудского. Но как собирались налаживать данное сотрудничество, в документе прописывалось туманно. «... Хотим, чтобы в новом сейме и сенате оказались те (лица – Д.Е), которых объединяет забота о мощи государства, и стремятся дать опору и помощь правительству маршала Ю. Пилсудского в его работе» [18, с. 255]. А в будущем представительство от общества должны были осуществлять лица, связанные с работой самоуправления, хозяйственной или общественной [18, с. 254].

Однако, данная проблема нашла свое выражение в распоряжении от 19 января 1928 г., где отмечалось, что к сотрудничеству с воеводой при выполнении некоторых, установленных инструкциями, задач общей администрации, призвался общественный элемент, представленный в органах воеводского самоуправления. Последнее должно было выполнять надзорную функцию над самоуправлением более низкой ступени. Но на землях, ранее входивших в российское государство, воеводское самоуправление не было создано. В связи с этим, стремясь хотя бы частично реализовать эти конституционные постановления, распоряжение 19 января предусматривало создание переходной организации – воеводской рады (совета) и воеводского отдела. Эти органы должны были стать фактором развития при строительстве государственной администрации, а также сыграть важную роль, как с общественной точки зрения, так и для формирования территориального самоуправления [10].

Фактически, по своим полномочиям воеводская рада – совещательный орган воеводы. Состоял из некоторого числа делегатов, избранных органами самоуправления (поветовыми сеймиками, городскими советами, выделенных городов и поветовыми коммунальными союзами) и из государственных служащих воеводства. В основном, все они призывались, т. е. назначались воеводой. Он, или его заместитель, был председателем [19]. В свою очередь, воеводский отдел состоял из воеводы, вице-воеводы, двух государственных служащих и трех членов, избранных воеводской радой [20, с. 198–201].

Таким образом, компетенции воевод значительно расширились. Они получили значительную самостоятельность по отношению к центральному

Держбезпеки, що проводила перлюстрацію листувань з метою встановлення фактів дезертирства. Так, у спеціальному зведенні народного комісара Держбезпеки УРСР «Про дезертирство з трудового фронту мобілізованих для відбудови промисловості УРСР» від 11 вересня 1944 р. доповідалося, що з 1 липня до 15 серпня 1944 р. військовою цензурою була оброблена поштова кореспонденція від населення Сумської, Чернігівської, Вінницької, Одеської областей. Виявлено 153 повідомлення про дезертирство [47].

Наслідком всієї бурхливої роботи було збільшення кількості матеріалів, що подавали на дезертирів до прокуратури і суду. Тільки за липень 1944 р. було заарештовано та передано до суду військового трибуналу 3,2 тис. осіб [48]. Серед великої кількості справ, що доводилося розглядати судам, траплялися і випадки безпідставного засудження [49].

Збільшилася також кількість справ, розглянутих судом військового трибуналу. Огляд роботи військових трибуналів НКВС українського округу у справах засуджених за дезертирство показав, що за III квартал 1944 р. надійшло 11,1 тис. справ, з яких розглянуто – 7415, направлено на дослідження – 3272. З загальної кількості підсудних на 5 років засуджено 58,9%, на 6 років – 20, 7 років – 11,2, 8 років – 6,6, умовно – 3,3, менше 5 років – 0,9%. На ряді підприємств були організовані показові судові процеси військового трибуналу над дезертирами [50]. Керуючись принципами народногосподарської доцільності, керівники вишукували можливості використати засуджених в інтересах регіону. Так, на засіданні бюро Ворошиловградського обкому з метою їх трудовикористання було вирішено направити клопотання наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про дозвіл організувати в області табір із контингенту засуджених дезертирів з промислових підприємств [51].

Одним із наслідків посилення боротьби з дезертирством було збільшення випадків добровільного повернення дезертирів на виробництво. Так, до середини серпня тільки в Сталінській області повернулося понад 1 тис. осіб. Аналогічне явище спостерігалось у Ворошиловградській області [52].

Щодо тих, хто повернувся добровільно, прокурор УРСР запропонував застосувати м'якше покарання: кваліфікувати їх дії як тривалий прогул і засудити до виправно-трудова робіт строком на 6 місяців згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. [53]. У таких умовах 30 грудня 1944 р. з'являється новий указ президії Верховної Ради СРСР «Про надання амністії особам, які самовільно залишили підприємства військової промисловості та добровільно повернулися на ці підприємства». Указ набув широко розголосу. Його текст був надрукований у газетах, вивішено на великих щитах у місцях масового скупчення людей. На підприємствах проведено збори для доведення його змісту до робітників, виділено агітаторів [54]. Лише в Сталінській області протягом місяця після прийняття указу про амністію, не без допомоги органів прокуратури, міліції, господарських органів (понад 100 уповноважених були направлені на місця для сприяння у поверненні) повернулися на підприємства оборонної промисловості 1962 осіб. Але за цей же час дезертирувало 2719 осіб, що дає привід поставити під сумнів ефективність заходів [55]. Таким чином, репресивні дії переважають з більш м'якими заходами, які мали на меті повернути мобілізованих робітників обличчям до влади. Проте, за жакливих соціально-побутових умов, справа по вирішенню проблеми плінності робітників пробуксовувала.

У ході інтенсивної роботи органи прокуратури та суду дійшли власних висновків щодо причин дезертирства. Серед таких називалися: недостатне роз'яснення указу, неповне охоплення гуртожитками, відсутність лазень (особливо в ряді підприємств вугільної промисловості), клубів і культурних розваг, випадки затримки зарплатні, погана організація громадського харчування, постачання одяжі, взуття та медичного обслуговування; безкарність осіб, що приховували дезертирів [56].

На поширення дезертирства впливала гостра нестача робочих рук у сільському господарстві. В архівних документів є чимало фактів, що свідчать про відтік мобілізованих робітників з міста в село. Так, у листі прокурора УРСР обласним прокурорам, датованому 1945 р., зазначено: «У зв'язку з розгортанням польових робіт у деяких областях відмічаються звернення голів колгоспів, сільрад до директорів підприємств військової промисловості, шахт та ін. з вимогою про командування окремих колгоспників або цілих груп для участі в посівній кампанії та жнивях. Нерідко ці вимоги супроводжуються надсиланням персональних викликів, що призводять до розладу дисципліни і дезертирства». Прокурор УРСР наголошував на встановленні кримінальної відповідальності за такі дії: «Ця антидержавна практика повинна бути ліквідована» [57].

Закінчення війни стало для багатьох психологічною межею в підкоренні мобілізаційним заходам. Робітники, в уявленні яких мобілізація асоціювалася лише з війною, прагнули скоріше повернутися додому. Кількість дезертирів зростала. Так, на початку вересня 1945 р. з вугільного відділу Сталінського обкому партії доповідали, що «останнім часом зробилися частішими випадки дезертирства мобілізованих з Чернівецької, Одеської, Дніпропетровської і Кіровоградської областей». І далі, не приховуючи роздратування, доповідали також про дії райвиконкомів, які «надсилають мобілізованим дозвіл на повернення в райони, і мобілізовані без відома керівників підприємств залишають виробництво та їдуть». Відділом вугільної промисловості було направлено вказівку цим областям ужити заходи з метою попередження всіх голів виконкомів про незаконність таких дій та відповідальність [58].

Керівники підприємств через невірність проблеми з робочою силою не поспішали відпускати мобілізованих. Восени 1945 р., як і раніше, дезертирів з промисловості затримували під час перевірок на залізничних вузлах Донбасу [59]. Конкретні приклади показують наявність трудово-мобілізованих на певних підприємствах і в 1946 р. Так, з тресту «Боково-Антрацит» у 1946 р. доповідали, що з Волинської області в 1944-1945 рр. прибуло 216 осіб. З них вибуло 153 особи, у тому числі 114 осіб самовільно залишили виробництво (на всіх дезертирів оформлено матеріали та передані до суду, на основі чого засуджено 42 особи), 21 особу відпущено через хворобу, 4 особи відпущено через інші причини, 6 осіб померло, 8 осіб арештовано. Працює в тресті 63 осіб. На думку начальника відділу кадрів тресту, головною причиною плинності робочих із західних областей було те, що більшість з них була одноосібниками, які працювати в промисловості не бажали, а намагалися будь-якими засобами повернутися додому, до свого господарства, тим більше, що більшість із них у літньому віці і всі сімейні [60].

Мобілізації як метод поповнення робочої сили були офіційно припинені

Не было перед этим никаких договоренностей [...] ни одна общественно-политическая группа не устанавливала совместную программу [...] общество было поставлено перед фактом» [16, с. 65-69].

О том, какие функции были закреплены за избирательными комитетами Блока государственно-хозяйственной работы (с 19 января 1928 г. Беспартийного блока сотрудничества с правительством маршала Ю. Пилсудского), свидетельствует подробная инструкция о проведении основных работ, изданная Воеводским избирательным комитетом блока в Бресте 29 декабря 1927 г.

Первоначальной задачей стало создание поветовых комитетов (если возможно и гминных), которые должны были оказывать помощь воеводскому секретариату в организационной работе. Следующим шагом было очерчено назначение во всех гминах и селах «мужей доверия», которые могли под руководством секретариата проводить акцию на местах. Основной упор в своей работе они должны были обратить на польское население. Ставилась задача, чтобы оно полностью проголосовало за правительственный список блока. От этого зависела оценка деятельности самого секретариата, да и административных властей. Для того, чтобы обеспечить успех данной акции, поветовые секретариаты должны были вовлечь в предвыборную работу Союз осадников, Союз сельскохозяйственных групп, Союз Стрельцов и обеспечить себе тесное сотрудничество со старостами. В случае какой-либо локальной оппозиции со стороны этих групп нужно было проинформировать воеводский секретариат. На следующем этапе требовалось проследить, чтобы все польское население в установленное время убедилось, что оно внесено в избирательные списки. После обеспечения для блока польских голосов, он должен был приступить к работе над получением непольских голосов, которая приспособлялась к местным условиям. Поветовым избирательным комитетам блока было запрещено самостоятельно вести переговоры с представителями различных групп и партий, но, в случае возможности разбить их акцию, – на этом уровне требовалось просто сообщить в воеводский секретариат [17, с. 151].

Желая легализовать свою деятельность с формально-правовой точки зрения, а также придать статус воеводам, старостам, как руководителям избирательной кампании, общественного движения, 19 января 1928 г. было передано Распоряжение президента Речи Посполитой Польши об организации и сфере деятельности властей общей администрации [10]. Одновременно, в тот же день, была опубликована Декларация «Беспартийного блока сотрудничества с правительством маршала Ю. Пилсудского» (далее ББСУ) [18].

В первой части Декларации отмечалось, что источником недостатков в развитии польского государства стала система отношений, партийная система («партийничество»). Бывшая Польша рухнула из-за отсутствия сильной исполнительной власти. Отсюда был сделан вывод, что если государство хочет жить, развиваться, выполнять свою цивилизаторскую миссию, оно должно иметь сильное и компетентное правительство.

Во второй части отмечалось, что конституционную основу для сильной исполнительной власти Польши должен был заложить новый сейм. Главным требованием, которое пилсудчики выдвинули будущим послам, стала необходимость обратить особое внимание на хозяйственные проблемы государства, стремиться к плановому усилению краевой продукции, повышению

потом только в пяти, в остальных должны были действовать группы и «мужи доверия». Подобная информация поступила с Новогрудского воеводства. На Полесье, Волыни и в Новогрудском воеводстве до 1927 г. не было сформировано ни одного отделения. Из Бреста писали только о правлении местного кружка. Из Гродно поступила информация о состоявшейся конференции, а из Белостока о создании 22 октября 1926 г. провинциального отделения, а в январе 1927 г. о деятельности двух отделений Союза Направы [11, с. 45-46]. Партия труда также не смогла завоевать доверия населения. В Белостокском воеводстве – только в Белостоке, Ломжи, Сувалках местные деятели этой партии участвовали в создании ББСУ. Можно говорить о том, что Партия труда и Союз Направы Речи Посполитой оказались эфемерными созданиями на территории Западной Беларуси. Они не сыграли большой роли в политической жизни, но подготовили условия для создания ББСУ.

В Полесском воеводстве, кроме ссылки на эти политические группы, основой для создания воеводского избирательного комитета ББСУ стали Союз военных осадников, Союз помещиков, гминные войты, «местные сельские жители». В Сарнах поветовый избирательный комитет сложился исключительно на основе сельскохозяйственных товариществ [7, с. 23-24; 13]. В Лунинце организационные собрания блока проводили инспекторы самоуправления [7]. Поветовые избирательные комитеты ББСУ создавались усилиями старост [12, с. 1-3; 28]. Примерно та же ситуация наблюдалась и в Новогрудском воеводстве.

Немного по другому было в Виленском воеводстве, где помимо многочисленных польских общественных организаций свое участие в ББСУ декларировали не только Партия труда, но и деятели людowego движения – ПСЛ Освобождение, Стронництва Хлопского, Краевой людовой партии восточных земель «Объединение» и группа виленских консерваторов [13, с. 172]. Причем наблюдается неравномерность влияния польских партий на территории всего воеводства. Большинство польских организаций действовали в Вильно и ближайшей округе.

В Белостокском воеводстве идея создания правительственного избирательного блока нашла своих сторонников среди отдельных деятелей ПСЛ «Освобождения», ПСЛ Пяста, Стронництва Хлопского и польского Стронництва христианских демократов, и как уже отмечалось, Партии труда и Союза Направы Речи Посполитой.

В силу организационной слабости и небольшого влияния на общество, почти все эти группы не смогли стать основной движущей силой, поэтому созданием избирательных органов занималась местная администрация во главе с воеводой [14, с. 28-31]. Некоторые из них создавались, стремясь направить свое влияние на действительно действующие общественные организации, как в Вильно (В. Абрамович). Но чаще было как в Белостоке – в кабинете воеводы определялся их состав. Во многих случаях потом он подвергался изменениям [15, с. 28]. Кроме этого, избирательные списки были составлены до создания структур блока.

Вспоминая историю возникновения Беспартийного Блока, генеральный секретарь Объединения работы села и города С. Попроцкий отмечал: «ББСУ был создан как навязанный, но одновременно сознательно принят различными общественно-политическими элементами компромисс». «...

в липні 1945 р., коли Комітет з обліку та розподілу робочої сили при РМ УРСР видав розпорядження про припинення проведення мобілізацій за II квартал [61]. У тому ж місяці були анульовані всі рішення щодо мобілізації робочої сили на III квартал для постійної роботи [62]. Починаючи з III кварталу 1945 р. від мобілізацій перейшли до оргнабору робітників через добровільне укладання індивідуальних договорів з підприємствами, хоча до кінця 40-х рр. оргнабір носив мобілізаційний характер. У 1946 р. були ліквідовані Комітет з обліку та розподілу робочої сили та його місцеві мобілізаційні бюро. Проте листи від промислових підприємств з проханням дати дозвіл на мобілізацію робочої сили, траплялися і пізніше [63].

Отже, для покриття дефіциту робочої сили, необхідної для відбудовних робіт на підприємствах важкої промисловості Донбасу, партійно-радянське керівництво застосувало метод трудової мобілізації міського і сільського населення працездатного віку. Під час здійснення трудової мобілізації були реалізовані величезні можливості у розпорядженні людським потенціалом, притаманні тоталітарним державам. Зневажливе ставлення до умов життя і праці мобілізованих робітників суттєво вплинуло на рівень виконання поставлених державних завдань у бік його зниження. У відповідь на ігнорування елементарних соціальних потреб, з боку мобілізованих на індивідуальному рівні формувалась своєрідна практика виживання, що проявлялась у втечах з виробництва, і яка в часи існування трудової повинності отримала назву трудового дезертирства. Боротьбу з трудовим дезертирством за допомогою силових структур не можна назвати успішною.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению комплекса проблем, связанных с мобилизацией рабочей силы на восстановление Донбасса в 1943 – 1945 гг. Особенное внимание уделено социальным условиям, в которых оказались мобилизованные после приезда в регион и борьбе с дезертирством.

Ключевые слова: трудовая мобилизация, восстановление, Донбасс, борьба с дезертирством.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the whole complex of problems connected with recruitment of labour force for the restoration of Donbass in 1943 – 1945. Special consideration has been given to the social conditions which the recruited people faced on arrival to the region and also to the struggle with desertion.

Key words: recruitment of labour, restoration, Donbass, the struggle with desertion.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чадаев Я. И. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – 2-ое изд. / Я. И. Чадаев. – М. : Мысль, 1985. – 492 с.
2. Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов / П. Н. Кнышевский // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 55; Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України

- НАН України, 2010. – 351 с.; Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / І. Ветров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 216-228.; Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / Л. Хойнацька // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 259; Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950) / М. Лобода. – К. : Інститут історії України, 2012. – 206 с;
3. Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945) / Е. Л. Кравченко // Новые страницы истории Донбасса. Кн. 5. – Донецк, 1995. – С. 122
  4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 16.
  5. Там само, спр. 1185, арк. 73.
  6. Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943 – 1945) / Е. Л. Кравченко // Новые страницы истории Донбасса. Кн. 5. – Донецк, 1995. – С. 121.
  7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 542, арк. 5, 59; спр. 1243, арк. 80.
  8. Там само, спр. 542, арк. 62.
  9. Там само, арк. 63–65.
  10. Там само, оп. 76, спр. 903, арк. 15; 48.
  11. Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943 – 1945) / Е. Л. Кравченко // Новые страницы истории Донбасса. Кн. 5. – Донецк, 1995. – С. 122.
  12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 963, арк. 1-3.
  13. Там само, оп. 23, спр. 1185, арк. 73-74.
  14. Там само, спр. 3405, арк. 27-28.
  15. Буцько М. О. Донбас відбудувала вся країна / М. О. Буцько // Архіви України. – 1974. – С. 27.
  16. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, спр. 1145, арк. 127.
  17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 1020, арк. 98; 102.
  18. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, спр. 1144, арк. 16.
  19. Там само, ф. Р4626, оп. 2, спр. 9, арк. 21.
  20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 995, арк. 6.
  21. Там само, спр. 903, арк. 252.
  22. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 24, арк. 52.
  23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1228, арк. 3-8; 23-29.
  24. Там само, оп. 23, спр. 1185, арк. 19.
  25. ДАДО, ф. Р4383, оп. 1, спр. 1, арк. 103.
  26. Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 748, арк. 33.
  27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 903, арк. 325.
  28. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, спр. 1144, арк. 189.
  29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 879, арк. 3.
  30. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 161, арк. 29.
  31. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, спр. 1144, арк. 189.
  32. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 903, арк. 325.
  33. Там само, арк. 297-300.

съезд, где произошло объединение людových партий: Виленская воеводская организация Освобождение, несмотря на тенденции центрального правления, объединилась со Стронництвом Хлопским, с группой Умястовского и с союзом мелких крестьян работников, создавая Стронництва Людовое «Объединение». Во главе стал меценат В. Абрамович, который выдвинул лозунг объединения людového движения и территориального самоуправления. После этого произошло окончательное формирование блока Союза Направы Речи Посполитой и Партии Труда. Одновременно виленский воеводский комитет вел переговоры с христианскими демократами с целью отторжения их от Союза Людово-народового. Воевода стремился привлечь некоторых деятелей белорусского движения – посла Шапеля, Гивнелиса из Свентянского уезда, Коляды из Вилейского уезда и Павлюкевича [9, с. 6].

Особенностью Новогрудского воеводства его руководитель Бечкович назвал отсутствие значимого центра каких либо политических партий и этническую разнородность территории. Потому на первый план в качестве важнейшего избирательного фактора решено было выделить организации хозяйственные и самоуправления. В реферате воевода отметил, что в отличие от Виленского воеводства фиксируется активная деятельность Громады и Товарищества белорусской школы (ТБШ), что взято во внимание при избирательной акции. Поэтому деятельность Павлюкевича на территории Новогрудского воеводства признана вредной, «ибо своими демагогическими методами вводит шовинизм и крайний национализм в самоуправление и деревню» [9, с. 7]. Однако наиболее опасной политической проблемой, по оценке Новогрудского комитета, стала религиозная пропаганда католического клира среди православного населения. Проблема имела две стороны. Бечкович отмечал, что православный клер начинает идентифицировать защиту православия с национальной обороной, что нежелательно [5]. Кроме этого, беспокойство вызвало, что и санационным властям придется вести борьбу с политическим движением под католическими религиозными лозунгами [5, с. 52].

Фактически до второй половины декабря 1927 г. были обозначены первые списки кандидатов в послы и сенаторы. Таким образом, в ноябре-декабре 1927 г. на воеводском уровне была определена избирательная тактика, а также основные направления деятельности правительственного движения. После проведения этих подготовительных работ, которые были скрыты от глаз общественности, началось создание избирательных комитетов Блока государственно-хозяйственной работы, который с 19 января 1928 г. окончательно получил название – «Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю. Пилсудского» [10].

Состав избирательных комитетов в различных регионах отличался. При их создании воеводы и старосты использовали фактическое состояние, с опорой на существующие в регионе организации, которые лояльно относились к правительству. В качестве инициаторов создания этих комитетов на западно-белорусских землях воеводы называют Партию труда и Союз Направы Речи Посполитой [7, с. 36]. Но сами партии на территории центральной Польши были созданы только в 1926-1927 гг. А польский историк Е. Борковкий, который исследовал Союз Направы, отмечал, что из северо-восточных земель и Вольни информация об организациях была очень скудная. Из Виленского воеводства сообщили сначала о существовании отделений во всех повятах, а

Переложить тяжесть интересов и амбиций людей, способных к работе, с политических дел на проблемы самоуправления и коммунальные, привить убеждение, что путь формирования гражданина проходит через общественную и организационную работу в самоуправлении. Только так можно делать карьеру. Кроме этого на воевод возлагалась задача исследовать готовность к новым выборам самоуправления, обработать локальные проблемы с доверенными людьми, сотрудничать с ними при создании списков и избирательной тактики [5, с. 28-34].

В связи с приближающимися общегосударственными выборами в Сейм и Сенат Речи Посполитой Польши 1928 г., в рамках создания воеводских региональных комитетов, Совет министров начинает назначать «мужей доверия правительства», которые должны были выполнять посредническую функцию между правительством и обществом [4, с. 149].

В начале декабря 1927 г. окончательно были сформулированы цели предвыборной кампании. Они сводились к двум основным постулатам: уменьшение количества послов от национальных меньшинств в законодательных органах и создание широкого правительственного фронта. «Маршал поставил вопрос не о том, чтобы получить большинство в Сейме, но громаду 50 – 60 преданных правительству людей, уменьшая заодно представительство от национальных меньшинств» [5, с. 107].

Общей стратегической целью на западно-белорусских землях власти определили концентрацию «польских» голосов во имя польской государственности независимо от классовой принадлежности и политической ориентации избирателей». Консолидация польского общества рассматривалась как единственный путь к получению влияния на белорусов и украинцев [6, с. 2].

Широко используя лозунг объединения всех поляков во время голосования, пилсудчики тем не менее на центральном уровне сделали все возможное, чтобы не допустить на «восточных землях» (территории Западной Беларуси) осуществления идеи А. Вежбицкого, который предлагал настоящий единый избирательный список с консервативным лицом, с участием народных демократов [3, с. 50]. Таким образом, с одной стороны, они использовали популярный среди польского населения лозунг, с другой, – стремились создать свой послемайский фронт, подчинить все другие польские партии и политические группировки, существовавшие на этой территории. Не менее важной задачей стало привлечение к сотрудничеству национальных меньшинств, точнее их имущественных слоев [7]. Выработкой четкой избирательной тактики в подвластном регионе занимались непосредственно воеводы.

Полесский воеводский региональный комитет основным направлением своей политической деятельности определил: 1) борьбу с лицами, которые занимали государственные посты и в то же время являлись активистами национал-демократического лагеря (Червиевский, Нелард), кроме этого 2) предлагалось задержать государственную помощь пинскому сельскохозяйственному отделу и воеводской раде сельскохозяйственных товариществ, где преобладало влияние Стронництва Людово-народового, а поддержать только те организации и кооперативы, сотрудничество которых с правительством было обеспечено [8].

В Виленском воеводстве вице-воевода Киртиклис отметил, что для реализации директивы правительства о создании широкого фронта был проведен

34. Там само, оп. 23, спр. 1391, арк. 1–3.
35. Там само, спр. 2037, арк. 18-20.
36. Там само, спр. 2035, арк. 23.
37. Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов / П. Н. Кнышевский // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 55.
38. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 879, арк. 3-4.
39. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 933, арк. 1.
40. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 76, спр. 903, арк. 325.
41. Там само, арк. 272.
42. Там само, оп. 23, спр. 1185, арк. 30-31.
43. Там само, спр. 1244, арк. 12.
44. Там само, арк. 13.
45. Там само, арк. 15; 16; 17.
46. Там само, арк. 15; 16.
47. Там само, арк. 24.
48. Там само, арк. 17; 18.
49. Там само, арк. 35.
50. Там само, арк. 33.
51. ДАЛО, ф. П.179, оп. 2, спр. 405, арк. 13; 16.
52. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1244, арк. 2.
53. Там само, арк. 3.
54. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 933, арк. 1.
55. Там само, спр. 630, арк. 3.
56. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1244, арк. 37.
57. Там само, спр. 1852, арк. 246.
58. Там само, спр. 1852, арк. 244.
59. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 850, арк. 39.
60. ДАЛО, ф. П.-179, оп. 3, спр. 434, арк. 65.
61. ЦДАВОУ, ф. Р.-4626, оп. 2, спр. 3, арк. 44.
62. Там само, спр. 9, арк. 21.
63. Там само, спр. 16, арк. 95.

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327 (477)

Володіна М. О.

МІСЦЕ УКРАЇНИ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ 90-х РОКІВ ХХ ст.

У статті надано оцінку політики США щодо України в перше десятиріччя після закінчення «холодної війни». Особливу увагу приділено двостороннім стосункам, які з 1994 р. переросли в стратегічне партнерство.

З часу набуття незалежності Україна послідовно виявляла прагнення підтримувати тісні стосунки зі США як могутньою наддержавою, статус якої визначається її економічною й військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці й впровадженні новітніх технологій. Перші кроки на міжнародній арені незалежна Україна робила під пильним наглядом з боку США. Американський фактор був присутній усюди. Якби питання не доводилось Україні вирішувати в перші роки незалежності, всі вони так чи інакше торкалися США. Та це й не дивно, адже Україна на хвилі ейфорії та «романтизму» вбачала в Сполучених Штатах союзника, гарант та еталона демократії, а США, в свою чергу, бачили в Україні можливість поширення свого впливу в Центрально-Східній Європі.

Однак налагодити довірчі партнерські стосунки зі США вдалося не одразу. Хоча спочатку потенціал розвитку стосунків між Україною та США був досить непоганий, він не був реалізований через «ядерну спадщину» України. Ядерне питання було вирішальним для визнання незалежності України світовою спільнотою.

Дослідники приділяли й приділяють увагу питанню американо-українських стосунків у добу після закінчення «холодної війни» [1]. Але, на жаль, в сучасній українській історичній і політичній науці, у порівнянні з 90-ми роками минулого століття, практично не приділяється увага цьому, без сумніву, важливому питанню. Громадськість України повинна знати і оцінювати реалії проблеми.

Початком формування сучасних стосунків між Україною та США можна вважати кінець вісімдесятих років минулого століття. Уже починаючи з цього часу провідні аналітичні школи США обстоювали думку про неминучість проголошення незалежності в Україні, відзначаючи при цьому геополітичну важливість країни для забезпечення безпеки в регіоні [2]. Головною передумовою успішного розвитку України вважалась послідовна підтримка з боку США, оскільки за прогнозами, без такої підтримки шлях України до незалежності пролягав би крізь міжетнічні конфлікти, диктаторські режими та економічну кризу, що, в свою чергу, призвело б до потрясінь та нестабільності в регіоні. Але разом з тим багато хто вбачав у незалежній Україні саме небезпеку для стабільності регіону, а не як новий історичний шанс для Європи. Цим пояснюється досить суперечливе ставлення до України з боку провідних західних країн, зокрема і США, які були досить обережними в питаннях, що стосувалися українського статусу в міжнародній політиці.

Кабинет председателя Совета Министров инициировал, а потом и контролировал деятельность региональных комитетов. На пятом заседании президиума Совета Министров 6 октября 1927 г. был поставлен вопрос об организации Полесского, Новогрудского и Виленского региональных комитетов. Причем их состав не всегда зависел от воеводы: новогрудский выдвигал свои кандидатуры, а полесский согласился с предложенными Советом министров [5, с. 20-21].

В октябре-ноябре 1927 г., после создания воеводских региональных комитетов, Совет министров выдал им четкие директивы. Перед воеводами была поставлена задача организовать научно-исследовательскую работу о подвластном регионе, взять на себя работу над усилением исполнительной власти на всех уровнях путем организации деятельности, направленной вглубь общества, и «убрать отклонения от интересов властей первой и второй инстанции». В этом же документе четко были очерчен и набор методов, которыми могли пользоваться воеводы в области перестройки политической структуры общества.

В директиве по изменению политической структуры общества путем нивелирования и ускорения разложения партий было решено противодействовать данной (партийной) системе: как можно меньше считаться с центральными органами некоторых политических групп, и как можно больше решать вопросы территориально.

Перед воеводскими комитетами поставили задачу скомпрометировать лозунги угрозы демократии, подчеркивая результат работы парламентских правительств за 7 лет, провести акцию дискредитации партий, как главной угрозы для государства. Особое внимание уделили персональной политике. При создании базы правительственного лагеря предлагалось обратить внимание на отдельных лидеров, как в центре, так и в провинции и привлечь их на свою сторону. Важным делом стал поиск людей, которые заслуживали доверия и имели ценные личные качества. Их нужно было направлять туда, где была возможность их использовать. Одновременно необходимо было составить персональную карту воеводства.

Подорвать материальные и хозяйственные основания существования партий путем отсечения финансовых потоков от «вредных» общественно-хозяйственных организаций, которые носили политический характер. Было принято решение, что хозяйственно слабые организации, которые являются прикрытием для целей финансирования партий, нужно уничтожить. В отношении серьезных хозяйственных учреждений, отсечение кредитов или опеки могло привести к замедлению хода хозяйственной жизни, поэтому касательно их было принято решение применить другую тактику – установить принцип, что эти деньги являются государственными. Далее планировалось провести персональную ревизию управленческого аппарата, продвигаться даже до угрозы их ликвидации с целью подчинить и вернуть финансовую помощь. Важным средством перекрытия поступления партиям денежных средств должна была стать передача субсидий для перераспределения среди общественно-хозяйственных учреждений государственным органам первой и второй инстанции. Вводился принцип, согласно которому их выделение – не филантропическая акция, а те, которые получили их от воеводских органов, должны быть полезными для властей.

24. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо міжнародної торгівлі в галузі І комерційних послуг із космічних запусків // Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів. У 2-х кн. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 198-210.
25. Худолій А. Зовнішня політика США у Східній Європі та перспективи розвитку України в 90-х роках ХХ століття // www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12
26. Мельник О. Проявлення міжнародного процесу між США та Україною // ukraine-ir.narod.ru/experts/report-g/USA.htm

ББК 63.3(0)6 (1926 – 1939)

Дмитрук Е. П.

ФОРМИРОВАНИЕ ББСП МАРШАЛА Ю. ПИЛСУДСКОГО НА ЗАПАДНОБЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ, ЕГО РОЛЬ В СИСТЕМЕ ВЛАСТИ

Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю. Пилсудского (ББСП) – польская правительственная политическая организация, образованная в 1928 г. и просуществовавшая до 1935 г. Её невозможно рассматривать исключительно как общественно-политическое движение. Это элемент режима власти, механизм взаимодействия государства и общества, который должен был привести к централизации польского государства через построение иерархической политической системы.

В отечественной традиции Беспартийный блок сотрудничества с правительством маршала Ю. Пилсудского (ББСП) не был объектом самостоятельного исследования, а рассматривался только как часть режима санации. Исключением стали монография С. Скульского, изданная в 1935 г., и статья Э. А. Багинского, опубликованная в 1977 г. [1-2]. Самое интересное, что и в польской историографии наблюдается та же картина [3]. Неклассический характер политической группы, отказ самих ее создателей от определения партии, ее формирование сверху властями, проблема выделения идеологии, отсутствие четкой социальной базы – все это отпугивает исследователей. Еще большие трудности вызывают разные подходы к ней. Польские историки рассматривают ее не столько как партию, сколько как часть политического лагеря, общественно-политического движения. Для того чтобы определить чем же являлся блок, его характер и роль в системе власти предлагают проанализировать процесс и методы его создания на территории Западной Беларуси.

Майский переворот в Речи Посполитой Польши (*название государства приводится дословно согласно заголовку Конституции 1921 г. и статье 1*) в 1926 г. был совершен Ю. Пилсудским под лозунгом полной перестройки общественного строя, всей партийно-парламентской системы. Лидер и его сторонники («пилсудчики») искали новую форму представительства между правительством и обществом. Отказавшись от партийного представительства, они придали своему окружению иную структуру в виде движения, состоявшего из общественных организаций [4, с. 354]. Одной из главных проблем стало придание ему организационной формы.

Так, під час зустрічі першого заступника міністра закордонних справ України А. Зленка з заступником шефа управління Держдепартаменту з питань Радянського Союзу Куртісом Кемманом, що відбулася у вересні 1990 р., на запитання про можливість розширення безпосередніх зв'язків США з Україною той відповів, що США підтримує стосунки з Радянським Союзом, а будь-які зв'язки з республіками мають бути узгоджені з Москвою [3].

Цей приклад є показовим свідченням того, що до кінця 1991 р. офіційні кола США перебували в досить неоднозначній ситуації: з одного боку, перед ними стояла чітка установка не робити жодних кроків, які б могли загрожувати стабільності Радянського Союзу (хоча існує думка, що останній удар по Радянському Союзу завдала саме Америка), з іншого – Україна з її прагненням до незалежності.

До розпаду Радянського Союзу американська адміністрація на чолі з Президентом США Дж. Бушем-старшим не передбачала можливості дезинтеграції СРСР та існування його республік як незалежних держав, про що свідчить візит американського лідера до Києва в серпні 1991 р., буквально за декілька днів до проголошення незалежності України. Тоді перед українськими парламентаріями він заявив: «Свобода – це не те саме, що незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне до незалежності задля того, аби замінити колишню тиранію місцевим деспотизмом. Вони не допомагатимуть тим, хто підтримує самовбивчий націоналізм, базований на етнічній ненависті» [4]. Це був початок доктрини так званої «жорсткої сліпоті» або «котлети по-київськи», суть якої полягала в тому, що офіційний Вашингтон не підтримував українських прагнень до незалежності, оскільки це б означало підтримку екстремістського націоналізму, тобто порушення безпеки в регіоні. Виступ Буша у Верховній Раді УРСР також засвідчив про лояльне ставлення до Михайла Горбачова як до політичного партнера.

Треба відзначити, що не всі в правлячих колах США ставились до України скептично. У 1991 р. Г. Кіссінджер висловив занепокоєння з приводу того, що серед російськомовного населення України ведеться активна агітація проти проведення референдуму з приводу незалежності України, а також стосовно постійних заяв російських офіційних представників про «приналежність» України до Росії, яка раніше чи пізніше поверне її собі.

Після візиту Дж. Буша в Україну, у вересні-жовтні 1991 р. відбувся візит української делегації Верховної Ради на чолі з Л. Кравчуком у США, який тривав 8 днів. На той час це була дуже важлива зовнішньополітична подія як для самої України, так і для визнання її Сполученими Штатами. У ході візиту відбулась зустріч Л. Кравчука з Дж. Бушем, під час якої президенти обговорили майбутнє місце України в історії «нової Європи». Дж. Буш, запевнивши українського лідера в тому, що докладе зусиль, щоб переконати Росію в мирному вирішенні спірних питань. Забігаючи наперед необхідно відмітити, що багато таких запевнень так і залишились запевненнями країни, яка в стосунках з будь-якою державою керувалась тільки своїми власними, національними інтересами.

Навіть перед всеукраїнським референдумом щодо незалежності України, що відбувся 1 грудня 1991 р., посадові особи з адміністрації Дж. Буша-старшого не сподівалися, що за неї проголосують етнічні росіяни [5]. Це було наслідком політики США, спрямованої на сприяння Росії стати єдиною, на-

діленою всіма повноваженнями, спадкоємицею СРСР та якомога швидше перебрати на себе всю радянську зовнішньополітичну й зовнішньоекономічну структуру, усладкувати надпотужний ракетно-ядерний потенціал.

При цьому роль інших країн нинішнього СНД просто применшувалася. За твердженням посла України в США Ю. Щербака, американська влада з 24 серпня (після пучку в Москві) до 1 грудня 1991 р. переживала процес переоцінки цінностей і зміни своїх зовнішньополітичних орієнтирів [6]. І все ж таки, як не намагались Сполучені Штати ігнорувати українське питання 25 грудня 1991 р., після складення М. Горбачовим повноважень, Дж. Буш у зверненні до нації заявив про визнання Сполученими Штатами української незалежності. Цього дня США також визнали й інші нові незалежні держави – Росію, Білорусь, Вірменію, Казахстан та Киргизстан. А вже 22 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні стосунки між Україною та США. У лютому 1992 р. до Вашингтона була відряджена українська делегація для організації дипломатичного представництва України в США. 5 травня перший посол України в США Олег Білорус вручив вірчі грамоти президенту Дж. Бушу. А 10 червня 1992 р. перший посол США в Україні Роман Попадюк (до речі, має українське походження) вручив вірчі грамоти президенту України Л. Кравчуку.

Особливе значення для становлення державної незалежності України та її визнання Сполученими Штатами мав офіційний візит до США у вересні-жовтні 1991 року делегації Верховної Ради України на чолі з Леонідом Кравчуком. З Дж. Бушем вони підписали спільну заяву про українсько-американські стосунки й розбудову демократичного партнерства, а також угоди про торгівельні стосунки, про сприяння інвестиціям, про здійснення програми «Корпус миру» США в Україні, та про гуманітарне і науково-технічне співробітництво. Відразу після цієї поїздки стартувала справжня лавина візитів офіційних делегацій України до США. За вісім місяців 1992 року їх відбулося понад тридцять. На більшість із них чекав теплий прийом ділових кіл та обережний інтерес офіційних представників. Однак офіційна американська сторона проявляла стриманість, на відміну від ділових кіл, які спочатку проявляли неабиякий інтерес до новоствореного українського ринку збуту, вбачаючи в ньому довгострокові перспективи.

Якщо 1991 рік пройшов для українсько-американських стосунків під знаком поступового зближення, то наступний рік ознаменувався насамперед безпрецедентним зростанням тиску на Україну. Сполучені Штати вимагали від України одного – негайно відмовитися від ядерної зброї. Питання про ядерний потенціал України посіло перше місце в порядку денному україно-американських відносин. Вірогідніше за все саме ці проблеми не дали реалізувати українським дипломатам позитивний потенціал у стосунках зі США.

З 5 по 11 травня 1992 р. відбувався візит президента України Л. Кравчука до США, у ході якого було підписано спільну заяву про україно-американські стосунки й розбудову демократичного партнерства, а також угоду про торгівельні стосунки, про захист інвестицій тощо. Президент України провів ряд зустрічей з найвищими посадовими особами США, зокрема, з президентом США Дж. Бушем. Під час переговорів українська сторона запевняла американську про свою рішучість відмовитися від ядерної зброї, але в обмін на гарантії безпеки з боку США, що було продиктовано відкритою антиукраїнською політикою Росії [7]. Така ситуація зрозуміло непокоїла український

3. Зленко А. Дипломатія і політика / А. Зленко. – Харків : Фоліо. – 2003. – 348 с.
4. Голос України. – 1991. – № 252.
5. Камінський Є. Два ювілеї. США – Україна: становлення партнерства / Є. Камінський // Президентський вісник. – 2001. – 1 вересня. – С. 7-9.
6. Щербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом. До 5-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною і США / Ю. Щербак // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 4.
7. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К., 1994. – С. 174.
8. Цит. по: Бондаренко К. Атланти і каріатиди з під даху президента / К. Бондаренко. – К., 2000. – С. 141.
9. Заява Верховної ради України про без'ядерний статус України // Відомості Верховної ради (ВВР). – 1991. – № 31. – С. 10-15; Звернення Верховної ради України до парламентів і народів світу // Відомості Верховної ради (ВВР). – 1992. – № 8. – С. 199; Постанова Верховної ради України Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу // Відомості Верховної ради (ВВР). – 1992. – № 29. – С. 405.
10. Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. – Том 1: 1990-1991 рр. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
11. Гуменюк Б. Дипломатична служба України.
12. Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 356.
13. Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь // Зібрання чинних договорів України / Під редакцією А. Зленка: МЗСУ, офіц. вид. – К. : вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 69-73.
14. Бжезинський З. Вказ. праця.
15. Kristol J. American conservatism, 1945-1995 // http://delong.typepad.com/egregions_moderation/2009/irving-kristol-american-conservation-1945-1995...
16. Постанова ВРУ «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1993. – № 49. – С. 464.
17. Зленко А. Дипломатія і політика. – С. 420.
18. Talbot S. Hand of Russia. – NY Press. – 2001. – P. 49.
19. Peter Rutland. Conference on Ukraine national security // Tranzition – Yel University Press, W.D.C. – 1995. – № 5. – P. 12-45.
20. National Strategy.
21. Телбот Струоб. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии / Струоб Телбот. – М., 2003.
22. Голос України. – 1994. – 11 липня.
23. Там само.

проблеми будуть подолані. Найбільш необхідні складові реального стратегічного партнерства закладені в наших країнах географічно та історично. Реалізація цього позитивного потенціалу – це справа політичних еліт двох країн.

Таким чином, Україна повинна раз і назавжди усвідомити, що Сполучені Штати – це глобальний гравець, який диктує основні тенденції в міжнародних стосунках. Намагатися зрушити американську політику з заданої політичної лінії часто буває так само безперспективно, як зрушити планету з її траєкторії. Але використати силу тяжіння цієї планети собі на користь – завдання реальне, а для української дипломатії навіть обов'язкове, якщо ми хочемо бути в новому сторіччі важливою міжнародною величиною.

РЕЗЮМЕ

В статье дана оценка политики США в отношении Украины в первое десятилетие после окончания «холодной войны». Особое внимание уделено двусторонним отношениям, которые с 1994 г. переросли в стратегическое партнерство.

Ключевые слова: США, Украина, стратегическое партнерство, Дж. Буш-ст., Б. Ельцин, Б. Клинтон, Л. Кучма.

SUMMARY

The paper presents the evaluation of U.S. policy towards Ukraine in the first decade after the end of the «cold war». Special attention is focused on bilateral relations which grew into a strategic partnership in 1994.

Keywords: USA, Ukraine, strategic partnerships, Bush Snr., Boris Yeltsin, Bill Clinton, Leonid Kuchma.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Страны бывшего СССР и Европейская безопасность. – М., 1994; Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – М., 1998; Його ж. План для Європи // Політика і час. – 1995. – № 5; Його ж. Україна у геостратегічному контексті. – К., 2006; Гончар Б. М., Гончар Ю. Б. Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в західноєвропейські об'єднання / Б. М. Гончар, Ю. Б. Гончар // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1996. – Вип. 72; Камінський С. С., Шашкевич А. В. Політика США щодо України / С. С. Камінський, А. В. Шашкевич. – К., 1998; Мошес А. Політика Запада в отношении Украины / А. Мошес // Мировая экономика и международные отношения. – М., 1996. – № 2; Международная и европейская безопасность и Украина. – Донецк, 2008; Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. – К., 1997; Altman R. The Fall and Rise of the West. Why America and Europe will Emerge Stronger From the Financial Crisis // Foreign Affairs. – January / February 2013. – Vol. 92. – № 1. – P. 8-13 та ін.
2. Див.: Збігнев Бжезінський. Велика Шахівниця Американська першість та її стратегічні імперативи. – С. 46-47, 92-93; Taras Kuzio. Ukraine: The Linchpin of Eastern Stability // The Wall Street Journal Press (European Edition). – № 9 (May 11). – P. 10.

політичний істеблшмент, який виявляв побоювання щодо розвитку найгіршого сценарію розвитку з Росією.

Починаючи з кінця 1992 р. поступово збільшується тиск на Україну з боку США через невирішеність головного питання – чи відмовиться Україна від ядерної зброї, чи ні. Поступово позиція США стає все більш жорсткою та безкомпромісною. Нерідко така американська позиція носила характер відкритого ультиматуму. Так Дж. Буш, який на той час уже програв вибори демократу Білу Клінтону, 8 січня 1993 р. під час зустрічі з віце-прем'єр-міністром В. Шмаровим заявив: «Якщо Верховна рада не ратифікує договір про СНО-1 та ДНЯЗ відповідні висновки зробить і нова адміністрація» [8].

Доля третього у світі за потужністю ядерного арсенату України з моменту проголошення її незалежності й приблизно до середини 1996 р. залишилась пріоритетним питанням практично на всіх контактах України з Західними державами та Росією. Ця проблема була в епіцентрі міжнародної політики. На час розпаду колишнього СРСР на території України знаходились 222 СНО. Відповідно до умов Договору про скорочення наступальних озброєнь (СНО) за цими носіями числилося сумарно 1594 ядерних боеприпасів. Крім того, на території України знаходилася значна кількість тактичних ядерних боеприпасів, вивезених Радянським Союзом з території країн-членів колишнього Варшавського договору напередодні розпаду СРСР.

Без'ядерний курс України вперше був проголошений ще в Декларації про державний суверенітет від 16.07.90 р., яка засвідчила прагнення України дотримуватись трьох без'ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Прагнення набути без'ядерного статусу було неодноразово підтверджено і в наступних документах Верховної Ради, зокрема в заяві українського парламенту від 24 жовтня 1991 р., де проголошувалось ряд принципових положень, які визначили позицію України в сфері ядерного роззброєння, а саме: Україна проводитьиме політику, спрямовану на знищення ядерної зброї у мінімальні строки. Ці документи визначили основні напрямки ядерної політики України, і позиція України головним чином базувалась на них [9].

Перший раунд переговорів між Україною та США з приводу ядерної спадщини відбувся в жовтні 1991р. На ньому було озвучено позицію України щодо ядерного питання. Вона включала такі положення: по-перше, Україна розглядає себе повноправним власником ядерної зброї і має підстави нею користуватися; по-друге, Україна усвідомлює всю відповідальність за ядерний арсенал; по-третє, Україна дотримуватиметься трьох без'ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Ще в 1991 р. згідно угоди про спільні заходи щодо ядерної зброї, підписаної між Україною, Росією, Білоруссю та Казахстаном в Алма-Аті 21 грудня, почалося поступове вивезення тактичної ядерної зброї з території України в Росію. Однак на той час Росія не була в змозі прийняти на своїй території таку кількість зброї, причому постійно з'являлась інформація в ЗМІ, що Росія, всупереч своїм обіцянкам, не знищувала ядерний арсенал. Тому 12 березня 1992 р. Л. Кравчук заявив про зупинення виведення тактичної ядерної зброї з території України, що було також підтверджено в постанові ВРУ від 9 квітня «Про додаткові заходи забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу». Але згодом, згідно угоди між державами-учасниками Співдружності

Незалежності Держав щодо стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. [10], вивезення тактичної ядерної зброї відновилось, і до кінця травня 1992 р. тактичні ядерні боеприпаси були повністю вивезені з території України.

Треба зазначити, що консультації та переговори між Україною та США на початку 90-х років відбувались неактивно. У той час Україна проводила часті переговори саме з Росією. Так, важливі переговори щодо майбутнього ядерної зброї відбулися 11 квітня 1992 р. в Москві. У них взяли участь міністри закордонних справ Білорусі, Казахстану, Росії та України. Українська сторона висунула чіткі вимоги щодо вивезення ядерної зброї зі своєї території: надання гарантій національної безпеки Україні з боку ядерних держав, фінансова допомога та отримання відповідної компенсації [11].

США, в свою чергу, активно почали брати участь у переговорах з Україною тільки в середині 1992 р. Так, у квітні 1992 р. в Україну прибули спеціальний помічник президента США з питань безпеки Едвард Х'юїтт та заступник міністра оборони Пол Вулфовіц, які під час переговорів зайняли принципову позицію по без'ядерному питанню. Треба відзначити, що весь процес переговорів щодо роззброєння України пройшов у дусі чи то пропозицій та обіцянок, чи то погроз, тиску та відвертих ультиматумів з боку США, навіть лунали такі заяви, нібито Україна становить потенційну загрозу Сполученим Штатам. На фоні безпроблемної відмови від ядерної зброї Білорусі та Казахстану, США та Росія не хотіли навіть чути про вимоги України та продовжували політику тиску на неї.

Наступним визначальним етапом переговорів з питання роззброєння стала Лісабонська конференція з питання технічної допомоги новим незалежним державам, під час якої 23 травня 1992 р. був підписаний відомий протокол до Договору про СНО-1, який був укладений між СРСР та США 31 липня 1991 р. Згідно протоколу, Україна разом з Білоруссю та Казахстаном взяла на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава. Переговори з розробки тексту проходили дуже важко. Українська сторона наголошувала на включенні до Ст. 2 положення, яке передбачало б забезпечення рівноправного та послідовного виконання договору на території чотирьох країн- правонаступниць СРСР [12], а також на гарантіях своєї національної безпеки від можливої загрози силою з боку будь-якої ядерної держави та на створенні Росією системи спільного контролю за незастосуванням ядерних стратегічних наступальних озброєнь, розташованих на території України.

Для США те, що Україна висуває вимоги, було нестерпним, американські представники постійно тиснули та погрожували українській стороні вживанням «додаткових заходів», як політичних, так і економічних санкцій з боку Сполучених Штатів. Така позиція була продиктована тим, що факт підписання лісабонського протоколу фактично означав би визнання України власником ядерної зброї, що розташовувалась на її території. Таким чином було б юридично затверджено право України на отримання відповідної фінансової компенсації за матеріали, які містилися в боеголовках. Так, у перших, після підписання протоколу, офіційних візитах України до США, останні постійно наполягали на якомога швидшій ратифікації ВРУ Договору про СНО (хоча сенат США ратифікував Договір про СНО лише 1 жовтня 1992 р.), побоюючись того, що ядерний потенціал України незаконно «розі-

ті переговори між Національним космічним агентством України та НАСА щодо комерційного використання українських ракет-носіїв. 21 лютого вже була підписана угода між президентами України та США щодо міжнародної торгівлі в галузі комерційних послуг з космічних запусків [24].

У вересні того ж року, за пропозицією української сторони, було оголошено про створення Україно-американської міжнародної комісії (УАМК). У подальшому в засобах масової інформації ця комісія стала відомою під назвою комісії «Кучма-Гор». Уже на перших її засіданнях, що відбулись наприкінці 1996 р., було офіційно визнано стратегічний характер стосунків між країнами [25].

Наступний 1997 р. пройшов у контексті співробітництва з США в рамках міжнародних організацій. Так, США підтримали кандидатуру щодо обрання Геннадія Удовенка (який на той час обіймав посаду міністра закордонних справ України) на посаду голови 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. У цьому ж році президент України Л. Кучма здійснив два робочі візити до США. Перший відбувся 14-16 травня, під час якого Б. Клінтон запросив українського президента на саміт НАТО в Мадриді. На той час між Україною та США відбувались постійні контакти та консультації в контексті підготовки до мадридського саміту НАТО, Харгія про особливе партнерство з яким була підписана 9 липня 1997 р. у Мадриді.

З початку 1998 р. між Україною та США знову виникла суперечка з приводу «бушерського» контракту, в ході якої Вашингтон вдався до відомої з часів «ядерного гейту» політики тиску на Україну. У березні 1998 р. Україну відвідала держсекретар США М. Олбрайт, яка представила в Києві так звану «Харківську ініціативу». Суть її полягала у впровадженні масштабних інвестиційних проектів у Харкові в обмін на зрив бушерського контракту [26]. Погодившись із цією пропозицією, Україна втратила, окрім контракту, надійного партнера на енергетичному ринку та ускладнила стосунки з Іраном. 1999 рік розпочався для україно-американських стосунків під знаком кризи в Косово. Україна в цьому питанні намагалась виступити в ролі посередника, що, звісно, не знайшло підтримки в офіційних американських колах, які просто ігнорували всі намагання українських дипломатів долучитись до вирішення конфлікту. Але, незважаючи на це, президент України здійснив два офіційні візити до США в квітні та грудні 1999 р.

Квітневий візит президента був пов'язаний з участю в пленарному засіданні УАМК. Результатами переговорів стало поновлення фінансової допомоги на реалізацію різноманітних проектів у сфері роззброєння. Також було сказано про розміщення та забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту в Косово, фінансування якого брали на себе США. Вкотре США нагадали українському президентові про повільний темп впровадження реформ, зростаючу корупцію в ешелонах влади тощо. Ці попередження продовжували періодично з'являтися до обрання прем'єр-міністром України Віктора Ющенка. Після обрання нового прем'єра-реформатора, занепокоєння з боку Сполучених Штатів зменшилось.

Отже, стратегічне партнерство, обране на початку 1994 року є найбільш природним шляхом україно-американських стосунків. Хоча зараз це партнерство переживає, на жаль, не найкращі часи, та все ж таки варто зберігати оптимізм. Тому що Сполучені Штати Америки зацікавлені в Україні. Нинішні

США. На сьогодні цей документ є основою договірно-правової бази розвитку стосунків між Україною та США. Саме в ній були закладені основні засади розвитку стосунків між країнами.

Початок 1995 р. ознаменувався для України рядом позитивних заяв з боку офіційних представників США. Україну називали взірцем трансформації від тоталітаризму до демократії на пострадянському просторі, наголошуючи при цьому на отриманні Україною статусу можливого стратегічного партнера США. 11-12 травня 1995 р. Україну відвідав з офіційним візитом президент США Б. Клінтон, за результатами якого президентом України Л. Кучмою та президентом США Б. Клінтоном була підписана спільна заява, в якій, зокрема США, обіцяли підтримати демократичні та соціальні перетворення в Україні, а також її євроінтеграційні устремління. Крім того, американський президент оголосив про допомогу Україні в формі пакету ініціатив у галузі сільського господарства. Цей пакет включає технічну допомогу на розвиток сільськогосподарської товарної біржі, що забезпечуватиме альтернативне приватне ринкове джерело для такої продукції, та технічну допомогу для розвитку сільськогосподарської ринкової системи. Також було заявлено про всебічну підтримку розвитку структурних економічних реформ. При цьому Клінтон наголосив на твердій підтримці намагань України вступити до Світової Організації Торгівлі (СОТ). Крім цих питань президенти обговорили проблеми реформування та перебудови енергетичного сектору України, залучення закордонних інвестицій, фінансування військової конверсії в рамках діяльності делегації Корпорації Зарубіжних Приватних інвестицій, впровадження юридичних реформ, реформування військової сфери, зокрема, запровадження програм обміну та навчання українських військових закордоном, а також питання розширення НАТО та інтеграції України до цього військово-політичного блоку.

Найбільш позитивним роком за всю історію україно-американських відносин був 1996 р. Уперше офіційні американські кола виважено гарантували прагнення побудувати партнерський та стратегічний рівень стосунків між Україною та США. Так, 20-22 лютого 1996 р. США відвідав президент України Л. Кучма. Головним питанням переговорів було питання отримання відповідної компенсації за ядерну зброю України. На що була отримана чітка відповідь – Україна повинна в прискореному темпі впроваджувати в життя реформи, без яких навіть нічого було сподіватись на нові фінансові надходження. Також під час переговорів було обговорено питання антидемпінгових розслідувань проти України, внаслідок яких доступ деяких українських товарів на американський ринок обмежувався, що, в свою чергу, йшло в протилежний бік з генеральною системою преференцій. Зрозуміло, що така політика відзеркалювала протекціоністську політику США, які здебільшого впроваджували такі обмеження штучно. Але для України налагодження ринку збуту товарів у США було край важливим для металургійної галузі та продукції сільського господарства, які конче потребували фінансової допомоги, яку на 1996 р. не могла надати їм держава. Навіть після того, як конгрес США прийняв закон про статус України як країни з перехідною економікою, ситуація не змінилась на краще. Це питання остаточно не вирішено й на сьогодні.

Треба також відзначити, що саме в 1996 р. активізувався діалог між країнами щодо реалізації угоди про співробітництво між Україною та США в аерокосмічній галузі, яка була підписана в листопаді 1994 р. Були розпоча-

йдеться» по всьому світу, про що вони неодноразово попереджали. Українська сторона зі свого боку наполягала на отриманні фінансової допомоги та гарантії [13].

Наприкінці жовтня 1992 р. новим президентом США був обраний демократ Білл Клінтон, що дещо обнадіяло українських політиків щодо пом'якшення позиції США в питанні ядерного роззброєння. Однак останні продовжували свою політику щодо українського питання в дусі попередньої, республіканської адміністрації. Тобто наголос робився на без'ядерний статус України як на основну передумову для розвитку партнерських стосунків з Україною. На відміну від прогнозів українського істеблішменту щодо можливої зміни позиції нової адміністрації щодо нових ядерних держав, ця позиція не тільки не змінилась, а стала ще більш жорсткою. Стало очевидним, що США готові віднести Україну до країн-ізгоїв. На той час у самих США щодо України домінували дві протилежні концепції. Основний прибічник першої Збігнев Бжезінський вважав, що Україна – ключовий чинник європейського розвитку, основна перешкода поширенню влади Росії на пострадянському просторі [14]. Основним прибічник другої був Ірвінг Крістол. Україна, на його думку, приречена стати напівпротекторатом Росії, бо Україна є найголовнішою ланкою зовнішньополітичних інтересів Росії, які підуть на все за-для повернення своїх «спокоєвчих імперських земель» [15].

23-25 березня 1993 р. США відвідала українська урядова делегація для проведення переговорів. Українська сторона висунула пропозицію щодо отримання гарантії безпеки ще до того, як ВРУ ратифікує договір про СНО-1. Знову постало питання про компенсації, зокрема, фінансування технічних програм ліквідації стратегічної наступальної зброї, технологічну допомогу для подолання екологічних наслідків і т.д. Також було запропоновано створення цільового міжнародного фонду ядерного роззброєння за участю США, Японії та міжнародних організацій. США зі свого боку дуже цікавила відповідь на питання, чи ратифікує український парламент необхідні договори, якщо отримає всі необхідні гарантії та чи влаштує Україну сума американської допомоги. Переговори проходили дуже важко, не в останню чергу через негативну думку громадськості щодо процесу роззброєння України. Вважалося, що Україна взагалі не хоче відмовитись від ядерної зброї, а лише намагається розіграти ядерне питання, щоб «вибити» більше поступок з боку США. І все це відбувалось на фоні заяви КНДР про свій вихід з ДНЯЗ та початок розвитку своєї ядерної програми.

23 жовтня 1993 р. був підписаний рамковий договір між Україною та США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. У договорі були визначені загальні умови та механізми надання Україні допомоги за програмою Нанна-Лугара. 18 листопада 1993 р. ВРУ ратифікувала Договір про СНО-1 із 13 застереженнями, що стосувались «надійних гарантій своєї національної безпеки, надання, достатньої міжнародної фінансової і технічної допомоги та повернення Україні компонентів ядерної зброї для їх використання в мирних цілях або компенсацію їх вартості» [16].

Відразу після ратифікації ВР договору прослідувала бурхлива реакція з боку Вашингтона та Москви, які заявляли про невизнання такої ратифікації. США апелювали до зобов'язання України знищити всю ядерну зброю,

що містилося у листі Л. Кравчука на адресу Дж. Буша від 7 травня 1992 р. (США розглядали лист як невід'ємну складову Лісабонського протоколу). Уперше Україна опинилась за крок до світової ізоляції. Україну звинуватили в ухилянні від виконання зобов'язань, взятих нею та зафіксованих в документах, що визначали зовнішньополітичний курс України на без'ядерний статус. Після візиту до Києва 18 грудня 1993 р. У. Перрі, С. Телбота та В. Мамедова для проведення переговорів у ключі, українська сторона відмовилась від проведення переговорів на рівні експертів, наголосивши при цьому на проведенні зустрічі на найвищому рівні [17].

Так, 12 січня 1994 р. до Борисполя прибув Б. Клінтон, який зустрівся з Л. Кравчуком. На останнього було вчинено безпрецедентний тиск. С. Телбот пізніше писав: «Клінтон та Крістофер (державний секретар США), яким не властиво вичитувати голів держав, цього разу зробили виключення. Вони сказали Кравчуку так відверто, наскільки це було можливим, що, якщо він відмовиться від вже досягнутих домовленостей, то це стане серйозним регресом у стосунках України як з Росією, так і з США» [18]. За результатами зустрічі президентів України та США відбулась прес-конференція, під час якої Б. Клінтон сміливо заявив, що всі боєголовки будуть вивезені з території України впродовж двох-трьох років.

Остаточним завершенням епопеї з українським ядерним арсеналом можна вважати 1 червня 1996 р. Саме тоді завершився процес вивезення з території України стратегічних ядерних боєприпасів до Росії.

Відмова від ядерної зброї було одним із важливих питань, яке Україна вирішила не в останню чергу задля поглиблення стосунків зі Сполученими Штатами. Але негативний «осад» все ж залишився. І хоча політика обох американських адміністрацій щодо України в період «ядерного гейту» була жорсткою та безкомпромисною, думка провідних політичних діячів США була протилежною. Так, провідний представник реалістичної школи міжнародних відносин Джон Мершаймер із Чикагського університету розкритикував політику США стосовно української ядерної зброї з двох причин. По-перше, він доводив, що Україна припустилася фатальної помилки, відмовившись від ядерної зброї, розташованої на її території після розпаду СРСР. Він наголосив, що уряд Сполучених Штатів «хоче змиритися з фактом, що Росія може спустошити Україну», тому що «США неспроможні захистити Україну, а Україна неспроможна захистити себе». По-друге, він переконував, що ідея розширення НАТО на Польщу, Угорщину, Словаччину, Чеську республіку лише підштовхне Росію до відновлення своєї військової гегемонії в Києві, аби не допустити приєднання України до НАТО [19]. Ця точка зору була також підтримана Баррі Позером, провідним фахівцем із військового планування Масагусетського інституту технології. Він доводив, що без ядерної зброї Україна не зможе захищатися під час звичайної війни з Росією. Їхні висновки були однозначними: США мали не тиснути на Україну, а допомогти фінансово для утримання ядерного арсеналу, проведення політичних, економічних та соціальних реформ задля ефективного протистояння поширенню впливу Росії на пострадянському просторі.

Для США питання ядерного роззброєння було питанням принципу. Політика Сполучених Штатів була чіткою – тільки Росія має володіти ядерною зброєю. Така політика була продиктована рядом факторів: по-перше,

офіційний Вашингтон побоювався, що ядерна зброя може бути нелегально продана за кордон, насамперед країнам-ізолятам, що ускладнювало б розподіл сил на світовій арені, по-друге, наявність ядерної зброї в трьох (не рахуючи Росію) пострадянських республіках звели б до нуля всі спроби світового співтовариства регулювати процес режиму ядерного розповсюдження, а також автоматично переставали б діяти багатосторонні міжнародні договори, які були укладені з метою регулювання режиму ядерного нерозповсюдження. Крім того, для Сполучених Штатів була б просто неприпустима ситуація, коли окрім Росії, ще три країни колишнього Радянського Союзу володіли ядерною зброєю. І нарешті останнє, без процесу ядерного роззброєння на теренах колишнього Радянського Союзу процес формування європейської безпеки, проголошений в рамках НБСС, зазнав поразки. США використовували різні засоби впливу на Україну тому, що вона, на відміну від Білорусі та Казахстану, висунула умови, на яких відмовиться від ядерної зброї.

Можна стверджувати, що Україна, на погляд США, які завжди керуються тільки своїми геополітичними інтересами, розглядалась як засіб послаблення позицій Росії в регіоні, а не як незалежна держава, суб'єкт міжнародних відносин, хоча де-юре США визнали Україну. На початку травня 1993 р. під час закритого засідання Ради національної безпеки США було затверджено нову політичну стратегію стосовно України. Стратегія передбачала посилену підтримку України з метою перешкодження об'єднаної ролі Росії на пострадянському просторі [20]. У рамках цієї стратегії в червні 1993 р. посол США з особливих доручень привіз в Україну проект вже згадуваної Хартії українсько-американського партнерства, основою якого було положення про готовність України стати без'ядерною державою і передати свої боєголовки Росії. Цікавим моментом тут є те, що на той час усі питання щодо «українського роззброєння» були узгоджені з російською стороною, причому українська сторона в більшості випадків не була проінформована про такі консультації [21].

10 липня 1994 р. в Україні був обраний новий президент. Сполучені Штати вітали перемогу Л. Д. Кучми на президентських виборах. У своїй першій промові Л. Д. Кучма запевнив, що зовнішньополітичний курс України залишиться незмінним, але буде більш орієнтований на власні національні інтереси. Разом з розвитком стосунків із Заходом, Україна взяла за мету вирішити всі спірні питання в українсько-російських стосунках, а також відновити добрі стосунки з іншими країнами колишнього Радянського Союзу [22].

19-23 листопада вже новообраний президент України перебував з державним візитом у США. Офіційні кола тепло прийняли нового президента України, відзначаючи цей візит як важливу подію. Саме тоді була підписана Хартія українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Хартія визначила основні напрямки, на які мали орієнтуватись дві країни у співпраці між собою в різних сферах (політичній, економічній, військовій тощо) [23]. Усього було підписано 14 документів. У ході візиту США заявили про готовність надати Україні допомогу, необхідну для ядерного роззброєння та здійснення реформ. Також було узгоджено питання підписання Меморандуму про гарантії безпеки України у зв'язку з її приєднанням до ДНЯЗ.

Підписанням Хартії українсько-американського партнерства закінчується етап встановлення та визначення характеру стосунків між Україною та